

N 23/129

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Df

GYULAI PÁL.

1/74

SZÁZHUSZONKILENCZEDIK KÖTET.

(361. 362. 363. SZÁM)

ORSZ. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1907.

20134/64
~~1125~~

TARTALOM.

CCCLXI. SZÁM.

	Lap
RÁKÓCZI FERENCZ ÉS A NÉP. — Marczali Henriktől... ..	1
KELETY GUSZTÁV EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	10
MAGYAR ALCHIMISTÁK. — Kropf Lajostól	32
A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG. (I.) — Hegedüs Páltól	42
FURIO. (I.) Elbeszélés. — De Amicis után, olaszból — Elek Arthurtól	73
KÖLTEMÉNYEK : — <i>Bordal.</i> — Kozma Andortól. — <i>A kalifa rózsája.</i> — Flavel Scott Mines után, angoltól — Zsoldos Benőtől	97
A NÉPLELEKTAN ALAPÍTÓJA. — Waldapfel Jánostól	101
GAÁL JENŐ KÖZGAZDASÁGI ÉS TÁRSADALOM-POLITIKAI DOLGOZATAI. — Ballagi Gézától	113
ÉRTESITŐ : — Gyulai Ágost : <i>Legendák könyve.</i> — t.-től. — Réz Mihály : <i>Magyarság és democratia.</i> — Szamosmentitől. — Houston Stewart Chamberlain : <i>Briefwechsel zwischen Schüller und Goethe.</i> — Bleyer Jakabtól. — Bartels A. : <i>Heinrich Heine.</i> — h. g.-től. — Gebhart E. : <i>L'Italie mystique.</i> — m.-től. — Haack F. : <i>Die Kunst des XIX-ten Jahr-</i> <i>hundertes.</i> — b.-től. — Hanapier L. B. : <i>Die freien Rhythmen.</i> — B. J.-től. — Glasenapp K. : <i>Richard Wagner.</i> — K. L.-től. — Dampie M. : <i>History of the Orthodox Church.</i> — K. L.-től. — <i>Uj magyar könyvek.</i> — <i>Pótlás a mult számhoz</i>	123

CCCLXII. SZÁM.

MAGYAR IMPERIALISMUS ÉS HEGEMONIA. Kautz Gyulától	161
EÖTVÖS ÉS MONTALEMBERT. — Kont Ignácztól	186
A PANISLAMISMUS. Vámbery Ármintől... ..	225
AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓTÖREDÉKEK. (I.) — Gróf Vay Pétertől	242
A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG. (II.) — Hegedüs Páltól	274
FURIO. (II.) — Elbeszélés. — De Amicis után, olaszból — Elek Arthurtól	285
KÖLTEMÉNYEK : <i>Hazám.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Búcsu.</i> — Puskin után, oroszról — Györi Károlytól	300

AZ EMBERISÉG ÚTJA. — Sz. M.-től	302
ÉRTESÍTŐ: Radó Antal: <i>Római rhythmusok.</i> — r. — Concha Győző: <i>A választójog reformja.</i> — d. — <i>Új magyar könyvek</i>	312.

CCCLXIII. SZÁM.

CULTURÁNK ÉS A TERMÉSZETBUVÁRKODÁS. — Than Károlytól	321
A MAGYAR CZUKORIPAR. — Hatvany-Deutsch Sándortól	340
BRUNETIÈRE. — Berki Miklóstól	352
A DUNA ÉS TISZA KÖZÖTTI CSATORNA. — Bogdánfy Ödöntől	367
AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓTÖREDÉKEK. (II.) — Gróf Vay Pétertől	386
A SZABADELVÜ CSÁSZÁRSÁG. (III.) — Hegedüs Páltól	409
FURIO. (III.) — Elbeszélés. — De Amicis után, olaszból — Elek Arthurtól	435
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vigasz.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Korai házasság.</i> — Cowper Vilmos után, angolból — Zsoldos Benőtől	450
JÓKAI ÉLETRAJZÁRÓL. — k. f.-től	453
ÉRTESÍTŐ: Kupesay Feliczán: <i>A szeretet vize.</i> — b. m.-től. — Bodrogh Pál: <i>Idegen költők.</i> — rdr.-től. — Chlumetzky L.: <i>Oesterreich-Ungarn und Italien.</i> — Márffy-Mantuano R.: <i>Ködkép és valóság a Balkánon.</i> — a-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	468

RÁKÓCZI FERENCZ ÉS A NÉP.*)

Az a szándékom, hogy Rákóczi viszonyát a néphez teljesen a történelmi igazság szerint világítsam meg, abban a meggyőződésben, hogy nagy emberhez és a néphez egyaránt csak az igazság méltó és csak szolgálalkú népnek, szolgálalkú embernek és zsarnoknak való az, hogy ne igazat beszéljen és ne igazat hallgasson. Ezt a viszonyt meg akarom világítani első sorban, szinte kizáróan, magának Rákóczinak szavaiból, irataiból.

Rákóczi maga, midőn visszatért hazájába, okát, a miért fegyvert fogott, ily szavakkal fejezi ki: «Saját szenvedésem és a népem zaklatása, a mely sokféle és nagy volt, vitt arra, hogy kezembe vegyem hazám felszabadítása munkáját.**)

Ilyen nagy szerepet szánt ő a népnek abban a vállalatban, mely őt világtörténelmi hőssé emelte. Pedig főur volt a szó igaz értelmében abban a korban, a midőn a rendek szerint való felosztást még Isten bölcs művének tartották, a midőn a magasabb születésűt felsőbb rendűnek nézte nemcsak ő maga, hanem a nép is. Senki, a legnagyobb ember sem léphet ki teljesen abból a körből, a melynek nézeteit, felfogását szinte már az anyatejjel magába szitta, magáévé tette. Rákóczi is főúr. És ha még most is talán túlságosan hódolunk a magas születésnek, minő áhitattal, bámulattal nézte a nép akkor azokat, a kiket a sors uraivá rendelt. Hiszen van egy magyar köz-

*) Az *Erzsébet Népakadémia* megnyitó ünnepén 1906. nov. 4-én elmondott beszéd.

***) *Rákóczi Ferencz önéletrajza* (latin), kiadta a M. T. Akadémia 1876. 69 l. *Afflictionibus propriis et miseræ plebis commotus.*

mondás, a mely kifejezi a népnek ezt az érzését: Az úr még a pokolban is úr. Franciaországban, a hol hamarabb születtek meg az egyenlőségi eszmék, mint nálunk, ugyanaz az író, a ki Rákócziról oly szépen emlékezik meg, Saint Simon, elbeszéli, hogy La Meilleraye marsallné, egy igen előkelő származású asszony, mily észrevételt tett, mikor egy savoyai gróf meghalt. Az a gróf nem valami épületes életet élt és így azt gondolták róla, hogy nem épen a menyországba fog kerülni. Erre a marsallné megjegyzi, hogy «bizony az Isten kétszer is meggondolja, mielőtt ilyen születésű embert elkárhoztatna».¹⁾

Ez mutatja az akkori felfogást és e felfogás ködétől körülvéve kell látni, ha nem is Rákóczit magát, ki el akarta azt oszlatni, hanem azt a kort, a melyben élt, a melyben működött.

Mi köti őt a néphez? Nagy szíve, vallásos érzelme. Az az érzelme, melyről Saint Simon oly előkelően megjegyzi: nem mutogatja, de nem is rejtegeti.²⁾ Mély vallásosságában egyéni vonás az, a mit gyakran kifejez, hogy legfőbb erénynek a caritást tekinti, a jólelkűségét, jószívűséget. Minden más erényt alárendel ennek. Gyakran foglalkozik a szegény és gazdag sorsával. Párhuzamba állítja őket akkor, mikor vallomásait kezdi meg ura, Krisztusa előtt. Azon kezdi: «Uram, Te istállóban születted, én palotában, Te az ökör és a szamár közt, pásztoroktól körülvéve, én, a ki féreg és por vagyok szemed előtt, az udvarnokok csapatától környezve. Szüleid szegények voltak, az enyéim gazdagok. Te szegénységben születted, én bőségben, gazdagságban».³⁾

A mint e szavaiból is látjuk, a szegénység, a nép nyomora szívéhez hatott. Mikor ismerkedett meg velök? Midőn Magyarországra visszajött, mint földesúr, mint sárosi főispán tanuja volt a német katonaság garázdálkodásának, a mely igazán égbe kiáltó volt, a mely végső kétségbeesésbe hajtotta a népet. Jó szíve hozta magával, hogy az a szenvedés, a melyet a maga szemével látott, a mely őt

1) St. Simon, *Mémoires* 1842-iki kiadás. XV. 59. l.

2) U. o. XIX. 180—181.

3) *Önéletrajz*. 5. l. Parentes tui pauperes, mei Principes, tu in paupertate venis in mundum, ego in opulentia.

személyesen érintette: jobbágysai szenvedése, az hatotta meg első sorban. Az ő hűséges jobbágysai tették őt voltaképen jó magyar hazafivá.¹⁾ A német köntös alatt is annak vallotta magát.²⁾

Ez a mély emberi érzés fűzi tehát a nagy urat, a fejedelmet a szegényhez és ezt az érzést még megerősíti az, hogy közös az ellenség, a ki mindnyájának életére, tulajdonára tör: a német. Ebből származik az a szellemi kapocs, a mely Rákóczit összefűzte a néppel.

Mikor visszatér hazájába, hogy munkáját megkezdje, három szolgálóval érkezik ide, de hozzá csatlakozik egy fölbomló pórlázadásnak a törmeléke, egy oly népcsoport, a melyet ő maga féktelennek, eszeveszettnek nevez.³⁾ Ez a népség sarlóval, kaszával volt fölfegyverkezve. Nem várta őt a határon diszes bandérium, sőt arról panaszkodik, hogy ő, a jó katolikus, még papot sem birt kapni sokáig. Később úgy fogott magának egyet, Várad ostrománál.⁴⁾ Csak a nép állt hozzá, az a nép, a mely őt visszasírta; a mint az ének mondá:

Sok szegény kérését Isten meghallgatá,
Hazájába őt ismétlen visszahozá.

Az őt körülvevő nép érzését akként lehet kifejezni, hogy gyűlölet vezeti a német, az urak és a papok ellen. Ezt fejezi ki azon kor minden költeménye és tanúsítják magok a tények is.⁵⁾

Rákóczi nagy történeti tette abban áll, hogy ebből a nagy socialis mozgalomból nemzeti mozgalmat teremt és a

¹⁾ U. o. 64 l.

²⁾ U. o. 67. Különbön is jellemző reá nézve, hogy első sorban az a szenvedés hatja meg, melyet szemével lát. Midőn 1710-ben kimegy az országból: non tam pœnitebat me regnum deserere extulare e Patria, quam me affligebat neminem illorum de victus necessitate posse securum reddere, kik kikisérték. U. o. 177.

³⁾ Tumultuantis, vesanæ et effrenis plebis manibus me totum tradidi. U. o. 150.

⁴⁾ *Mémoires du prince François Rákóczi, Histoire des Révolutions de Hongrie.* Ed. A la Haye. 1739. V. 110—11. J'ai été longtemps sans Prêtres, étant regardé comme fauteur des Hérétiques et comme excommunié.

⁵⁾ V. ö. Rákóczi első kiáltványát, 1703. máj. 12. Szalay László: *Magyarország története.* VI. 75. l.

nemzet minden rétegét akarja megszerezni magának és eszméjének, mert hiszen a nép felszabadítása is csak ettől várható.

A történeti kérdés már most az: miben nyilvánul Rákóczi szeretete, jóakarata a nép iránt akkor, a mikor hatalomra jut? Meg kell itt jegyeznünk, hogy nép alatt ezzel a szóval: *plebs*, vagy francia emlékirataiban: *peuple* kizárólag a jogtalan népet érti. És hogy megismerjük az akkori állapotokat, ismét az ő vezetésére bízhatjuk magunkat, mert ő előadja Magyarország akkori helyzetét rendek szerint, különösen abból a szempontból, mennyire ragaszkodtak hozzá.

A főpapság idegen marad tőle, csak az egi püspök, az öreg Telekessy állt hozzá és maradt állhatatosan mellette mindvégig. Úgy is tekintette őt Rákóczi, mint atyját. *) A mágnások jelentékenyebb része szintén hű maradt az udvari politikához. A kik teljes odaadással csatlakoznak zászlajához, azok a köznemesek, a katonaság és a nép. Hogy mi akkor a nép, azt Rákóczi így fejezi ki: «Ulászló király korában pórlázadás volt, ezt a nemesség leverte és akkor olyan szolgaságra vetette e népet, hogy a törvények szerint csak a lelke az övé». **) A többi nemzetbeli jobbágy-ság beletörődött az igába, de a magyarban olyan erősen él a nemesség elleni elfojtott gyűlölet, hogy nincs más vágya, mint elvesztett szabadságának visszaszerzése. Ez az a nép, mely őt rajongva körülveszi, a melynek áldozatkészségéről, ragaszkodásáról személyéhez, ügyéhez, nem bir eleget beszélni.

Állapotán segíteni két módon lehet, először azon nyomor, sanyargatás megszüntetésével, a melyet a német uralom reárótt, másodsor szellemi tekintetben a lélek szabadságának, a vallás szabad gyakorlatának helyreállításával.

Vegyük azonban figyelembe, hogy Rákóczi mindkét tekintetben kötött helyzetben van. Egyrészt ő a rendi Magyarország feje, ő a törvényért küzd, azért a törvényért, melyet, a mint szavaiból kitűnik, maga sem tart egészen

*) *Mémoires*. V. k. 112. l.

**) Que selon les Loix le Paysan ne possède rien en propre que son âme. *Mémoires*. 108.

jónak, mert a népet elnyomja. Másrészt buzgó katolikus, teljes lelkével, azonkívül szövetségese XIV. Lajosnak, annak az uralkodónak, a ki a protestánsokat országából kiűzte.

Ezek a rövid adatok megvilágítják, hogy milyen nehézségekkel kellett küzdenie. De jó akaratát látjuk a következőkből: Mihelyt kitört a háború, megszűnik az adó, de az úri teher is könnyebbedik, hiszen a ki csak teheti, katonának megy. Ezrével, lehet mondani százezrével tódultak Rákóczi zászlai alá. A ki pedig katona, magára és családjára nézve mentes az adózástól, mentes az úr munkájától. Az urak ezt nem jó szemmel nézték és mikor Rákóczit beiktatták Erdélyország fejedelmévé, e miatt van a rendekkel legnagyobb baja. Ő tudniillik fenn akarja tartani azt a határozatot, hogy a fejedelem a jobbágygal is szabadon rendelkezik, ha az katona, tehát kivonhatja az úr munkája alól. A rendek ebbe nem egyeznek, nem egyeznek azért, mert hiszen akkor a fejedelem despotává lenne s felhasználhatná alattvalóikat ő ellenök.*) És Rákóczi ebben a pontban, mely nagyon a szíven feküdt, kénytelen volt engedni. Másban azonban nem. Az adó hiányát kongó, veres pénz forgalomba hozatalával pótolják, hiszen ez közteher. Később az ő magyar tanácsa azt javasolta, hogy mivel a kongó pénz elveszti értékét, szüntessék meg forgalmát, inkább vessenek ki adót a népre. Rákóczi e javaslatot nem fogadja el s keresztül is viszi akaratát tanácsával szemben. Azt mondá: Mi tette a népet oly elkeseredetté? Az adózás. Hát mi is executiót, folytassunk ellene, mi is oly gyűlöltté tegyük nevünket, mint a német? Ha adó van, a nép maga viseli a terhet, a kongó pénz forgalma pedig, ha teher, a gazdagabbra nagyobb terhet ró, mint a szegényre, tehát igazságos, hogy ez megmaradjon.**)

Látjuk ezekből, hogy anyagi tekintetben csakugyan a szíven viselte a nép sorsát, habár sokat, valljuk meg, nem tehetett érte.

A másik ügy még fontosabb, és ez a vallás, a lelkiismeret kérdése. *Vallomásaiban* egy tárgyra sem tér annyi-

*) U. o. 343. l. de me servir des armes de leurs propres sujets pour me rendre despotique.

***) U. o. 290—92. l.

szor vissza, mint erre. Rákóczi megtalálta lelkiismeretében azt az erőt, mely őt az egyházban akkor uralkodó felfogással szemben nemcsak menti, hanem igazolja. Abból indul ki, hogy hiszen a hit Isten adta felvilágosítás. A vakot azért, mert vak, szabad-e üldözni? Tovább megy, azt mondja, ki okoz nagyobb megbotránkozást, az az igazhívő-e, a kinek cselekedetei hitét megezáfolják, vagy az, a ki téves hitben leledzik ugyan, de a kinek tettei igazak. A legerősebb szavakkal kárhoztatta ama theologusok eljárását, a kik a fejedelmeket más hitűek elűzésére, üldözésére vagy megölésére birják, mert ez Isten ellen való dolog.¹⁾ Gondoljuk meg, hogy ő ezt XIV. Lajos korában írja, akkor, a midőn az inquisitio még teljes uralmában volt. És a milyen elveket hangoztatott, a szerint járt is el. Politikai okai világosak. Maga is megmondja: «Seregem kilencz tizedrésze kálvinistákból állott.»²⁾ Ezeket ki kellett elégíteni, ezeknek legfőbb vágyát, a szabad vallásgyakorlatot, melyet Kollonics megvont tőlük, meg kellett valósítani. S őszintén bevallja, hogy soha semmi nehezebbre nem esett neki, mint a szécsényi gyűlésen ezzel a tervvel előállani és ezt keresztül vinni.³⁾ De megtette és a szécsényi gyűlést örökke emlékezetessé teszi nemcsak a magyar történetben, hanem a lelkiismereti szabadság történetében is az a tény, hogy ott először állnak össze a katolikus, evangélikus és református papok, együtt is vannak meg egy érmen, a melynek az a felirata: «Vallások egyetértése, a melyet a szabadság szeretete ápol.»⁴⁾ A szabadságnak, a közös szabadságnak a szeretete nagyobb volt, nagyobb kellett, hogy legyen, mint az abban az időben annyira dühöngő felekezeti érzés. A türelmetlenségben vetekedtek a felekezetek. Az erdélyiek a «haza atyja» czimével tüntették ki a fejedelmet. De már azt meg nem engedték neki, pedig nagyon a szívéen feküdt, hogy katolikus püspököt vihessen be az országba.

¹⁾ *Önéletrajz.* 160—161. l.

²⁾ Toutes les troupes (à peine la dixième partie exceptée) étaient composées de Calvinistes. Mémoires. V. 112.

³⁾ U. o. 256. Rien ne fut plus pénibles que d'accommoder les prétentions des Protestans.

⁴⁾ Concordia religionum, animata libertate. Másik oldalon a szent tűz körül: Concurrant ut alant.

Nem csoda, ha Rákóczi mérsékelt eljárása mindkét párt szélső elemeinél visszatetszést okozott. A császári udvar a protestánsokat igyekezett eltántorítani tőle. Más oldalról pedig a szentszék avatkozott be. XI. Kelemen pápa, miután kibékült a császárral, felszólította a clerust, ismerje el a császárt és hagyja el a confœderatiót, kiátkozás terhe alatt. A katolikus tisztek és nemesek, ha nem voltak is buzgók, követni kezdték a papság példáját. «Ezen cselszövények miatt vesztettem el azt a két várat (Eger és Szolnok), melyre nagyon számítottam.»*)

Nem is lehet akkor nagyobb érdemet képzelni e nemzetgyilkos felekezeti viszály csillapításánál. De Rákóczi ennél is többet tett a magyar néppel és a magyar népért. Többet tett erkölcsileg. Magához emelte, magasztos célt mutatott neki. A szegénylegényből hazáért harczoló vitéz lett vezetése alatt. Az a paraszt, a ki mindent megtagadott a némettől, nemcsak életét, utolsó vagyonkáját is feláldozta a haza ügyéért. Hogy egy példát mondjunk, Debreczen város lakossága Rákóczi kedvéért négyszer otthagya lakóhelyét és földönfutóvá lett, hogy a németnek ne kelljen szállást adni, adót fizetni és hogy, a mi a főkivánsága és szüksége volt, malmot ne találhasson. Maga Rákóczi is elbámul azon az áldozatkészségen, azon a nemes felhevülésen, a mely erőt vesz a magyar népen. De azt is mondja, hogy 1706 óta észleli ennek lankadását. Az úr valamikép ismét hatalmába kezdi hajtani kimerült jobbágyát.**) A katonát pedig kedvetlenné teszi a gyakran érdemetlen főtiszteknek csak azért adott kedvezés, mert előkelők voltak. Hiába, csak a nép volt elszánva végig harczolni a harczot, az volt kész «ma meghalni szép Magyarorszáért», az urak nagy része alku-, béke után vágyott. Hogy milyen volt a katona gondolkozása és miképen ítél ebben a dologban, arról az a vers szól: *Nincs becsületi a katonának.*

*) *Mémoires*. VI. 38—39. Rákóczi Józsefet is kiátkozta XII. Kelemen pápa 1738-ban.

**) U. o. 353. La noblesse devenait de jour en jour plus maitresse de ses sujets et les dégoutoit de la guerres pour les appliquer à ses propres travaux.

Igen kedveltük az kuruczságot,
 Oly hiven kaptuk, mint egy ujságot,
 Gondoltuk, hogy ezzel nyerjük az szép uraságot,
 Védellezzük, oltalmazzuk szép Magyarországot.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
 Magyarországot megnyertük volna,
 Ha sok gondoskodó urak nem lettek volna,
 Ily romlásban, kárvallásban nem estünk volna.

Ki nyargalta fel mind Bécs aljáig,
 Meghódoltatta nagy Ausztriáig?
 Szegény legény, nem úr lova nyargalt mindaddig,
 Szegény legény, nem úr lova nyargalt mindaddig.

Ez a keserű érzés megvolt a kuruczban s tudta ezt maga Rákóczi is, ki szellemének hatalmával, fensőbbiségével sem bírta a különböző elemeket teljesen egyesíteni. De jó szívet, jó akaratot mutatott a magyar nép iránt, a mely azt uraitól, fejedelmeitől Mátyás óta nem igen tapasztalta. Ennek tulajdonítható az, hogy mily áhitattal hallgatott a kurucz Rákóczira, hogy leste minden szavát, hogy épült minden tettén, minden szándékán, a melyet végre kellett hajtani. Ez a jó szíve, ez a caritása, melyet mint fejedelem sem tagadott meg, ez tette az ő személyét örökké emlékezetessé a magyar nép előtt. Mint támadásánál. úgy második nagy történeti elhatározásánál is, az önkéntes száműzetés választásánál, a nép áll előtte. Az okot, miért nem fogadta el az amnestiát, így fejezi ki: «Világos, hogy ha számkivetésben vagyok. mindvégig megmarad a nép szeretete az ő szívökben.*)

Az a nép, a melyet ugyanazok hajtottak rabságra, a kik Rákóczit nótával megbélyegezték, az a nép már halála évében, 1735-ben ismét fegyvert fogott Rákóczi neve alatt. 1753-ban, a mikor már Rákóczi második fia is meghalt, megint pórlázadás volt Rákóczi nevével. 1780-ban, József császár trónrajutása évében, egyszerre az a hír, hogy a Kunságon megjelent Rákóczi fia. 1790-ben, az alkotmány helyreállítása évében, helyreáll a Rákóczi-kor is külsőleg, ruhában, zenében, újra fújják a tárogatón Váradon, Sza-

---

* *Önéletrajz.* 173. Exulante populari favore me in cordibus ipsorum semper pœmansurum manifestum esse.

bolcsban, majd Budán is a «Hej Rákóczi» nótát. A műköltészetben 1817-ben kezdte Kölcsey a megörökítését. A népben erre szükség nem volt.

Ezeknek a tényeknek mi a nagy történeti tanulsága? Az, hogy a magyar nép annyira nemzeti, annyira nemzeteért élő-haló, hogy legnagyobb bajairól is megfeledkezik, ha nemzeti cél kell elérni; ha arra való vezére van a kinek személye iránt lelkesedést érez.

Azok a férfiak, a kik valóban munkába vették és meg is valósították a jobbagy felszabadítását, Széchenyi István, Deák Ferencz, Kossuth Lajos. Ezeknek műve az, hogy 1848-ban a már felszabadított nemzet olyan erőt tudott kifejteni. 1703 és 1848 közt másfél század eredményes művelődése, kulturális haladása van, ez magyarázza meg a különbséget a kettő közt, de a közös nemzeti eszme összeköti őket. És a míg ez a nemzeti eszme él a magyar népben és ez élni fog, addig sohasem fog elhalványulni annak a fejedelmi férfinak emléke, ki először vitte harczba a népet, a nemzetért.

MARZALI HENRIK.

KELETY GUSZTÁV EMLÉKEZETE.*)

Több, mint négy éve, hogy elvesztettük Kelety Gusztávot, a ki Társaságunk azon kevés tagjai közé tartozott, kik kiterjedt és értékes irodalmi tevékenységgel a művészet egy ágában való jelességet kötöttek össze, a ki nemcsak körünkben és irodalmilag képviselte a képzőművészeti mozgalmakat és érdekeket, hanem egyúttal mindabban, a mi a képzőművészetek terén nálunk egy emberöltő alatt történt, tevékeny, gyakran vezető, néhányszor egyenesen döntő tényező volt.

Kiterjedt és sokszerű munkássága, melyet élete legutolsó éveiben is, már küzdve a halálos kórral, ritka lelki erővel folytatott, fokozza iránta való hálánkat azért, hogy idejéből, figyelméből, kivált fiatalabb korában mindig bőven juttatott nekünk is. A Kisfaludy-Társaság őt már 1867-ben, tehát harminczhárom éves korában választotta tagjává; már a következő évben elfoglalván székét, többször jelent meg fölolvasó asztalunknál, mindig tartalmas, eszmekeltő, többnyire a korszak szellemi mozgalmaiból is merített értekezésekkel. De társaságunk céljait szolgálta kritikai dolgozataival is, melyek majdnem négy évtized képzőművészeti termelésének értékes commentárját nyújtják, nemkülönben a nagyobb emlékművek pályázatairól mélyreható szakértelemmel és szigorú tárgyilagossággal írt jelentéseivel, melyek mind egyaránt a helyes æsthetikai szempontoknak a művészet nemzeti jellegű fejlődésével való összeegyeztetésére, a művészeti termelés és közizlés nemesítő kölcsönhatására való törekvésről tanúskodnak.

---

*) Elmondattott a Kisfaludy-Társaság 1906. évi november 28-iki ülésén.

Kelety Gusztáv, az ember, iránti tiszteletünk és rokonszenvünk egyre nő, ha életére visszatekintve, figyelemmel kíséjük azt a küzdelmes pályát, melyen ő irodalmunkban, művészetünkben és művészeti ügyeink állami s társadalmi vezetésében kivívott fényes és fontos posztíójára eljutott.

A szegény sorsú ifjú kezdettől fogva foglalkozott festéssel is, melyre már atyjától, kit Pozsonyban mint József nádor udvari festészét emlegettek, kaphatott indítást és tanítást, de a kenyérkereset eleinte jogi pályára vitte, nevelősködésre kényszerítette, s úgyszólván csak e köteles foglalkozásaitól el-elszakított idejét s már kezdőkorában értékesített egy-egy festménye árát használhatta föl arra, hogy különösen Bécsben, a híres Rahl műtermében, komoly festészeti tanulmányoknak is szentelhesse magát.

Jó sorsa azonban azt, a mi korai művészi törekvéseiben akadálnak látszatott neki, a házi nevelő szerepét, igazi hivatása felé való emelkedésének hathatós emeltyűjévé tette, mert a ház, melybe mint nevelő került, a báró Eötvös József háza volt s a viszony, mely ott közte és a nagy költő, tudós és államférfiú családja között létrejött, bizonyára az ő saját egyéniségének érdeméből is egész életére nemes fényt vet.

A példás férj és gyöngéd családapja méltó hitvese kegyeltesen őrzi a leveleket, melyeket Kelety részint magától báró Eötvös Józseftől, részint nejétől s gyermekeitől kapott s melyek 1860-tól kezdődőleg a nyolczvanas évek közepéig tanúskodnak a föltétlen bizalomról s az őszinte nagyrabecsülésről és ragaszkodásról, melyet az Eötvös-család az egykori házi nevelő iránt később is és mindvégig érzett. Mikor hivatása hatalmas erővel kiragadja őt a kedves környezetből s egy nagyobb megrendelés lehetővé teszi, hogy a müncheni művészeti akademiát keresse föl, az Eötvös-gyermekek nyájas levelekkel keresik föl, melyekben életük folyásáról, tanulmányaikról beszámolnak neki s őt visszahívogatják. Válaszait olvassa az apa is és csakhamar levelezés indul meg közöttük is. Eötvös melegen érdeklődik a fiatal művész sorsa iránt, kedves barátjának szólítja s ezt írja neki: «látom, hogy... bátor szívvel indul meg a pályán, melyet magának választott s ez végre mindig a földolog. Vallásunk tanai szerint a hit menyországba visz,

véleményem szerint nem csak a menyországba, de földi boldogsághoz is csak ez az egy utunk van s ezért, ha az ég néha elborúl is és kevésbé fényes világításban tűnik föl környezete, ne veszítse el bizodalját mindenekelőtt magához, de azután az emberekhez általán véve sem, mert ha távol is, de vannak s lesznek mindig barátai.» Ő, ki még külföldi tartózkodása idejéből alaposan ismeri a müncheni művészeti viszonyokat is, arra biztatja Keletyt, látogassa meg Kaulbachot, ki bár «szeszélyes, sarkastikus ember», mindenesetre olyan, kitől igen sokat lehet tanulni, kinek nagy befolyása van s ki azt olyanok javára, a kik nem vetélytársai, szívesen föl is használja. Másrészt azt tanácsolja neki, tartsa magát távol a surlódásoktól, melyek Münchenben a művészek között mindennaposak; az «Isar-Athen» e tekintetben valóságos «Krähwinkel», a hol minden elejtett szóból pletyka s minden pletykából gyűlölség keletkezik. Ezt — úgymond — azért írja, mert szíven fekszik minden, a mi a Kelety jövőjére befolyást gyakorolhat; s ezért unszolja, hogy csak írjon neki részletesen, ha ő, «öreg barátja», néha csak röviden is válaszolhat.

A válaszok azonban nem voltak mindig rövidek; 1861 decemberében, mikor az alkotmányos kísérlet után beköszöntött a provisorium, Eötvös Keletyhez intézett levelében föltárja fölfogását a politikai helyzetről, ezzel is elárulva, mily nagy véleménynyel volt már akkor későbbi művészeti tanácsadója felől. De különös érdekű már írója szempontjából a levélnek ez a mondata: «Valahányszor Öntől levél érkezik, örömmel olvasom s őszintén megvallva, irigységgel, mert főkép a jelen viszonyok alatt boldognak nevezhetünk mindenkit, kit a sors vagy saját választása a politikai élet mezejétől távol tart; s ha eszembe jut, hogy tulajdonkép engem is inkább művésznek vagy legalább tudósnak teremtett az ég, s hogy ha e hivatást követem, mi nyugodtan élhetnék, néha megszökném — ha lehetne» ...

Kévessel később Székely Bertalan egy megszerzendő festményének fényképéről ír Eötvös Keletynek, hangsúlyozva, hogy az ő véleményét Székelyről teljesen igazolva látja s ennek levelére is utalva, a ma is köztünk élő ősz mesterről akkor — 44 év előtt — így nyilatkozik: «Én is teljesen meg vagyok győződve, hogy e fiatal ember hazájának

diszére fog szolgálni, nemcsak talentuma, hanem — ami ennél még fontosabb — jelleme, mely minden szavában nyilatkozik, jogosítanak e reményre.» Nem kevésbé érdekes Eötvösnek e levelében nyilvánuló fölfogása a történelmi festészetről, mely kétségkívül nagy befolyással volt a Kelety saját művészet-æsthetikai hitvallásának alakulására is.

«Senki sem látja át — úgymond itt Eötvös — a történelmi festészet fontosságát nálamnál inkább, sőt meg vagyok győződve, hogy ha valaha magyar festészet lesz, az a történelmi festészethez fog tartozni. Nemzetünk geniusa, mint mindenütt, úgy a művészet körében is patristikus irányát fogja követni, ezen irányt előre kijelölni azonban nem áll hatalmunkban... A művészetet... a művészekon kívül, kik remekeket alkotnak, csak úgy segíthetjük elő, ha az egyes művészeket pártoljuk s nekik munkát szerzünk»...

Kelety ebben az időben Eötvösnek nemcsak hazai művészeink pártolására már jóval minisztersége előtt is irányzott tevékenységében volt rendes közvetítője, hanem az ő és bátyja, Károly, bizalmas közbenjárását fontos politikai célra is igénybe vette Eötvös, arra tudniillik, hogy a *Süddeutsche Zeitung*nak a magyar viszonyokat illetőleg megbízható információt juttasson, a mit az akkori rendőri kémkedés idejében oly állású férfiú, mint ő, közvetlen levelezés útján meg sem kísérthetett volna.

1862 tavaszán Kelety hazatért, de csak rövid időre, mert tanulmányai csakhamar Münchenbe szőlították vissza, azonban ittléte is termékeny volt művészetünkre nézve hazai tájainkról készített rajzai által, melyek képes folyóirataink útján terjesztve, hazai fametszetünk haladására is kihatottak.

Műkritikai cikkei s a művészet érdekében történt fölszólalásai alapján választotta őt meg Társaságunk tagjává, alkalmat szolgáltatván neki, hogy székfoglalójában *A közkeptárakról, mint művelődési tényezőkről* értekezék. E munkája, mint bátor és eredeti fölfogás tanúsága, föltűnést keltett s a fiatal Keletyt úgyszólván forradalmárként mutatta be a művészet világában. A képzőművészetek hanyatlásáról panaszkodott s azt részben a fejünkre nőtt széptani elméleteknek tulajdonította, melyekkel szemben forradalomra van szükség, «hogy a művészetnek theorémák által régóta

mezavart forrásából friss itallal szolgáljunk a szomszédokhoz.»

Újra élvezni kell tanítani a mai nemzedéket, melyet a fölbujánzó művészeti irodalom az önálló gondolkozástól már-már elszoktat, pedig a művészet az egyedüli, a mi a mindenséget illusorius összhangba hozza s ebben rejlik erkölcsnemesítő befolyása. A műérzék kifejlésének leghatályosabb iskolái a közképtárak. De nem arra a babonás hódolatra van szükség, melylyel a művészettörténet «fennszóval proclamált szentjei és nagymesterei» előtt meghajolni szoktunk, gyakran csak azért, hogy műértelmünket kétségbe ne vonják: meg kell tanulnunk a régi mesterek nyelvét, mert ők nem kínálkoznak senkinek. Szükség van a közképtárakra a «sivár gyakorlati irány» ellenében, mely a munkafülesítés elve alapján gyárteleppé alakítja át az egész világot; de szükségök van rájuk különösen a művészeknek, kiknek a közképtár az, a mi a tudósnak a könyvtár; a nagy mesterek művei nélkül «elborúl verőfényes napjok» s természetlen pusztává lesz a föld, melyet művelni kénytelenek.

A Kelety irodalmi munkásságát már ettől az első jelentősebb föllépésétől kezdve az jellemzi s az ad neki fontos helyet művelődéstörténetünkben, hogy sokáig szinte páratlanul állott szakértői tekintélyénél, több miniszternek beléhelyezett nagy bizalmánál, művészi positiójánál, de leginkább lelkes s a mellett szívós buzgalmánál fogva majdnem minden nyomatékosabb megszólalása az irodalomban egy-egy mérföldmutatója lett képzőművészeti ügyeink haladásának. Minden nevezetesebb eseményt, intézkedést, alkotást ő hangoztat, mint követelményt, ő vázol, mint tervet, ő magyaráz s ha kell, védelmez, mint eredményt, sőt legtöbb esetben ő is visz be az életbe. Így ez a székfoglaló előadása is mintegy előhírnöke az Esterházy-képtár országos költéségen való megvételének, melylyel tudvalevőleg művészettörténeti muzeumunknak alapját tettük le.

Kelety, — ki a *Száműzött parkja* nevét viselő regényes hangulatú képével, mely 1868-ban nemzeti muzeumunkba került, már ebben az időben tett, mint egyik legfinomabb érzésű tájképfestőnk, közelismerésre szert — báró Eötvös József alig, hogy miniszterré lett, azzal a megbízással küldte külföldre, hogy a művészetileg legelőhaladottabb

államok képzőművészeti oktatásának intézményeit tanulmányozza s ezen az alapon tegyen javaslatokat a nálunk szükséges intézkedések iránt. Első művészetügyi ministerünk igen bölcsen úgy vélekedett, hogy mindenekelőtt a művészeti oktatásnak nálunk még akkor teljesen parlagon heverő terét kell megmunkálni, ha önálló és virágzó nemzeti művészetet akarunk teremteni; azonban Kelety, ki teljesen be volt avatva szándékaiba, bizonyára azoknak megfelelően járt el, midőn az 1869. év tavaszán benyújtott s terjedelmes könyvvé bővült jelentésében, melyben Franciaország, Anglia, Belgium és Németország idevágó intézményeinek és viszonyainak beható ismertetése s a művészeti akademiák kérdésének külön megvilágítása után egy utolsó fejezetben — melyet e cím alatt: *Teendőink a képzőművészetek ügyében* Társaságunkban is fölolvastott — kifejtette mindazokat az intézkedéseket, a melyektől nálunk nem csak képzőművészeti oktatásunk sikere, hanem általában képzőművészetünk előhaladása várható.

Ebben a nagyérdekű tanulmányban mindenekelőtt a művészet nemzeti jellegének fogalmát igyekszik tisztázni. Megállapítja, hogy történetileg kifejlett nemzeti építészeti stílusunk nincs, még kevésbé lehet szó a múltban magyar iskoláról akár a festészetben, akár a szobrászatban; «kevés magyar műemlékünk stílje határozottan idegen.» Ez a legutolsó állítása arról tanúskodik, hogy csak a monumentális alkotásokra volt tekintettel, mert régi népies építészettünkben a nemzeti jellegű elemek létezése nem tagadható. Magáévá teszi azután Kelety Toldy Ferencznek tudományunk hátramaradásának okairól kevéssel előbb az Akadémiában kifejtett nézetét, mely szerint legfőbb kötelességünk a nemzeti tudomány, vagyis a nemzetet és hazát tárgyazó tudományok művelése s ezt az elvet még fokozottabb mértékben véli a művészetre alkalmazhatónak, mely csak az által lehet nemzetivé, ha a nemzetet és hazáját tárgyazza. Ez igazság megvilágításául utal az akkor műveivel először föltűnt Munkácsy Mihályra, ki két kis tájképet küldött be Düsseldorfból, melyek tökéletesen realistikus francia modorban voltak festve. «Tehát a magyar művész német akademián francia festési modort sajátított el, — mondja Kelety. — De ha hazatérve, jó ízű magyar életképeket fog

festeni, őt bizonyára a magunkénak fogjuk vallani, művészetét pedig nemzeti művészetnek elismerni.»

Nemzeti művészetünk kifejlődésének — Kelety akkori nézete szerint — majdnem minden előfeltétele hiányzik; csak a kormány és a nemzet czéltudatos összeműködésével lehet ezeket az előfeltételeket megteremteni. A népzítés nevelése szempontjából legsürgősebbnek véli a rajzitanítás gyökeres reformját, tehát jó rajztanárok képzését, a mit első kezdetképen csak néhány alkalmas egyénnek külföldre kiküldésével érhetünk el. Képzőművészeti akadémia létesítését — a mit akkor nálunk a közvélemény sürgetett — ellenzi, legalább is korainak, nem viszonyainkba illőnek tartja; hiányzik ma még a hozzávaló előképzés, hiányzik a művásár, csakhamar túltermelésbe fogunk jutni; hiányzik a kellő kritika is s nálunk amúgy is meglévén az öntúlbecsülésre való hajlam, a művészeti akadémia valószínűleg a pályatévészett existenciák számát szaporítaná csak. A mint nincs «fölfedezési iskola» vagy «költőképezde», úgy sajátképen művészképző intézetre se gondoljunk; alkossunk inkább egy, a művészetekre előkészítő iskolát, nevezzük a nagyhangzású «akadémia» cím helyett «mintarajziskolá»-nak, ennek technikai szakai közé azonban vegyük föl a mintázást is. Ily előképzés után a magokat művészi pályára eltökélt ifjak jelesebb hazai művészeink műtermeiben nyerhetnek tanácsot és útmutatást; e czélból állítson föl az állam néhány czélszerűen fölszerelt műtermet. A művészre nagy befolyással van a jól berendezett, tágas műterem, hol inspiratióinak szabad röptét követheti. Szükségesek azonban a nyilvános műgyűjtemények is s ezért itt már már concretebb alakban ajánlja az Esterházy-képtár megszerzését, mely mellett a hazai közvélemény nagy összhangzással nyilatkozott meg. Ez kiegészítendő volna domborművek gypsmásolataival, továbbá graphikai és fényképgyűjteménnyel és szakkönyvtárral. Szükség van tárlatokra is; de ki rendezze azokat? A műegylet megbukott, a Képzőművészeti Társaság akkoriban siralmasan tengődött, külföldi képek kiállítására tett kísérlete anyagilag kudarcot vallott, «hátrább vagyunk e tekintetben Oroszországnál!» kiált föl Kelety, itt tehát csak a kormány segíthet. Állandóan váltakozó tárlatokra mi nem gondolhatunk, elég — ez 1869-ben volt mondva —

évenként egy 2—3 hónapig, lehetőleg tavasszal, a lóverse-nyek idejében nyitva álló kiállítás, mely egyes hazai és külföldi munkákat tartalmaz: ezt rendezze a társaság a kormány megbízásából és anyagi segélyével, de a kormány ellenőrzése mellett is. A kormány vásároljon e kiállításokon évenként «a legjobb hazai műtermékek közül egyet-kettőt» a Nemzeti Múzeum képtára számára, vagy valamely állami középület díszítésére. E példát követné majd a vagyonos értelmiség. Mindezek végett szükséges, hogy a ministeriumnak egy állandó művészeti szakreferense legyen. Pályázatok és díjak nálunk sem volnának mellőzhetőek, különösen egy Prix de Rome létesítését ajánlja Kelety, megjegyezvén, hogy az ily díjjal kiküldött fiatal művészek részére a monarchia római követségének palotájában alkalmas helyiség is akadna. A kevéssel előbb megváltozott politikai helyzet Keletybe reményt önt, hogy most majd a kialakuló állami kormányzat céljaira sok középület lesz állítandó; ezeket monumentális stílusban, a nemzethez méltó külső és belső művészi díszszel kell létrehoznunk, úgy, hogy szobrok és képek befogadására is alkalmasak legyenek, mert — úgymond — «a nemzeti önérték ápolására, a hazafias érzelmek fejlesztésére, a nép ízlésének nevelésére semminek oly közvetlen és mély hatású befolyása nem lehet, mint a nyilvános emlékműveknek.»

Ha ezt a 37 év előtt írt, egészen programszerű fejtegetést ma elolvassuk, az a benyomásunk, hogy az épen csak annyiban avúlt el, a mennyiben legnagyobb része a Kelety saját buzgó közreműködésével már megvalósult, sőt túl is van szárnyalva; mert voltaképen ma sem teszünk egyebet, mint hogy az ő nyomdokain haladva, kiépítjük a még kiépítetlen részleteket, gyökeres eltérést az általa kijelölt iránytól majdnem semmiben sem észlelünk. Kelety irodalmi tevékenységének ez a képzőművészeti politikánkban szinte irányjelző része azután folytatását találja például abban a beszédében, melylyel a vezetése alatt s az ő programja alapján 1880-ban megnyílt iparművészeti iskolát megnyitotta s a közönség bizalmába ajánlotta, mintegy megjósolván, hogy ez az intézet majdan, szoros viszonyban az iparművészeti múzeummal, iparművészeti szakügyekben irányadó központi szervül fog szolgálhatni, abban a cikké-

ben, melyben a kiállítási arany érme behozatalát először pendíti meg, s végül az 1896-iki ezredéves országos kiállítás nagy jelentésének tőle szerkesztett fejezetében, melyben, mint művészeti kulturánk létesítésének már elért vagy még elérendő állomásait sorolja föl: a szépművészeti múzeum létesítését, az új műcsarnokot, a középületek külső és belső művészi diszéről való gondoskodást, — a minek tervszerű és igazán művészi szempontok szerint arra illetékes forum által való intézése még ma is *pium desiderium*, — továbbá a festészeti és szobrászati mesteriskolák létrejöttét s a még mutatkozó hézagok betöltésével ezeknek az intézeteknek most már rendszeres képzőművészeti akadémiává való szervezését, a képzőművészeti tanács újjáalakítását s magyar műtermékeknek külföldi nemzetközi tárlatokon állami közreműködéssel való bemutatását. De mindez — Kelety nézete szerint — csak keret, melyet a magyar művészgárdának kell működésével betöltenie, ha közönségünk is megteszi azt, a mit tőle joggal elvárhatunk.

Művészeti viszonyaink alakulására talán kevésbé közvetlenül hatott, de tagadhatatlanul szintén nagy befolyással volt s *æsthetikai* irodalmunk szempontjából még sokkal becsebb Kelety írói munkásságának az a része, mely képzőművészeti termelésünk bíráló ismertetésére vonatkozik s mely részint kiállításokról vagy pályázatokról írt hivatalos jelentések, részint hírlapi cikkek alakjában látott napvilágot. Meg kell azonban jegyezmem, hogy a Kelety hírlapi műbírálatainak nagy része sajtóképen nem a magyar irodalmat gazdagította, a mennyiben régebben az *Ungarischer Lloyd*, később a *Pester Lloyd* számára német nyelven íratott; bár el kell ismernünk, hogy e német lapjainak a külföldön való elterjedését is tekintve, Kelety recensensi működésének ez a része magyar szellemi kulturánk megismertetése szempontjából talán még fokozott jelentőséggel bír.

A hatvanas évek vége felé Münchenből beküldött tárczái, *Művészlevelei*, ma annyiból érdekesekek, hogy sok ismert művésznünk pályájának kezdetére vetnek világot; kiemelik Wagner Sándort, ki már tanári állást vivott ki, különös rokonszenvvel szólnak Liezenmayerről, ki akkor már önálló műtermet nyitott, Benczúrról, kinek — mint mondja —

«további kiképzése végett már csak az élet iskolájára van szüksége» s kinek egy akkor elkészült nagyobb képe, *Hunyady László végbúcsúja*, hazánkban föltűnést keltett. Mint reményteljes növendékekről, szól Szinyei Merse Pálról, Bercsik Antalról és Gyulai Lászlóról. Munkácsyról úgy beszél, mint oly emberről, ki saját útain jár s rövid idő alatt nagy népszerűségre tett szert, kit határozott talentum, könnyű inventió s fejletlenségében is megvesztegető technika jellemez; akkoriban Adam Ferencz csatafestő műtermében dolgozott, mint ennek tanítványa s nagy tervek foglalkoztatták. Kelety nehéznek mondja e leveleiben a magyar művészek akkori helyzetét Münchenben, mert hazánkban még fejletlen volt a műpártolás s közönségünk mégis megkivánta művészeinktől, hogy magyar tárgyakat válasszanak.

Kiállítási műbirálatai leginkább a hetvenes és nyolcvanas évekre esnek s a *Pester Lloyd*on kívül a *Fővárosi Lapok* és a *Pesti Napló* hasábjain jelentek meg. Hogy a művészeti termelés fejlődése nálunk mily rohamos volt az utóbbi évtizedek alatt, azt e jelentések számadatai legélesebben világítják meg.

Az 1880-iki tavaszi kiállítás alkalmával Kelety recenziójában mintegy dicselkedve mondhatta, hogy most már kiállításainkon a magyar művek száma úgy viszonylik a külföldiekéhez, mint egy a háromhoz; egy évvel később a kiállítás 200 műből állott s ennek már majdnem a fele magyar volt! Tehát akkor — huszonöt év előtt — már soknak tekintették, ha egy kiállításon száz magyar művészi munka került bemutatásra. És most hasonlítsuk ezzel össze a mai viszonyokat. A képzőművészeti társulat ez idő szerint legfőlebb két évenként egyszer rendez nemzetközi tárlatot, melyen a külföldi művek szám tekintetében meglehetősen alárendelt szerepet visznek a magyarokkal szemben; a társaság két legutóbbi, tehát egy évi cyclusnak megfelelő kiállításain összesen 1178 kizárólag magyar művet mutatnak be művészeink. És ennél számításba nem vonjuk a Nemzeti Szalonnak most már egymást érő időszak kiállításait s a mind sűrűbbé váló úgynevezett collectiv, helyesebben egyéni kiállításokat. Vajon józan emberi számításal lehetett-e azt föltenni, hogy a közönség vásárló kedve

és képessége a productió szaporodásának e szédületes arányaival lépést fog tarthatni?

Egy más nagy, mélyreható változás, melynek a Kelety kiállítási műbírálatai érdekes történeti okmányaiul szolgálnak: a történeti festészet háttérbe szorulása a művészeti termelésben. Hogy a Kelety recenzióiban a történeti képek méltatása annyira túlnyomó, annak főoka mindenesetre e képeknek akkor számárány és jelentőség szerinti előtérbe lépésében keresendő, a minek teljes ellenkezőjét tapasztaljuk ma. De oka ennek a Kelety saját fölfogása is, szembe-tűnő előszeretete a történeti festészet iránt; sajátságos, hogy ő, a ki mint tájképfestő aratta művészi babérait, a ki, még midőn az ő programja szerint létrejött mintarajziskola és rajztanárképző élére került, e hivatalától, valamint sok más, a művészeti ügyek terén az ő kipróbált vállalaira nehezdedt nobile officiumtól el-elopkodott idejében, csöndben tovább festegetve, mindvégig tájképfestő maradt, mennyire meghódolt, mint műbíráló, a történeti festészet elsősége előtt. Csábíthatta tollát a történeti képeknek leíró méltatására nagyon is kínálkozó tárgya; szinte kéjeleg a részletekben, epikai szélességgel tárgyalva az ily ábrázolásokat. Általán az az észrevétel önkénytelenül merül föl a Kelety műbírálataival szemben, hogy kissé túlnagy súlyt helyez a képek és szobrok tárgyára, mintha lenézné az úgynevezett kisebb genret s érdemén fölül méltatja néha jelentéktelenebb tehetségek kísérletezését nagy föladatokkal. Természetesen neki a közönség érdeklődésének mértékével és irányával is számolnia kellett, saját művészi érzését talán inkább az a kijelentése árúlja el, melyet társaságunk körében *Monumentális festészetünkről* tartott értekezésében tett, mely szerint «a tisztán művészeti érdeklődés csak ott kezdődik, hol a tárgyi tartalom mérlegelése háttérbe szorúl vagy elenyészik.»

Látja a változást, mely a történeti festés helyzetében beáll, el nem zárkozhatik előle, de mindvégig nem hisz tartósságában s mintha szándékosan félreismerné okait, hogy reményeiről lemondania ne kelljen.

Az 1878-iki párisi világkiállítás művészeti osztályáról írt hivatalos jelentésében, elismerve Franciaország vezérszerepét a képzőművészetekben, történeti festészetére nézve

mégis megjegyezni kénytelen, hogy «a történeti festészet azon válfaja iránt, mely hatásában föllelkesítő, vagy a fényesebb múltnak visszatükröztetése által némileg az epos-irodalommal versenyez, mintha érzékek sem volna mai nap ama boldogabb nemzeteknek, melyek a létért való küzdelem stádiumán immár túlhaladtak... Minél magasabbra fejlődik a művészeti technika, annál inkább mellőzi az eszmei tartalmat a művészet, csak külsőségekre, színre és formára törekszik»... Az 1880-ban a képzőművészeti társaságtól történeti festményre kitűzött pályadíj odaítélésére vonatkozó juryjelentésben Kelety, miután a pályanyertes Lotz Károly föltétlen elsőségét igazolta, e panaszra fakad: «A történeti festészet terén is, annak művelői a hazai történetből merített nagyhangzású föladatokat mélyreható lélektani és művészeti készültség, sőt a történeti kútforrások beható tanulmányozása nélkül is gondolják megoldhatni és ezen fölületes eljárás mellett, a közízlés kárával, csakis a nemzeti külszínre számító, alapjokban azonban sekélyes műveket teremtenek»... Immár — ugymond — erélyesebb kezdeményezésre van szükség, mert a közeli jövőben középületeink belső diszitése monumentális feladatok elé fog állítani. Az 1885-iki kiállítás jelentésében megütközik fölötte, hogy festőink többnyire — úgy, mint a külföldiek is — «fáznak a történelmi, egyházi és allegorikai festészettől.» Ez a «fitymálás és elhanyagolás» azonban csak «napfogyatkozás, vagy épen csak gyorsan tovaillanó felhőárnyként múlt tünemény», nekünk, magyaroknak igen fontos érdekünk «tünékeny elméletek, hangzatos álokoskodások» daczára ápolni és fejleszteni a történelmi, egyáltalán a «magasabb körű» művészetet. Még később is, a 90-es évek végén bizik e jelenség mulandóságában. A történeti festészetnek «fontosságát — ugymond — egyszer-másszor tépdetik, tagadják, de azt, hogy végkép mellőzzük, mintha túlélte volna magát, senki sem merné ajánlani.» Csak egyes, «koronként fölmerülő divateszmék és elméletek azok, melyek egyes műágak túlbecsülésében vagy lealacsonyításában vélik az igazi haladás ösvényét, ide-oda kapkodva újból meg újból föltalálni... A történeti és allegorikai festészetnek lejobb szállt az árfolyama, mert mindenütt kevés a hivatott erő, a mely régi hírnevének, igazi lényegének, domináló vezérhivatásá-

nak érvényt tud szerezni», de azért «nem koronavesztett, nem lenézésre méltó műfaj ez, melyet ignorálni kellene, vagy csak lehetne is.»

Azt hiszem, Keletyt rajongó szeretete a történeti és allegorikai festészet iránt némileg tévedésbe ejtette e műfajnak a mi korunkban valóban megváltozott helyzetére nézve. Nem lehet csak a mai művésznemzedék kényelemszeretetének, fölületességének, eszmeszegénységének — hogy ne mondjuk, léhaságának — tudni be, hogy a festészet elbeszélő s eszméltető fajai ma nem tudják azt a vezérszerepet visszavívni, mely régebben úgyszólván ellenmondás nélkül illette meg őket.

Nagy Gergely pápa a festészetet a lelki szegények irásának, a tudatlanok olvasókönyvének mondta; az is volt sokáig s a míg az volt, elbeszélő, tanító, lelkesítő szerepének kellett uralkodónak lennie. Az általános műveltség emelkedésével, különösen az olvasni tudás terjedésével, az irodalom népszerűbbé váltával, a könyvek mai olcsósága mellett s mióta az ismereteknek legalább bizonyos töredékeit még a napi sajtó is közvetíti, a tanítás, eszméltetés, lelkesítés ama szerepe, melyet hajdan a közönség legszelebb rétegeivel szemben a képzőművészetek vittek, tagadhatatlanul a festett vagy faragott ábrázolás teréről mindinkább az írott vagy inkább nyomtatott szó terére siklik át.

Míg ezen az oldalon ily veszélyes versenytársa támadt a képzőművészetnek, a saját technikájának kifejlődése mindinkább vonja más terekre, melyeken korlátlanabbul tud uralkodni; ne feledjük, hogy a tájképfestés a maga classikus korszakába akkor lép, mikor a vallásos és allegorikai festés — a régi értelemben ez volt a történelmi is — a maga fénykorát már átélte.

A mily mértékben könnyíti meg a művészeti technika fejlődése a képzőművészet boldogulását a csupán a természetet ábrázoló vagy hangulatkeltő festés körében, ép annyira nehezíti meg az ismeretek terjedése s mélyebbé válta a történeti festő munkáját. A kezdetleges renaissance művésze festhette a maga bibliai vagy a szentek életéből vett jeleneteinek szereplőit abban az olasz, vagy németalföldi vagy ó-német öltözékben, melyet ő maga s környezete viselt. Festhetett háttérül olyan épületeket és olyan tájképet, aminőt

hazájában látott, tőle korhüségét senki sem követelt, mert képeinek nézői ép oly kevéssé tudták, mint ő, hogy Ábrahám, Judith, vagy Szent-Péter, hogy a Szent-Sebestyént lenyilazó katonák és a Szent-Orsolyát kísérő hölgyek, hogy öltözködtek s milyen házakban laktak a valóságban? A mi a multakból a mi mai közönségünket legjobban érdekli, azt az irodalom sokkal behatóbban magyarázza meg neki, mint a festő tehetné, a ki ha a versenyt mégis állja s nézőközönségének finyásabb részét is ki akarja elégíteni, nem érheti be azzal, hogy jól tud festeni, hanem arra kell törekedni, hogy a történeti és régészeti ismeretekkel se kerüljön összeütközésbe.

Nyilvánvaló tehát, hogy itt egy a műveltség általános fejlődésével kapcsolatos szükségszerű és megmásíthatatlan jelenséggel is állunk szemben, nem csupán egyesek mulasztásával vagy tünékeny divattal. Keletynek azért abban teljesen igaza van, hogy a történeti festészet szerepe mindenek daczára még nincs eljátszva. A monumentális jellegű, decoratív festészet terén például soha semmi sem fogja egészen pótolhatni, sőt a történeti tények és viszonyok szemléltető ismertetésének is mindig megmarad bizonyos jogosultsága. De bizonyára csak ritka, nagy tehetségeknek fog sikerülni e téren a tudás hézagait szerencsés intuitióval pótolni, vagy történeti képekben oly megragadó művészi gondolatot fejteni ki, mely a korhüség és történeti igazság alkalmatlan ellenőreit is elnémitani képes.

Kelety műbirálatai — melyek megérdemelnék, hogy összegyűjtve kiadassanak, — mint egy mozgó képben varázsolják egymásután eléink azokat a műalkotásokat, melyekben a mult század utolsó évtizedeiben legtöbbet gyönyörködtünk. Elvonulni látjuk emlékezetünkben Makart, Zichy Mihály, Matejko, Munkácsy, Verescsagin nagy vándorló vásznait, átérezzük újra a mély benyomásokat, melyet akkor hátrahagytak, s melyeknek ma már különböző tartósságáról is számot adhatunk magunknak. Kelety ritkán jó élesebb összeütközésbe azzal, a mit a mi művelt közönségünk közveleményeképen annak idejében észlelni lehetett. A magasztalás, melyet — kivált fiatalabb korában — Hans Makarra halmoz, ma gondolkozóba ejt, akkor talán nekünk is jól esett. Münchenben 1868-ban ismerkedik meg képeivel s akkor egy új renaissance prófétáját látja benne; 1881-ben is nagy lángésznek

tartja, hisz művei maradandó becsében, de már akkor igen alaposaknak bizonyult aggályai vannak az ünnepekt bécsi mester festékeinek tartóssága iránt. Zichy Mihály, híres nagy képével, a *Dæmon fegyvereivel* szigorúan, de bizonynyal nem igazságtalanul bánik el Kelety. Két recensiót írt róla, az egyik ridegebb, a másik kedvezőbb. Ő, a ki oly nagyra tartotta a történeti és allegóriai ábrázolásokat, — talán épen ezért — tiltakozik az ilyenmő «gondolatfestés» ellen, melynek megfejtése végett «egy egész iskolatáskarakományt» kellene a kiállításra magunkkal hoznunk, a reális napipolitika ilyen allegorizálása ellen, a melyet egy ragyogó tehetség tévedésének tekinthetünk csak, s a mely tisztán művészettechnikai szempontból is Zichyt a nagy rajzolóként mutatja be, a minőnek amőgy is ismerjük, de a tárgy majdnem leküzdhetetlen nehézségei miatt is coloristikus szempontból sikerültnek egyáltalán nem mondható. A Munkácsy itt járt nagy képei közül már *Miltonját*, mint a «százszorta dicsőített műremeket» üdvözli, mely «Bécsen át végre hozzánk is megérkezett;» a kép «talányszerően mély benyomást» gyakorol reá s bevallja, hogy e kép előtt az akkor még fiatal mester sajátos művészete iránt táplált minden korábbi aggodalmai szétfoszlottak. Három évvel később a *Krisztus Pílátus előtt* kerül hozzánk s vele jön a mester, kit magyarosan, zajosan ünneplünk. «Ily képpel szemben, — úgymond Kelety — a műbirálat maga is elemző csodálattá változik át.» Krisztus megjelenítését a festményen olyannak találja, hogy a hit és a tudomány képviselői, a materialisták és az idealisták egyaránt elfogadhatják, mint olyat, mely mindegyikök képzetének találó kifejezést ad. Coloristikus tekintetben Munkácsy ebben az alkotásában Milton óta «még szellősebb, még tisztább magaslatra emelkedett; hangja mélyebb lett és tágabb terjedelmű. . . Ő azt a zománczot, mely az idő önkénytes, de késő ajándéka szokott lenni, mely csak a holtak hírnevét gyarapítja, már élete korában tudja festékébe keverni.» Matejkónak már csak egy késő műve kerül Kelety bíráló tolla alá, melyen észreveszi már az öregedő mester rövidlátásának a nagy vászonra káros hatását. Verescsaginak itteni kiállítása alkalmából egész, sajátyszerű életfolyására s művészete fejlődésére kiterjeszkedő szép jellemzését

adja. Elismeri, hogy képei tulajdonképen irányművek, de megállapítja, hogy bennök a művészileg megengedettnek határát sehol sem lépi túl. Az azóta tragikus véget ért orosz művészt realistának mondja művészi eszközei választásában, idealistának művészete végezteljeiben.

A hazában élt és élő művészeink között kevés van, ki a Kelety kritikáiban nem szerepelne; ezekre nézve azonban műbírálati két csoportba osztandók: nagy országos és nemzetközi kiállítások művészeti osztályairól írt hivatalos jelentéseit — finom tapintat sugallata alatt — enyhébb, kiméletesebb, tartózkodóbb hangon írta, ezek e miatt talán kissé színtelenebbek, de nem kevésbé értékesek s a legtöbb művészre nézve valószínűleg meg fogják közelíteni azt a véleményt, mely róluk a múltó évek rétegein fog majd idővel leszűrődni. Hirlapi bírálati, mint friss benyomások alatt írottak élénkebbek, színesebbek, temperamentumosabbak, bennök a közönség sok téves nézetével és elfogultságával is szembeszáll, de a művészekkel szemben is tud éles lenni, bátor és szókimondó, gyakran gúnyában is veszedelmesen találó, de sohasem személyeskedő vagy gyűlölködő, sőt mindig félreismerhetetlenül törekszik a tárgyilagosságra, igazságos ítéletre. Hogy minden nagyobb tehetséget csirájában föl nem ismert, — ezt a szemrehányást sok nagy mester és akadémiai igazgató sem kerülte el, annál kevésbé szabadulhat tőle egy a napi sajtót szolgáló kritikus. Könnyű az utólagos próféta kényelmes álláspontjáról rámutatni annak a tévedésére, ki úgyszólván percnyi benyomások alatt a mindenkifelett gyors kiszolgálást követelő közönség tájékoztatására, gyakran lázas sietségben kénytelen a művészeti élet váltakozó jelenségeivel szemben formált véleményét az olvasónak egy napra szánva, de az író felelőssége szempontjából örökre szólólag sajtó alá bocsátani. És vajon ártott-e valakinek az a soha sem durva, sohasem rosszakaró, sohasem megbélyegző kritika, melylyel Kelety néhány szilaj művészambitiót fékézni próbált? Valljuk be, hogy azoknak a kik végül is elnyerik a babért. jól esik az, ha koszorúzott hőmlökükön a kezdőkor félreismertetés töviskoronájától szenvedett sebekre is rámutathatnak; azt pedig el kell ismerni, hogy Kelety igazi lovagiassággal, mondhatni örömmel szolgáltatott busás elégtételt kettőzött

elismeréssel azoknak, kik ítéletétől méltatlanul sújtva érezték magokat.

Mily egyszerűen igaz például az a jellemzés, melyet korán elhunyt, nagy Mészölyünkről már 1872-ben adott. Az ő «egészen külön költői specialitást képviselő kis tájképeivel szemben — úgymond — le kell mondani minden phrázisoról. Vonzóerejük főleg abban áll, hogy tökéletes ellentétben a pseudo-ideális irány hazug csábjaival, híven és naivul magát az üde természetet állítják szemünk elé... Mészölyben a művészkedély irigylendő egyensúlya van meg, teljes hiánya a speculációnak és sentimentalismusnak.»

Benczúrt hazajövelekor melegen üdvözli, méltatva ismertetvén egyúttal az Első Magyar Biztosító Társaság jubileuma alkalmából festett nagy vásznát; de legnagyobb elragadtatással az ő Tisza-arcképéről szól, mely még ma is mindnyájunk élénk emlékezetében van. Strobl, Zala első feltűnését rendkívül rokonszenvesen s bátorítólag commentálja; Kiss György Szamaritánus-csoportját is meleg elismerésben részesíti. Színyeiről 1883-ban megjósolja, hogy közönségünk kedvence lesz; Paczkának Görgey Arthurról festett arcképét kiváló műként jellemzi, Mednyánszky Lászlót oly tájképfestőnek mondja, ki fölismeri azt, hogy a természetben mindennek, mihelyt látni akarjuk, «külön lelke és karaktere van, melyet megfigyelni, átérezni és lelkiismeretesen ábrázolni érdemes, mert gyönyörűséggel fizet.»

Hogy néhány, kivált újabban érvényesült művészi tehetség a Kelety műbirálataiban méltatást nem talált, azt annak is kell tulajdonitanunk, hogy e munkássága az 1896-iki kiállítással megszakadt. Csak még egyszer ragadt azután tollat, hogy elmondja műbirálói hatyúdalát, a leginkább az ő szíve szerint való művészeiről, Lotz Károlyról, az ősz mester tiszteletére 1898-ban a magyar hölgyek által rendezett jubiléris ünnepélyen. Ennek a csevegő hangon irt baráti dicshymnusznak az elmondására Keletyt nem csak egyéni positiója tette hivatottá, hanem az is, hogy ő volt az, ki már 1875-ben a Nemzeti Muzeum lépcsőházának frescóiról irt beható ismertetésében Lotzknak akkor még általán föl nem ismert jelentőségét kellő világításba helyezte; ő volt az, ki tíz évvel később, egy társaságunkban

tartott fölolvadásában az Operaház remek menyezeti frescót egy, értekezésében meg nem nevezett, de igen előkelő helyről jött igazságtalan támadással szemben a dekoratív festészet változhatatlan törvényeiből merített megdönthetetlen érveléssel védelmezte meg, ő volt az, ki Lotz mesternek a Keletytől már a hatvanas években hangoztatott programnak megfelelően a Akadémia dísztermében festett történeti falképeket az Akadémia ünnepélyes közülésén felolvasott beható æsthetikai tanulmányban méltatta. És valóban, méltóbb dicséretet alig lehetett az ősz művészről mondani, mint a melylyel Keletynek ez az értekezése, az akadémiai frescók megfestése alkalmából illeti őt, kiemelvén, hogy «ugyanakkor, mikor a haladottnak hirdetett külföldön egy-egy monumentális géniuszt igénylő feladat megoldása végett fél Európát felkutatnák eredmény nélkül — mert oly kevesen vannak ma már, kik a magasabb stilű műfajok körében helyt állani képesek: — akkor a félreeső Magyarországon végre fölfedezik Lotz Károlyt, ki mint a vén Toldy, Lajos udvarában, súlyos kardjával, melyet ifjabb leventék forgatni nem tudnak, szerényen előáll és mintha csekélységről volna szó, dicsekvés nélkül megmenti az ország becsületét.»

Nem ez volt az egyetlen alkalom, mikor Kelety az Akadémia csarnokában művészetünket juttatta szóhoz; már akadémiai székfoglalója az újabb magyar képzőművészet egy sokat hányatott kérdésének: a Deák-szobor ügyének volt szentelve, melyet ő mint szoborbizottsági előadó is szolgált s hirlapi cikkben is tárgyalt. Bizonyos pessimismussal nyilatkozik e tanulmányában a művészetek általános állapota felől, de csupa oly állítással, melyet alapjában megdönteni alig lehet. «Hol van a haladás? — kérdezi, a művészetekről szólva, — jelenkorunk mindent túlszárnyaló, villámsebes haladása? A szépművészet őt világrészében sehol. Kénytelenek vagyunk bevallani. Zsellérek vagyunk e területeken, nem önálló földbirtokosok, kiknek örökségét a letűnt ivadékok tőlünk megirigyelhetnék. Mindenben a múltnak lekötelezett, de lázadásra kész szolgálai, várjuk és keressük, de mindidáig hasztalanul, új jelszóban az új vezérszavakat, mely a letarolt mezők pusztaságából kivezessen.»

Ez 1878-ban volt mondva; azóta is akadémiai és tár-

saságunkbeli felolvasásaiban, id. Markó Károlyról irt tanulmányában, Ipolyiról és Trefortról a képzőművészeti társaságban tartott emlékbeszédeiben, a Lotz-ünnepélyen mondott beszédében, a szabadságharcz-szobor pályázat első juryjének nevében irt jelentésében, valamint kiállítási jelentéseiben, s hírlapi cikkeiben is találunk oly észrevételeket és kijelentéseket, melyek művészeti viszonyaink és feladataink mély ismeretére és tárgyilagos megítélésére vallanak s e mellett korántsem tanuskodnak olyan avult, maradi fölfogásról, minével Keletyt néhány ellensége szerette megvádolni, sem elfogultságról az új kor törekvéseivel szemben.

Például nyilvános emlékműveinknek ki nem elégitő eredménnyel végződő vajudasait találóan jellemzi Kelety mikor azt mondja, hogy hazai közönségünk és a sajtó kritikája rendszerint kelleténél nagyobb elnézést tanusít a pályázati szoborminták, mint sokat ígérő tervezetek iránt, de utóbb annál nagyobb, néha túlságos szigorral itéli el az elfogadott minták nyomán készült és végleg fölállított emlékszobrainkat, valamint a létesítésök ügyében évekig fáradozott szoborbizottságokat is. A közvélemény e forgandóságának ő maga classikus példáját tapasztalhatta, mikor ugyanaz a közönség, a mely Huszár Adolfot díszlakomával ünnepelte az ülő Deák-szobor mintájáért, a művész később támadt aggályainak hatása alatt, akkor, mikor már az ülőszoborba mintegy 40000 forint belé volt fektetve, zajosan követelte az állószobrot. Az ily nyilvános emlékművek létesítésének bizonynyal leghelyesebb elvét fejezte ki Kelety, hangsúlyozván, hogy azokat a még követelőbbé válándó utókorra való tekintetből is kell terveznünk, mely abszolút mértékkel fogja mérni jelenkori műveltségünk és törekvéseink emlékműveit.

Ép oly nehéz ellenmondani annak az állításának, hogy a deli magyar népjelleg genrefestészetünkben még mindig nincs méltón föltüntetve s hogy mennyire fölülmultak benünket a lengyelek szintén közel eső szabadságharczuk emlékeinek művészi megörökítésében.

Már 1880-ban volt alkalma tapasztalni, hogy a művészet terén az ifjak mindig mellőzötteknek mondják magokat az öregek által, de joggal utalt arra, hogy ne feledjék az ifjak, mennyivel kevésbé érezték azok az öregek fiatalkori

tanulmányaikban, küzdelmeikben az állam gyámolító kezét s fényes anyagi helyzetbe bizony mindeddig legkevesebbük jutott. Oka volt egy későbbi értekezésben arra a panaszra is, hogy «az ifjú művésznemzedékben az önbecsérzet és a kritikai szellem sokkal hamarább fejlődik és erősebb gyökeret hajt, mint a kiérdemelt babér iránti kegyelet s a szaktekintélyekbe vetett bizalom.» De neheztelés nélkül mondja ezt is, sőt egy más alkalommal védelmére kél a művészek fegyelmezetlenségének, azt a gondolkozásmód bizonyos függetlenségén és az individualitás erősebb fejlettségén alapulónak mondja. «A művészember belértéke — úgymond — külön egyéniségében tetőzik és semmivé lesz, ha individualitásáról lemond, vagy ha ennek lényegéből értelmi áldozatokra kényszerítik.»

Általán Kelety a legteljesebb szabadságot kívánja a művészeti életben megvalósítva látni, nem félvén tőle, mert az kinövéséi ellen önmagában hordja, a saját torzképében bírja az orvoslást. Megvannak természetes korlátai a művészet örök szabályaiban, mint a perspectivában, az emberi test állandó arányaiban, ezeknek korlátait a legnagyobb lángelme sem lépheti át büntetlenül. Ha tudva teszi: torzképet alkot, ha tudatlanságból vét, kontárkodik... Innen van, hogy a művészt kutatásaiban nem lehet kalauzolni, sem tetszést ráerőltetni, a művész semmi más úton meg nem közelíthető, mint a maga saját útján, s «ezért mindig óvakodjunk közbenjárókul tolakodni közéje és a természet közé.» A művészi szabadság és autonomia legradicálisabb szövívői meg lehetnek elégedve azzal a védelemmel, a melyben Kelety — a rossz porosz példára hivatkozva, — a művészetet az elmélet túlságos beavatkozásai ellen részesítette; az ily beavatkozástól — nézete szerint — a művészet fejlődése megszibbad; már akkor — 1885-ben — követelte, hogy a műtudosok tapasztalt egyoldalúságának óvszereül a nyilvános műgyűjtemények beszerzéseinél a művészeknek nagyobb befolyás biztosítsák.

Mert művészi és aethetikusi meggyőződése egyaránt azt tartja, hogy «a művészetben csak az sikerül, a mit szeretettel, szenvedélylyel alkotunk», csak az oly művészt becsüli, kiben megvan az a «magasztos önzés», hogy mindenekelőtt önönmagának, a világnak csak másodsorban

kiván eleget tenni. De viszont bizonyos tárgyilagosságot tételez föl a művészen, különösen a tájképfestőben, mely érvényesülni hagyja a merő naturalismustól jól megkülönböztetendő egészséges realismust, s a mesterkéletlen természetben lappangó költészetet fölébe helyezi az emberi subjectivitás még oly költői nyilvánulásainak.

Ime néhány vonásban az az æsthetikai hitvallás, melyet Keletyben a művész érzése érlelt meg s a melyet hiven követett a kritikus is és a művészek tanító mestere.

Érdekes és tanulságos vonásokban oly gazdag egyéniségének és pályájának képéből feladatához képest csak azt ragadhattam ki, a mi őt mint író-t jellemzi; se művészetét, se képzőművészeti érdekeink gondozása körül vitt fontos tanító, szervező és vezető szerepét e helyen és ez alkalommal nem méltathatom érdeme szerint, bármennyire kísértésbe visz épen az a szerénység, melylyel ő a maga részét e téren való haladásunkban - például Trefotról mondott emlékbeszédében — még csak sejtetni sem igyekezett. De írói működésének e vázlata is érezteti velünk, mennyit veszítettünk benne mindazokon a tereken, melyekre tevékenysége kiterjedt s hol állanánk ma mindazokon a tereken a nélkül a három emberre való munka nélkül, a melyet ő az összes művészeti kérdésekben való souverain otthonosságával, önfeláldozásig menő önzetlen és zajtalan munkakészségével egymaga végzett el közöttünk.

A Kelety Gusztáv odaadó tevékenysége képzőművészeti és iparművészeti intézményeink megalapítása és fejlesztése körül annál inkább volt áldozat is az ő részéről, mert ez a tevékenység kétségkívül megakadályozta abban, hogy egész erejét a művészi munkának szentelje. Elmondhatjuk, hogy bármily becses és nemes alkotásokkal gyarapította ő még így is tájképfestészetünket, művészi egyénisége más irányú nagy elfoglaltsága miatt ki nem alakulhatott úgy, mint azt fiatal korának alkotásai remélni engedték s ecsete valószínűleg több, változatosabb, gazdagabb örökséget hagyott volna hátra, ha helyét nem kellett volna oly gyakran a tollnak átengednie. Azt a «magasztos önzés»-t, melyet ő Markó Károlynál oly szellemesen dicsőített, Kelety életében vajmi kevésbé követhette; nagylelkűen le kellett mondania a magasröptű művészi ambícióról azért, hogy egész

művésznemzedékek ambíciója számára fárasztó és többnyire egyhangú munkával törjön utat a Parnassus felé. És így mi sírja fölött az elé a fájdalmas kétely elé vagyunk állítva, vajon örülünk-e azoknak az eredményeknek, melyeket Kelety, a tanár, író és adminisztrátor képzőművészetünk fejlődése érdekében elért, vagy sajnáljuk azt a rövidséget, melyet ezek miatt Keletynek, a festőnek, művészi munkája szenvedett?

Pályájának, hatáskörének természete, nem az ő lelkülete hozta magával, hogy Keletynek ellenségei is voltak, ócsárlásban is volt része, különösen élete utolsó szakában, midőn kor és betegség súlya alatt egykor oly veszélyes tollát sem forgathatta többé a régi hévvel és erővel, s a védekezésre legtöbb esetben kedve sem volt. És talán jobban is tette, hogy nem törődött a megtámadásokkal.

A mit ő tett, alkotott, messze túl fog élni minden kicsinyes irigységet és neheztelést, melyet életében tapasztalnia kellett. Magyarország kulturtörténetében a képzőművészetek erőteljes fejlődése a XIX. század utolsó harmadában mindenkor elválaszthatatlan lesz a Kelety Gusztáv nevével; annak, ki minden szerénysége mellett magának ily maradandó emléket állított, a munkás, tisztelt és kedves társnak mi is e körben kegyeletesen fogjuk megőrizni emlékét.

MAGYAR ALCHIMISTÁK.

Ily czím alatt Bécsben lakó hazánkfia, Schwarz Ignác egy igen érdekes és nagy szorgalommal összeállított cikket közölt a *Természettudományi Közlönyben* még 1891-ben, mely cikknek egy különlenyomatát szives volt nekem annak idején megküldeni oly kérelemmel, hogy folytassam a kutatást itt Angliában egy híres XVII-dik századbéli magyar alchimistára, Bánffi-Hunyadi Jánosra vonatkozó életrajzi adatok után, ki Londonban tanárkodott volt s kinek arczképét szintén elküldötte nekem.

Mint Schwarz akkor értesített és a *Magyar Könyvszemle* 1878-diki folyamából is látom, Gerstl Londonban tanárkodó hazánkfia is tett kísérletet a hetvenes években itt ez irányban, de mily eredménnyel, azt nem tudjuk. Úgy látszik, ő sem volt szerencsésebb, mint voltam én 1891-ben.

A jelen év folyamában azonban egy angol munka jelent meg, mely új keresésre ösztönzött s ezáltal sikerült több adatot összeböngészni. A kérdésben forgó munka czíme: *Bibliotheca chemica: a Catalogue of the Alchemical, Chemical and Pharmaceutical Books in the Collection of the late James Young of Kelly and Durris* by John Ferguson (Glasgow, 1906) két kötetben. Young a múlt század második felében mintegy 1300 füzetet és kötetet gyűjtött össze alchemiai, vegytani és gyógyszer-tani régi munkákból, de minthogy a kötetek egy része több munkát tartalmaz, a tételek száma mintegy 1350 vagy 1400-ra is rúg és még jóval többre is, ha a gyűjteményes vállalatokban előforduló munkákat külön-külön számítjuk. Az öreg tudós és könyvbarát kérelmére John Ferguson, a glasgowi egyetemen a vegytan tanára összeállította a könyvtár tudományos cata-

logusát, ellátta azt tartalmas jegyzetekkel, a szerzők rövid életrajzával, bőséges bibliographiai adatokkal stb. és Young halála után az ő végrendekezéséből végrehajtoi kinyomat-
ták azt a két igen diszes, negyedretű, vaskos kötetben, melyeknek példányait a világ tudományos intézeteinek ajándékozták. Budapesten, mint értesülők, a magyar nemzeti muzeum és az egyetem kaptak ily tiszteletpéldányokat.

A felsorolt munkák közt első helyen John Websternek angol nyelven írt *Metallographiája* érdekel bennünket (London 1671), még pedig azért, mivel szerzője harminczöt évvel előbb «az öreg Johannes Huniades» alatt «tanult először egy cursust a közönséges vegytanból» (161. l.).

Bánffi-Hunyady Jánosnak összesen négy arczképét ismerjük és egy emlékermét szintén arczképével. Ez utóbbit nem láttam, de Rüppel szerint rajza megvan Weszerle gyűjteményében *Tabulae nummorum hungaricorum* (Abth. G. Taf. IV. N° 11) és a tudóst hatvankilencz éves korában ábrázolja.

A rézbe metszett arczképekből három a Londonban élt Hollár Wenzel, világhírű cseh művész munkája. Ezeket részletesen, de némi hibákkal, Parthey Gustav írta le *Wenzel Hollar; Beschreibendes Verzeichniss seiner Kupferstiche* című munkájában (Berlin, 1853) az 1358. szám alatt és a Neumann-féle *Archiv* XII. kötetében (190. l.). E három kép közül kettő ugyanazon rézlapról készült Gowy rajza után; ennek neve azonban hiányzik a harmadik képen. A Gowy-féle fölírat szerint az ábrázolt tudós «Johannes Banfi Huniades Rivulensis Ungarus olim apud Anglos in Illu: Coll. Londino-Greshamensi Hermeticæ Discipli(næ) Sectator (így!) et Philo. Mathematicus. Aetatis suæ 68. — 1644.» A harmadik kép szintén 1644-ből való, de a fölírat kissé eltér s így kezdődik: «Effigies Johan Banfi Huniades Riuuliensis Vngari. Olim Anglo Londini stb.»

A negyedik arczkép Marshall Vilmos angol rézmetsző munkája, méretei jóval nagyobbak a Stollar-féle képekénél (177 × 115 milliméter) és a rajta levő fölírat így szól: «Effigies Johannis Banfi Hunyadis, Rivuliensis, Ungari, Hermeticæ Philosophiæ Scrutatoris, et Artis spagyricæ, Anglo-Londini, Professoris; qui Aurum et Argentum destruxit in Mercurium. Porro mercurium hunc præcipitavit sine ulla additione in pulverem rubrum in tali vitri forma,

quale apparet in manu ejus. Multiplicavit autem in ejusmodi vitris, quarum figuræ a tergo ejus sculptæ. Fixum sine mercurio: fecit volatile: Corpora fecit incorporea: oculia reddidit manifesta. Soli Deo . . . sit honor et gloria». Minthogy a *Budapesti Szemle* nem közöl képeket, a föliírtban jelzett ábrákat el kell hagynom. Az arczkép számos, alchemiai munkákból vett idézetektől van körülvéve és a tojásdad keret alatt közölve van az életkor (Aet. 70) és az évszám (1646).

A négy arczkép tanúsága szerint tehát honfitársunk 1576-ban született és Nagybányáról került Londonba, hol a híres, még mai napság is fönnálló Gresham Collegeen volt «scrutator». A professori czímet azonban, úgy látszik hivatalosan nem viselte s azért John Ward nem is említi őt munkájában, mely *The Lives of the Professors of Gresham College* cím alatt Londonban 1740-ben jelent meg nyomtatásban.

Már előbb (tudniillik 1707-ben) is megjelent egy névtelen író tollából a nevezett collegium rövid története, melyben sok akkor élő és régebbi tanár meg van nevezve, de honfitársunk ebben sincsen megemlítve.

Gresham College a város falain belül az úgy nevezett Cityben van és volt mindig, a mióta fönnáll. Bánffi-Hunyadi János azonban nem magában a Cityben, hanem London egyik külvárosában, Whitechapelben, a mai lengyel-zsidó negyedben lakott, az Aldgatenek nevezett kapun túl, hol a külföldiek nagy része lakott abban az időben is. *A Calendar of Statepapers* (Domestic. Charles I.) ugyanis közöl egy kivonatot egy hivatalos összeírásból, illetőleg névlajstromból, 1635 július 18-diki kelettel, melyben 534 külföldi születésű egyén neve, foglalkozása, hazája és lakóhelye van kimutatva. Honfitársunk a 105. szám alatt így van fölemlítve: «John Huniades born at Hunger, an alcamist, Whitechapel».

Arra nézve, hogy földink hol és mikor halt meg, íróink Weszprémi nyomán rendesen Sir Thomas Brown egy levelét idézik Elias Ashmolehoz, melyet Anthony á Wood közöl *Athenae Oxonienses* című művében (2-dik kiadás, London 1815. III. kötet, 288 hasáb). Sir Thomas, ki nem más, mint a hazánkban utazott Edward Brown édes atyja, azt írja,

hogy Arthur Dee, az alchemista, a hírhedt John Dee fia, két évvel halála előtt (+ 1651 szeptember havában) egyezésre lépett Johannes Huniadessel, más néven Hans Hungarral, Londonban, hogy ez «operatora» legyen. «Ez a Hans Hungar — mint írja — miután sokáig Londonban lakott volt és megvénült, elhatározta magát, hogy visszatér Magyarországra. Mire mindenekelőtt Amsterdamba ment és a kapott utasítás szerint is kellett volna maradnia mindaddig (más versio szerint 10 hétig), míg Arthur Dee eljövendett érte. A doctor tudtommal komoly volt elhatározásában és mindent elkészített az útra, midőn váratlanul azt a hirt kapta, hogy Hans Hungar meghalt és azért elállt szándékától.»

Egy sokkal hitelesebb forrás szerint azonban az öreg magyar tudós Londonban 1646-diki augusztus 28-dikán (ó-naptár) halt meg. E forrás Richard Smyth *Obituaryja*, melyet a Camden Society adott ki. Smyth egy tekintélyes londoni polgár volt, ki 1627-től 1674-ig pontosan bejegyezte egy könyvbe minden ismerősének halála évét és napját. A könyvnek czime: *A catalogue of all such persons deceased lohome I Knew in their Life Time* és a hazánkfiára vonatkozó följegyzés így szól: «1646. Aug. 28. Hans Honger, Alias John Huniades, the chymist without Algate died».

Ezekon kívül van még egy-két szórványos adatunk, a melyeket azonban már többnyire ismernek nálunk. Így példának okáért Thomas Smith *Vitæ quorundam eruditorum et illustrum virorum* című művében (London 1707) John Dee életrajzában «famosissimum quendam chymicum, gente Hungarum»-nak nevezi hazánkfiát.

Anthony á Wood többször említi nevét. Így egy helyen Thomas Alleyn, Anglus-Oxonienensis egy kézirati munkájáról szólva, azt írja, hogy annak egy példánya «John Stuniades, the great chymist» birtokában volt, ki úgy látszik Lilly Vilmosnak, a hirneves astrologusnak adta azt.

Az oxfordi Bodleiana könyvtárban őrzött Ashmole-féle kéziratok catalogusa pedig említ egy receptet (másolatban) «by Jo. Huniades, the celebrated chymist» (167. l.), de ezt nem láttam.

E néhány adatból is eléggé világos, hogy Bánffi-Hunyadi János híres vegyész volt a maga idejében, ámbár aránylag

nagyon keveset tudunk róla és egyetlen egy munkáját sem ismerjük.

Nincs is sok kilátás arra, hogy sokat fődözhetünk föl még róla, mert a Gresham College régi könyv- és levéltára teljesen elpusztult abban a tűzvészben, mely a régi börze, a Royal Exchange épületét még 1838-ban elhamvasztotta.

Schwarz értesítése szerint az *Erdélyi Protestáns Köz-
löny* 1874-diki 34. számában egy Bánfi Hunyadi János magyar alumnus levele van közölve Angliából Medgyesi Pálhoz 1642-diki április havában, de a keltezés után ítélve az illető alumnus az öreg úrnak csak rokona vagy talán csak névrokona lehetett.

James Granger, az ismert angol író és anglikán pap (+ 1776) a következő dolgokat írja Bánffi-Hunyadiról:

«Ez az ember, a ki philosophiai fanaticismusban mélyen meg volt rögződve, egy ismert alchimista volt és Mr. Ashmole különös jóbarátja. Miután kitalálta volt a titkot, miként lehet aranyat és ezüstöt higanyra redukálni, elég szerencsétlenül azt képzelte, hogy közel járt a felfödözéshez, mint lehetne ezt az ásványt aranyra átváltoztatni. Minden szenvedélye, foglalkozása, vizsgálódása az ő laboratoriumában összpontosult, miután teljesen át volt hatva azon ideától, hogy minden becses tudomány a vegytanban van bennfoglalva.»

Ezután idézi Butler *Hudibras*ából a következő négy vers-sort:

By help of this, as he profest
He had first matter seen undrest,
And took her naked all alone
Before one rag of form was on.

és hozzá teszi:

«Ámbár a világ hajlandó vala nevetni ezen a füstön-száradt mercurialistán és ama sovány fraternitás többi tagjain, sokkal többel adósa nekik, mint a mennyire rendesen képzelte; mert a míg a bölcsészek kövének szorgos keresésével valának elfoglalva, melyet soha sem valának képesek fölfödözni, ők gyakran oly dolgokra bukkantak, melyeket nagyon érdemes volt megtalálni».

Erre nézve az a megjegyzésünk, hogy manapság senki se tudja, talán maga Granger se tudta, hogy honfítár-

sunk mit fődözött föl és a tisztelendő úr tudománya úgy látszik csupán azon idézeteken alapúl, a melyekkel Bánffi-Hunyadi János arczképei, különösen a Marshall-féle, sűrűen el vannak lepve. Ez idézetek, mint már említettem régibb alchimisták műveiből vannak véve a forrás megnevezésével a legtöbb esetben. Ezekből azonban még nem következik az, hogy honfitársunk a maga számára követelte volna ama fölfödözés dicsőségét, mert példának okáért saját tanítványa, John Webster is azt állítja már idézett *Metallographiájában*, hogy «Kelleyről (+ 1595) hitelt érdemlő módon azt írják, hogy az aranyat higanyra változtatta át és ez volt az, a mi Lullyt arra készítette, hogy fölkiáltva mondja: «Tehát maga a természet is visszafelé jár!» (172 l.) *Lully* persze tollhiba William *Lilly* helyett, a ki ismerte Ashmole-t és a mi honfitársunkat is. Egy másik helyen is (293. l.) azt írja Webster, hogy «(mint Libavius Kelleyről följegyezte) közönséges arany higanyra változtatik át».

Másrészt azonban az idézetek közül egynéhány nagyon is jól illik Bánffi-Hunyady Jánosra, mint példának okáért ez: «Ungaria primo me genuit... I deo que Ungaria mihi patria est». Ez Frater Basil. Valentinus *De magno lapide antiquorum sapientum* című munkájából van véve, hol a szavak egy furcsa öreg ember szájába vannak adva.

Ha pedig honfitársunk csakugyan tanította mindazt, a miért Granger oly mérgesen reá förmed, úgy a mi Jánosunk «sinned in very good company» — mint az angol mondaná — nagyon jó társaságban vétkezett, mert egészen az akkori tudomány színvonalán áll.

Egy másik idézet után pedig tudniillik: «Instrumenta meliora non reperies quam Ungaria nec non Hystria producant» a forrás így van adva: «Tinct. phis. Cap. 4», mely alatt valószínűleg Paracelsus egyik munkáját kell értenünk.

Egy másik magyar alchimistáról tudniillik Melchior Cibiniensisről az öreg Weszprémi azt véli, hogy nem volt más, mint Oláh Miklós esztergomi érsek és biboros; még pedig azért, mivel Paracelsus az ő *Tractatusaiban* említést tesz Nicolaus(?) Cibiniensisnek(?) a sárga és vörös férfiről szóló párbeszédjéről s ez alkalommal a szerzőt «Reverendissimus Dominus Cardinalis»-nak czímezi. Itt úgy látszik,

egy egész nyaláb tévedéssel van dolgunk, de nem érdemes időt vesztegetnünk az összekúszált csomó szétbontására s elég lesz azt constatálni, hogy a *Gespräch von dem Gelben und Rotten Mann* szerzője «Melchior, Episcopus Brixiensis» volt.

Az erdélyi Melchiort illetőleg pedig Schwarz téved, midőn azt állítja, hogy egyik arczképe Stolcius Daniel *Hortulus hermeticus*ában is megjelent Manget gyűjteményében, mert az ott található kép nem arczkép, hanem csak egy «flosculus philosophorum cupro incisum» (Tab. XII. Fig. 23). Maier Mihály *Symbolae aureae mensae duodecim nationum* című munkájában pedig földink arczképe nemcsak a címlapon, hanem sokkal nagyobb mértékben rajzolva, az 509. lapon is föltalálható, a mint épen misét mond. Nevét stb. a szöveg így adja: Melchior Cibinensis Ungarus... alias Transylvanus... vir religiosus et sacerdotali ordini initiatus», és idézi egy mondását, mely szerint «Lapis (philosophicus) ut infans lacte nutriendus est virginali»; és a képen csakugyan ott látható Szűz Mária, a mint a baba Jézust szoptatja.

Schwarz Ignác fönt jelzett értekezésében megemlékezik továbbá Czillei Borbáláról is, Zsigmond királyunk özvegyéről, kit a cseh alchimista Laaz János (Joannes de Lasnioro) vándorlásában meglátogatott 1440 körül. A királyné, mint mondják maga is foglalkozott alchymiával és Laaznak jelenlétében hamis aranyat csinált, melyet a kereskedőknek eladott, mely azonban nem állotta meg a próbákat. Midőn a cseh ember észrevette a hamisságot, megpirongatta a királynét (correxí eam verbis), mire — úgy írja — Borbála «voluit me incarcerare, sed discessi ab ea cum pace, quia Deus juvit me». Petraeus szerint a királynéra vonatkozó adatok egy *Via Universalis* című kéziratban találhatók 1440-diki kelettel, de Ferguson szerint a nyomtatásban megjelent szövegben hiányoznak. Tehát a vád nincsen még bebizonyítva: «not proven» mint egy skót ügyvéd mondaná.

Legnagyobb meglepetésünkre Paracelsus munkái nagyon gyér számban vannak meg Glasgowban. A British Museum könyvtára is aránylag szegény e tekintetben. Paracelsus már csak azért is érdekel bennünket, mert elvetődött ha-

zánkba. Mint Vámosy István írja nemrég megjelent könyvében (Pozsony 1902), a híres német tudós Pozsonyban járt és a városi számadó könyvek tanúsága szerint 1537/8-ban a Szent Mihály napja előtti pénteken «haben die Hern Doctor Theophrasten pej her Blaszi Beham zu Gast gehalten». A konyhai kiadások híven föl vannak ugyanott sorolva.

A következő czimű munkának: *Usufur womit ein vornehmer italienischer Fürst von einem vermeinten Chymico listiger Weise betrogen worden* (Frankfurt 1717) egy példánya megvan Glasgowban, de úgy látszik, nincs meg a British Museumban. A czimlapon jelzett szemfüles fráter hazánkfia volt, Daniel de Transylvania, a rászedett előkelő olasz fejedelem pedig I. Cosmo toscanai nagyherceg (1537—1569). Usufur alatt ezinóbert kell értenünk, melyből a mi Danielünk csalárd módon aranyat állított elő, a miért 20,000 arany jutalmi díjat kapott a hiszékeny taliántól és azután szépen kereket oldott Franciaországba. Voltairenak fölötte tetszett a mi alchimistánk élelmessége.

A greifswaldi egyetemnek rectora 1568-tól 1577-ig a híres Joel Ferencz (a legidősebb) volt. Erről dr. Ferguson azt írja, hogy 1508-ban született «at Szöllös, ni the district of Oedenburg in Hungary». Az *Allgemeine deutsche Biographie* ellenben azt állítja róla, hogy születéshelye «Szöllös» (Solochium) bei Steinamanger (Sabaria) in Deutsch-Ungarn», hol apja kovács volt. Szöllös nevű hely azonban tudtommal ma se Sopron, se Szombathely közelében nincs, de van még Vas megyében egy Alsó-Szölnök nevű falu és talán ez volt Joel nagyapó születéshelye. *De Paracelsicis questionibus* czimű munkája Thurneisser Lénárt babonás és alchymicus munkái ellen volt intézve. Orvostudományi nézetei pedig ellentétben voltak Paracelsuséival. Ercker Lázár-ról von St. Annen Bergk csak annyit tudunk, hogy ő a magyarországi, erdélyi és tiroli bányák «Oberster Bergmeister»-e volt három «császár» alatt, ámbár 1574-ben első ízben Prágában megjelent könyve, *Aula subterranea*, több kiadást ért és még angolra is lefordították.

Több alchimista szerző Selmezbányán tanított. Ilyen volt példának okáért «Nicolaus Joseph Jacquin k. k. Berg-rath», ki Amerikában is utazott honnan visszajöven, Sel-

meczbányán a vegytant, bányászatot és kohászatot tanította, később pedig Bécsben a vegytant és növénytant. 1797-ben nyugalomba lépett. Ennek utódja a magyar bánya-akadémián az olasz Giovanni Antonio Scopoli volt. egy híres botanista és vegyész, ki ottléte idejében hazánk ásványkincseit nagy szorgalommal tanulmányozta. Nagy megtisztelésnek kell tekintenünk, hogy Scopoli elfogadta a tanári állomást Selmezbányán, miután visszautasított volt több mást, egyebek közt Lehmann megürült tanszékét is Szent-Pétervárott. 1776-ban a párisi egyetemre hívták meg mint a növénytan és vegytan tanárát. Itt fűvészkertet alapított, vegyészeti laboratóriumot épített és saját gazdag ásványgyűjteményét a muzeumnak ajándékozta.

Egy harmadik szerző, Joseph Jacob von Plenck pedig Budán tanárkodott, hol a boncztant, sebészetet és szülészetet adta elő. Budáról Bazelbe, innen pedig 1783-ban a bécsi katoná-orvosi akadémiára hívták meg mint a vegytan és növénytan tanárát. Öt évvel később pedig magyar nemesiséget kapott.

A magyar nyomdászat csak egyetlen egy termékkel van, úgy látszik, képviselve Glasgowban. Ez Heinike Samuel *Clavicula Salomonisa*, mely Pozsonyban Mahler műhelyében nyomtatott 1789-ben. További három író pedig azért érdemel említést, mert utaztak hazánkban. Egyikök Wipacher Dávid, «Lipsiensis Medicinæ Baccalaureus» írt egy munkát *De thermis Ribariensibus in Hungaria* czimen, mely Lipcsében 1768-ban jelent meg. Másiknak Tollius Jakab beutazta Közép-Európát, Németországot, hazánkat és Italiát és, sok érdekes dolgot látott és jegyzett föl útjában. *Epistolae itinerariae* című munkája azonban csak halála után 1700 ban jelent meg Amsterdamban. Egy másik munkájáról, *Sapientia Insaniens oder Tolle Weisheit* (Jena 1753), egy modern író Schmieder, azt jegyezte meg elég csipősen, hogy a czimlap tanúsága szerint abban az időben a szerencsétlen Toll (bolond) észére tért volt. A legrégebbs a három közül Thurneisser Lénárt volt, ki a XVI. században sokat utazgatott Európában és nálunk is megfordult 1567 vagy 1568-ban.

Egy 1718-ban olasz nyelven megjelent munkának szerzőjéről, Theodoro Nadastiról, azt írja dr. Ferguson, hogy valószínűleg a híres magyar Nádasdy-családnak volt tagja,

ugyanazon nemes családnak tudniillik, melynek egy hírneves tagja, Ferencz, 1671-ben vérpadon halt meg Zrinyivel és Frangepánnal. Más adatot nem sikerült neki föl kutatnia Tivadar életrajzából. A könyvnek nincsen meg példánya a British Museumban. Skót szerzőnkét valószínűleg az vezette félre, hogy a külföldi, különösen a német írók, a magyar főúr nevét gyakran írják Nadasti-nak.

Az 1752-dik évből dr. Ferguson catalogusa említ egy latin dissertatiót *De Oleo minerali*, melyet a bécsi egyetemen a doctoratus elnyerésére tartott «Paulus Adamus Kőműves Hungarus Széplakensis AA. LL. et philosophiæ magister etc». Széplak nevű falu vagy puszta legalább is öt van hazánkban.

Glasgowban ugyan nincsen meg, de a British Museumban megvan egy nyomtatott értekezés *De vera, nativa, omnisque artis et fuci experte Terra Sigillata*, melynek szerzője Joannes Montanus Strigoniensis s mely «cura et studio Senatus Strigoniensis» jelent meg Wratislaviában 1597-ben. A szerző azonban nem volt esztergomi ember, hanem Strigau városa (Sziléziában) volt a hazája. Végre két szerző azért érdekel bennünket, mert mind ketten írtak a magyar betegségről is. Ezek egyike Oberndorffer János volt, kinek *De febre Ungarica* című munkája Frankfurtban 1607-ben jelent meg. A másik író pedig az ifjabb Ruland Márton volt, ki nemcsak írt a magyar nyavalyáról (*Lues hungarica* 1600), hanem bele is halt Prágában 1611-ben, negyvenkét éves korában. Ennek *Alexicacus chymiatricus* című műve a fönt említett Oberndorffernek «puris putis, mendaciis, atque calumniis atrocissimis» ellen volt irányozva.

KROPF LAJOS.

A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG.

Első közlemény.

I.

Ollivier Emil, III. Napoleon miniszterelnöke, a kinek a miniszterelnökségére esett az 1870—71. évi francia-porosz háború hadizenete, agg korának napjait azzal tölti, hogy egyrészt III. Napoleon politikájának a rugóit tárja föl, másrészt kimutassa, hogy Franciaország 1870—71. évi vereségének messzire visszanyúló okai vannak, továbbá honfitársai és az utókor előtt tisztázza magát a vád alól, mely szerint a háború könnyelmű felidézője ő volt.

Ollivier nagy művéből 1895 óta tíz vaskos kötet jelent meg, tehát körülbelül minden esztendőre átlag egy kötet esik. A XIX. század európai történelmének 1814-től 1867-ig alig van fontosabb eseménye, melyről meg ne emlékeznék. Ámbár sokkal terjedelmesebb, Ollivier műve igen sok tekintetben hasonlít Mc Carthy *History of our own times* című hét kötetes munkájához, mely Victoria angol királynő uralkodásának a története, míg Ollivier főképp III. Napoleon uralkodásának eseményeit mondja el. Tiszta és igen pontos képet iparkodik nyújtani Franciaország szerepéről, melyet az európai politikában, diplomatiában játszott és föl akarja tüntetni a szolgálatokat, melyeket Franciaország a nemzetiségi eszmének Európaszerte tett. Az anyag, melyet felölel, nemcsak gazdag, hanem rendkívül fontos és érdekes is. Sok oly dologról lebbenti föl a fátyolt, melyet eddig homály takart, igen sokat pedig más világításban mutat be, mint eddig láttunk, vagy melyeket Franciaország XIX. századbeli szerepének megítélésekor nem hangoztatnak eléggé és nem tartanak mindig szem előtt még magok a francziák sem.

De nem csak ez okoknál fogva érdemel figyelmet Ollivier műve, hanem írójának ritka egyénisége miatt is, mert bármennyire iparkodik is a felelősség súlyát a Franciaországot ért katastrópháért magáról elhárítani, a mi sikerült is neki, kétségtelen, hogy Franciaország történelmének igen nevezetes, végzetes napjaiban nagy, szinte döntő szerepe volt és a sors kedvezéséből vagy büntetéséből túlélte mindazokat, a kikkel egy sorban és a kik ellen harczolt. Szemtanúja volt az Európa térképét átalakító világeseményeknek, egy hatalmas császárság keletkezésének és bukásának és lobbánékony természetű honfitársainak okulására föltárja előttök hazájok történelmének végzetes utóbbi félszázadát.

Ollivier Emil Marseilleban, 1825-ben született és így ma 81 éves. Az ügyvédi pályára lépett és 1848-ban Bouches-du-Rhône megyének eleinte biztosa, majd préfetje lett. Párisba való visszatérése után, 1849-ben, mint ügyvéd tett hírnévre szert. 1857-ben köztársasági programmal képviselővé választották és ékesszólása miatt az «Ötök» (Les cinq) legszívesebben hallgatott tagja lett. 1863-ban újra megválasztották, de csakhamar a kormánypárthoz csatlakozott és a szabadelvű császárság eszméjének harczosává csapott föl. 1869-ben Párisban megbukott, de Varban képviselővé választották. Mint a harmadik párt elnökét, III. Napoleon az 1870. január 3-iki miniszterium alakításával bízta meg, melyben az igazság- és a vallásügyi tárcazt is elvállalta. Óriási nehézségekkel kellett megküzdenie. Keresztülvitte az az alkotmány módosítását, melyet május 8-án népszavazás alá bocsátott és három minisztert kellett helyettesítenie, a kik cserben hagyták. A francia-porosz háború kitörése előtt, július 15-én, a szószéken kijelentette, hogy a háborúért való felelősséget «könnyű szívvel» viseli. («De ce jour commence, pour les ministres mes collègues et pour moi, une grande responsabilité. Nous l'acceptons le coeur léger», mondta). A szellemeskedésre és gúnyolódásra rendkívül hajló francziák e szerencsétlenül választott kifejezést menten fölkapták és azóta a «könnyű szívű ember»-nek nevezik, jöllehet beszéde további folyamán kijelentette, hogy eszeágában sem volt azt mondani, hogy örömmel vállalja a háborúért a felelősséget, hanem csak azt akarta mondani, hogy a szívét nem nyomja semmi, mert mindent elkövettek, a mi emberileg lehetséges

és a becsülettel összeegyeztethető, a háború elkerülésére és mert Franciaország ügye igazságos és a francia hadseregre van bízva. Szavait a képviselőház tetszéssel és tapsokkal fogadta. A tapsok elhangzottak, de a «könnyű szívű ember» gúnynev rajta maradt, ámbár a katonai nagy vereségeket nem ő okozta, mivel az első vereségek után, augusztus 9-én, miniszteriumával megbukott, hogy a képviselőház határozata értelmében oly kabinetnek adjon helyet, mely Franciaország védelmét szervezni tudja. A miniszterium bukása után Ollivier először Fontainebleauban, majd Olaszországba vonult, a hol 1873-ig maradt és Kossuth Lajossal is találkozott, a ki 1870 után egyebek közt, a mikről később lesz szó, Deák Ferenczről azt is mondta, hogy: «Deák mentette meg népemet.» A francia akadémia még 1870-ben tagjává választotta. Székfoglaló beszédét 1873 végén az akadémia bizottságában fölolvasta, minthogy azonban a bizottság módosítani akarta, nyilvános ülésben sohasem mondta el. 1876-ban és 1877-ben újból föllépett képviselőnek régi megyéjében, Varban, de megbukott. Azóta az írásra adta magát csaknem kizárólag és többször vonta magára a közfigyelmet a napi sajtóban napi kérdésekről közzé tett cikkeivel, az erénydíjakról 1893-ban az akadémiában mondott és 1901-ben a Faguet-t fogadó beszédével. Számos jogi munkán kívül a következő művei neveztesek, de közülök nálunk talán egy sem ismeretes: *A democratia és szabadság* (1867), *Lamartine* (1874), *A január 2-iki miniszterium* (1875), *Az egyház és állam a vatikáni tanácsban* (1879), *Thiers az Akadémiában és a történelemben* (1879), *Szabad-e a pápa Rómában?* (1882), *Michel-Angelo* (1892), *1789 és 1889* (1889), *A sajtó uralma* (1892), *Politikai és társadalmi kérdések megoldása* (1894), *Mária-Magdolna* (1896). Valamennyi műve között a legnevezetesebb és legérdekesebb azonban az *Empire libéral* című, mely tanulmányozásokat, elbeszéléseket és visszaemlékezéseket foglal magában és melynek jeligéjéül nem célzatosság nélkül Marcus-Aurelius következő szavait választotta és minden kötet címlapjára lenyomatta: «Minden szavadon rajta legyen a hősies igazság bélyege.» E jelige arra vall, hogy az igazság megírására vállalkozik és azt, akár tetszik, akár nem, hirdetni iparkodik. A kérdés csupán ez: vajon megtalálta-e

mindig az igazságot és általában az események és nyílt vagy titkos rugóiknak abban az óriási tömegében, melyről műve szól, nem határos-e a lehetetlenséggel a tiszta igazság megtalálása? Ollivier helyzetében a nehézség még fokozódik, mivel a maga igazsága, hírnevének a tisztázása is helyet foglal céljai közt. Hogy igen sok kemény igazságot hangoztat, annak legfőbb bizonysga az, hogy úgy az osztrák, mint a német, de a francia sajtóban is igen hevesen támadták meg, de czáfolat helyett főképp egyes, jelentéktelen adatainak a pontatlansága miatt gúnyolták. Viszont igen sokan az elragadtatás hangján írnak róla és a védelmére kelnek, mint teszem Daudet Ernő a tizedik kötet megjelenésekor a *Figaro* múlt évi augusztus 25-iki számában. A mű rendkívüli becséről azonban az elfogulatlanul gondolkozók szemeiben a kicsinyes gúny semmit sem von le. Az egyes kötetek czíme a következő: I. A nemzetiségi eszme. II. Napoleon Lajos és az államcsiny. III. III. Napoleon. IV. III. Napoleon és Cavour. V. A szabadelvű császárság megalapítása. Vilmos király. VI. Lengyelország. Az 1863. évi választások. A coalitiók törvénye. VII. Dánia földarabolása. A Syllabus. Morny halála. A biarritzi találkozás. VIII. A végzetes esztendő. Sadowa. IX. A fejtelenség. Luxemburg. Január 19-ike. Queretaro. X. Mentana. A véderőről szóló törvény. Törvény a sajtóról és egyesületekről. A mű nevének van ajánlva, a ki nélkül nem lett volna ereje sem az események elviselésére, sem azok derült elbeszélésére.

A nagy mű elején terjedelmes bevezetés áll, melyben történelemphilosophiai elveit fejtegeti és művének a célját körvonalazza. «Mint hogy mindennek megvan, a mi előkészíti, megvalósítását eldönti és sikerét okozza, az igazi történettudomány abból áll, hogy minden időben észrevegye a nagy változásokat előkészítő titkos hajlamokat és a bekövetkezéseket okozó körülményeket. Nem elég csupán a birodalmak sorsát hirtelen eldöntő, nagy eseményeket nézni. A ki az emberi dolgokat alaposan akarja érteni, annak messzebbre kell visszamennie». Bossuet e szavaiból indul ki, midőn a szabadelvű császárság és az 1870—71. évi háború történetét készül elbeszélni, mely háború Európa területi beosztását fölforgatta, a barbárok régi nemzetközi

jogát fölélesztette, a művelődés rendes menetét megbolygatta, a népeket marasmusba és romlásba döntötte, Németországot erkölcsi erőt meghaladó győzelem megpróbáltatásának tette ki. A közeli események szemlélésével annál kevésbbé szabad beérni, mivel az 1870. évi dráma előbbutóbb vagy Franciaországban vagy más országban nem kevésbbé komoly conjuncturákat fog okozni, melyek birodalmak alakját és sorsát fogják ismét megváltoztatni.

Mint hogy kivált a császárság ellenségei az utánok induló Moltkéval együtt azt állítják, hogy a francziákat 1870—71-ben azért verték meg a németek, mivel a császárság a francziák vérért, minden aranyát és erejét Mexiko síkságain pazarolta el, Ollivier utal arra, hogy a 400.000 főnyi francia hadseregből csupán 35—40.000 embert, a 14.000 ágyúból csupán 50-et használtak, az összes kiadások pedig 300 millió frankra rúgtak, a miből le kell vonni azt az összeget, melybe a mexikói hadtest ellátása Franciaországban került volna, vagyis csaknem a felét. A mexikói expeditio tehát anyagiilag nem ingatta meg Franciaországot, de ártott III. Napoleon egyéni hitelének és cæsari csalhatatlanságának és habár a második császárság történelmének nem valami dicsőséges incidense, csak oly romboló volt a hatása, a mily üdvös volt a kínai, kokinkinai és syriai expeditióké. A második császárság valóban végzetes évei 1866 és 1867, mivel ezekben az években hagyták cserben a nemzetiségek eszméjét és Poroszország előnyére a hódítás elvét támasztották fel. Ezekben az években orvosolták az egyik egy nagyobbal, az ellenzék kiméletlensége a hatalom ingadozásait halálosakká tette és ezekben az átkos években keletkezett Franciaország és a császárság végső veszedelme. Ha 1870 a katonai, 1866 a politikai szerencsétlenségek éve, 1870 egy rég megindult dráma utolsó fölvonása és ezért előzményei nélkül nem érthető. 1866 az olaszországi háború következménye, mely viszont a krími háborúval függ össze. Az 1870—71. évi háború komoly történetét tehát a császárság külpolitikájának általános áttekintésével kell kezdeni, a mi annál szükségesebb, mivel a császárság belpolitikája Angliáétól elütően a külpolitikától függött. A szabadelvű császárság, melyhez III. Napoleon magától is eljutott volna, mert már trónraléptekor hirdette, voltaképen a csá-

szárság külpolitikai sikertelenségeinek a következménye. Ha szerencsétlenség volt, a mit elfogulatlan ítélő nem ismerhet el, a felelősség azokat terheli, a kik hibáikkal elkerülhetetlenné tették. Ha csupán tetteit vizsgáljuk és az eszmék áramlatából, melyben szelleme fejlődött, kiragadjuk, III. Napoleon rejtélyes alak marad. Minthogy az 1815-től 1848-ig terjedő időszakra esik a forradalmi és alkotmányos módszer, a nemzetiségek elve, a hódítás, egyensúly, az angol és orosz szövetség közti küzdelem és Napoleon Lajos e hármasharcban részt vett, megértéséhez valamennyinek az ismerete szükséges. III. Napoleont az 1815—1848. évi demokrata mozgalmaktól elszigetelni ép oly következtetés, mint I. Napoleonról a forradalomra való tekintet nélkül mondani véleményét. Minthogy az 1815—1848. évi eseményekből, noha sokszor beszélték el őket, a philosophiai következtetéseket nem vonták le, ezekre is egy röpke pillantást kell vetni. Így igazolja Ollivier az I. kötet tartalmát, mely 1814-től 1848 február 24-ig terjedő időszak eseményeiről szól. A módszer, melylyel ezt megkísérte, feltétlenül helyes, mivel az események okait a látszólag messze eső múltban pragmatikusan nyomozza. Általában azonban úgy ennek, valamint a későbbi korszaknak főképp diplomatiái és politikai történetét nyújtja. Honfitársainak okulására mindenütt föltárja a francia politika és diplomatia hibáit és az eseményeket úgy csoportosítja, hogy a csoportosításból kitűnjék egyrészt Franciaország vezérszerepe, másrészt az európai viszonyok erejének és hatalmának befolyása a francia viszonyok fejlődésére.

Művének másik célja az 1870. január 2-iki miniszterium tisztázása, mert azzal vádolták, hogy az 1870—71. évi végzetes háború kitörését nemcsak nem akadályozta meg, hanem előmozdította. Mint e tragikus végű miniszterium feje, kijelenti, hogy miniszteriuma minden tagjának határozott szándéka volt az 1866 óta előrelátott véres összeütközés kitörésének megakadályozása óvatos tartózkodással és kölcsönös lefegyverzéssel. Hogy ő maga a Németországgal való összeütközést elkerülhetetlennek tartotta, azt legjobban bizonyítja 1867 december 23-án a képviselőházban a Thiers vezérlete alatt álló ellenzékhez intézett beszédének a következő része: «Önök minden alkalommal üdvözlik a békét,

minduntalan hirdetik és váltig óhajtják a megőrzését, a valóság pedig az, hogy mindennap a háború mellett szavaznak. Valahányszor egy szónok föláll, hogy önöknek bebizonyítsa, hogy a Németországban lezajlott események reánk nézve végre is nem fenyegetőek vagy lealázóak, önök zúgással fogadják. Ellenben ha valamely szónok azt állítja, hogy a sadowai győzelem Franciaországra nézve vereség, gyengülés, prestigének megfogyatkozása, önök tapsolnak. Már pedig ily büszke, becsületére féltékeny országban lehetetlen a szószéken, a sajtóban napról-napra azt hirdetni mindenféle alakban, hogy meg vagyunk szégyenítve, meg vagyunk alázva, a nélkül, hogy igazi nyugtalanság ne keletkezzék; lehetetlen, hogy akkor, midőn a kormányzás élén egy Napoleon áll, bárminők legyenek emberies érzelmei, bármily belátása legyen és bármennyire kívánja a békét fentartani, lehetetlen sokáig ellenállania, lehetetlen örökké ellenállania ily állandó, ismételt és parancsoló nyomásnak. Azért tehát a képviselőháznak vagy a nemzetnek nemcsak abba kell belenyugodnia, a mi megtörtént, hanem azt utógondolat nélkül kell elfogadnia; vagy pedig férfiasan kell számolnia a Németországgal előbb-utóbb elkerülhetetlen iszonyú háború kényszerűségével. Hasztalan kívánták a békét, ha jelenlegi politikájokat folytatják, a háború önök ellenére is ránk szakad.» Ha semmi egyéb, Olliviert e szavai igazolják és előrelátásának fényes bizonyosságai. A miniszterium, mely békésebb volt, mint szabadelvű, egyszerre harcias miniszteriummá volt kénytelen átalakulni, mivel az akaratánál erősebb végzetet útjában nem birta megállítani.

A háború valódi oka a Francia- és Németország között századok óta vitás határkérdés volt, mert a német hadvezérek szerint nem a folyók, hanem a hegységek a természetes határok és akadályok. Ezért iparkodtak a Vosges-hegység nyugati lejtőit mindenáron birtokukba keríteni. A francziák viszont beérték a Rajna keleti partjával és nem követelték a Fekete-erdő keleti lejtőjét, a mire a porosz elméletek följosították. A századokon át folyó harcznak a Bourbonok vetettek véget. Németország nem kapta meg a Vosges-hegység gerinczét, Franciaországnak az útja pedig Elzászon és Straszburgon át a Rajnához szabad maradt. Igaz ugyan, hogy e megoldással egyik fél

se volt megelégedve, de végre mindkét fél belenyugodott és úgy rémlett, a százados küzdelemnek a művelődés javára vége szakadt. Az 1870—71. évi háború ezt a megalkuvó egyességet szétépte. A császári kormány se nem kereste, se nem kívánta vagy siettette a háborút, a minnek az a bizonyosága, hogy nem ő vetette föl egy Hohenzollern herczeg jelölését a spanyol trónra, a mi ellen Benedetti már 1869-ben tiltakozott és nem ő hamisított táviratot és kürtölte világgá, hogy a porosz király nem fogadta a francia nagykövetet és a francziák kívánságait visszautasította. Már pedig e két tény nélkül, melyek kizárólag Poroszországnak a művei, háború nem lett volna. Ha a császár okot keresett volna a háborúra, ezt a dán kérdésben könnyen megtalálhatta volna, csak a prágai szerződésnek a slezvigi dánok érdekében való végrehajtását kellett volna szorgalmaznia. Ez elől azonban kitért. A két ok, mely a háborút fölidézte, nem a francziáktól származott és Beust, a ki bátrabb volt emlékirataiban, mint diplomatiájában, a legszigorúbb méltányosságnak engedelmeskedik, midőn így ír: «Ha a vitás kérdést pártatlanul tekintjük, Poroszországnak nem lehet igazat adni. Ha az volt a szándék, hogy a francziák nemzeti érzelmeit megsértsék, kihívás történt; de kihívás volt akkor is, ha szövetségest kerestek (a németek), a ki háború esetén ezt az országot hátban támadhatta volna meg.» Minthogy a németek mindig attól tartottak, hogy a francziák és oroszok együtt fogják megtámadni, Frigyes porosz király, a ki kérlelhetetlen ellensége volt Ausztriának, Franciaországot mindig kimélte. Még Rosbach után is, midőn a francia tiszteket ebédre híttá, ezt mondta: «Nem tudok megbarátkozni a gondolattal, hogy a francziákat ellenségeknek tekintsem.» Míg Frigyes e politikájához alkalmazkodott, Bismarck nagy volt. Lehetetlen nem csodálni azért, hogy 1866-ban, igaz, hogy III. Napoleon jóakarataról és általa Olaszország segítségéről biztosítva, de a király ingadozásával küzködve, a kamarillától és udvarhölgyektől ösztönözve, lázongó parlamenttől szoritva és a német nép óriási többségétől gúnyolva, rettenthetetlenül, hősiezen megy célja felé, egy pillanatig sem riadva vissza az óriási felelősségtől, mely emlékét halhatatlanná tették vagy összezúzta volna. De igen kicsiny volt 1870-ben, mikor a Hohenzollern-

kelepczét állította föl és miután a francia miniszterium kijátszotta, türhetetlen impertinentiával háborúra kényszerítette az olasz háború óta következetesen békés uralkodót, a kinek elnézése nélkül Sadowánál nem mert volna szerencsét próbálni és a ki mindenütt kedvezve a népek függetlenségének, diplomatainak vészkiáltásai ellenére el volt tökéelve, hogy Németország szabad fejlődésének az útjába nem gördít semmiféle akadályt és ily módon újabb szolgálattal szaporítja a nagylelkű Franciaország szolgálatait, melyeket a német népeknek 1789-ben, 1830-ban és 1848-ban tett. Cavour azt mondta, hogy a hálátlanság a leggyözületesebb bűn, de a legügyetlenebb számítás is. Bismarck közös győzelem véérébe akarta fojtani a déli államok ellenszenvét, melyek nem régi vereségüktől még mindig remegtek. E veszedelmes orvosságnál a türelem jobban csillapította volna a haragot. Oly német egység, mely Franciaország megcsonkítása nélkül jött volna létre, minthogy békés jövőjéről biztosítva lett volna, mindenkire jótétemény és nem szerencsétlenség lett volna.

A háború megüzenésekor az iszonyú izgatottságban és zavarban még a leghiggadtabbban gondolkodók sem látták tisztán, hogy kinek a részén van a jog, de a nyugalom helyreállása után tüstént észrevették és minden [oldalról független hangok hirdették. Angliában Otway al-államtitkár nyilvánosan kijelentette, hogy a francziákat nem szabad támadóknak tekinteni. Grauville Stappleton, Junius Lawrence és kivált a *Scrutator* álnévű író kimutatták, hogy a császárnak több oka volt a háború elkerülésére, mint megüzenésére, míg Bismarckra nézve szükséges volt, ha Németország egységét be akarta tetőzni. «Nem vagyok a francia császári kormány védője, mondta *Scrutator*. Megbukott és többé nem támad föl, de kénytelen vagyok kijelenteni, hogy nem voltak igazságosak vele szemben a háborút megelőző alkuhozások tekintetében. Nem hiszem, hogy a francia kormány a Hohenzollern-összeesküvés kipattanásakor előrelátta vagy kívánta a háborút; nem Francia-, hanem Poroszország idézte föl a vihart.» Ugyanez volt a véleménye számos olasz, sőt német hírlapnak is és Michelet, a ki azzal vádolta a francia kormányt, hogy a háborút akarta, 1871 január havában minden tekintetben a francziák igazát hirdeti és

fölháborodva utasítja vissza a vádat, mely szerint a francziák voltak a háború kitörésének az okai és kimutatja, hogy Bismarck három év óta készült valamilyen katonai vállalatra, mert érezte, hogy különben nem bírt volna szájkosarat rakni Németországra. Magnau tábornagy veje, Haentjeus, 1873 május 10-én a francia képviselőházban tiltakozott kicsinyes közbeszólásoktól kísérve az ellen, hogy a háborút Franciaország kezdte és ugyanezt hirdette Legrelle *Porosz- és Franciaország a történelem előtt* című 1871-ben megjelent művében.

E tiltakozások azonban semmit se értek Hugo Victor, Thiers, Saint-Marc Girardin és egy egész sereg francia történetíróval szemben, a kik részint a császár személyének, részint a császárság gyűlöletéből a háborúért a császárságot tették felelőssé. Hugo Victor a németekhez intézett levelében azt írta, hogy a császárság akarta a háborút és árulóként támadta meg Németországot. «Az igazság, — mondta Bordeauxban 1871 márczius 1-én, — kezdettől fogva a megtámadott Poroszország részén volt.» De Hugo Victoron is túltett Thiers, a ki beszédeiben és üzeneteiben váltig azt hirdette, hogy «a császári kormány komoly okok nélkül, esztelenül idézte föl a világ legostobább háborúját.» Barátai még rajta is túltettek. Thiers azonban még ezzel se érte be, hanem azt is megakadályozta, hogy mások keljenek a francziák, illetőleg a császári kormány védelmére. Így Saint-Marc Girardin, a ki a hadüzenetről szóló jelentésének első tervezetében igen élesen kelt ki a császárság ellen, Gramont fölvilágosításai után enyhíteni akart rajta, de mikor Thiers erről értesült, így kiáltott fel: «Lehetetlen, hogy ezeknek az embereknek igazat adjunk!» És Girardin a miniszterekről így szól jelentésében: «A béke volt a szándékuk, de nem volt hozzá akaratuk.» Thierst egész sereg történetíró követte, a kik oly dolgokat is eszeltek ki, a minőkre a németek se gondoltak, rávetették magokat a császárra és minden hangnemben azt hajtogatták, hogy a háború személyes hatalmának a ténye volt, melyet a leigázott nemzetre ráerőszakolt. John Lemoinne, a *Journal des Débats* híres vezércikkírója, hasztalan jelentette ki, hogy: «Egész Franciaország, Franciaországban mindenki akarta a háborút. Komoly férfiakhoz nem méltó sophisma a hibát

egy ember akaratának tulajdonítani. Európa ki fog nevetni bennünket, ha szüntelen azt ismételjük, hogy a császár akarta e végzetes háborút.» Viszont az autokrata császárság hívei, a kik egyaránt gyűlöltek az alkotmányosságot és a köztársaságot, a császárt azzal védték lanyhán, hogy a háborúért az alkotmányosságot okozták. Így hát egész összeküvés támadt az igazság ellen.

Franciaországának e rendkívüli szenvedélye, melylyel magát bűnösnek hirdette és minden mentséget visszautasított, Európát eleinte bámulatba ejtette, később pedig meggyőzte. Ennek következtében az idegen írók, a kik kezdetben a francziákról kedvezően írtak, lassankint elfordultak tőlök és kijelentették, hogy ők voltak a tulajdonképi minősíthetlen, átkos támadók és kormányaikat arra ösztönözték, hogy a francziák jövőendő esztelenségei ellen védő szövetségeket kössenek. E látvány hatása alatt Bismarck is kilépett hivatalos tartózkodásából és sátáni gúnnyal jelentette ki, hogy: «Ezt a háborút, melyből a német egység és Németország nagysága született, én akartam, én készítettem elő és én erőszakoltam ki. Büszke vagyok rá.» Egy őszi este Varzinban, mikor elmélázott fényesnek látszó pályáján, egyebek közt kijelentette, hogy senkit, sem magát, sem családját nem tette boldoggá; valaki azt jegyezte meg, hogy megszerezte egy nagy nemzet boldogságát. «Igen, de hányat tettem szerencsétlenné!» felelte. «Nélkülem nem lett volna három nagy háború, 80,000 ember nem vesztette volna életét, apák, anyák, nővérek nem gyászoltak volna. Most ezt Istennel kell elintéznem!»*) Valahányszor nagy kezdeményezései szóba jöttek, büszkén és nem mélabúsan emlékezett meg róluk és önelégülten beszélt halogató taktikájáról, melyet addig követett, míg a sereg nem állt készen a támadásra, de tüstént kihívó magaviseletet tanusított, mihelyt a sereg hadilábra állt. Részletesen fejtegette, hogy Benedettinek a királylyal való július 13-iki beszélgetéséről szóló távirati tudósítást mikép alakította át sértéssé, melyre a becsületére féltékeny francia nemzetnek háborúval kellett felelnie. A fiatal német császár viszont büszkén minden porosznak tulajdonította az érdemet, melyet Bismarck magának szeretett betudni. «1864-ben,

*) Busch Móricz, *Unser Reichskanzler*. I. 113. l.

1866-ban, 1870-ben, — mondta 1890-ben egy beszédében — mindenki, a ki az iskolából kilépett, hogy önkéntesi évét leszolgálja vagy valamely életpályára adta magát, egyetértett abban, hogy a német császárság föl fog támadni és Elszász-Lotaringát visszahódítjuk.» A francia írók közt alig akadt valaki, a ki ezeket a vallomásokat figyelemre méltatta, a legtöbb rá se hederített.

Bukása után Bismarck még inkább igyekezett meggyőzni honfitársait arról, hogy az eseményeknek, melyek nélkül a német egység nem jött volna létre, ő volt az okozója. «Egyik törekvésem az volt, — úgymond -- hogy az utat a német kard számára egyengessem. És ez sikerült. Öreg uralkodóm, a ki 1870-ben hetvenhárom éves volt, nem igen érzett kedvet a Francziországgal való háborúhoz, már pedig e háborúra szükség volt, hogy a német birodalom megszülethessék. Francziaországgal föltétlenül háborúba kellett keverednünk, csak hogy meg kellett várnunk a pillanatot, mikor a francziák elvesztik a türelmüket. Ezt megtettük.» Máskor meg a nyilvánosság előtt egész nyíltan fejtegette, hogy mily könnyű valamely beszéd értelmét kihagyásokkal és törlésekkel teljesen meghamisítani és elbeszélte, hogy e téren maga is tett kísérletet az emsi távirattal, melynek megszerkesztése után, Moltke, a ki nála volt, ezt jegyezte meg: «Eddig alkudozásra hívó kürtjel volt, most azonban katonabanda.» Bismarck vallomásainak a hatása alatt az európai sajtó minden árnyalata kiemelte Bismarck elbeszéléseinek és magyarázatainak a horderejét és mindenki azt hitte, hogy az igazság végre napfényre kerül. Mind hasztalan. A gyalázkodások csakhamar megújultak és a könnyű szívű ember,» a ki egyedül élte túl ministertársait, lett a katasztrófa bűnbakja. És akadt ujság, mely álmétkodva kiáltott föl: «És ez az ember még él!» A vádak szünni nem akaró megújulásával szemben Ollivier hallgatott, de kijelenti, hogy ha a francia tábornokok győztek volna, most nagy ember volna, mert minden korszakban és országban a hírnév a sikerből származik: *ex eventu famam*. Emlékiratainak megírásával Francziaországot akarja tisztázni az utókor előtt a vád alól, hogy az emberekre a nyomort, bizalmatlanságot, gyűlöletet, barbárságot ő zúdította és ki akarja mutatni, hogy 1870-ben ép oly kevéssé volt támadó,

mint 1792-ben és 1806-ban, mikor csupán a saját függetlenségét védte és másokét nem támadta meg.

E bevezetés után az 1814-től 1848 február 24-iki eseményekről szól abból indulva ki, hogy e korszak eseményeit az 1814 és 1815. évi szerződések irányozzák és minden nemzetközi fejtegetés alapjai. Minthogy pedig Talleyrand volt az események irányítója és a politikusoknak abból az iskolájából való, mely annak örve alatt, hogy Európa és a béke ügyét szolgálja, állandóan föláldozta Franciaország nagyságát, sőt ellene működött, Talleyrandnak mint embernek és politikusnak a jellemzésével kezdi a művét. A ki Talleyrand-t csodálja, mély gondolkodónak látszik és csaknem államférfiúi oklevélre tesz szert, ámbár senki sem érdemli meg kevésbé a csodálatot. Nem mintha azok közül a semmik közül való volna, a kiknek a fölemelkedése a szerencse szemérmertlensége. Tehetséges, fölvilágosodott, ügyes, tiszta, éles eszű, hajlékony, nyugodt, biztos izlésű volt, tudott megfigyelni, a tétlenség látszata alatt folyton gondolkodott, mindig résen állt, ámbár soha sem sietett. Szerinte az államférfiú a jogtudomány, kiváltkép pedig a theológiával való foglalkozás révén fejlődik, de azért ismeretei korlátoltak voltak, kivéve a diplomatiát és az udvari illemszabályokat, és a legnagyobb dicsérete valakiről az volt, hogy szellemes. (Il a de l'esprit!) Joga volt másoktól megkövetelni, mert ő maga csakugyan az volt. Csakhogy ez a föltétlenül tagadó szellem csak arra volt jó, hogy mások eszméit megvalósítsa és kipallérozza. Minthogy nem volt leleményes és rombolónak született, magára hagyatva, fényes tehetségei ellenére csak rontani, alkudozni, építeni és rombolni, főképen a munka látszatát kelteni tudta, de zürzavaron és rendetlenségen kívül egyebet nem birt teremteni. Mihelyt valami a közhelyeken felülemelkedett, értelme megakadt. Senki sem csalódott könnyebben és látott kevésbé a jövőbe. Meg volt benne a szimat, de hiányzott belőle a gondolkodó prófétai intuitiója. Minthogy a romok alól jókor menekült, azt mondták róla, hogy biztosan előrelátta őket, maga azonban kijelentette, hogy a jóslás ellensége. Éles látása abból állt, hogy várta az eseményeket, ékesszólása pedig, hogy oly dolgokat bizonyított, melyekről már meg voltak győződve. Családi és baráti körben szíves, hű és

megbízható volt, alárendeltjei iránt jóakaró és közlékeny. Azt szokta mondani, hogy a kicsinyeken emelkedik az ember. A nyilvános életben nem volt rossz, de bámulatós nagy hibája volt. Talleyrandban a bűnök békésen megegyeztek egymással. Tökéletes természettel játékos és kapzsi, számításaiban furfangos, a jó és rossz fogalmával nem volt tisztában, aristokrata modora alantas szívet takart, csak engedelmességni vagy elárulni tudott minden érzékenység nélkül, mert nem volt becsülete, az igazsággal ellenkező állításait szemérmetlenül fejezte ki és oly kemény és sima volt a külseje, hogy arról a sértés és a megvetés lecsúszott. «Ha hűszszor rugták meg, sem lehetett észrevenni az arcán» — mondta Lannes róla. Cselekvésének az eszközeit kiszorgált színész hajlékonyságával váltogatta. Külseje mindig gondos volt és bárhol fordult meg, szalonban, tanácskozáson vagy kongresszuson, malitiáját, szemtelenségét és érzékiségét gondatlanság, hideg és előkelő udvariasság, unatkozó tartózkodás alá rejtette. Hogy nagyobb legyen a tekintélye és alaposnak lássék, hosszú hallgatásba merült vagy kemény és komoly hangon, mely meglepő volt a látszólag vézna testből, néhány előre elkészített mondatot ejtett ki ünnepelesen, melyek ritkán voltak eredetiek, mert a komolyságban közönséges volt, ámbar bizonyos emelkedett fordulata és a mondásainak tulajdonított fontossággal meglepte az embereket. A magán érintkezésben mesterkéletlenül nyájas, tetszeni vágyó, megnyerő, társalgása könnyed, bájos, zavarhatatlan, kedélyes volt. Ha társaságban töltött este után éjjeli két óraker türelmesen hallgatták, össze-vissza fecsegett mindenről és a legfontosabb államtitkokat is elárulta. Kivált azzal volt ellenállhatatlan, hogy válogatott és szinte önkéntelen hizelgés bájával vont be mindent.

Mint foglalkozás nélküli pap, az élvezeteket, pénzt és fontosságot hajhászó elvtelen államférfi, a ki mindig a nap ura után fürkészett, hogy szolgálva fölhasználja, kezdettől fogva nem volt más elve, minthogy az események rendelkezésére álljon és semmiféle lelkiismereti furdalással sem törődve, oda törekedett, hogy az alkalom és maga közé semmi akadályt ne gördítsen. Ellenségeivel előrelátásból úgy bánt, mintha barátainak kellett volna lenniök, barátaival pedig, mintha valamikor ellenségei lehetnének. Mirabeau

után Napoleon tábornok barátja lett. Mirabeau barátsága hírnevet, Napoleoné hatalmat és pénzt szerzett neki. Mirabeauval a régi rendszer megbuktatásán, Bonaparteval az új megteremtésén fáradozott. Nem volt forradalmár, a ki nyersebben támadta volna meg a régi társadalmat. Neki volt legnagyobb része a papság polgári szervezetének, az egyház hierarchiájának szétrombolásában és az egyházi vagyon elkobzásában. Nem volt tette, mely kétszínű ne lett volna és a hatalomért mindig kész volt régi álláspontját és elveit cserben hagyni. Mint a consulatus és császárság külügyminiszterének a bölcsesége abból állt, hogy Napoleonnal egy véleményen volt, mindent helyeselt, csodált, védelmezett és tanácsával az urában még alakuló, bizonytalan óhajt megelőzte. Megveszthetősége, mely szövetségi javaslatait sugalmazta, a württembergi és a bajor királyokkal szemben oly zsarolásokban nyilvánult meg, hogy panaszukra, mely egy kizárólag rá bízott fontos titok kifejezésével esett össze, elbocsátása elhatározottatott. Mindamellett Napoleon nem bántotta és nem lett kegyvesztett, sőt Napoleon magával vitte Erfurtba is. Itteni üzelmeiről a császárság bukása után azt mondta, hogy azokkal mentette meg Európát a teljes fölfordulástól, ámbar Európa érdekeinek a megvédelmezésével senki sem bizta meg. Párisba való visszatérése után tovább folytatta áskálódásait Napoleon és a császárság ellen. Mikor Napoleon erről értesült, a ministerek, főtisztek és állami méltóságok jelenlétében dühösen járkálva e szavakkal förmedt rá: «Ön gyáva, áruló, tolvaj; még Istent sem hisz; teljes életében sohasem teljesítette a kötelességét; megcsalt, elárult mindenkit; ön előtt nincs semmi szent; még az édesatyját is eladná. Minden jóval elhalmoztam, és nincs semmi, a mire kész ne volna ellenem. Így tíz hónap óta, mivel azt hiszi, hogy dolgaim Spanyolországban rosszul állnak, fűnek-fának azt beszéli, hogy vállalkozásomat mindig helytelenítette, pedig ön adta az első eszmét hozzá. És a szerencsétlen Enghien herczeg tartózkodásának a helyéről ki értesített? Ki ingerelt ellene? Mik tehát a tervei? Mit akar? Mit remél? Mondja meg, ha meri! Megérdemelné, hogy összezúzzam. Van hozza hatalmam, de sokkal inkább megvetem, hogysesem fáradságot vennék erre.» És ez így folyt egy fél órán át

a nélkül, hogy Talleyrand csak egy szóval is merte volna menteni magát. Másnap főkamarási állásától el volt mozdítva, nehogy azzal dicsekedhessék, hogy bizonyos dolgokat ajánlott vagy ellenezett. A legközelebbi vasárnapon a rendes kihallgatáson mindamellett megjelent. Napoleon elfordította a fejét és előtte elhaladva, a szomszédját szólította meg. Talleyrand a következő vasárnapon megint megjelent és ezt addig folytatta, míg néhány semmit sem jelentő szót nem intézett hozzá a császár. A kihallgatások után vagy Metternichet értesítette arról, hogy Ausztria fenyegetve van, vagy küldött nyugtalanító jelentéseket Sándor czárnak, a kinek párisi titkos levelezője lett.

Talleyrand jellemzését a Mária-Lujzával való házasság, a szövetségesek bevonulása, a bécsi congressus, a száz nap eseményei, Talleyrand minisztersége XVIII. Lajos alatt, és Richelieu herceg minisztersége, Olasz-, Spanyol-, Porosz-, Angol-, Oroszország és Ausztria viszonyainak az ismertetése Napoleon bukása után, a spanyol, nápolyi, piemonti és görög forradalmak, Metternich rendszerének, a forradalmak elleni küzdelmeinek és az olasz és német forradalmak legyőzésének az elbeszélése követik.

Metternich rendszere ismeretes, mind a mellett Ollivier jellemzése rendkívül érdekes. Szerinte az osztrák császárság tartósságának első feltétele az állandóság. Ezért Ausztria kancellárja a társadalmi lét céljának nem a haladást és ennek következtében a mozgást, hanem a nyugalmat tekintette. Metternich szerint az államférfiak tevékenységének csak az általános nyugalom megteremtése lehet az igazi célja. Már pedig ennek a jónak a népsouverainitás néven a francia forradalomtól kezdeményezett hamis, romboló és örökös ingadozást szülő elv volt az ellenség hirdetése volt. A fejedelmek absolut hatalmának törvényességével kellett ellene küzdeni és az egyetemes rombolás tervével minden törvényesen létező fentartását kellett szembeállítani. Az okos javítások szükségességét nem ismerte félre, mert az állandóság nem mozdulatlanság, föltéve, hogy azok kezdeményezék, a kikre a kormányzás súlyos terhe nehezedik. A rendetlenség közepett reformálni nem lehetett, hanem csak védekezni a felforgatás ellen. Metternich minden modern eszmétől irtózik, de legnagyobb volt az ellenszenve a libe-

ralismussal szemben. «Isten őrizze meg a szegény halandókat, — kiáltotta, — a liberalis politikától.» A szabadelvű szellem rokonértelmű minden jó szellem hiányával. A Heinék, Chateaubriandok, Canningok az emberiség csapásai. Egyetlen szabadelvű intézmény sem érdemel tiszteletet. A képviselőházakat azért találták föl, hogy a feladatot megkönnyítsék, ha a népre új adókat akarnak rakni és megnehezítsék, ha jól felfogott érdekei szerint akarnak kormányozni. A sajtószabadság a társadalmat tönkreteszi; nincs megtorló törvény, mely megfékezhetné; az előzetes censura a természetes régime. A francia nemzet, melynek köszönhetette a világ a nemzeti souverainitás és szabadság eszméjének a hirdetését, ép úgy elkedvetleníti, mint a szabadelvű államférfiak és alkotmányos intézmények. A nemzetközi viszonyokról való eszméi megfelelnek az államok szervezetéről való nézeteinek. A bécsi kongresszus megteremtette Európa végleges rendjét, melyen nincs semmi változtatni való. Az olasz és német egység minden gondolatával szemben ép oly ellenséges volt, mint a népsouverainitás és szabadsággal szemben. Olaszország csak földrajzi fogalom volt, olasz nemzet nem létezett és nem létezhetett. Németországot Ausztria nélkül és német szövetséget Ausztria nélkül az élén el se tudta képzelni. A mi pedig a császárság meghódított szlávjait és magyarjait illeti, csak az a joguk volt, hogy engedelmessékedjenek. Ezek voltak az eszmék, a melyeket Metternich apostoli rajongással hirdetett. Olykor azt hitte, hogy végzett a forradalommal, de csakhamar észreveszi, hogy nem csak jobban él, mint a kimerült monarchikus rend, hanem megy, fut, rohan, — mint Joseph de Maistre mondta. Érzi, hogy életét roskadozó épületek megtámasztására pazarolja és fölkiált, hogy egyedül van az őrzővilágban. Mindamellett megzavarhatatlan rettenhetetlenséggel ír, szónokol, dogmatizál. Tudva, hogy a nagylelkűség soha se békített meg ellenséget, az érzelgősség a politikában hamis számítás, az engedmények szaporítják a követelményeket és nem fegyverzik le, ámbár jóindulatú, börtönnel, kínzással, agyonlövés-sel, akasztással [dolgozik és nem retten vissza semmiféle politikai kegyetlenségtől. Ezt a rendszert erőnek nevezi a jogban.

A nyugalom pártjának a vezére se Olasz-, se Német-

országban, sőt Magyarországon se ütközött akadályokba, mely pedig a nehézségek országa. Magyarországot, mely Ausztriával az uralkodó közössége révén volt egyesülve, a tényleges beolvasztás ellen ősi szabadságai védték. A három évenként tartandó országgyűlés és a megyék biztosították nemzeti önkormányzatát. Kivált az 52 megye közeletét nem lehetett elfojtani. Ebben az időben a megyék helyi és személyi vitákkal voltak elfoglalva. A császár az országgyűlés egybehívása nélkül elrendelte a Nápoly ellen küldött ezredek kiegészítésére az ujonczozást és a hadi adó szedésének új módjával súlyosbitotta a helyzetet, zúgolódás alig keletkezett. Az ellenállás Magyarországon nem volt komolyabb, mint Olaszországban. Európában minden korszakban egy ember, uralkodó vagy miniszter a szellemek vezére, a nemzetközi élet bírója vagy szabályozója. Napoleon után Sándor orosz czár volt ez az ember. Még halála előtt 1825-ben Metternich lett Európa erkölcsi rendjének a dictatora.

Mikor a Metternichtől eltiprott Európában az általános reactio komor csöndje uralkodott, a francia nép a nemzetek szövetségének eszméjéért kezdett rajongni. Franciaország kiürítése után Béranger volt az első, a ki az eszmét hirdette, mely humánus eszmét megerősítették I. Napoleon Szent Ilona-szigetén folytatott és közzétett beszélgetései, melyek a lassankint lecsillapodott szellemeket és népeket fölrázták. Gyöngéden emlékezett meg árulóiról, Angliáról, melylyel tiz évig állt harczban, különösen rokonszenvenvvel szólt a német nemzetről. Mindamellet Olasz- és Lengyelországról szeretett legtöbbet beszélni. Olaszországról azt tartotta, hogy nemzeti egységét meg kell alapítani, hogy a szárazon Ausztria és Franciaország, a tengeren Francia- és Angolország közt az egyensúlyt biztosítsa. Lengyelország fölosztásán sajnálkozott és kijelentette, hogy azokat, a kik Oroszországgal való egyesítésbe beleegyeztek, az utókor meg fogja átkozni. A lengyel királyság visszaállítása nélkül Európának nincs határa és Ausztria és Németország a világ leghatalmasabb államával áll szemben. Mindamellet megvallja, hogy Lengyelország visszaállításáért nem rántott volna kardot. I. Napoleon szerint Európa egy család, melyben minden háború polgárháború és melynek (Európának) különböző elemeit az egyetértés egységében kell egyesítenie. A régi

királyságok e civilizáló egységet háborúval akadályozták meg. Napoleon azt hitte, hogy a nemzeteket egyesülésök előtt össze kell zúzni és keverni. Háborúinak ez volt a célja. Ha nem ura, hanem feje lett volna Európának, kontinensünk az Antoniusok óta nem ismert boldogság korszakába lépett volna. Egy törvényhozás, egy hivatalos nyelv lett volna, míg az egyes nemzetek nyelve helyi használatra szolgáló tájnyelvvé süllyedt volna. Minthogy a keverés erőszakos művét nem fejezhette be és meg győződve, hogy az, a mi neki nem sikerült, senkinek se fog sikerülni, a forradalmak és politika által szétszaggatott nagy népeknek a szövetséget ajánlotta. Azt kívánta, hogy a francziák, spanyolok, olaszok, németek külön-külön nemzetet alkossanak, a minnek az lett volna következménye, hogy a törvények, elvek, nézetek, érdekek egysége született volna meg és az erő, nagyság, boldogság fenséges látványa nyílt volna meg. Meg volt győződve, hogy Európa előbb-utóbb gyönyörködni fog e látványban, mert a régi rendszer össze fog omlani és az új az egyedül lehetséges egyensúlylyal, a nagy nemzetek egyesülésével meg fog alakulni. Bármelyik uralkodó, a ki az első összecsapáskor őszintén karolná fel ezt az ügyet, Európa élére kerülne és mindent megkísérthetne, a mit akar.

A Szent Ilona-szigeti álmokat a demokraták fejtegették, szabatosan meghatározták, bizonyos pontokban megigazították és a forradalom eszméivel toldották meg, és ebből keletkezett a nemzetközi viszonyok új elmélete, melyet a nemzetiségek elvének neveztek el. Ez az elv azt jelentette, hogy az emberek népnek nevezett egyesülése független, szabad, souverain egyéniség, melynek megvan a föltétlen joga, hogy hogy úgy bel-, mint külügyeiről intézkedjék: a belügyekben, hogy tetszés szerint intézkedjék, intézményeit békés úton vagy belső küzdelmek és forradalmak révén megváltoztathassa; a külügyekben, hogy tetszése szerint szövetkezzen bárkivel a legjobbknak tartott föltételek mellett, sőt a legszorosabban egyesülhessen és ha lehet, másokkal hatalmas egységeket alkothasson. Régen általában meg volt engedve, hogy egyik nép a másik nép belső ügyeibe beavatkozhatik, sőt fegyveres gyámkodást gyakorolhat rajta, tanácsokat adhat neki és végre meg is feddheti. Ezt az elvet még mielőtt Lengyelország fölosztásával megvalósították volna, Francia-

országban és másutt hirdették és gyakorolták. Másrészt a hódítás jogáról megállapított szabályok közt nem fordult elő, hogy valamely nép maga döntsön sorsáról. Franciaország új polgárait a régi járomtól az általános választói jog mentette meg. A francia forradalom azzal, hogy a beavatkozás jogát tagadta, azt hirdette, hogy minden nemzet maga hozhat magának törvényeket, változtathatja meg őket és hogy erőszakkal való elvétele azt jelenti, hogy nem tiszteli annál a népnél sem, melynek polgára és feje. Ez annyi, mint hazaárulás és a ki ezt megteszi, az az emberiség ellensége lesz. Mikor a convent 1792. ápril 20-iki határozatának, melylyel segítséget ígért a népeknek, melyek szabadságukat ki akarták vívni, túlzó magyarázatot adva az angol kabinet azzal vádolta, hogy maga is törvényeket akar adni másoknak, Danton egy beszédére a konvent egyhangúlag kimondta, hogy a köztársaság semmi módon sem fog más hatalmak ügyeibe beleavatkozni. Ezekre az ígéretekre nem voltak figyelemmel és a szörnyű háború kitört, a forradalom pedig győzelmeitől a hódítás terére sodorva, a fölállított elvet félreismerte és csak a béke megkötése után tértek vissza hozzá. Ekkor a demokrata iskola végleg elismerték, hogy a népek souverénitásából az következik, hogy kizárólag magok alkotják jogukat a belső és külső ügyekben, sorsuk megállapítása előtt meg kell kérdezni őket és önkényesen nem szabad felosztani őket, belső vagy külső rendet erőszakolni rájuk. Ez a belügyekben az isteni jog, a külügyekben a hódítás jogának a be nem avatkozás, a szövetségek szabadságának hirdetési felelt meg. A nemzetiségek elméletét alkotó elvét külön tekintve, könnyen meg lehet különböztetni néhány más elmélettől, melyekkel gyakran tévesztették össze: a nagy népegyesületek, a természetes határok és a faji elméletekkel. Napoleon jóslata szerint a népek akarata valószínűleg nagy népegyesületeket fog alkotni, jóllehet semmi akadályja sincs, hogy kicsinyeket tartson fenn vagy alkosson. A nemzetiségek elmélete megfér úgy az egyik, mint a másikkal. A nemzetiségek politikájában — és ebben elüt sugalmazójától, Napoleontól, nincsenek természetes határok. Az igazi határok azok, melyeket a népek akarata alkot, a többiek börtön falai, melyek mindig joggal dönthetők le, és szerencsétlen az az ország, mely egy másikat úgy vonzol maga után,

mintha malomkö volna a nyakára kötve. Az erkölcsi egység megteremtése fontosabb, mint egy hegy vagy folyó-sztratégiai követelményeinek a kielégítése. A nemzetiségek elméletével nem fér össze a faji jog állítólagos joga, mely a nyelvben vagy történelmi hagyományban nyilvánul meg és melynek erejénél fogva a közös eredetű, egy nyelvet beszélő népek akár tetszik neki, akár nem, megkérdezésük nélkül egy állammá egyesíthetők. Ez elmélet szerint a faji eszme barbár, kizárólagos, retrográd, mert a haza nagy, szent, civilisáló eszméjével nincs semmi közossége. A fajnak oly határai vannak, melyeket nem lehet átlépni, a hazának nincs határa s folyton terjeszkedhetik és fejlődhetnek és az egész emberiséget magába foglalhatja, mint a római birodalom korában. A fajok több századja olvadtak össze hazákká és lehetetlen volna a titokzatos munka lerombolása, melyből származott annyi szép alkotás. A civilisatio abból állt, hogy a kezdetleges csoportokat elpusztítsa és szabad vonzódással conventionalis csoportokat létesítsen, melyek sokkal szilárdabban vannak összeforrvá, mint a melyek a dolgok véletlenéből születtek. A haladás nem abból áll, hogy minden faj megint elszigetelődjék és magába zárkozzék, ellenkezőleg, az egymáshoz való közeledést, a különböző fajok szorosabb egyesülésére sarkal, a mely üdvös keresztelés nélkül elsenyvednének. A francia, angol, német nemzet különféle fajok keveredése, Svájc három különböző faj önkéntes és szerencsés egyesülése, az Egyesült-Államok a világ valamennyi fajainak áradataival gyarapszik naponként. Az ily vegyületeket lehetetlen fölbontani. A haza szó ép azért kimondhatatlanul édes, mert nem végzetes csoportulást, hanem szabad, érzelmi alkotást jelent, melybe századokon át millió meg millió emberi lény szíve egyesült. Másrészt ott, a hol ez az akarat küzd ellene, a hódítás joga támad föl hypokrita álarcz alatt. A népek akarata tehát az uralkodó, souverain, egyetlen, abszolút elv, melyből kell erednie a modern népjognak, mint kiapadhatatlan forrásból. A szabadság ez eszméje helyettesítése a nemzetközi viszonyokban a földrajzi és történelmi végzetszerűség. Ezért ott, a hol nincs szabadság, nem idézhető föl és a kényszer hatása alatt keletkező néphatározatoknak nincs semmi jogi értéke. Szóval, valamely nemzet nem egyazon nyelvet beszélő vagy egyazon

földrajzi határok közé zárt, hanem oly emberek egyeteme, kik régi, elfogadott szokás vagy kifejezett akaratak következtében élnek ugyanazon törvények alatt.

1815 óta a francia kormányok hivatalos elmélete nagyon elütő volt ettől az elmélettől, mert Napoleonnak Szent-Ilona szigetén Európa újjászületéséről, Olasz-, Lengyel- és Németország fölszabadításáról tett nyilatkozataival szemben a hivatalos program nem csak módosításokat tett, hanem rendszeres ellenmondást állított szembe. Ez bele van foglalva a bécsi kongresszus francia meghatalmazottainak utasításába, mely azóta a francia diplomatia evangeliuma lett. Ez az evangelium elvül állítja föl a hódítás jogának a tagadását és a gyengék jogának a védelmét és abból indul ki, hogy «a mi a kis államok érdeke, az Franciaországnak is érdeke.» Csakhogy a kis államok iránti érdeklődést azzal nyilvánítja, hogy elnyomásban és földarabolva akarja őket tartani. Olaszországban az volt a törekvése, hogy Ausztria malmát megakadályozza azzal, hogy apró szövetséges államok keletkezzenek, melyek egymást ellensúlyozzák, és Ausztria befolyását az olasz függetlenségtől való félelem és nem annak vágya sugallta, mert attól tartottak, hogy az egységes Olaszország néhány év múlva elszakad Ausztriától. Németországban Poroszország uralmát kellett korlátozni, mert nem sokára hús millió lakosa lett volna és egész Németországot meghódította volna. Ezért nagyravágyását a kis államok fentartásával, a középszerűek megnagyobbításával és befolyását a szövetséges szervezettel kellett lehetőleg korlátozni. Oroszországból és Lengyelországból birt rész elvételére gondolni sem lehetett, hanem legczélszerűbbnek az utolsó osztozkodás következtében keletkezett helyzet fentartása látszott, merthabár Lengyelország megszűnt politikai egész lenni, a leghatalmasabb kapocs, a nyelv, összetartja a részeit, és idegen uralom alatt fogják a lengyelek a férfikort megérni, a mi kilenczszáz évi függetlenség alatt nem sikerült nekik. A francia politika tehát oda törekedett, hogy Franciaország területe ne nagyobbodjék és megakadályozza, hogy a körülötte levő államok nagyobbjanak és a kisebb államokat a nagyok támadásai ellen megvédelmezze.

A nemzetiségek elvének első küzdelmei Spanyol- és Görögországban voltak és mindkét országban győzött és a

török hajóhad elpusztítása Navarinnál jelzi Metternich rendszerének első vereségét és a nemzetiségek elvének első győzelmes föllépését. Mikor Ausztria császára a navarini ütközet hírét hallotta, kezeit az ég felé emelve kiáltott fel: «Ez gyilkosság!», Metternich pedig kijelentette, hogy Európára nézve új korszak kezdődik. Anglia és Ausztria boszankodtak, de a francia és orosz kormányok a szerencsésen megkezdett vállalkozás folytatására készültek. Franciaország expedíciót küld Moreába (1828. aug.), Miklós czár pedig a törökök újabb ingerlései következtében elhatározza Görögország teljes fölszabadítását és 1828. máj. 7-én átlépi a Pruthot. A népek épen oly izgatottak voltak, mint a kormányok és az osztrák várakban levő foglyok remélni kezdtek. Az első, a ki a fordulatot megérezte, Metternich volt, a ki az általános mozgolódás hatása alatt elhatározta, hogy a régóta szünetelő magyar országgyűlést 1825. július 3-ára Pozsonyba összehívja, a mit különben csupa formalitásnak, unalmas, alkotmányos szórakozásnak tekintett, mely arra kényszeríti, hogy néhány napig latinul beszéljen és huszáruháat öltön. Az országgyűlésen a régi alkotmányon ejtett sérelmek megszüntetését erélyesen követelő ellenzéket talál, melynek az élén a fiatal Széchenyi István gróf állt, a ki annál veszedelmesebb volt, mivel minden forradalmi gondolatot elutasított magától. Német- és Olaszországban a forrongás, jóllehet megnyilvánulásának nem volt hivatalos alakja, szintén megvolt és kivált a fiatal költők, Börne és Heine élesztették, Heine *Úti képeiben*, melyeket mohón olvastak, a gúny közé a szabadság eszméit vegyítette. A francia parlament vitáival többet foglalkoztak, mint a Bund üres jegyzőkönyveivel, többet beszéltek Fogról, Manuelről és Béranger-ről, mint a frankfurti ismeretlen meghatalmazottakról, sőt voltak olyanok, a kik független Németországról álmodoztak, mely Franciaországra támaszkodva Ausztriát délen, Poroszországot északon, Oroszországot keleten tartaná féken és az abszolút monarchiai rendszer ellen a modern eszmék elővédje volna. Olaszországban a költők, Manzoni, Leopardi nem voltak harcziások és a nemzeti törekvések titokzatos és félenk secták körében összpontosultak, a carbonarik szaporodnak és tevékenységök egyéni gyilkosságokból vagy kegyetlenkedő összeesküvésekből áll. A politika izmosabb

szellemei nem tulajdonítottak fontosságot e mozgalmaknak, ámbár Chateaubriand csöppet sem kicsinyelte őket és a század elégedetlenségével és a régi és új társadalom küzdelmével magyarázta. A szellemek általános izgatottságának hatása alatt a lengyel forradalmárok újabb fölkelést akartak támasztani, a mi azonban Lengyelország akkori helyzete miatt nem sikerült. Az 1820. évi országgyűlés ellenállása miatt Sándor cár a királyság zilált pénzügyi helyzetének ürügye alatt függetlenséget meg akarta semmisíteni, de ebben Lubeczky pénzügyminiszter, Kosziuskó óta a legnagyobb lengyel, lángeszű pénzügyi és gazdasági kezeivel megakadályozta. Ha a lengyelek miniszterüket támogatták volna, egyre erősödő autonómiájok oly függetlenséghez juttatta volna őket, a minőt a magyarok élveznek az «osztrák monarchiában». Csakhogy a lengyeleknek mint mindig, most sem volt politikai belátásuk. A nagy államférfiút árulónak kiáltották ki és munkáját rendszeres ellenállással akadályozták meg. Arról panaszkodtak, hogy a közhivatalokat kizárólag oroszokkal töltik be és a lengyeleket, kik hivatalt fogadtak el, gúnyolták; a megvalósulás útján levő jót tagadták és létező rosszba kapaszkodtak. Ennek a magatartásnak keserű gyümölcssei termettek. Sándor, majd Miklós cár, a kik bizalmatlanok lettek, engedményeik egy részét visszavonták: az országgyűlés nyilvánosságát, a sajtószabadságot és az alkotmány minden feszélyező intézkedését, melyért nem járt köszönet, Miklós csak azzal a feltétellel egyezett bele a koronázásba, hogy a moszkvai és ne a lengyel koronát tegyék a fejére. Így keletkeztek az összeesküvések és a reactio, melyek kölcsönösen izgatták egymást. Mindamellett az ország jóléte akkora volt, hogy mikor a navarini ütközet után az összeesküvők egy pillanatig fölkelésre gondoltak, erről le kellett mondaniok, mert érezték, hogy sem a parasztok, sem az iparosok, kik a nemzet rendes fejlődésével meg voltak elégedve, nem fogják követni őket.

A nemzetiségek elvének új megnyilvánulása volt több vámunió, melyeket Poroszország 1819 óta több német állammal kötött és 17 millió lakosra terjedt ki. Ez Metternichnek természetesen nem tetszett és a befolyása alatti államokat távol igyekezett tartani. Ezek a vámuniók a helyett, hogy felbomlottak volna, még szorosabbra fejlődtek és a

déli és porosz udvarok elhatározták, hogy teljesen egyesülnek. Az 1829. május 27-én megkötött szerződés 18 millió németet egyesített egy ligában, mely teljes kereskedelmi szabadságot biztosított nekik, megnyitotta előttük a porosz kikötőket és a poroszoknak az Alpokig minden német tartománnyal megnyitotta az érintkezést. Gervinus szerint «a közös hazára nézve ez volt a legfontosabb és legüdvösebb tett.» Chateaubriand berlini nagykövetsége idején 1821-ben megértette e gazdasági egyesülésre való törekvés benső gondolatát és ezt írta: «Németország épp úgy, mint Olaszország ma a politikai egységet kívánja és ezzel az eszmével, mely rövidebb vagy hosszabb ideig fog szunnyadni, a germán népeket okvetlenül mindig föl lehet rázni. A fejedelmek és miniszterek, kik a német államok szövetségében föl fognak tűnni, siettetni vagy késleltetni fogják a forradalmat ebben az országban; de az emberiség fejlődését nem fogják megakasztani.»

A tények és eszmék forrongása mindenfelé döntő befolyással volt a francziák szövetségeire. Talleyrand bukása megrendítette az angol szövetséget, a mit az angolok feltékenysége megsemmisített, mivel a restauratio minden vállalatát, így a spanyol expeditiót is elleneztek, attól tartva, hogy egy nagy nemzetnek szükséges külföldi vállalat a francziák új életre fogja kelteni és Sándor czárra nézve kívánatos hatalommá fogja tenni, melylyel ezen túl érdemes szövetkezni. A francziák moreai expedíciója szintén bántotta az angolokat, de X. Károly nem törődött vele és kijelentette, hogy akár tetszik Angliának, akár nem, Görögországot föl fogja szabadítani. A Wellington-kabinet látva, hogy ezt nem akadályozhatja meg, az angol hajóhaddal támogatta a franczia sereget és az egyiptomi csapatok 1828. augusztus havában kiűritették Moreát. Az algiri expedíció megint megzavarta az egyetértést, jöllehet Polignac előre kijelentette, hogy minő emberies céljaik vannak a francziáknak, a mennyiben a kalózkodást és a keresztyén rabszolgaságot akarta kiirtani. A felajánlott szövetkezést Wellington visszautasította, a francziákat tiltakozásokkal nyugtalanította és a párizsi angol nagykövet oly fenyegető magatartást tanúsított, hogy majdnem szakításra került a dolog. A czár minde körülmények közt támogatta a restauratiót, sőt 1823-ban kijelentette, hogy

Franciaországot minden erejével támogatni fogja, ha Anglia elég vak volna és megtámadná. Franciaország az orosz-török háború folyamán nem sokára viszonzta Oroszország jóakarátát és azt a szolgálatot, melyet a Bourbonok 1815-ben és 1823-ban élveztek. Sőt, mikor Metternich Angliával egyetértve, X. Károlyt oroszellenes szövetségre akarta bírni, X. Károly kijelentette: «Ha Miklós csár megtámadja Ausztriát, a körülményekhez képest fogok cselekedni; de ha Ausztria támadja meg, tüstént mozgósítok ellene (Ausztria ellen)».

Ez az eljárás mélyen meghatotta Miklós czárt, a ki Berlinben is kijelentette a francia követnek, hogy királyának eljárásáért, melyet a háború kitörése óta tanusított, örök hálát fog érezni. És Miklós csár a drinápolyi csata után, mikor úgy látszott, hogy a török birodalomnak vége és Metternich azt ajánlotta, hogy Franciaország kizárásával oszszák fel, Miklós csár a javaslatot elutasította és erről a francia kormányt értesítette. A drinápolyi béke, X. Károly bukása után az 1830. évi mozgalmak, a második restauráció, Lajos Fülöp szereplése, a forradalmak elfojtása, a francia néppárt állásfoglalása a legyőzött népek mellett, a németországi ellenállás, Mazzini szerepe Olaszországban, a második reactio győzelme, Miklós csár trónralépése, Talleyrand londoni küldetése, az angol-francia szövetség akadályai, Palmerston fellépése és jellemzése, a spanyol kérdés eredete és a francia hagyományok e kérdéssel szemben, a Mehemet Ali és a szultán közti háború, Oroszország beavatkozása, Talleyrand visszavonulása és halála, Franciaország kizárása az európai concertból az 1840. július 15-iki szerződéssel és ennek következményei Francia- és Angolországban, az eui találkozás, a marokkói kérdés kezdete, a spanyol házasságok, Palmerston fellépése, szövetség felbontása, az angolok rémülete, Cobden fellépése, szövetségeselek keresése, a népek harmadik ébredése, IV. Frigyes-Vilmos, Albert-Károly, Gioberti, Balbo Manin, Deák, Bismarck és Cavour fellépése és sok más rendkívül érdekes és fontos tárgy és esemény elkezdése követi egymást szinte szédületes egymásutánban. Különösebben az érdekel bennünket, a mit Deák Ferenczről Manin ott mond: «Én nem bírok írni, nem tudok semmit csinálni, én csak az

embereket tudom kormányozni.» Deáknak is ez volt a tehetsége. A köznemességből származott és ügyvéd lett. Huszonkét éves korában Zala megye az országgyűlésre küldte, a hol a ragyogó Széchenyit, a mennydörgő szavú Wesselényit, a hatalmas beszédű Eötvöst találta. Nem sokára a fiatal Kossuth csatlakozott hozzá, a kinek gazdag, izzó, költői képekben dús és váratlan mozdulatokkal teli ékes-szólása elragadta és lebilincselte az embereket. Deák kissé természetes, széles vállú volt, régiesen öltözködött, kedélyesen állt föl szólásra, és miután szürke, élénk és jóságos szürke szemével, melyet vastag szemöldökök íveltek, családián nézett végig a hallgatóságon, kissé egyhangú, könnyed, de kellemes hangon kezdett beszélni, mi alatt az egyik keze a zsebében volt, a másikban pedig egy darab papirost tartott, melyen néhány jegyzet volt. Mialatt szabatos, bizonyító, szigorúan egymásból folyó érveit kifejtette, úgy rémlett, mintha senkire se volnának hatással, de mikor leült, csaknem mindenki meg volt győzve. Nem harczos ember támadó fejtegetése ingerelte az embereket, hanem a bölcsesség ítélete hódította meg őket. Érdemes feljegyezni, hogy 1839-ben hogyan vált meg követi helyétől. Ellenfelei erőszakkal és mesterkedésekkel megbuktatták, barátai ugyanily eszközökkel szereztek meg neki a győzelmet, mire Deák lemondott, kijelentve, hogy neki nincs kétféle mértéke és a törvénytelenégből, melyet ellenfeleiben elítélt, nem akar hasznot húzni. Visszavonult kehidai szerény birtokára, de helyette senki sem mert föllépni és a helye üres maradt. Kezdetől fogva tisztán látta, hogy nemzetének független életét biztosítani és aristocrata alkotmányát reformálni csak úgy lehet, ha az alkotmányos kapesot, mely az osztrák monarchiához fűzi, feltétlen tiszteletben tartják. «Veletek, ha lehet, ellenetek, ha kell» kiáltotta Kossuth a Habsburgok felé; Deák minden félreértés ellenére rendületlenül megmaradt a «veletek» mellett. A mámor és lelkesedés óráiban némának látszott, a miért olykor gyávasággal vádolják. Nem zavartatta magát, mert a gyávaság látszatát nyugodtan viselni bizonyos körülmények között a legnagyobb bátorság. Élete végeig boldog és a kit csaknem minden magyar Deák bácsinak (l'oncle Deák) nevezett, abban a ritka szerencsében részesült, hogy tökéletes sikert aratott, még

pedig nem csak el nem ítélendő, de kétértelmű eljárás nélkül. «Deák — mondta nekem 1870 után Turinban Kossuth — megmentette népemet.» Egész életét erkölcsi tisztaság és bátor okosság aranyozza be. Példája nem engedett összeroskadni keserű óráimban. Ő tudta ezt és távolról szerető kezet nyújtott felém; ez egyik kedves emlékem.»

A francia alkotmányos rendszerrel kapcsolatban hatalmas jellemrajzot nyújt Guizotról, majd a porosz alkotmányos rendszert festi, Bismarck fellépését és a dán hercegségek dolgát beszéli el. Bismarckot mint a királyi kiváltságok állandó védelmezőjét tünteti fel 1847-iki feltűnése óta. A Bismarckról szóló jellemrajz méltán csatlakozik a Talleyrandról, Palmerstonról, Guizotról, Cavourról és másokról szólókhoz. Majd a Napoleon-kultusz feltámadását, az olaszoknak és németeknek a francziákhoz való viszonyát és kivált a németek érzelmeit, Heine ellenszenvét a németek, Menzel, Jahn berlini tanár, Goerres Arndt francia gyűlöletét, a németek rettegését a képzelt francia veszedelemtől, melyet Heine angol találmánynak mondott, ezzel szemben Lamennais, Lamartine Musset költői tiltakozását, a Thiers által képviselt hercegek pártját, a rendszeres ellenkezés keletkezését 1830-ban, mint a régi francziák nem ismertek Tocqueville és Berryer az igazi hazafiak, továbbá Billault, Lamartine, Hugo Viktor szerepét, Guizot közeledését Ausztriához, Metternich és Palmerston olasz és svájci politikájának az ellentétét és rossz hatását Svájcban. Olasz- és Franciaországban, végül pedig az 1848. február 24-iki események előzményeit vázolja és elmondja, hogy a nemzetiségek elve mikép lett a francia diplomácia hivatalos politikája, melylyel Németország az önzés politikáját állítja szembe, melyet Bismarck 1850. december 3-án a következő szavakkal fejezett ki: «Valamely nagy állam egyetlen és egészséges alapja — és ebben különbözik lényegesen a kis államtól — a politikai önzés és nem a romantikus hajlam, és nagy államhoz nem méltó, hogy oly ok miatt verekedjék, mely saját érdekeitől elválasztható. Bismarck e tanácsára a nemzetközi önzés lett a német történettudomány egyetlen erkölcsi törvénye, úgy hogy másutt ellenkező törekvést észre sem vesz. «Melyik nagyhatalom határoz más indokok, mint saját érdekei alapján, kérdezte

Gybel.*) Ollivier az önzés e politikájával Franciaország szabadelvűségét és tiszteletét a nemzetek szabad fejlődése és haladása iránt állítja szembe.

Az európai nemzetközi és különösen francia politika mesteri rajzát Napoleon Lajos eszméinek, érzelmeinek, tetteinek az elbeszélése követi az államcsinyig és azt mondja róla, hogy nincs a történelemnek egyetlen alakja, kit oly csúful rágalmaztak volna. Jellemét, ifjuságát, sőt születését is befeketítették. Azt hirdették róla, hogy nem az apja fia; mielőtt hatalomra jutott, örült, azután bandita volt. A hatalmat álmodozó, hiszékeny emberként kezelte, ritkán tudta, mit cselekszik, mikor megtudta, az orránál fogva vezette magát. Palmerston kijátszotta, Cavour elcsábította, Bismarck megcsalta. Júdásnak, Tiberiusnak, kalóznak, Caesarnak öltözött Mandrinnek, hidegvérű sakálnak, zsebmetszőnek, bohócznak, az emberiség groteszk torzképének, becstelen Naboléonnak stb. nevezte Hugo Viktor. Ollivier szerint a történetírónak nélkülözhetetlen kelléke az érdem hajlékonysága és a jóakarát. A hajlékonyság a legkülönbözőbb helyzetekkel, a jóakarát a legbonyolultabb jellemekkel azonosít. Hajlékonyság nélkül a történetíró nem érti meg az eseményeket és elferdíti; jóakarát nélkül vagy rosszul festi a jellemeket, vagy megrágalmazza őket. A ki képtelen egyéni hajlamait, rokonszenveit, elfogultságát, rendszereit félretenni, másokba nem hatolhat és nem érti meg a dolgok titkát. Ezért a gyűlölet ridegségével eljáró pártszellem az embereket igazi történetírásra teljesen képtelenné teszi. A legmagasabb fokon áll e tekintetben Tacitus és Hugo Viktor, kik lángelmére és méltatlanságra egyaránt egyenlők. Minthogy a szelleme sohasem volt ilyen, Ollivier azt hiszi, hogy nem nehéz III. Napoleont megítélnie. Tetteit gyakran helytelenítette, még pedig olyankor, mikor ehhez bátorság kellett. Mint republikánus a társadalmi és nép-reformok érdekében paktumot kötött vele, mint a köztársasági Manin és barátai és olykor Garibaldi és Mazzini Viktor-Emánuellel az olasz egység érdekében. Mint miniszterelnöke környezetében volt, beszélgetett vele és a legválsá-

---

*) *Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm.* II. köt. 188. I.

gosabb viszonyok közt cselekedni látta. A porosz-francia háboru kitörése után kilenczed napra megbukott, és azóta tehetetlenül és kétségbeesve szemlélte a bukását, mely azonos volt Franciaországréval. III. Napoleon utolsó perczéig megőrizte a barátságát iránta és ezért azt hiszi, jogcíme van ahhoz, hogy függetlenül és igazságosan, főképp pedig jóakarattal szólhasson róla. Mindamellett, jóllehet, szerencsétlensége és gyaláztatása szentté tették előtte, Ollivier sem a lelkiismeret kötelességét, sem az igazság jogait nem akarja feláldozni neki. Ezért, ha kénytelennek fogja érezni, régi kritikájához ragaszkodni fog, de jobban, mint bármikor, mikor hizelgésnek látszott volna, fogja kidomborítani becsületességét, loyaltását, hazaszeretetét, nagylelkűségét, államférfiúi magatartását, melynek főrugója a jó és nagyság szenvedélye volt. Ollivier ily szellemben és ily érzelmi kapcsok hatása alatt fog hozzá III. Napoleon történetének a megírásához, a mire Franciaország jelenkori történetírói közül aligha alkalmasabb valaki, még talán Pierre de la Gorce sem, a kinek a II. császárság történetéről*) szóló, hétkötetes óriási művét a francia Akadémia két ízben tüntette ki jutalmakkal, és a ki Franciaország 1852—1870. évi történetét a francia, de az európai sajtó egyhangú véleménye szerint is végleges, megmásíthatatlan alakban írta meg.

Az eddig elmondottak után Napoleon Lajos ifjúságát, a Bonaparte-család szerencsétlen helyzetét a második restauratio után, a szent szövetség nyugtalanító gyanúsításait, a Bonaparte-család tagjainak viszontagságait, József és Lajos szerepét az 1830-iki forradalom idején, mikor azt remélték, hogy a számkivetésből visszatérhetnek Franciaországba, a miben azonban a Bonaparte-család száműzéséről szóló és még mindig érvényes 1816. évi törvény megakadályozta őket, beszéli el. József már ekkor vetette föl a legitimitás kérdését egy levélben, melyet a képviselőházhoz intézett (1830. okt. 18.), de nem olvastak föl, és melyben tiltakozott az ellen, hogy a Napoleonok családját, melyet 3,500.000 szavazattal ültettek Franciaország trónjára, a tróntól népszavazás nélkül megfoszszák. A Napoleon-hercegek külföldi

*) Pierre de la Gorce, *Histoire du Second Empire*. 7-val. in—8°.

barangolásai, összeesküvései, Napoleon Lajos ifjúkori politikai műveinek *) az ismertetése következik. E műveiben már hangoztatta a nemzetiség elvét a külügyi politikában, a belügyiben pedig a socialismust, melynek azt az értelmet adta, mint Saint-Simon, a ki szerint a politika főcélja a tömegek anyagi, értelmi és erkölcsi állapotának a javítása. Sőt a végső határig ment, mert kijelentette, hogy a «társadalom köteles gondoskodni a szerencsétlen polgárokról, részint úgy, hogy munkát szerez nekik, részint biztosítja a megélés lehetőségét a munkaképteleneknek». A kormányformát illetőleg már ekkor esett bele abba az ellenmondásba, melyből egész életében nem birt kibontakozni, mert köztársasági és imperialista volt és azt hirdette, hogy valamely nemzetnek mindig joga van reformálni és megváltoztatni alkotmányát és egyik nemzedék nem igazhatja le törvényeivel a következőket. Egyszersmind azonban a napoleoni intézmények visszaállítását indítványozta. Az ellenmondás megoldhatatlannak látszott és úgy iparkodott szabadulni belőle, hogy a kormányformát monarchikusnak kívánta, de úgy, hogy az új császár trónraléptekor a népszentesítését meg kell kívánni. Ha ez megtagadja, a két kamara más uralkodót hoz javaslatba a népnek. Ezek az eszmék azért nevezetesek, mivel ezekben van a csirája az államcsínynek.

HEGEDÜS PÁL.

---

*) *Réveries politiques* (1832), *Considérations politiques et militaires sur la Suisse* (1833).

FURIO.

Elbeszélés.

— Első közlemény. —

I.

Volt egyszer egy szép ifjú, a ki sem együgyű, sőt még csak hiú sem vala, a mi már ritkább eset; vagy ha talán hiú volt is, de valahogy a maga nyilt és enyelgő módján s azért még a hiúsága is tetszetős volt. És nem azon szép fiúk közé tartozott, a kiket van a ki immel-ámmal szépeknek ismer el, meg van olyan is, a kinek nem tetszenek; ő mindenkinek szép volt. Azokhoz az ifjakhoz lehetett volna hasonlítani, a kik oly sűrűn szerepelnek a francia regényekben és szerencsére oly ritkán a való életben: a kik valamerre megfordulnak, házassági perpatvart, leánybánatot, szerelmi neheztelést hagynak a nyomukban; és minden pose-ukra hold-, vagy napsugarat vetit valami résen a regényíró és valami híres festményről vett hasonlatosságot aggat reájok.

Ha elgondolja az ember, hogy gyerekkora óta megszokta, hogy a nők símogató fehér kezét érezze álla alatt, hogy a leányok össze-vissza csókolgassák, hogy leborúlva lássa mindig maga körül szüleit, hogy egy-egy kecses mozdulatával akármiféle csinytettéért bocsánatot kapjon, valószínű csoda, hogy mire fölserdült, sem elkapatott, sem piperkőcz nem lett, hanem derék, nyilt, szíves fiú, a ki mindenkivel megkedveltette magát, vagy legalább is senkinek sem volt ellenszenves. Ha szépségén tréfálkoztak, ő maga is tréfálva beszélt róla és szavaiban még csak derengése sem érzett a hiúságnak; és igen természetes módon leplezte

le bizonyos donjuani fogásait, a melyek — úgymond — kipróbált hatásúak és biztosak; igen kedvesen utánozta tulajdon mozdulatait és modorát s a dolgot mindig annyira a nevetségig hajtotta, hogy a mesterkéltség gyanúja teljesen lehetetlenné vált.

Egyszer este egy baráti vacsorán, a mikor azt mondták oda neki, hogy a férfiban a szépség nem számít, hogy a szellem minden és hogy a szellem, ha igazságosak akarnak lenni, — kihívóan biztatták itt, hogy mondjon ellent, — lényének kevésbbé jelentős része, jókedvűen tört ki belőle a szó:

— Mindenki ezt hajtja; de mit látunk valósággal? Az ellenkezőjét látjuk. A regényben minden férfi, a ki valami nagyot vagy szépet cselekszik, szép ember; minden asszony azért epekedik, hogy szép fiacskái legyenek; hadsegédnek szép ifjakat keresnek; a színészeknek szépeknek kell lenniök, a szónokoknak szépeknek, a királyoknak szépeknek; és a jeles, de csúf költőről azt szokás mondani: — Másnak képzeltem; — és Byron jobban gondozta arcját, mint dicsőségét és Leopardi odaadta volna görög tudományát egy szempárért, a melylyel megigézhesse Nerinát, és Petrarca adja a szépet, *forma non glorior excellenti, sed . . .* hanem szép férfi vagyok: és Guerazzi az ő Oraziója álarca alatt nyíltan elmondja, hogy a lányok megfordultak utána; és Muratnak, a mikor torkának voltak már szegezve a puska-csővek, akkor is azon járt az esze, hogy szépnek lássák halála után; és vannak városok, a melyeknek nem kell csúnya polgármester; és Krisztust szép férfinak festik és az angyalokat, hogy kényelmesebb legyen szeretni őket, magas természetűeknek és nyulánkoknak ábrázolják, vagy gömbölyűeknek és színeseknek, mint a lasponya-almát; de örökké csúnya férfiak a regényekben, a festményeken és az emberek képzeletében a félkegyelműek, a gazemberek, meg ti.

Különössége volt azután természetének, hogy olykor mintha elégtelenkedett, de sőt szinte szégyenkezett volna külső előnyei miatt; nem csupán szégyenkezett, hanem olyasvalami érzés fogta el, mintha megvetné magát; megvetné azért, mivel — a hogy a barátai mondták — annyiszorta jelentéktelenebb a szelleme, mint külső megjelenése, avagy igazabban, mert szellemi tulajdonságait

oly kevéssé becsülték meg az emberek. Nyílt és friss eszű volt, sőt annak az élénk és éles tekintetű valaminek sem vala híjával, a mit szellemességnek neveznek; de egészen más méretűnek kellett volna születnie, hogy arca és agyveleje között arány legyen. Nevetségesnek tetszett neki a kettőnek aránytalansága, néha megalázónak is; és ezt szokta mondani:

— Az én lelkem olyan, mint a durva parasztasszony, a kit nyalka urinőnek öltöztetnek.

— Szerelmes ön? — kérdezte egyszer öreg háziaszszonya, hogy olyan szomorúnak látta; — ugyan no! sohse fájjon a feje a miatt: hiszen maga szép fiú...

— Szép báb vagyok, — felelte a fiatal ember s egy leányra gondolt abban a pillanatban, a kit ő hagyott el s a ki ezt írta neki egyszer:

«Tévedés volt az, hogy lélekkel született; amúgy kép-gyűjteménybe aggathattuk volna.»

És önmaga nyomorúságának ez az érzete gyakran fogta el váratlanul, mint a fejfájás, baráti társaság körében, kivált ha nő is volt közöttök, s ilyenkor elnémult, fogta a kalapját és elment: úgy rémlett neki, annyi együgyűséget, annyi ostobaságot, annyi képtelenséget beszélt már, hogy a legnagyobb türelem mértéke is betelhetett. Ezek a gyöngeségei egyébiránt mind azt bizonyították, hogy jóval több volt annál, mint a mennyinek hitte magát; legalább is egészséges gondolkozású és ép szivű férfi volt; jókedvében egy kicsit bolondos, rosszkedvében egy kicsit fanyar; alapjában jó fiú.

Huszonyolcz éves volt, szőke hajú, volt ügyvédi oklevele, meg a tejbe aprítani valója is, volt azután igen furcsa neve, a melyet ő maga nem állhatott: Riconovaldonak hívták.

És itt kezdődik történetünk.

II.

Reggeli hat óra volt az idő. Furio szétnyitotta az ablak-táblákat és egyszerre hatolt a szobába a napsugár, meg az illatos levegő áradata; édes gyönyörűségek megborzongatta Furiót. Fölnézett az égre, nézte a hegyeket, a nyaraló kert-jét, öklével rácsapott a könyöklőre és azt mondta:

— Szép!

És arra gondolt, hogy tizennégy éves és úgy érezte, hogy végtelenül szereti az életet. Egy bogár sétált az ablakzsalu szélén: Furio utána nyúlt, hogy lesöpörje kezével.

— Nem teszem, — mondta hirtelen, — kegyelem napja ez a mai; élj!

Elkaczagta magát és kikönyökölt az ablakba, hogy a tájat nézze és dudorászni kezdett.

Egy üres hintó jelent meg ebben a perczen ablaka alatt; egy cselédleány sietett elő a házból, fölnyitotta a hintó ajtaját és három pár hosszú, szikár láb lépett egymás nyomában a hágsóra és három szikár s magas ember szállt föl és ült le sietősen: Furio édesapja, nagynénje és testvérnénje.

Furio visszahúzódott egy kissé.

— Két óra multán itthon leszünk, — mondta az apa a cselédleánynak.

— A nagyságos asszonynyal! — felelte ez a félénk öröm kifejezésével.

— A menyemmel, — hagyta helyben az előbbi méltóságos, de megelégedett mosolylyal; jelt adott a kocsisnak s a hintó megindult.

— Megállj egy pillanatra! — kiáltotta metsző hangon a nagynéne.

A kocsis megállt és a hintóból egy hosszú, szikár kar nyúlt ki, a melynek ösztövére és bütykös mutató ujjá előbb remegett kissé a térben, mint a fecskendő csöve, azután Furio ablakának szegeződött; és az iménti hang rákiáltott a fiúra:

— Öltözködjél és gyere le azonnal!

Furio eltűnt.

— Nem szükséges, — mondta békítő hangon az apa, — hagyd itthon, egy alkalmatlannal kevesebbünk lesz.

— Azt akarom, hogy velünk jöjjön.

— Ugyan, ne vesztegessük az időt, késő már. Előre, kocsis!

A koci elindult. Furio kihajolt az ablakon és látta még messziről azt a hosszú, félelmetes ujját, a mint neki szegeződik, mint a nyíl és látta a vicsorgó fogsort, a melyet zongora billentyűinek nézett volna az ember. A koci el-

tünt; a fiú néhány perczig mozdulatlanul állt, földnek szegzett szemmel, tépelődve. De egyszerre csak megérezte a pompás füst illatát, a melyet a kocsis hagyott volt ott; megrázkódott, a szoba sarkának futott, a falnak valamelyik rejtekéből szivart szedett elő, rágyújtott és sétálni kezdett a szobában. Arra gondolt, hogy két óra multán megérkezik az ánya, mostohabátyjának felesége, a kit még soha sem látott és a ki a házbeliék állítása szerint szép nő, magas, szőke, szépen öltözködő; és Furio örült jövetelének. De öröme nem volt tiszta és nyugodt öröm; mert Furio egy kissé medvetermészetű vala, a hogy a testvérnénje szokta feddeni, avagy inkább faragatlan és ostoba, a hogyan nagy-nénje erősítgette; és az a gondolat, hogy meg kell majd jelennie az előtt a nő előtt, mások jelenlétében, fényes nappal és hogy a szemébe kell majd néznie, üdvözlőnie kell és felelnie kérdéseire neki, a ki ilyenkor mindig elveszti a fejét és kinek két szót nem sikerül egybefűznie, ez a gondolat megzavarta egy kicsit. Már a pusztá gondolatra is érezte, mint pirul el, pedig egymaga van kis szobájában; hát még majd az ünnepélyes pillanatban.

III.

A ki különben tudni akarná, minő életmód várakozott a nyaralóban Furio sógornőjére, megfelel annak ez a levél, a melyet egyik meghitt barátjának írt a sógorasszony öcscse, a ki előző évben tiz napot töltött volt a nyaralóban.

«... A Furio-gyerek azután való nap, hogy ide érkeztem, a városba tért vissza, az iskolába. Keveset láthattam csak belőle, de úgy tetszik, ő a legkülönb emberi lény a házban; csakhogy nem állhatják. Nénje, Candida, egész napon szobájába zárkozik; és bizony meg nem tudnám mondani, mihez ért; de ahhoz az élethez, a mit él, nem nagy tudományra van szüksége; emészti magát; meglát-szik már rajta a tőrés, pedig húsz éves sincs még. Rossz léleknek nem mondanám; tudod, azokhoz a színehagyott leányokhoz tartozik, a kik közül annyit látunk a zongoratanítónók között, meg az árvaházak öltöző-szobáiban, azokhoz az idegen, hajlások, görbületek nélkül való, szintelen

leányokhoz, a kik szüzen élnek és hálnak meg, csak úgy és csak azért, a miért a gipszfigurácskák. Magas termetű, sovány, arcza vonásai élesek, mint az imádságos nőké, haja síma és letapasztott, úgy fésülködik, mint a madonnák; ha akarja, nem csúnya; de ennél azután nem is több. A mi engem illet, én mintha nem is létezném reá nézve; nem beszél velem, rám nem néz, azt hinné az ember, hogy nem is lát meg. Így azután egész nap az egyik vagy a másik öreggel vagyok kénytelen négy szem közt lenni; mind a kettő olyan kellemetlen, hogy még azok is beléjük fáradnának, a kiknek az a hírök, hogy olyan türelmesek, mint Jób. Voltaképen inkább bosszantók, mint kellemetlenek. A férfi a kincstári uradalom nyugalomba vonult fölügyelője; lovag. Szúrj négy karót egy fatönkbe, a minőt a falusi borbélyoknál látni és megkapod képét; csupa fontosság, csupa főnhéjazás, nagy, üres fejű, igen tudatlan és igen hiú ember; hiúsága abból az otromba és silány fajtából való, a mely leginkább a kormányhivatalokban érlelődik. Vegyits össze egy önhitt törvényszéki végrehajtót egy falusi bíróval, a ki nagy embernek véli magát: ő kerül ki belőle, karót nyelt derekával, pufók orczáival és örökös kegyes mosolyával is. Udvarias ember; de udvariassága abból a fajtából való, a mely szükségesnek hiszi magát, mint szerény fátyolát a fontosságnak és mint nyájas nyilvánulását a tekintélynek; az a fajta udvariasság ez, a mely lóról száll le és a szavajárása: — Leereszkedni méltóztatom. — Úgy gondolom, nem igen van benne szív, vagy hogy elpetyhüdt attól, mert nem használta. A huga nála is alábbvaló. Az arcza, az alakja olyan, mint egy mägeráé; a lelke meg, ha ugyan van benne, még inkább olyan; túl jár néhány évvel az ötvenen; száraz, sovány teremtés, csupa kiszögelés, az arcza bronzszínű, amolyan fénylő arcz, mintha firniszszel vonták volna be. A jelleme teljesen kifejeződik a szája metszésében; a mely nem is száj, hanem egy zseb-késsel húzott hosszú és keskeny metszés; mindig csukva van az a száj, még a mikor beszél is, a mi, Istennek hála, ritka eset. Ő is özvegy, mint a bátyja, és boldogok a halottak: de azt hiszem, soha sem ébredt özvegysége tudatára, nem is érezhetett soha semmit, olyan az, mint egy rosszúl összesodort pergamenlap; és szeszélyes, izgága, házsártos.

Valóban, föl nem tudom érni észszel, miért kellene, hogy halhatatlan lélek lakozzék benne! Estende a férfi hivatalos dolgait írja, huga harisnyát köt, én zongorázom, olvasok, beszélek; a két öreg föl nem veti a fejét; csak az öreg úr pillant rám időnként a szemüvege fölött s úgy feleli az ő gyűlöletesen pártfogó mosolyával:

— No persze!

Azzal megint írásba fog. Hidd meg, viszket olyankor az ujjam hegye...»

A levél alá a Riconovaldo név volt írva.

IV.

Két órával utóbb ismét megjelent a hintó a nyaraló előtt. A pöffeszkedő jószágfelügyelő sietősen elsőnek szállt ki belőle, benyújtotta nagy tenyerű, ránczos kezét, a melyben elmerült és eltűnt annak a szép nőnek fehér kezecskéje, a ki lágy és elegáns mozdulattal szökkent ki a kocsiból. Majd a nagynéni szállt ki, miután visszautasította a cselédleány segítségét, azután pedig Candida. Benyitottak egy derűs, földszinti szobába, a mely ebédlőül szolgált s a melegtől bágyadtan a székekre és fauteuil-ekre vetették magokat.

— Hát az a fiú merre van? — tudakolta a vendég, alig hogy lélekzetet vett s megrázta, majd két kezével elrendezte dús szőke haját.

— Az ám, hol van Furio? — kérdezte az apa a nagynénitől. — Hogy van az, hogy nincs itt? Furio! — kiáltotta az ablakhoz lépve.

A néni meg az ajtón kiáltotta ki:

— Furio!

— No, most megyek, magam hozom le, — dörmögte s ment föl a lépcsőn; — a nevetlenje!

Néhány perczig csönd volt; a néni sebes léptei hallatszottak fölül, majd fölesattant a hangja, azután másfajta, szapora léptek következtek és arra ismét fanyar szavaknak haragos özöne a lépcsőn lefelé:

— Hiú tökfilkó! — kiáltotta az idős nő s minden lépcsőfokon megállt és minden szó után lélekzetet vett; —

no, nézze meg az ember, ki hinné! Ez a tizenöt éves kamasz! És a sógornője kedvéért! És a mikor mi lenn várjuk!

— Mi történt? — tudakolta közönyösen az apa.

— Képzeljétek, — felelt a néni, azzal megállt a küszöbön, mintha meg akarná akadályozni a fiút abban, hogy be ne lépjen addig, a míg feddő beszédével el nem készül; — fölmegyek, lábbujjhegyen a szobája felé közeledem és ott látom az úrfit, tükör előtte, tükör mögötte és simítja a haját, mint egy piperkőcz és össze-vissza hány mindent: fehérneműt, ruhát, kefét, szappant, üvegcsét; olyan a szobája, akár egy kisasszonynak a fiókja...

A vendég nevetett.

— De még ez semmi, — folytatta a néni s a lépcső felé pillantott, a hol várakozva állt az áldozat; — hanem valami istentelen szivarbüz csapta meg orromat, hogy lélekzeni sem tudtam tőle: a kölyök dohányzott!

— Óh! — szakította félbe az apa és úgy mutatta, mintha haragudnék.

— De meg is leczkértetem! — kezdte újra az idős hölgy s keze mozdulatával pofont jelzett; azzal a lépcsőnek fordult:

— Gyere le, egy-kettő!

A szegény gyermek, a ki mindezt hallotta, igen lassan lépegetett lefelé, megalázva, zavartan, rendetlen hajjal, ócska vadászkabátban, mert a néni nem hagyott időt arra, hogy mással cserélje föl, gallértalanul, nyakkendőtenül, mint egy szegény ágról szakadt. Mikor az ajtóhoz ért, a néni erőszakos lökéssel belódította a szobába; és ott állt a szép asszony előtt, a ki elébe ment; reánézett, látta, hogy nevet, lángszinbe borult, érezte, hogy cserbenhagyja a szó, lehajtotta fejét és állt mozdulatlanul, elakadt lélekzettel, meggörnyedve, mint egy elitelt.

— Köszönts hát az ángyikát! — szólt rá a néni.

— Asszonyom!... — dűnnyögte a fiú halk hangon; de fejét fölvetnie nem sikerült.

— Asszonyom! — utánozta a könnyörtelen idős hölgy; — és egyéb mondanivalód nincsen az ángyikádnak? a bátyád feleségének, a kit soha nem láttál eddig? Ugyan szépen fogadod rokonodat! Sajnáld meg, Iris, faragatlan kamasz ez, mindig falun élt, soha embert nem látott...

— Ejh, — jegyezte meg az apa, a ki oly merően nézte Furiót, mintha egy bebalzsamozott macskát vizsgálna üveg bura alatt, — az ő korában mindnyájan ilyenek vagyunk, sem mozdulni, sem beszélni nem tud az ember; de utóbb, idővel...

— Ez itt bizony soha meg nem változik, én mondom; — jelentette ki a néni és mindjárt hozzátette: — lehetetlen az; meglátszik rajta, hogy nem itt született.

— Óh, de miért? — szólt közbe gyöngéden, pártolón a szép asszony.

És mind a hárman megint csak Furióra néztek. A szegény Furio szégyenkezése most már szánalmas volt, a vér annyira előntötte arcát, hogy a szeme fátyolosnak tetszett tőle, a feje olyan nehéz lett, mintha ólomból volna; meglátszott rajta, hogy szenved. A szép asszony észrevette ezt, nevetve elfordította fejét és másra terelte a beszédet. Furio eltűnt.

— No, derék dolog! egy hónapja örülsz egy szép asszonynak, a ki azért jön, hogy véget vessen falusi vakácziód kellemetlen egyhangúságának; egy hónapja jársz azokról a beszédekről álmodozva, a melyeket hozzá készülsz intézni és ábrándozol azokról a kedves dolgokról, a melyekkel felelni fogsz kérdéseire; egy hónapja, hogy valahányszor elhaladsz a tükör mellett, megállasz előtte, egy hónapja, hogy ki nem mégy a napra, nehogy még jobban megbarnulj; egy hónapja, hogy koptatod fogaidat a fogporral, fejedet a fésűvel és körmeidet a körömráspolylyal; egy hónapja siránkzol testvérnénéddel ruhád miatt, a melyet durvának és alkalmatlannak hiszesz, holott mindent szépnek és finomnak szeretnél; egy hónapja számlálod a napokat és órákat, a melyeknek megérkezéig el kell telniök és fogadkozol, hogy szeretnivaló és kedves léssz hozzá és igyekszel vonzalmát megnyerni és megkedvelteted magadat véle; és ime, abban a pillanatban, a mikor meg kellene kezdeni, így állítasz be, orczádon pofonnak a lenyomata, fejed tüskés, mint a sündisznóé, csupa szégyenkezés vagy, néma és csökönyös, mint a leghaszontalanabb gymnasista társad!

Nagyon keserves pillanatai voltak ezek Furiónak. Kiment a házból s egy fa alá vetette magát összeszorult szívvel és könnyes szemmel: maga ellen és sógornője ellen, mindenki ellen fölháborodva.

— Nem akarok többé elébe kerülni, — mondotta magában; — nagyon fáj, a mikor olyan szánalmas alaknak tetszem, érzem, hogy rosszul leszek, nem kerülök többé elébe, inkább megszököm, úgy sem állhat itt senki.

Ebben a pillanatban parancsoló, metsző hangú kiáltás hallatszott a nyaraló felől:

— Furio, reggelizni!

Furio érezte, mint forr föl vére, talpra pattant és méltatlankodása első kitörésében elfuladt hangon felelte:

— Nem megyek!

Azzal futásnak eredt: de visszatartotta valaki. Candida volt.

— Te vagy az, Candida! — kiáltott föl megindult hangon a fiú.

Candida széttárta karját és Furio a zokogással küzdve, belévetette magát.

Candida jó lélek volt és szerette öcscsét.

V.

Az a három vagy négy esztendő, mely a gyermek- és ifjúkor közt eltelik, csupa szomorúság és mélabú; olyan az, mint mikor az ember vénülését kezdi érezni. A lélek ha mindenfelől el van zárva útja és szomorú börtönben vergődik, tombol az életbe kirohanás vágyától. Mint a hogy tavasszal a csira áttörni igyekszik a kérgen és türelmetlenül lázong alatta, azonképen érzi magát a férfi a gyermekbe zárva és megremeg bele. Levegőre, világosságra van szüksége és szárnyra szeretne kapni; és szárnyát az otthon falaiba üti és megalázva, sajtó fájdalommal húzza be megint. Kis világot lát maga alatt, gyermekek világát, a hol csupa öröm minden, a hol kacagnak, dalolnak, dévajkodnak: és nem léphet már le abba a világba; maga fölött más világot lát, amannál tágasabbat, melyben az emberek gondolkodnak, dolgoznak, harcolnak, szeretik egymást: és még nem léphet be abba. Meglátja már, mintha fátyolon át pillantaná meg, a nőt, a szépet, a drágát és titokzatost, vágyai és álmai titkos tárgyát; és a nő lehajlik a gyermekekhez, hogy megcsókolja őket, hátra fordul, hogy végignézen a

férfiakon, de ő mellette elhalad és nem látja meg. Szeretné magára vonni azt a tekintetet, szépnek szeretne látszani, tetszeni szeretne neki; és csak egy nagyfejű, satnya vállú, megnyúlt gyerek ő, egyéb semmi, behorpadt derék két vékony lábszáron, a melyekből két szögletes térd sarkallik ki. A hiúság első nógatását érzi már, szépen szeretne ruházkodni, nyalkán, úriasan; és bátyjának elviselt ruháiban járattják és testvérnénje ócska ruháiból szabnak neki nyakkendőt és nem bíznak még kezére zsebóráát. Fiatalember-számba szeretne menni s azt akarná, hogy megbecsüljék egy kicsit; és ha társaságban felnyitja száját: vagy izetlenséget mond, a melyet nem vesznek észre, vagy sületlenséget szalajt ki és ezért meg lehordják. Udvarias és kellemes szeretne lenni; és ha szalonba lép, nem tudja, hogyan forogjon, nekimegy a székeknek, valamelyik nőnek az uszályára lép és rátapos a házigazda tyúkszemére. Ki akarná fejezni, a mi belül forrong benne, föl akarná tární, ki akarná önteni szívét; és verseket ír, a miktől nevetés fogja el tanítóját és a melyeket apja kitép kezéből, hogy a számtani könyvet dörgölje helyettök orra alá. Izegni-mozogni, szórakozni, csatangolni szeretne, új dolgokat látni; és nyolcz órára haza kell fordulnia, hogy a latin szótárt forgassa szobája valamelyik zugában, egymagában, holott behallja színházba vagy bálba készülő nővérei ruhájának suhogását. Elszontyolodtában, megalázottságában hol a sokaság közé lopózik, hogy egy tekintetért, egy mosolyért esengjen; hol meg ingerülten és szilajul magába zárkózik, mint a ki belefáradt az emberekbe s az életbe. Majd pedig következnek a magánosság hosszú órái, a melyeket az ablaknál tölt éjjel; avagy künn a mezőn a fűszálakat nézdegélve; és élénk s nyugtalan képzelete mohón veti magát a határtalan s titkos, nagy tervekkel és nagy reményekkel teli jövőbe. Majd meg a maga módja szerint képzeli el az életet; csodás és különös esetekkel, küzdelmekkel, veszedelmekkel, diadalokkal, utazásokkal, ismeretlen égtájon kelő hajnalokkal és nagy, hallgatag, de kedves phantasmáktól népes kertekkel teljesnek. De a fényes látomás végül elszomorítja, elfárasztja és heves öleléssel szorítja ekkor karjába az életet; beléveti magát ismét a gyermekes gyönyörűségek zajába; majd ott-hagyja elégedetlenül és a tanulásnak esik szenvedélyesen;

de nyugtalanúl ezt is abbanhagyja és teste mértéktelen elfárasztásában keresi lelke nyugalomát; phantastikus világa összevegyül agyában a való világgal, a hirtelen félelem, rég elmúlt félelem fogja el a sötétben; váratlanul támadó vállalási rettegés, majd meg kegyetlen hidegség önti el, a mely ártatlan állatok ellen fegyverzi föl kezét és esztelen vakmerőség szállja meg s tuszkolja ki a háztetők szélére és a fák ormára; vagy mélységes mélabú kerekedik fölébe s édes anyja karját keresi, hogy forró és megbékítő könyeket sirjon el kebelén.

A legtöbb ilyen korú gyermek szertelen félenksége abból származik, hogy telve vannak a gondolatok s érzések zürzavarával és rejtve akarják tartani ezt s egyre reszketnek, hogy fölfedezi valaki és gyerekesebbnek itéli érte őket, mint a minők; ők azt hiszik, hogy a gyerekeségnek maradéka a zürzavar és szégyenlik érte magukat; holott első szikrája az az ifjúkornak, a mely megedzi és átalakítja őket.

VI.

Furio ép ebben a korban volt; meleg és gyöngéd természetű fiú lévén, másoknál inkább érezte a korával járó nyugtalanságot. És nem volt édesanyja, neki, a kinek bárki másnál nagyobb szüksége lett volna reá; apja nem számított reá nézve. Apja nem értette őt; rosszul sikerült fiának vélte. Az iskolával való első kísérletek alkalmával észrevette, hogy fia sem hivatalnoknak, sem bankárnak, sem vasúti vállalkozónak nem alkalmas, s minthogy meggyőződése szerint ezeken túl nincsen üdvösség, azt mondta magában:

— Lesz belőle, a mi lesz.

Azzal sorsára hagyta, hogy minden szeretetével és gondoskodásával nagyobb fia felé forduljon, első feleségétől való fia felé, a ki mérnök volt, az ő fajtájából való férfi, vagy majdnem abból való. Ha azt tudakolta tőle valaki, hogyan boldogul tanulmányaival a fiú, hanyag vagy szánakozó hangon, szétnyitott tenyerét homloka előtt forgatva, felelte:

— Egy kicsit... zavaros fejű, a zürzavaros, a határo-

zatlan felé hajlik, nem állapodik meg a dolgok előtt, nem mélyed beléjük...

És nem szerette Furiót; sokkalta inkább is különbözött tőle a fiú; az apa őszintén litte, hogy kisebbik fia megcsúfolja nemzetségét. Holott Furio eszes, elmés fiú volt; de annyira az volt, hogy az iskolában észre nem vehették rajta; azután meg nem volt, a ki tanulásra buzdítsa. Otthon érzelmessége kitöréseit és képzeletének eliramosódásait már kora gyermeksege óta inkább színészi hivatottsága jelének, avagy ösztönszerű otrombaságnak nézték, — e két meghatározás között ingadoztak, — semmint jó szive és értelmessége nyilvánulásának. A néni mindig bambának tartotta és mivel az örökké megalázott és megkínzott Furio nem szerette érte, sőt megneheztelt reá és ennek kétségtelen jelét is adta, a néni még mindennek tetejébe elfajultnak is vélte és mennél inkább felingerült maga, annál inkább ingerelte a fiút. Furióból, ha meg tudta volna érteni és szeretni nagynénjét, példás, jó fiú válhatott volna; de a két szűkmarkú és fagyos öregnek az volt ő, a mik a tudatlan embereknek bizonyos keleti hieroglyphák, a melyekben szép mondás rejtőzik s a melyeket azok gyerekek tintaföcscsentésének néznek.

Korához képest igen fejlett volt Furio termete; de bár első tekintetre két, vagy három évvel idősebbre becsülte volna az ember, a ki szemtől-szembe megnézte, mindjárt látta, hogy még gyermek. Ha más környezetben él, szép fiú fejlődött volna belőle; nem mintha nem az lett volna; hanem a hogy a néni rideg üldözése közben serdült föl, arca valami sötét és gyanakvó kifejezést vett föl, a mely rosszul illett hozzá. Úgy látszott mindig, mintha rosszban törné a fejét. A falusi napfény úgy megbarnította, mint egy katonát. Nyulánk volt, de izmos és egy kissé meggörbítette természetét az, hogy, a mi a hirtelen növekvés esztendeiben természetes, elhagyta magát. A haja sűrű volt s mindig rendetlen; úgy omlott le a homlokára s Furio fejének erőszakos mozdulatával vetette vissza, mint a hogy' a ló szokta a sörényét. És olyankor, ha nem forrt benne a méltatlankodás s a keserűség a néni valamelyik dührohama miatt, szeme gyöngédségtől csillogott és duzzadt s vérpiros ajka félig érzelmes, félig mélabús mosolyra nyílt, a mely csak

annál kedvesebbnek tetszett neheztelő, szinte morczos arcán. Két nagy kezét mindig eldugta; szégyenkezett ruhája miatt, a mely sehogy sem tudott testéhez simulni, összeránczosodott és mindenfelől lekivánczozott róla.

VII.

Candida addig kérte, kérlelte Furiót, a míg a fiú megígérte, hogy együtt reggelizik a többiekkel.

— Bátorság, — biztatta nénje, miközben a ház felé tartottak és megsimogatta, — töröld meg jól a szemedet, hogy senki ne vegyen észre semmit, ángyikától se tarts, jó teremtés ő, szeret téged, a nénivel meg ne törődjél.

A mint azonban a nyaraló felé közeledtek, Furio mindinkább fogyni érezte a bátorságát, akár ha kőpadra vinnék. Mikor a terembe lépett, már az asztal körül ült mindenki; Furio leült, senkire rá nem nézett és lesütött szemmel enni kezdett. Mostohabátyjáról folyt a szó. Apja bizonyos hidtervnek mibenvoltát tudakolta Iristől; Iris soha hírét nem hallotta a tervnek. A néni azt kérdezte, mikor érkezik meg öcsce és Iris azt felelte, hogy három nap múlva. Más tárgyakra fordult a szó és Iris szinte mindig egymaga beszélt. Furio szemét a tányérra szegezte, meg sem mozdult, hanemha mikor enni kellett, őt hallgatta, roppant figyelmesen és álmélkodva. Irisnek különös volt a beszéde módja. Olyik pillanatban gyermekhangon beszélt, lassú és édes gyermekhangon; olyik pillanatban meg sebesen és szakadozottan, mint egy katona; csupa ugrálás volt a társalgása a hangnemek százféle változatán, hol vidám, hol komoly, hol unatkozó, majd meg bizonyos hirtelen és csengő fölkaczagások vegyültek belé, az ember nem értette, hogyan; és bizonyos mozdulatai voltak, bizonyos vállvonásai, bizonyos módja arra, a hogyan kezével az asztalra ütött; úgy tetszett szinte, mintha higanyból volna és száz szélszély villanna át fején perczenként.

Végefelé jártak a reggelinek, a mikor Furio kissé neki-bátorodva attól, hogy békén eddig hagyták, elhatározta, hogy sógornőjére néz. Fokként följebb-följebb fordította szemét, a míg meg nem pillantotta Iris kezét: piczi és

fehér volt, olyan, mint a kis leánykák keze; ettől még jobban nekibátorodott és fölvetette szemét... Jó Isten, micsoda angyal!

— Nem hittem volna, hogy már ilyen nagy fiú. — mondta a sógornő.

Furio érezte, hogy megremeg és lehorgasztotta fejét; Candidaét kivéve, valamennyi szem neki szegeződött.

— Óh, hiszen nyugának nyurga, — mondta az apa és azzal az ő szánakozó arckifejezésével nézett Furiora.

— A laboda hamar megnő, — toldotta a néni.

Furio olyan piros volt, mint a szamócza.

— És milyen barna! — jegyezte meg Iris.

— Barna? — felelte a néni; azzal megfogta a fiú kezét, hogy megmutassa Irisnek.

Furio elsápadt, ökölbe szorította kezét és hirtelen, erőszakosan kirántotta a néni szorításából.

— Mi! — kiáltotta a néni és fölemelte rá kezét; Furio karjával védte ki arcát: a kéz lebocsátkozott, Candida fogta meg; ezenközben kocsizörgés és férfi hangja hallatszott be kívülről.

— Riconovaldo! — kiáltott föl Iris és talpra szökött.

Riconovaldo már a teremben volt; mindenki elébe sietett, csak Candida nem mozdult. A fiatalember szép és derűs arcának akkora volt a varázsa, hogy láttára még az apa s a néni is, a legridegebbek és legfagyosabbak is fölvidultak. Iris a nyakába ugrott és Furio, a ki egészen zavart volt még, megszorította kezét.

— Hát Candida? — tudakolta a fiatalember és körül nézett.

Candida lassan előbbre jött és közönyös arcczal kezét nyujtott.

VIII.

Furio még soha nem látott közléről olyan szép nőt; leánykákat igen, de azokat is futólag, azután meg a korabeli ifjú legényekre a leánykák nem tesznek nagy hatást, mivel nem látják még bennök a nőt: az asszonyok ellenben, az ő nőies kellemökkel, szinte a királynők varázsával hatnak rájuk. Furio elgondolkozva járkált a kertben. Egyre

előtte lebegett az az arcz, az a pár nagy és mennyei szem, a mely összenézett volt az övével.

— Milyen szép asszony! — mondta félhangosan, olyan nyomatékkal, mint a ki bókot mond. Azzal elnevette magát és ismételtette Iris szavait és kiejtését próbálgatta, a mely annyira megbűvölte.

— Különös! — mondta azután.

A fák lombja zúgott és Furiónak úgy tetszett, mintha Iris ruhájának vállához súrolódó suhogását hallaná. Mikor a nyaralóból távozott, a szép asszony mellett haladt el, szinte érintette; könnyű illat csapta meg és úgy tetszett neki, hogy az illat nyomába szegődött és elkiséri. Leült egy fa árnyékába s halkán, szinte öntudatlanul mondta:

— Anyácska.

Azonnal számon kérte magától, hogyan került ajkára ez a szó és maga felelt meg a kérdésére:

— Igen... ha ő édesanyám volna...

Egy pillanatig elgondolkozott ezen és csodálkozott rajta, hogy olyan kevés kedve telik ebben a gondolatban; jóllehet Iris, a ki a harmincz fele járt, bizvást anyja lehetett volna neki, a tizennégy évesnek. Majd elgondolta, minő boldog volna, ha Iris úgy szeretné, mint a hogy a testvért szokás; de lehetetlen volt az.

— Ha valaha veszélyben forogna, — gondolta, — ha a tóba esnék (a birtok tóval volt határos) és én megmen-
teném életét!

Elmosolyodott és ezt kérdezte magától:

— De hát miért kellene a tóba esnie?

Mint különös valamire, gondolt arra, hogy Irisnek férje van és hogy férje, az ő mostoha bátyja, nem szép ember.

— Vajon parancsolgat-e neki a férje? — kérdezte magától nagy kíváncsian. — És azt forgatta képzeletében, miket beszélhetnek egymással, a mikor egyedül vannak: símogatja-e vajon a férje Irist és mit mondhat olyankor a nő.

Egy mezei virág, magas és egyenes szárú virág nyúlt föl Furio közelében a földből és a szél hol lassan meghajlította, hol csak megrázta, de úgy, hogy meg nem hajlította a virágot, a mely nyugtalan emberi lénynek tetszett. Furio megfigyelte a virágot és elgondolta:

— Olyan, mint Iris.

Azzal két kezére és térdére vetette magát s mint a tükörbe nézett bele az arra folydogáló kis patakba. Fölvetette fejét, megnézte a kezét kívülről, belülről és fölsóhajtott. Egyszerre csak talpra pattant és futvást indult neki a mezőnek.

IX.

Iris és öcsse egymagukban voltak az ebédlőben; Iris az ablak közelében ült olyformán, hogy a kertből látható volt a feje.

— Különös teremtés ez a Candida, — szólalt meg Riconovaldo; — van benne valami a nagynénjéből; láttad, hogyan fogadott? Szakasztott az a jelenet, mint tavaly.

— Megbántottad tán valamivel? — kérdezte nővére.

— Nem én, semmivel; tíz napot töltöttem itt és mindössze háromszor vagy négyszer beszéltem vele; már látom, nem fogok vele találkozni.

— Majd meglátjuk! — felelte mosolygva Iris.

Ebben a pillanatban nyitott be Candida; kézimunka volt kezében; és föl nem vetve szemét, egyenesen Iris mellé ült. Iris és öcsse összenéztek. Riconovaldo egy lépésnyire állt Candida székétől, az asztalnak támaszkodva.

Megkérdezte a leánytól, min dolgozik; Candida oda nyújtotta neki a himzést, de föl nem nézett.

— Egész nap itthon van? — kérdezte ekkor a fiatal ember, miután rápillantott a munkára.

— Majdnem egész nap, — felelte Candida.

— Este szokott sétálni; a kert nagyon szép: a többivel szokott sétálni, vagy egymagában? Úgy képezem, vannak ismerősei a szomszédok között.

— Voltak valamikor; azóta majd valamennyi helyébe más jött, egyiköket sem ismerjük.

— Egyiköket sem! És mivel tölti az egész napot? Sokat foglalkozik virágaival; láttam, hogy tele velök a kis terrasse.

— Igen.

— És a virágok csakugyan...

Iris észrevette, hogy öcsse, a kit sértett a leányka hidegsége, épen valami ízetlen bókra készül, és egy tekintetével torkán akasztotta a szót.

A fiatalember ekkor a zsámoly után nyúlt, Candida elé tette és olyanképen ült le reá, hogy feje valamivel magasabban volt a leány térdénél; a leány, ha megtehetette is, hogy most se tekintsen még a fiatalemberre, észre nem vennie lehetetlen volt már Iris öcscsét, mert Riconovaldo homloka tenyérnyire volt Candida kezétől. Candida összeránczolta kissé a szemöldökét.

— Estére, úgy-e velünk jön a kertbe? — kérdezte a fiatalember; — majd együtt sétálunk.

— Ha úgy tetszik, — felelte a leány.

— Magának nem tetszik talán?

Candida nem felelt.

— Tetszik, vagy nem?

— Tetszik.

Riconovaldo hugára pillantott, tekintete beszédes volt:

— Látod? Nem igazam volt, a mikor azt mondtam, hogy nem állhat?

Nyomban utána, mintha a himzést akarta volna közelről megtekinteni, lehajtotta fejét olyképen, hogy szép szőke fürtői Candida kezéhez értek. A leány azonnal visszakapta kezét és megmozdult, mintha fel akarna kelni.

— Kimegy? — tudakolta meghökkenve a fiatalember.

— Nem, — felelte Candida, — csak föl akartam állni.

Azzal hátrább tolt a széket és leült megint.

A szél árama lekapta az ablakpárkányról Iris zsebkendőjét és kisodorta a kertbe; Iris nem vette észre.

— Untatom, Candida? — kérdezte tettetett gyöngédséggel Riconovaldo.

— Miért untatna? — felelte zavartan Candida; — soha sem unatkozom olyankor, ha dolgozom.

— Attól tartottam... Kedve ellenére volna magának, ha zongoráznám?

— Semmi ok arra, hogy kedvem ellenére való legyen.

— De bizonyos szeretnék lenni benne, hogy kedvére való.

— Hát igen, kedvemre való.

A fiatalember boszúsan fölkelt, a zongora elé ült, mely a terem sarkában állott s játszani kezdett rajta nagy tűzzel és sok kellemmel. Iris Candidát figyelte, hogy tesz-e rá valami hatást a zene; ám a leány arcza még mindig rész-

vételen volt; lehajtott fővel folytatta a kézimunkát, egy jellel el nem árulta, hogy bár csak hallja is a zenét. Egyszerre abban hagyta a zongorázást Riconovaldo, a leány felé fordult, azzal felpattant helyéről:

— Hitványság... ez a zongora! — kiáltotta.

— Engedelmet kérek, — mondta erre Candida, azzal halkán és hidegen, mint a hogy jött, távozott a szobából.

A fiatalember megállt a szoba közepén karba tett kézzel, úgy nézett merően arra az ajtóra, a melyen Candida távozott. Iris harsány kaczagásban tört ki.

— Isten bizony, — szólalt meg végre az öcsce, — egy szót sem értek belőle!

Hirtelen egy gondolat cikázott át agyán;

— Milyen ostobának látszhattam! — És gondolatokba merült: hogy ez a gyanú megfészkelődött fejében, vége volt mindennek: Isten veled, vidámság.

— Elveszett a zsebkendőm, — panaszolta Iris és körülnézett. Majd az ablakhoz sietett, kitekintett rajta: a zsebkendő már nem volt ott.

X.

Furio csak estebéd idejére került haza. Az a fájdalmas jelenet, a mely délben az asztal körül lejátszódott, nagy keserőséggel töltötte meg szívét s a keserőségből még most is maradt benne valami, de ennél is jobban fojtogatta a szegén; volt azonban arcán valami derű is; Candida mindjárt észrevette, a hogy ránézett és titokban örült neki. Az estebéd Furióra nézve komoly baleset nélkül múlt el. Csupán annyi történt, hogy Riconovaldo, a ki szomszédja volt, rá-ráütögetett a vállára, mondván:

— No, úrfi?

És ilyenkor valamennyi szem Furionak szegeződött s a fiú a föld alá szeretett volna sülyedni; mikor azonban a fiatalember látta, hogy Furio elpirul és zavarba jön, jólelkűen más irányba térítette a beszélgetést s a társalgással a néni villámló szemét is. Iris igen élénk volt, sokat beszélt és sok mindenről; kiváltképen bizonyos ismerős családok cselszövéseiről, és megjegyzéseiben, szavaiban oly

szabados volt, hogy öcscsének szája több ízben félrehúzó-
dott, Candida homloka ránczba vonult s a néni szemöldöke
fölfele görbült. Az apa beszélgetés közben két vagy három
ízben Iris férjére terelte a szót; Iris rendkívül közönyösen
elejtette ilyenkor a beszélgetés fonalát. Mikorra asztalt bon-
tottak, piros volt az arca, olyan, mint egy virág.

Eső kerekedett; a család az egész estét a szobában
töltötte. Furio, a ki a szoba sarkába vette be magát, félig
elbújva, a sötétben kedvére nézhette észrevétlenül sógor-
nőjét; élt is az alkalommal, egész este rajta függött a
szeme és egyre jobban csodálkozott beszéde módján és visel-
kedésén, a mely annyira elütött mindattól, a mit a nőkről
képzelt. Iris magas termetű volt, egyenes és könnyed,
mint egy arkangyal-szobor. Olykor föl pattant ültéből és
lassú léptekkel, fölvetett fejjel járt a szobában, valahogy
hanyagul, bájosan vonogatta a vállát, de azért csupa büsz-
keség volt; afféle szeszélyes királynőnek nézte volna az
ember. Ha nem talált rá arra, a mit keresett, az ujjja
hegyét harapdálta, keresztbe tette keblén a kezét, bizonyos
mozdulatai lázasan türelmetlenek voltak: ilyenkor ingerült
gyermeknek nézte volna az ember. Majd meg az ajkával
időnként valami olyanféle hangot adott, a minővel Furio
az iskolában szokta ingerelni a tanítóját. Néha munka
közben lehunyta szemét és megvetően bigygyesztette föl
alsó ajkát; azután csengő kacagásban tört ki, a mikor
észrevette, hogy hibázott a kézimunkában és nevéttében
hátra vetette fejét, mintha csak a hajfonatánál fogva húzta
volna valaki. A bőre igen fehér volt, az ajka előugró s
piros és örökké gyötörte fogával. Bátyjának egy kis kuttyája
volt; Iris tenyerébe fogta időnként az állat orrát, fölfeje
hajolt, mintha a szemébe nézne s úgy mondta összeszorí-
tott foggal:

— Te drága!

Az apa újságot olvasott, a néni harisnyát kötött, Can-
dida könyvet tartott kezében és föl nem vetette volna sze-
mét; Furiót kivéve mindannyian a nagy asztal körül ültek,
az egy lámpa fényében. Az a pár szép fiatal a két másik
között úgy hatott, mint a hogy a szobrász műtermében
első látásra hat két szép, félig kész szobor a sok agyag-
vázlat között.

— Semmi kétség, — mondta magában Riconovaldo, a mint loppal ránézett Candidára; — úgy van, a hogy mondtam: — és könyörtelen állhatatossággal tánczolt szeme előtt annak a bábnak képe, a kiről háziasszonyával beszélt volt. — De hiszen majd megmutatom! Akárhogy is, buta azért még sem vagyok, bizony Isten, nem!

Ujságot fogott, rápillantott, elolvasta két vagy három sorát egy rövid cikknek, melyben a nevelőintézetekről volt szó, végre megszólalt olyan hanglejtéssel, mint a ki fontos kérdést vet föl:

— Azt hiszem, együtt kellene nevelni a fiúkat a leányokkal; mindig együtt menjenek az iskolába, együtt tanuljanak, együtt játszodjanak össze-vissza, mintha nemi különbség nem is volna.

— Micsoda! — kiáltott föl egyszerre a két öreg és kimeresztette szemét.

— No igen, — felelte a fiatalember, alattomban pedig ezt gondolta: — Itt az idő, mutasd meg, hogy nem az vagy, a minek látszol; — no igen; de ezt a fölfogást csak úgy érthetjük meg, ha megértjük a gyermekeket; ha nem értjük őket, hiábavaló az egész; már pedig sokan vannak azok, a kik nem értik a gyermekeket, mivel hogy megérthessük, tanulmányozni kell, és szeretnünk, hogy tanulmányozhassuk őket, de ahhoz, hogy szerethessen, dobognia kell valaminek az emberben, már pedig sok emberben semmi sem dobog. Azt hiszem, ha oly gyakran hangzik föl a panasz, hogy a férfiak és a nők mire fölserdülnek, rosszul férnek meg egymással, a hiba abban van, hogy gyermekkorukban egyáltalán nem éltek együtt. Különös valami, hogy akkora gonddal különítik el őket gyermekkorukban, holott utóbb együtt kell majd eltölteniök az életet! Az elkülönítésnek az a következménye, hogy az az erő, a mely egymás felé taszítja őket, mennél inkább féken tartják, annál inkább fokozódik és mikor azután a fékező kéz elbágyad, a találkozás hevesen megy végbe és rosszul sikerül; olyan az, mint mikor az iskolás fiúk kiszabadulnak a collegiumból s a henyelés egy hónapja alatt tíz esztendő nélkülözéseit heverik ki. Azt szokás mondani: küldjük a gyerekeket iskolába, ott idején megtanulják az emberismeretet, az iskola a társadalom képe. Szép képe a társada-

lomnak, a mikor hiányzik a rugója, az asszony! Azután meg, ha idején el nem sajátítja a gyerek azt a megmagyarázhatatlan viselkedés- és beszélgetésbeli finom, s szinte azt mondhatnám, beteges valamit, a mi szükséges ahhoz, hogy a nők között számba vétessék, utóbb nehéz lesz rákapnia; valami durva és közönséges mindig marad rajta. Jókor meg kell ismerkedni a szebbik nem visszájával. Ezért van az, hogy nagyszakállú embereket, nagyszabású tehetségeket látunk, a kik szánalmas alakok számba mennek a nők előtt, mert úgy viselkednek, mint a kinek titokzatos műszer került a kezébe és nem tudja, hogyan forgassa. Nézetem szerint szerencsések azok, a kik gyermekkoruktól fogva unokanővérek sokaságában cseperednek föl: valamennyiökben van valami kedves, akár belől, akár kívül. Ha együtt nevelkednének a fiúk a leánykákkal, maguk sem tudnák, miért, kedvtelve tanulmányoznák egymást és elsajátítanák azt a kellemes és udvarias modort és viselkedést, a mely fokoként a lélek tulajdonságává lesz. Azt hiszem, az a hanyag szabadossága a beszédnek, a mely utóbb szokássá fajul és a melytől megszabadulni azután nem lehet, szintén szabatosabbá változnék ettől, és ez nagyon üdvös eredmény lenne. Tessék csak megfigyelni a nyolcz esztendő fiút, a mikor a hét éves leánykával van: nyomban fölébred benne a pártfogó felsőbbségnek érzete, ez valami nagylelkű kifejezést ad neki és kevélylyé teszi. Nem is tudok kedvesebbet annál a fontosan okos kifejezésnél, mely a leányka arczára kiül, a mikor a vele egykorú fiú karján sétál. Mind a két érzésben az erő csirája lakozik, a mely mennél hamarabb rügyezik ki, annál jobb. És azt hiszem, bizonyos eszmék haladása épen azért késik, mivel a magára hagyott képzelet hamar fölülkerekedik s az a fiú, a ki csak ábrándjaiból ismeri a nőt, tíz eset közül kilenczben el is rontja utóbb. Közös nevelés: ez a meggyőződésem. Később fölserdülnek a gyermekek, messze kerülnek egymástól, lassan-lassan elfeledik a gyermekkori társak nevét és arczocskáját; de ha elmosódva is, mindig látják azokat a szőke fejecskéket; és az élet viharai közepett felénk integetnek messziről azok a kis kacsók. Gyermekkoromban egy nálam erősebb ficzkót vertem meg egyszer az utcán, a miért hozzáért unokahugom haja fürtjéhez, mikor az iskolába kísértem;

esküszöm, ez az emlék mentett meg attól, hogy később számos ilyen csinyt el ne kövessenek. Mi az önök véleménye?

A fiatalember elhallgatott és Candidára nézett; a leány azonban annyira lehajtotta fejét, hogy nem láthatta az arcát.

— Úgy tetszik, igazad van, — felelte Iris, pedig oda sem figyelt volt reá; a néni nem szólt egyet sem; az öreg úr az ő szokásos jóakarón helyeslő mosolyára húzta el arcát, úgy dűnnyögte:

— Hát igen... van benne valami.

Furio! — szólalt meg egyszerre Iris.

Furio felszökött ültéből.

— Leesett az ollóm.

— Tessék, — mondta Furio kigyúladt arcczal és átnyújtotta az ollót.

Iris elvette kezéből, Furióra nézett s azt mondta halkán:

— Különös!

— Ostoba! — egészítette ki a néni, a ki szintén Furióra nézett.

Riconovaldo sietve vágott közbe:

— Kedves gyermekem! — és megsókolta a fiút.

És ez volt a két megpergamenesedett lelkű öreg embernek első veresége.

XI.

Másnap délelőtt félrevonta öcscsét Candida és gyöngéd tekintettel így szólt hozzája:

— Miért jössz annyira zavarba, valahányszor Iris rád tekint, vagy megszólít? Mi szégyenelni való van azon? Nem illik; ki tudja, mi mindent gondolnak rólad... Még azt gondolják, hogy rossz vagy, mert a rossz fiúk szégyenkeznek csak. Ne légy olyan nagyon elfogult; hiszen rokonod végre is, a sógornód és — itt megnyomta a szót — anyád is lehetne. Azután meg az sem illik, hogy olyan merően nézz az emberek szeme közé, mintha soha embert nem láttál volna; tegnap este is így nézted Irist; inkább testvérednek kellene tekintened, mintha mindig együtt éltél volna vele; s olyan légy hozzája, mint én hozzám.

Furio, a ki nem is gyanította, hogy nénje a lelkében olvasott, szó szerint értette Candida szavait.

— Igen, — felelte, majd ártatlanul megtoldotta egy kérdéssel:

— De hát te miért nem nézel soha Riconovaldora; ha beszél is, még csak oda sem hallgatsz?

— Mert...

Miközben Candida választ keresgélt, megjelent Iris kivágott nyakú fehér mousseline-ruhában, a melyből előtűnt hófehér válla. Candida észrevehetetlen jellel árulta el kellemetlen csodálkozását és Furióra nézett. Furio előtt valami fehérség rémlett és eltűnt.

DE AMICIS *után, olaszból*

ELEK ARTHUR.

BORDAL.

Ez az élet siralomház,
Melyet a böles áttivornyáz.
Mígnem zörget a halál.
Tán jön is már, hallga, hallga!...
Józanúl vár rá a balga.
Mindig reszket,
Hány keresztet —
Légy te bölcsebb:
Tölts, igyál!

Vége sirig nincs a bajnak,
A bolond hiába jajgat.
Jobb a mánor, a homály.
Míg szemedre ez von fátylat
Zord valót az meg nem láthat.
Lát a dőre.
Borzad tőle. —
Légy te bölcsebb:
Tölts, igyál!

Nincs menekvés: ha szíved van,
Kinnak is kell dűlni abban,
Mely irt holtig sem talál.
De a bor, ha nem is gyógyít,
Legalább megenyhít, bódít.
Csak bolondot
Ölnek gondok. —
Légy te bölcsebb:
Tölts, igyál!

Eh, sokallom kinom én is.
Nekem is tölts, iszom én is.
Jobb, ha ittasok vagyunk,
S bárha minden borcsepp méreg,
Én kihajtom, mitse' félek.
Mért is élünk?
Mi lesz vélünk?
Sose kérdjük,
Tölts, — igyunk!

KOZMA ANDOR.

A KALIFA RÓZSÁJA.

Igaz történet.

Tanácsban ült a kalifa s ime
 Követ jelentkezett kihallgatásra
 Künn az ajtónál, — s a király legott
 Maga elé parancsolá.

A hirnök

Földig hajolva, szólt: «Allah il Allah!
 Nagy vagy királyom, harcában és a trónon.
 Hired fülébe szállott Musztafának,
 Kalifa-társadnak, ki oly hatalmas,
 Milyen te vagy; ő küldött, szólva hozzám:
 «Keresd fel a királyt hamar s csupán
Egy szót kérj tőle. Nagy az ő hatalma,
 Barátságban szilárd s igaz a harcban.
Egy szót kérdezz csupán s a mit felel:
 Szent lesz az: *Béke* bár, vagy *Háború!*
 Hiszem, választ majd kérésem szerint,
 S a mint választott, minden úgy leszen!
 Így szólt uram, Musztafa.» — —

Egy magában

Sétált a kertben a király. Vidáman
 Daloltak a madárcák. Fenn a szellő
 Játszott a lomb között s mindenfelé
 Széthordta a virágok illatát,
 Míg a nagy úr imába volt merülve...
 «Allah, — könyörgött, — add: világosan
 Lássam a jót. Ne holmi gyáva béke
 Tartson a trónon, ámde végveszélybe
 Zsarnoki szó se döntse szép hazámat.
 Tanácsot adj!»

S a mint imádkozott,
 Finom kardját kihúzta hirtelen
 Gyémántos hüvelyéből — és a penge
 Egy rózsabimbót, alig érte bár, —
 Lemetszett ágáról.

A gyöngé bimbó
 Az útra hullt a kalifa elé,
 Ki azt sóhajtva vette föl, míg könnye
 Mint harmat csillogott. —

«Ilyen a harc is,
 — Merengett, — hol a kard először is
 Ártatlant ér s az első bukna el!»

Aztán a kerti útra dobva kardját,
 Megfordult és sietve visszatért
 Tanácskozó termébe s a követnek
 Csupán ez *egy* szót válaszolta: *Béke!*
 És míg a nép újjongva üdvözölte,
 Látták azt is, hogy a király kezében
 Egy félig nyílt rózsát tart s oldalán
 A gyémántos hüvelyben nincs — a kard!

FLAVEL SCOTT MINES után, angolból.

ZSOLDOS BENŐ.

A NÉPLÉLEKTAN ALAPÍTÓJA.

Lazarusnak, a három évvel ezelőtt elhunyt német philosophusnak, nemsokára halála után figyelemreméltó irodalmi emléket állított egyik hálás tanítványa.*) E tanítvány ugyanaz, a ki Lazarus pædagogiai leveleit is kiadta, melyeket annak idején szintén ismertettem e lapok hasábjain. A szóban forgó kis munka célja az, hogy megvilágítsa a néplélektan tudományának kezdeteit és Lazarus szerepét e kezdetek körül.

A szerző úgy látja — s ő ezt fenyegető veszedelemnek véli, — hogy a tudósok maga a néplélektan miatt megfélekeznek e tudomány alapítójáról, a ki ő szerinte első sorban, illetőleg egymagában Lazarus. Én ellenben nem látok abban valami nagy veszedelmet, ha az utódok annyira elmerülnek valamely tudományágba, hogy a tudományág megteremtőjének személyét elfelejtik és csak tudományára gondolnak, sőt ebben majdnem eszményi állapotot látok. Nem is volt soha érzékem a tudományos elsőbség vitái és biztosításának fogásai iránt. Newton vagy Leibniz forgatta-e először «az infinitesimalis számítás óriás kardját», Bayle vagy Mariotte ismerte-e fel előbb a kapcsolatot a gázak térfogata, és nyomása között: ez aránylag kicsinyes és közömbös kérdés, és az ilyenmő kérdések miatt megindult vitákról és vetélkedésekről néha *difficile est satiram non scribere*. Már nemcsak satira írására, hanem valósággal nevetésre csábít annak a tudósnak az eljárása, a ki külön megtanulta a könyvnyomtatás mesterségét, csakhogy felfedezését még a szedővel se kelljen közölnie, míg az egész világ elé nem

*) *Lazarus, der Begründer der Völkerpsychologie. Von Dr. Alfred Leicht. Mit Bildnis. Leipzig, 1904.*

állhat vele, vagy az a másik, a ki addig anagrammába rejtette a felfedezett igazságot, míg egészen feltárhatta, csakhogy esetleges más felfedezővel szemben biztosítsa prioritását. Az egyéni vagy nemzeti hiúság érdekes próbáit láttam mindig e tényekben és alapjában mindig igen alárendelt jelentőségűnek tekintettem azt a kérdést, *A* vagy *B* gondolta-e először ezt vagy azt a gondolatot. Annál inkább tartottam e kérdéseket kisebbrendűeknek és sub specie aeterni egészen jelentékteleneknek, mivel többnyire csak néhány év választja el egymástól a vitás elsőbbségű felfedezéseket, melyek, mint mondani szokták, egymástól függetlenül jöttek létre. Igenis, egymástól közvetlenül függetlenek lehettek e felfedezések, illetőleg felfedzők, de mint épen a közöttük levő időköz csekélysége bizonyítja, az egyik is, a másik is függött azoktól a tudományos kérdésektől és áramlatoktól, melyeket évtizedek, gyakran évszázadok folytonos munkája előkészített és a melyeknek elfogadható megoldása vagy hathatósabb irányítása sok bal- vagy kisebb siker után épen az illető felfedezőknél sikerült többé-kevésbé megegyező módon. A szellem történetében a gondolat fontos, nem pedig a gondolkodó neve és a gondolkodó személye is csak annyiban, a mennyiben a gondolat keletkezését, azaz történetét magyarázza.

Lazarus esetében a prioritas kérdése oly sajátos alakot ölt, melynél fogva a kérdés fontossága épen annyival igen kicsinynyé zsugorodik össze. Lazarust tudvalevőleg egy félszázadon át benső barátság, majd rokonság köti össze egy másik tudóssal: Steinhallal, s alig voltak újabb tudósok, kiknek neveit oly szoros kapcsolatban szokták volna emlegetni, mint e kettőét, sőt azt hisszük, hogy Lazarus aligha irt volna az ő híres *Das Leben der Seele*-jében oly szép essayt a barátságról, ha nem köszönte volna a Steinhallal való baráti viszonyának élete tartalmának igen jelentékeny részét. E két férfiú, Lazarus és Steinthal, 1859-ben együtt alapított egy folyóiratot, a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*-ot, melyet sok évig együtt szerkesztettek és a melyben nevére és részben tartalmára nézve is új tudományágat teremtettek, jóllehet csirái a német irodalomban visszamennek legalább is Herderig. A tudományos világ megszokta, hogy Lazarus és

Steinthal folyóiratáról, Lazarus és Steinthal tudományos törekvéseiről, azaz Lazarus és Steinthal néplélektanáról beszéljen és midőn a mai Németországnak legnevesebb psychologusa, Wundt, néhány évvel ezelőtt hozzáfogott egy több kötetre tervezett *néplélektan* írásához, akkor ő is kénytelen volt történeti visszatekintésében e két tudóst egyszerre bevezetni, ilyformán: «Azok az érdeemes kutatók, a kik a néplélektannak nevét adták és a kik először tűztek ki számára határozott programot is, tudniillik Lazarus és Steinthal . . .» Így Lazarus és Steinthal valóságos dioskurok voltak a tudomány terén, a míg éltek. Igaz, hogy még életükben egyénekenként fért hozzájuk a kritika s sokan úgy találták, hogy Steinthal a nagyobb tudós és mélyebb gondolkodó, Lazarus az ötletesebb író és ügyesebb előadó, — voltak, a kik Mózes és Áron hasonlatát alkalmazták reájuk és Lazarust szerették a nehezebb ajkú Steinthal beszédes tolmácsának mondani, — de ez nem zavarta barátságukat és nem rontotta összetartozásukat a tudományos közvélemény előtt. Most, a mikor már mind a kettő a sirban nyugszik, Leicht könyve akar világosságot vinni abba a kérdésbe, hogy kit illet az oroszánrész a néplélektan tudományának megalapításában.

Lazarus hűséges tanítványa, mint már jeleztem, az ő javára dönti el a kérdést, még pedig részben magának Lazarusnak, részben pedig Steinthalnak nyilatkozatai alapján. Bizonyítása azonban nem mindig meggyőző. Csak egy látszik egészen bizonyosnak, az tudniillik, hogy a «Völkerpsychologie» szó Lazarustól ered. Még valami kitűnik a könyvből, a mit a szerző bizonyára nem akart kimutatni, tudniillik az, hogy Lazarus volt a babéraitra hiúbb tudós, Steinthal ellenben a szerényebb és nemesebb, s míg amaz lépten-nyomon hangsúlyozza a maga érdemét, addig Steinthal mindig Lazarusra hártítja. A könyv aligha éri el azt a célját, hogy Lazarust emelje az olvasó szemében, inkább még kisebbitheti nagyságát és mindenestre több helyen ellenmondást kelt.

A túlságosan buzgó tanítvány egyébként nemcsak Steinhallal szemben akarja növelni Lazarus jelentőségét, hanem más tekintetben is sikra száll mellette. Így eredetiségét védi Herbarthoz képest, egy színvonalra igyekszik őt emelni Lotze-val, vitatja elsőbbségét a nemzet fogalmának

meghatározásában Renannal szemben stb. Valamivel kevesebb ebben az esetben is több lett volna.

A könyv azonban — ezen az én izlésemnek nem igen megfelelő czélzata mellett is — sok érdekes részletet tartalmaz Lazarus életéből, illetőleg a Lazarus-Steinthal-féle népléktani tudomány történetéből.

Igen vonzó az, a mit Lazarus elmond a maga népléktani érdeklődésének első csiráiról, melyeket már 12—14 éves korának benyomásaiban keres. Lazarus tudvalevőleg zsidó volt. Szülővárosában, a poseni Filehne-ben, körülbelül egyenlő számmal laktak katolikusok, protestánsok és zsidók. A zsidók németül beszéltek, úgy mint a protestánsok; a katolikusok lengyelek voltak és lengyelül beszéltek. Abban az időben Lazarus többször gondolkodott arról a kérdésről: «miért oly különbözők az emberek?» Hogy a keresztyének mások voltak, mint a zsidók, könnyen érthető tény volt. De honnét eredt a különbség a katolikusok és evangélikusok között? Mi az oka annak, hogy amazok lengyelül beszélnek, emezek pedig németül és hogy, jóllehet azok is, ezek is keresztyének, még viszálykodnak is egymással? Honnét van a különbség nemcsak nyelvökben, hanem erkölcsükben és életmódjokban is? A városhoz közel van Neuteich falu, a melyen keresztül húzódik a határ Posen és Brandenburg között. A határt czölöp jelezte. De e czölöpre nem is lett volna szükség. A határvonal egyik oldalán minden ház téglával volt fedve, azonkívül mázolvá is volt, a fa szép rakásokban volt felhalmozva, a trágyadomb is rendben volt; a másik oldalon csupa szalmafüdeles viskó állott, a trágyadombok iszonyú állapotban voltak, a fa szanaszét hevert. A milyen különbözők voltak a hajlékok, oly különböző volt az emberek ruházata és egész modora is. Az egyik oldalon az volt, a mit «lengyel gazdálkodás»-nak szoktak nevezni, a másik oldalon pedig «német civilisatio», rend. Ez a kép folytonosan foglalkoztatta a fiatal Lazarus lelkét. Miért is van e rendetlenség a civilisatio tőszomszédságában? A mit nemzeti különbségeknek szoktak mondani, oly talány volt előtte, mely állandóan nyugtalanította. E nemzeti különbségeken való tünődés vitte őt aztán — úgymond — később a «Völkerpsychologie» fogalmának felfedezésére.

De még e gyermekkori impulsusoknál is érdekesebb talán az az alkalom, mely — Steinthal tudósítása szerint — közvetlenül rávezette Lazarust a néplélektan fogalmára. 1893-ban írja ugyanis Steinthal egy nyílt levelében: «A néplélektan megalapításának dicsősége nem engem illet, hanem Lazarus tanár urat. Ő volt az, a ki *Die sittliche Berechtigung Preussens in Deutschland* (Poroszország erkölcsi jogosultsága Németországban) című, 1850-ben megjelent iratában némi bizonytalansággal és tapogatódzással ugyan, de mégis egészen határozottan vázolta a néplélektan jellegét és a ki aztán 1851-ben Prutz és Wolfsohn *Deutsches Museum*-ában fogalmát pontosan megállapította.» Mindenesetre figyelemreméltó tudománytörténeti tény, hogy egy actualis politikai dolgot vezet egy elméleti disciplina megalapítására, a mi újabb bizonyíték azon állítás helyesége mellett, hogy fontos gyakorlati problémák megoldására irányuló törekvésekből fakadnak a legtermékenyebb elméleti gondolatok is. Lazarus e szerint joggal írhatta 1887-ben Bismarcknak: «Így a porosz-német probléma, melynek szerencsés megoldása Fenségednek örök dicsősége, egyszermind szülőhelye azon új philosophiai disciplinának is.» Egyenesen e politikai tanulmányból sarjadzottak aztán 1851-ben *A néplélektan fogalmáról és lehetőségéről* szóló alapvető értekezésének csirái is.

Az utána következő évekre esik a *Das Leben der Seele* megjelenése. Ebben az időben kezdődik Lazarusnak Rückerttel való barátsága. Egy 1854-ből való levelében, melylyel Steinthalnak *Classification der Sprachen* című munkáját és a maga értekezését *A néplélektan fogalmáról és lehetőségéről* küldi Rückertnek, ezeket írja Lazarus: Ez csak szegényes kísérlet egy — úgy hiszem — nagy és fontos mű megkezdéséhez; még a tárgy pusztá meghatározásának első alapvonalai is jelentékeny bővítésre szorulnak és egymásik részlet már az eddig folytatott tanulmányok alapján is módosulásra... A csillagászok már azt is nyereségnek és haladásnak tekintik, ha megjelölnek az égen egy helyet, a hol valamely csillag hiányzik, még ha nem sikerült is a csillagot felfedezni. Így van ez a gondolat égen is. Az a nagy értelem és tágas látkör, melylyel Ön... a népek szellemi egységét és különbségeit szemléli, újból jelentékenyen

növelte reményemet, hogy e tudomány majd egyszer létrejön. Az emberi természet és emberi szellem egységét minden physiologiai és anatómiai összehasonlításnál jobban fogja igazolni azoknak a pszichologiai törvényeknek a felfedezése, melyek minden népszellem fejlődésében uralkodnak és mindegyiknél ugyanazok s ez egyszersmind meg fogja mutatni azt is, hogy miképen kell különböző feltételek mellett, a melyeknek az anyagi, éghajlati stb. feltételek csak az egyik és talán kevésbbé jelentékeny részét teszik, egyforma törvények szerint különböző eredményeknek, különböző fejlődési folyamatoknak létesülniök. Már a sokféle egyesnek a szemlélése is lélekemelő, de ha bepillanthatunk az uralkodó törvényszerűségbe, bele az egésznek egységébe és tervébe, ez valósággal fenséges. Ön otthonos ebben a fenségesben és én a tudomány érdekében boldognak érezném magamat, ha további munkáim is méltók volnának figyelmére.»

1859-ben ment világgá a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* hirdetése, melyet Lazarus írt. Az első füzet bevezető értekezését *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* mind a ketten aláírták, Lazarus és Steinthal; szerzőnk szerint a munka javarésze Lazarusé volt. Lazarusnak egy 1858 nov. 1-éről kelt levele fényt — persze egyoldalú fényt — vet arra, hogy a szerkesztőtársak miképen dolgoztak. «Együtt dolgozom tehát — írja Lazarus — Steinthallal és a dolog pompásan halad. Többnyire megbeszéljük délben azt, a mit én délelőtt gondoltam és azután ő délután papírra veti, este pedig átveszem én a stilisztikai kidolgozást. Igen naiv valami volt, a mint Steinthal szombaton este hozzám jött és egy fejezet helyett, melyet meg kellett volna írnia, *egy mondatot* hozott. «Az utómondat még hiányzik, — így szólt, — diktálnod kell, én nem tudok vele elkészülni.» S erre diktáltam neki több mint két quartoldalt. A mint készen voltunk. ő a maga módjára nevetett és azt mondta: «Igazán azt hittem, hogy mindezt el kell tudni mondani egy mondatban.» De azért be kellett vallania, hogy én csak világosabban, de nem szélesebben fejeztem ki azt, a mit ő gondolt.» Nincs semmi okunk kételkedni Lazarus tudósításának hiteltségében, de e levélrészlet is mutatja, hogy Lazarus

nem tartozott azok közé, kik a maguk érdemeit rejtegetik.

Sok nehézséget okozott a két szerkesztőnek munkatársak szerzése. Lotze, a philosophus, és Pott, a nyelvész, egyaránt távol tartják magukat. Dilthey pedig azt mondta Steinthalnak, hogy az új tudomány feladatainak bejelentése az első füzetben sok emberre nézve sértő lehetett, ki méltán azt hihette, hogy azoknak a feladatoknak jelentékeny részét ő már elvégezte, különösen sok historikusra, illetőleg historia-philosophusra.

1860-ban meghívták Lazarust Bernbe, a hol 1862-ben külön az ő számára állítottak tanszéket a lélektanból és néplélektanból. Hat esztendő telt el Lazarus Svájcban és ez idő alatt élénken részt vett az ország közügyeiben is. Bernben előadásokat tartott psychológiából, néplélektanból, ethikából, általános tudománytanból (allgemeine Wissenschaftslehre), paedagogiából, morál-statistikából, az állami élet psychológiájából, művészettörténetből néplélektani áttekintésben és különösen szeretett különféle tudományágakat egymással összekapcsolni. E törekvéséből eredtek az ő applicatorius, «alkalmazott», collegiumai; logika alkalmazva orvos- és jogtudományra, psychologia alkalmazva rhetorikára és dialektikára, majd aesthetikára vagy szintén orvos- és jogtudományra.

1866-ban meghívták Lazarust a berlini Kriegsakademiebe a philosophia tanárának, 1868-ban kezdte itt meg működését, de már 1872-ben, mikor a reactionarius Ollech tábornok lett a Kriegsakademie igazgatója, véget ért e tevékenysége. Az új igazgató törölte a philosophiát a Kriegsakademie leczkerendjéből és helyette szaporította a hadtörténelmi leczkéket. I. Vilmos császár akkor, mikor ez történt, Emsben volt, Frigyes trónörökös pedig, ki gyakran látogatta Lazarus előadásait a Kriegsakademie-n. Angolországban. Mikor aztán a trónörökös 1875-ben valamely estélyen Lazarussal találkozott, azt mondta neki: «Időközben sokat boszankodtam ön miatt, nem önön, de az ön érdekében. A dolog nagyon meglepte atyámat is, engem is.»

1875-ben lett Lazarus a berlini egyetemen Honorarprofessor. Psychologia és néplélektan voltak első előadásai, melyeknek igen nagy hallgatóságuk volt. Ekkor, tehát körül-

belül 20 évvel azután, hogy a «Völkerpsychologie» szót először használták, már általánossá vált e kifejezés, illetőleg általánossá a néplélektani felfogás és Lazarus önérzettel írhatta 1875-ben: «Midőn 1851-ben első értekezésemet közöltem a néplélektan fogalmáról és lehetőségéről, még nem igen remélhettem, a mi jelenleg már elismert tény, hogy a «Völkerpsychologie» szó és a vele jelölt fogalom nagyon elterjedt és átment a köztudatba; hogy ma már mindenki csak akkor tartja kielégítőnek az emberi szellem megismerését, ha tekintettel van a néplélektani szempontra is; hogy az egyéni lélek élete, legyen az akár a legmagasabb, akár pedig a legalacsonyabb rendű, nem vizsgálható a néplélekkel való kapcsolatának mellőzésével és hogy az egyetemek leczkerendjei azt bizonyítják, hogy e disciplina már nagyon meghonosodott a német főiskolákon és hogy vannak arravaló férfiak, kik e tudományt terjesztik és tovább fejlesztik.»

Érdekes az is, a mit Radowitz, ki Bismarck alatt dolgozott a külügyminiszteriumban, közölt Lazarussal, tudniillik hogy Bismarck a 70-es években gyakran mondogatta: «Az első kérdés mindig a néplélektani.»

Nagy hatása volt csakhamar a néplélektannak különféle más tudományokra. Nippold, az egyháztörténész, írja Lazarusról, hogy némely munkája, mint pl. *Das Leben der Seele*, ép oly közkincese a theológiának, mint Döllinger előadásai. 1867-ben alapítja Lazarus Griesingerrel, a híres pszichiáterrel, együtt a Medizinisch-psychologische Gesellschaft nevű tudományos társaságot. Holtzendorff pedig a jog három forrásának egyikét a néplélektanban látja és Dahn is a legnagyobb elismeréssel szól a néplélektanról. Szépen fejtegette a jogtudomány viszonyát a néplélektanhoz a berni jogi facultas abban a levelében, melyben indokolta, hogy Lazarusnak 70-edik születésnapjára a jogtudomány tiszteleti doktorává avatta. «Az ön úttörő vizsgálatai a néplélektan, ezen ön által teremtett tudományág terén, melyeket *Das Leben der Seele*-jében és érdemekben felette gazdag folyóiratában közölt és a melyekre nézve ön azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy felkutassa az egyes népek lelki életét és megállapítsa ezen új tudományos irány alapelveit: maradandó hatással voltak a jogtudományra. A nép-

lélektan tagadhatatlanul igen közeli rokonságban van a historiai iskola philosophiai alapjával. A néplélektani kutatás tárgya a néplélek. A néplélek vagy népszellem pedig a historiai iskola megalapítóinak tanítása értelmében minden jogkeletkezésnek a forrása. Míg azonban e népszellem, a melyre visszavezetik a jog keletkezését, Savignynál és Puchtánál vak és határozatlan fogalom, addig a néplélektan kutatásai folytán határozottabbá és világosabbá lesz. Nevezetesen a lélektannak ez újabb iránya által a historiai iskolának problémája határozottan lélektani jellegűvé lesz és e mellett ismét kellően érvényesülhetnek az ismeretelméleti kérdések.»

Még csak egy epizód akarok megemlíteni Lazarus életéből és azzal bezárom az érdekes életrajzi részletek ismertetését. 1880 július 24-ikén megtudta Lipcsében, hogy a rendes tanszéket a berlini egyetemen, a melyről azt hitte, hogy őt illeti meg, nem ő kapta, hanem Lotze. Másnap, mikor aesthetikai collegiumára készül, kiírja magának a következő sorokat Lotze *Geschichte der Aesthetik*-jéből: «Minden erkölcsiségnek első formalis feltétele a személyiség, vagyis az, hogy az ember magában egységet alkosson és ne legyen különféle oly ingerlékenységeknek és ösztönöknek a gyűjteménye, melyeknek semmi közük nincs egymáshoz. Ezen egység érdekében nem tűrheti oly lélek, mely az erkölcsi eszményre törekszik, hogy képzeleti olyan — következetesség és kapcsolat nélkül való — váltakozással torlódjanak, a milyent a hűség erkölcsi kötelessége miatt nem engedhet meg cselekedeteinek; nem tűrheti, hogy érzelmeit kis dolgok felizgassák, nagy dolgok pedig ne érintsék... Végre meg nem engedhet a lélek a támadó ösztönöknek és vágyaknak sem hirtelen, egyenlőtlenül változó kitéréseket, hiszen a tett terén sem tűrheti, hogy az egyes cselekedetekből hiányozzék az a kellő indokolás és korlátozás, melyet az egész élet összefüggő terve és a jellem egysége szerez. Így lesz természeténél fogva az erkölcsi tökéletesség egyszersmind a kedély határozott magatartásának is okává.» Lotze e szavaihoz fűzte aztán előadását, kifejtve azt, hogy az erkölcsös ember cselekedeteiben, belső lényében felismerhetők ugyanazok az aesthetikai jelenségek, melyek a külső lét formáiban mutatkoznak. E fejtegetések kapcsán aztán nagy melegséggel beszélt Lotzeról.

Semmi keserű csalódás, jegyzi meg e tényhez szerzőnk, — és Lazarus élete felette gazdag volt ily csalódásokban — nem tudta megzavarni cselekedeteinek rhythmusát, lényének harmoniáját.

Leicht könyve, mely annyi szeretettel igyekszik megrajzolni Lazarus tudományos és erkölcsi egyéniségének vonásait, a philosophus külső vonásait is bemutatja egy 1902-ből való arczképben.

WALDAPFEL JÁNOS.

GAAL JENŐ KÖZGAZDASÁGI ÉS TÁRSADALOM- POLITIKAI DOLGOZATAI.*)

Az előttünk fekvő hatalmas két kötet, — mely harminczöt év publicistikai munkásságának eredményét foglalja magában, — nem rendszeres mű olyan értelemben, hogy Magyarország közgazdasági és társadalmi politikáját, előre megállapított terv szerint kidolgozva mutatná be, hanem a közgazdasági és társadalmi életben harminczöt év alatt előfordult csaknem minden fontosabb mozzanatot megvilágító országgyűlési és egyéb beszédek, hirlapi cikkek és értekezések, tárgyak szerint csoportosított, illetőleg rendszerezett gyűjteménye.

Hogy ily gyűjtemény egybeállítása mily akadályokba ütközik s hogy mily nehéz a különböző benyomások és viszonyok közt írt dolgozatokból összhangzatos egészset alkotni, ezt maga a szerző is érzi s ki is fejezi; de egyszersmind — mintegy önigazolásul, hogy ily merész feladatra vállalkozott, — megszabja az ily vállalkozás lehető sikerének föltételeit. S ha ezeket a szabatosan megállapított, ugyancsak szigorú s nem minden közönséges ember által teljesíthető föltételeket ő vele szemben alkalmazzuk: bizvást kiállíthatjuk részére a bizonyítványt, hogy nem fogott olyan dologba, a mi tehetségét és képességeit meghaladná.

Mert — a mit a föltételek közt első helyen említ, — a közgazdasági és társadalmi kérdésekben soha nem változtatta meg alapfelfogását, tehát következetes, vagy helyesebben: elvhű

---

*) *Magyarország közgazdasági- és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén. Nemzetgazdasági és társadalompolitikai tanulmányok és beszédek rendszeres csoportosításban. Irta és mondotta: Gaal Jenő. Budapest, 1907. Kilián Frigyes utódának bizománya. I. kötet: IX + 541 lap. II. kötet: V + 560 lap.*

volt. Azután minden kérdést mindenkor elvi szempontból tekintett és tárgyalt; mint országgyűlési képviselőnek, ipar- és kereskedelmi kamarai titkárnak, tanárnak, miniszteri főhivatalnoknak, különböző közgazdasági egyesületek vezető tagjának stb., olyan változatos munkaköre volt, hogy a közgazdasági és társadalmi élet minden fontosabb jelenségét közvetlen közelből szemügyre vehette s tanulmányozhatta, a minek következtében gyűjteményében észrevehető hézagok alig vannak; végül írás- és szólásformái mesterkéletlenségöknél fogva oly kevéssé változtak, hogy a különböző időben készített dolgozatai közt a stilus különbözősége sem zavarhatja meg az összhangot.

Ezek közül a Gaal által beváltott feltételek közül azt, a mi legelől említettük, mi csupán abból a szempontból honoráljuk, mert mindenekfelett ez bátoríthatta fel Gaal Jenőt arra, hogy rendszerbe foglalja az igazság szerint rendszerezést nem tűrő anyagot; de különben közgazdasági és politikai szereplésének megítélésében és értékelésében különösebb súlyt nem fektetünk rá. Ha még oly undorító ugyanis az elveknek a mindenáron való érvényesülés céljából történő cseberberéje: a következeteséget, az alapfelfogáshoz való következetes ragaszkodást sem a közgazdától, sem a politikustól föltétlenül nem követelhetjük s a mint csupán ezért nem oszthatjuk neki a babért, viszont a változott viszonyok által, tehát tárgyilag kellőkép indokolt véleményváltoztatásért sem dobhatunk rájuk követ. Ha az elvszilárdságot tekintenők a kiválóság fokmérőjének: akkor Burke, ki mint whig kezdte pályáját s mint tory végezte, vagy Canning, a ki megfordítva conservatív volt s élete végén a liberálisok táborában kereste és találta meg híveit, ugyancsak eltörpülnének előttünk. Gaal Jenőt sem érne semmi gáncs a részünkről, ha harminczöt év alatt, minden egyéni érdek kizárásával, tiszta meggyőződésből, liberálisból conservatív közgazdává és politikussá vedlett volna át; viszont dicsérettel sem adózunk neki azért, mert elég okos ember volt, hogy ok nélkül, a mikor a közviszonyok nem kényszerítették az ellenkezőre, kora ifjúságában megállapított vezérelveit férfikorában is változatlanul fentartotta.

A következetességnél sokkal többre becsüljük Gaalnak azt a kiváló tulajdonságát, hogy mindig a maga lábán jár, minden ízében eredeti gondolkozó, politikai pártállása soha nem teszi elfogulttá, szigorú tárgyilagossággal szól minden kérdéshez s

meggyőződését semmiféle népszerűségi és egyéb tekinteteknek nem áldozza fel.

Alig van az újabb időben szőnyegre került közgazdasági vagy társadalom-politikai kérdés, a mi az ő figyelmét kikerülné. Ezeknek legnagyobb részét, minden oldalról annyian és annyira megvitatták, hogy úgyszólván elcsépeleték. De azért Gaal fejtegetései mindig az újság ingerével hatnak az olvasóra, miután kifejlett gyakorlati érzékénél, megfigyelő képességénél fogva sok olyan mozzanatot észrevesz, a mit mások nem látnak meg. Még mikor idegen nyomokon látszik haladni, akkor is megóvja vagy a részletekben vagy végső conclusióiban az eredetiséget.

A valuta- és bankkérdésben 1871-ben kifejtett álláspontja például, úgy látjuk, sokban hasonlít az akkori balközép-párt egyik vezérének nagy feltűnést és saját pártjában erős visszhangot keltett álláspontjához. De azért különösen a kivitel módjára nézve megvan a saját külön fölfogása. Az államjegyek fokozatos bevonása tekintetében ugyanis, mely a valuta helyreállításának alapföltétele, a balközép vezére egyebet nem tud ajánlani, mint az államhittel további igénybevételét, a mit pedig a krónikus deficit korában elfogadni nem lehetett. Gaal ezzel szemben, habár elismeri a productiv kölcsönök jogosultságát, a melyek közé sorozható természetesen a valuta helyreállítása céljából fölveendő kölcsön is: a pénzügyi viszonyokra tekintettel az állami jóságok fokozatos eladását javasolja, jöllehet akkor még az állami jóságok bármely célból történő elidegenítésének eszméjével a közvélemény sehogy sem tudott megbarátkozni.

A mint a most jelzett esetben egy egészséges, eredeti eszméjét kellett volna odadobnia áldozatul a népszerűség molochjának s erre nem tudta magát rászánni: úgy politikai pártállása sem feszélyezte őt soha abban, hogy gondolatainak szárnyakat adjon. Az osztrák-magyar államvasút-társaság magyarországi vonalainak megváltásáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor, határozottan szembehelyezkedett saját pártjával s különösen annak illustris tagjával, Beöthy Ákossal és 1891. június 22-ikén tartott parlamenti beszédében meggyőző erővel mutatta ki az államosítás szükségességét. Beöthy beszéde, melylyel Gaal polc-miába bocsátkozott, nincsen kezünk ügyében; de a mint Gaal beszédéből kiveszszük, ő elvileg volt ellensége a vasutak államosításának és pedig azért, mert azt a közszabadságra nézve veszedelmesnek tartotta. Beöthynek tehát ugyanaz volt a fölfogása,

a mit az olasz vasúti parlamenti enquete is nyomatékosan hangoztatott, midőn a magánvasutak rendszerét fogadta el, hogy t. i. az államvasúti rendszer egyrésztől a magánvétekenységet korlátozván, sérti az egyéni szabadságot, másrésztől a független vállalkozók mellözésével a kormány iránt vakengedelmességgel tartozó hivatalnokok kezére játszván a vasutak kezelését, a kormány mindenhatóságának, az absolutismusnak kedvez. A mily gyöngö Gaalnak e fölfogás megdöntésére fölhozott argumentuma, hogy t. i. Magyarországon szerzett tapasztalatok szerint a közszabadság szempontjából a magánvasutak rendszere sem kedvező, miután «nem tud rá példát, hogy valamely magánvasút hivatalnokai tömegesen ellenzéki képviselőre szavaztak volna»: ép oly helytálló a concret kérdésre vonatkozó érvelése.

Gaal szigorú tárgyilagossága a szakembernek föltétlenül imponál. Mert Gaal Jenő még akkor is meg tudta óvni tárgyilagosságát, a mikor még kedve volt férfúi erejének teljes kifejtésével résztvenni a közélet harcaiban, a mikor a parlamentben és a nyilvános gyülekezetekben naponként szembe találta magát egyesek érvényesülési törekvéseivel, az egyéni önzéssel és fufanggal, tehát a mikor lépten-nyomon ki volt téve a kisértésnek, hogy a tárgytól eltérve az egyént apostrophálja. A laikus azonban, — ki szereti, ha a szakszerű fejtegetéseket a tárgyhoz szorosán nem tartozó, esetleg személyi élű, elmés megjegyzésekkel fűszerezik, — Gaal beszédeit és értekezéseit csak azért nem fogja száraznak, sőt unalmasnak találni, mert nem kell különösebben megerőltetnie magát s fölvonnia figyelmét, hogy folyamatos, világos, logikus előadását megértse s mert Gaal összes fejtegetései elméleti alapon mozognak ugyan, de oly ügyesen vannak construálva, hogy a laikus olvasó, a mikor e fejtegetéseket elolvasta, jóformán észre sem veszi, hogy a gyakorlati élet jelenségeit az elmélet fénysugaraival világították meg előtte.

Gaal minden értekezésében és minden beszédében következetesen alkalmazza azt a módszert, a mivel az önálló és közös vámterület kérdését tárgyalja, vagyis a helyett, hogy a gyakorlati problémákat az elmélet kódébe burkolná, a gyakorlati élet követelményeinek számbavételével igyekszik megoldani. Az a publicista, a ki egyrésztől az általános emberi és specialis nemzeti érdekeknek megfelelő közvélemény fölkeltésében és irányításában, másrésztől a gyakorlati politikai és társadalmi életnek

eszmékkel és gondolatokkal való megtermékenyítésében sikereket akar elérni, nem is követhet más módszert. A mikor a magyar közönség azzal akar tisztába jönni, hogy mi előnyösebb az országra nézve: az önálló vagy a közös vámterület-e: nem az ezekre vonatkozó különböző elméltre kíváncsi, a mit különben is minden iskolai könyvben megtalál; hanem tudni akarja, hogy gyakorlati szempontból melyik az előnyösebb az országra nézve. Épen ennél a kérdésnél annál inkább háttérbe szorítható a theoria, mert az önálló vámterület berendezése vagy a közös vámterület fenntartása nem lehet cél, csak eszköz a közgazdasági érdekek előmozdítására. Ezeket az érdekeket az egyikkel is, a másikkal is meg lehet valósítani, csak kövessük az 1899: XXX. törvényczikk utasítását, mely szerint az autonom vámtarifa úgy állítandó össze, hogy «mind a két állam mezőgazdasági és ipari érdekeit egyaránt megvédje», ellentétben a mostani vámtarifával, mely Ausztria iparát az idegen verseny ellen megvédelmezi, míg Magyarország mezőgazdaságára a külföld versenytét egyenesen rászabadítja.

Ennek a, szcrintünk egyedül helyes, mert minden tekintetben gyakorlati felfogásnak hódol Gaal Jenő is. A ki azonban Gaalnak a kérdéses ügyben különböző alkalmakkor tett nyilatkozatain csak úgy felületesen siklik át, vagy a ki hiányos közgazdasági ismereteinél fogva nem tudja nyomon követni Gaal okoskodását, az könnyen abba a tévhitbe esik, hogy Gaal kerüli a határozott vélemény-nyilvánítást, és pedig vagy azért, mert az alkalmat nem találja erre nézve kedvezőnek, vagy azért, mert maga sincs tisztában vele, hogy a két alternatíva közül melyik a helyesebb. Pedig az ő habozása csak látszólagos. A vámkérdésben elfoglalt álláspontja triviálisan körülbelül úgy fejezhető ki, hogy Ausztriával, ha lehet, de Ausztria nélkül, ha kénytelenek vagyunk. A mikor tehát a lehetőség lebeg a szemek előtt: akkor természetesen a vámszövetség fentartásának előnyeit tolja előtérbe: a mikor ellenben a kénytelenséggel számol: akkor egész hévvel hirdeti az önálló vámterület megváltó eszméjét. Határozottan elsőséget ad a közönségnek s egy értekezésében egyenesen «nagy könnyelműség»-nek declarálja, hogy a ránk nézve biztos osztrák piacot kockáztassuk, ha van mód arra, hogy iparunkat a vám- és kereskedelmi szövetség keretében is fejleszthetjük. De ellenkező esetben habozás nélkül csatlakozik azokhoz, a kik a vámszövetség fölbontását sürgetik. Hogy

pedig ez megtörténhessék, valahányszor e tárgyról ír vagy beszél, soha sem mulasztja el a legerélyesebben szembeszállni azokkal az előítéletekkel, melyek a magyar közönség egyrészt az önálló vámterület iránt elfogulttá teszik. Persze ez taktikának is kitűnően beválik, mert egészen világos, hogy mennél inkább megbarátkozik a magyar közönség az önálló vámterület gondolatával s mennél erőteljesebben nyilvánul meg e tekintetben a közvélemény: az ellenfél annál tartózkodóbbá, mérsékeltebbé s tisztességes megegyezésre annál hajlandóbbá fog válni.

— Gaal, merőben gyakorlatias irányánál fogva, természetesen nem igen szereti az általánosságokat; hanem mindenkor nagy kedvteléssel merül belé a részletekbe. Apróra felboncsolja az előtte fekvő anyagot, hogy annak minden porcikáját bemutassa és megvilágítsa. Persze ennek a részletezésnek megvan a maga hátránya is. Az olvasó a fától sokszor nem látja meg az erdőt; megnehezítettetik rá nézve az anyagnak a maga egészében való áttekintése; maga az író vagy szónok pedig a részletekkel való pepecselés közben nem veszi észre az irányadó mozzanatokat, melyek a végső következtetések megállapításában döntő szerepet játszanak. A külkereskedelmi statistika tárgyában tartott képviselőházi beszédében például Gaal, a készülő törvény végrehajtására nézve sok életrevaló, minden aprólékosságra kiterjedő tanácssal áll elő; nyomatékosan hangsúlyozza az áruforgalmi statistika nagy jelentőségét az Ausztriával megújítandó közgazdasági kiegyezés szempontjából; észreveszi a javaslatnak azt a nagy hátrányát, hogy a magyar-külföldi határon fekvő vámhivatalok által gyűjtendő adatok, a határvonal rövidsége miatt, jóformán «csak részlet jelentőségével fognak bírni»; de az már kikerüli a figyelmét, a mi pedig az áruforgalmi statistika hasznavehetősége szempontjából — különösen a Magyarország és Ausztria közti gazdasági kiegyezésnél — mindennél fontosabb, hogy t. i. a törvényjavaslat által contemplált áruforgalmi statistika a Magyarország és Ausztria közti forgalmat híven és megbízhatóan nem tüntetheti föl, miután a Magyarországból Ausztria felé kivitt árúknak jelentékeny része nem áll meg Ausztriában, viszont az Ausztriából Magyarországra behozott árúknak nagy kontingense nem Ausztriából, hanem más külföldi országból származik.

Bármiféle tárgyhöz szól azonban hozzá Gaal Jenő, úgy általánosságban, mint a részletekben soha egy percze sem

téveszti szem elől Magyarország speciális viszonyait, s habár sokat utazott, sokat látott, Európának minden részében megfordult: a külföld majmolásától távol áll. Külföldön szerzett tapasztalatai csupán látkörét szélesítették ki; de nem teszik őt elfogulttá. A külföld tanulságait, azzal a higgadsággal, azzal a mérséklettel, a mi az ő írói egyéniségének különben is egyik legfőbb jellemvonása, alaposan megfontolja, mielőtt alkalmazásukat ajánlaná.

Mindezekről meggyőződhetünk, ha például a munkás-ügyre, különösen pedig a munkás-biztosításra vonatkozó fejtegetéseit figyelemmel elolvassuk. Azt az eszmét, a mi Németországban immár gyakorlatilag is megvalósítottatott, hogy t. i. a munkások ne csak balesetre és betegség ellen, hanem öregkorukra és rokkantság esetére is biztosíttassanak, nem teszi magáévá. Ijesztő példának tekinti e tekintetben Németországot. Ha ez a hatalmas birodalom is roskadozik a munkás-biztosítás túlságos kiterjesztéséből származott óriási terhek alatt: hogy bírhatná meg ezeket a terheket Magyarország? Gaal egyelőre megelégszik azzal, hogy az ipari munkások részére alkotandó védtörvények csupán a baleset elleni biztosítást és az ipari felügyeletet szabályozó törvényekkel egészíttessenek ki. Ezt a radicalis eszközöket visszautasító, mérsékelt álláspontot tartjuk mi is a legigazságosabbnak, a legézszerűbbnek, sőt — ha első pillanatra még oly paradoxonnak látszik is — a leghumánusabbnak. Mert az kétségtelen, hogy a munkás-biztosítás költségeit első sorban magának a munkás-osztálynak kell viselnie. Mennél szélesebb alapon szervezzük tehát a munkás-biztosítást, annál nagyobb áldozatot kell hoznia a munkásnak s erre csak akkor lesz képes, ha fölemelik a munkabért. Úgyde ez esetben a termelőkre háríttatván a munkás-biztosítás terhe, a termelés béníttatik meg. Míg ellenben, ha a munkabért nem emelik föl: a munkás-osztály helyzete a helyett, hogy az újabb és újabb védtörvények által, a humanismus követelményeinek megfelelőleg javulna, rosszabbodni fog, a mi természetesen a közéletlenséget fokozná.

A mily otthonosan és jól érzi magát Gaal a social-politika birodalmában: ép oly előszeretettel foglalkozik az állami pénzügyekkel. A pénzügyi kérdéseket, mint országgyűlési képviselő is, mindig közgazdasági szempontból itéli meg s habár ellenzéki pártállásánál fogva meg volt is rá nézve könnyítve ellenezni mindennemű új adót és adóemelést: többnyire ilyen alkalmak-

kor tartott országgyűlési beszédeiben a helyett, hogy hangzatos szövegekkel igyekeznék diszcreditálni a kormány pénzügyi politikáját, arra a sokkal hálátlanabb, mert a magyar közönség által mindig kevésbé méltányolt szerepre vállalkozik, hogy szakszerűen, közgazdasági argumentumokkal mutassa ki ama politika tarthatatlanságát. Azt a rideg fiscalitást, mely mindig vezérlő csillaga volt a magyar pénzügyi kormánynak, nem szűnik meg a legélesebb fegyverekkel ostromolni. De a mikor legélesebb, a mikor igazán lesújtó kritikával támadja is meg azt a politikát, mely az államháztartás egyensúlyának fentartására, illetőleg helyreállítására, a petroleum és a takarékbetétek megadóztatásánál, a szállítási adó behozatalánál okosabbat nem tud kigondolni s a mikor ilyenképpen akarva vagy akaratlanul a legnagyobb szolgálatot teszi saját pártjának: beszédeiből még akkor sem a pártember, hanem az okos, tanult, széles látókörű közgazda szól hozzánk.

Mint pártember csupán program- és beszámoló-beszédeiben mutatja be magát. Igaz, hogy ezekben is észrevehetőleg igyekszik megőrizni tárgyilagosságát; de már azt senki nem fogja neki elhinni — még ha úgy volna is, — hogy a politika napi kérdéseiben, mindenkori pártállása, illetőleg a pártfegyelem többé-kevésbé ne korlátozta és ne befolyásolta volna. Ép ezért a legkevésbé sem szállította volna le művének irodalmi értékét, ha ezeket a beszédeket — bármily tartalmasak is különben — mellőzi. Egyébre azok úgy sem valók, mint csupán arra, hogy szónoki képességét documentálják. S a talpraesett, fordulatokban gazdag, erős logikával szerkesztett, tartalmas beszédeket olvasva, szívesen ismerjük el, hogy a hatásvadászathoz ugyan nem ért, de dialektikája annál ügyesebb.

A gyűjteményben közölt tömérdek dolgozata közt a legértékesebbnek a «Gr. Széchenyi István mint nemzetfejlesztő társadalompolitikus» című értekezését tartjuk.

Széchenyinek saját kortársaival is sok baja volt a miatt, hogy nem értették őt meg s nem mutattak hajlandóságot a boldogulás útjára lépni, melyet számukra kijelölt. Ennek következtében sokszor őt magát is kételyek szállták meg, ha vajon a haladás útját helyesen jelölte-e meg s önbizalmát nem egyszer elveszteni látszik, midőn például azt írja naplójában, hogy «törekvéseim Magyarország fölvirágzására a hiúság és hetvenkés jeleinek látszanak nekem s mindenesetre haszontalanok;

könyveim mélyen a kritika alattiak, sőt veszedelmesek; ó miért születtem én a magam és mások szerencsétlenségére»; vagy midőn olyan önvallomással gyötri a lelkét, hogy «azt hittem, a legokosabb vagyok s a legostobább voltam, magasra törekedtem s mélyen sülyedtem»; hogy «visszatekintve életemre, az ostobaságok és következetlenség láncolatának látszik az nekem.» Úgyde — a mint azt más helyütt írom — mindez csak a beteges képzelődés és fölhevülés kifolyása volt nála, s a nyugalom óráiban hideg vérrel átgondolt és megérlelt eszmék erejétől, mint a köd a nap sugaraitól, a roncsolt idegek hallucinációi csakhamar szétfoszlottak. Tetteivel pedig soha nem árulta el, hogy bizalma saját eszméi iránt időnkint veszített volna erejéből s épen ebben rejlik a titka minden sikerének.

Az utókornak is szüksége van még mindig rá, hogy Széchenyi egyénisége a maga hamisíttatlan valóságában állíttassék elébe, miután különösen újabb életrajzíróinak felfogásában annyi az ellenmondás, hogy az általok rajzolt kép vagy egyáltalán nem adja vissza vagy eltorzítja Széchenyi nemes vonásait.

A régiek közül az egyetlen Kemény Zsigmond classicus, széles ecsetvonásokkal megrajzolt képe olyan, a melyen nemcsak felismerjük, de megérteni is véljük Széchenyit; csak hogy ez meg a részletekben nincsen kidolgozva. Falk Miksa egy kortörténeti rajz keretébe illeszti be Széchenyi alakját s így egészen tisztán nem vehető az ki, úgyszólván elmosódik. Zichy Antal terjedelmes, részletekre is kiterjedő életrajza pedig ha krónika nem volna, olyan dicsbeszédnek lenne minősíthető, melyben a szerző túlságos gondnal retoucholta a kétségkívül szemébe tűnt foltokat.

A számbavehető újabb biographusok azonban oly méltatlanul, oly kegyetlenül bántak el Széchenyivel, mintha munkájakat nem is annyira meggyőződésük, mint inkább az a törekvésök sugallta volna, hogy ne járjanak taposott úton, hanem mindenáron újat, feltűnően eredetit adjanak. Grünwald Béla pszichiaternek csap fel, hogy egy formailag is kritikán alul álló könyvében bevilágítson Széchenyinek egyensúlyt veszített lelkébe, bomlott agyveleijébe; Beöthy Ákos pedig legmélyebb tiszteletének kifejezése mellett megtagadja Széchenyitől azt, a mi nélkül működését sem megérteni, sem kellőképen méltányolni nem lehet, hogy t. i. tervszerűleg dolgozott.

A nagytehetségű Grünwald szertelenségeit a kritika annak

idején nem mulasztotta el visszautasítani. A Beöthy-féle fölfogás tarthatatlanságáról pedig ha valaki alaposan, minden kétséget kizárólag meg akar győződni, olvassa el Gaalnak a M. T. Akadémia ünnepélyes közülésén fölolvastott, fennidézett értekezését.

Beöthy azt tartja, hogy Széchenyit, idegessége, a kiegyenlíthetetlen ellentétek közti örökös ingadozása, elméjének comprehensiv volta, következetlensége, képtelenné tették arra, hogy *positiv politikai programmot adjon*; minden alkotása «a legkedvezőbb értelemben lángeszű rögtönzésnek tekinthető» s így ő a nemzet gondolkodását határozott célok felé nem is irányíthatta. Ennél képtelenebb váddal Széchenyit még nem illették. Hiszen megismétlem, a mit másutt már megírtam s a mit Beöthy is idéz annak igazolásául, hogy Széchenyi «programmalanságával» neki tüzetesebben foglalkoznia kellett, hogy t. i. az egész országban gróf Széchenyi István volt az egyetlen ember, ki tisztán látta a célt, mely felé törekednie kellett a nemzetnek, ha élni akar, a ki meg tudta helyesen állapítani a haladás irányát s a teendők sorrendjét. A nemzeti állam eszméje az ő lelkében fogamzik meg először s ő az első, ki világosan fölismeri annak valódi tartalmát. A regnicoláris deputatio által szóba hozott tárgyak egytől-egyig beleillenek az általa contemplált új Magyarország keretébe, de nem ezek képezik szerte annak lényegét. Föltétlenül elsőséget ad a közművelődési és közgazdasági reformoknak szemben a közjogi reformokkal, mert meggyőződése, hogy a nemzet anyagi és szellemi újjászületése természetszerűen maga után vonja az államszervezet átalakítását is, hogy a műveltség magasabb színvonalára lassanként fölvergődő nemzet nem fogja otthon érezni magát az ősi alkotmány ódon falai közt s lerombolja azokat a nélkül, hogy biztatni kellene rá. De épen a közművelődés s a mi ennek szükségképeni következménye, a politikai újjászületés érdekében az erők egyesítésére törekszik, tisztában levén azzal, hogy minél inkább sikerül az összes népelemeket bevonni a nagy nemzeti munkába, annál közelebb jut a megvalósuláshoz az ő eszményképe.

Ez röviden a Széchenyi programja. Ez az, a mit Beöthy nem akar felismerni, holott ha Széchenyi működésének minden phásisát tárgyilagosan és elfogulatlanul tanulmányozza: lehetetlen lett volna észre nem vennie, hogy Széchenyinek, mint államférfinak, mint a társadalom regenerátorának, épen az a leg-

nagyobb érdeme, hogy addig meg sem kezdi — hogy Gaal találó, de nem a legszebben hangzó kifejezésével éljünk — «nemzet-fejlesztő» munkáját, míg erre nézve a tervet egészen szabatosan ki nem dolgozza és meg nem állapítja; látta volna egyszersmind, hogy ha a viszonyok kényszere miatt az egymásutánt nem volt is képes Széchenyi mindenkor szigorúan megtartani s ha a részletekben kénytelen volt is egyszer-más-szor attól eltérni, egyetlen olyan tette sincs, a mi összhangban ne volna programmjával.

Ezt bizonyítja be Gaal Jenő idézett értekezésében. Vagy is meggyőzőleg mutatja ki, hogy Széchenyi nem rendszeresen adta ugyan elő elveit, egy csomó munkájában vannak azok szét-szórva, úgy hogy «örök igazságokkal teljes gondolatai mindegyre megzavarván az épen tárgyalt gyakorlati kérdés előadásának egyöntetűségét, ötletszerűen merülnek föl»; de azért szétszórt gondolatai «annyira összetartoznak, hogy azok alakjainak és tartalmának gondos megvizsgálása után rendszerét nem is kell reconstruálni, hanem csak az egymáshoz tartozó részeket össze-állítani, s ekkor magunk előtt látjuk azt a rendszert, mely szerint ő gondolkozott, javasolt és cselekedett.»

Ily módon Széchenyi megértéséhez szerencsésen megtalálván a kulcsot, ennek segélyével néhány év múlva fennebbi értekezésének közzététele után, Széchenyit a maga szédületes nagyságában varázsolja elének «Gr. Széchenyi István nemzeti politikája» című nagy művében (1903), melyet az Akadémia megbízásából írt, de a melyet a közte és az Akadémia által megbízott bíráló közt időközben támadt kiegyenlíthetetlen differentiák miatt kénytelen volt megszakítani, úgy hogy annak hátralevő részét «Gr. Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk» cím alatt (1903) maga adta ki.

Ennél szebb monumentummal alig lehetett volna Széchenyi emlékét megtisztelni. A midőn ugyanis Gaal, hangyaszorgalommal, gondos tanulmánynyal rendbeszedi Széchenyi szétszórt gondolatait s kidomborítja a nagy ember rendszerét, ez által igazságot szolgáltat az ő emlékének Beöthy Ákossal és mindazokkal szemben, kik a «legnagyobb magyar»-t nem értették meg vagy félreértették. Hogy azután a nehéz vállalat sikere magát Gaalt is lelkesíti, azon ép oly kevésbé csudálkozunk, mint a szobrászon, ki midőn teremtő geniejével a holt anyagból élő alakot varázsol elő, önelégülten teszi le kezéből a

vésőt, hogy maga is gyönyörködjek alkotásában. A kinek oly pompásan sikerült Széchenyi társadalom-politikai rendszerét egybefoglalni, reconstruálni, mint Gaalnak, az, a rendszer hatalmas arányaitól elragadtatva, joggal tanácsolhatja nemzetének, hogy Széchenyi örökbecsű szellemi hagyatékát igyekezzék minél inkább gyümölcsöztetni, mert üdvét és boldogságát csakis ebben találhatja fel.

Gaal, publicistai sikereit tanultságán kívül annak is köszönheti, hogy írni tud. Ennek bizonyosságául bátran hivatkozhatunk nemcsak a Széchenyiről szóló értekezésére, de még inkább a könyvéhez függetlenül csatolt útleírásaira. Keresetlen, de mindig választékos stylje, kellemes előadása, szinte lebilincseli az olvasót. Különben, mint már említők, a legnehezebb szakkérdést is olyan modorban fejtegeti, hogy minden művelt olvasója vagy hallgatója könnyű szerrel megérti.

Tudós lévén bizonyára ép azért viseltetett egész életében előszeretettel a publicistika iránt; mert tapasztalhatta, hogy a közgazdasági és social-politikai eszmék is sokkal könnyebben és sokkal nagyobb sikerrel propagálhatók nálunk hirlapi czikkekben, rövid értekezésekben és beszédekben, mint tudós könyvekben. A magyar közönség a publicistika termékei útján minden nagyobb megerőltetés nélkül hozzáférvén azokhoz az ismeretekhez, melyekre szüksége van, hogy egy vagy más kérdésben tájékozódjék, nem szivesen szánja rá magát, hogy e czélból a tudományos könyvek útvesztőjébe hatoljon be.

Gaal Jenő gyakorlati közgazdaságtani kézikönyvét bizonyára félannyi fáradsággal készítette volt el, mint a mennyi utánjárással foglalta rendszerbe a gyakorlati közgazdaságtan körébe tartozó, különböző időben készült beszédeit és értekezéseit. De a mennyiben azt a czélt tűzte ki maga elé, hogy a kort mozgató, többnyire még ma is napirenden levő közgazdasági és társadalom-politikai kérdésekben a közvéleményt irányítsa vagy legalább a közönségnek anyagot adjon a gondolkozásra: ezt a czélját harminczötéves publicistai működése eredményeinek közzétételével biztosabban elfogja érni.

ÉRTESÍTŐ.

Legendák könyve. Költemények, idegen irodalmakból fordította Gyulai Ágost. Budapest, Szent-István-Társulat. 1906. 120 lap. Ára 2 kor. (Egy címképpel: Szent Erzsébet rózsái).

E csinos kis kötet negyvenhárom verses legenda fordítását tartalmazza, legnagyobbbrészt a német irodalomból, de van egy pár francia és egy-egy angol és lengyel legenda is a gyűjteményben. Sajnos, a szerző annyira csupán a művelt közönség aesthetikai érdeklődésére számított, hogy se bevezetést nem csatolt az egész kötethez, se jegyzeteket az egyes költeményekhez. Pedig mind a kettő igen óhajtható lett volna, mert nálunk nemcsak a nagy közönség, de még a szakférfiak sem tudnak sokat a legendáról, mely hazánkban sohasem tartozott a kedvelt költői fajok közé (középkori codexeink legendás elbeszélései egészen más rovatba tartoznak). Legsűrűbben német költők dolgoztak föl és dolgoznak föl még ma is legendai hagyományokat és pedig már a középkor óta. Sőt éppen a középkor a legendai költészet virágzó korszaka, mikor első rangú költők is (mint Heinrich von Veldeke és Hartmann von Aue) írtak ily műveket, az epigonok pedig a XIII. század közepe óta (már Konrad von Würzburg) félreismerhetetlen előszeretettel dolgoztak föl legendai hagyományokat, bizonyára első sorban azért, mert az olvasóközönség kiválóan kedvelte e szent történeteket, melyek az áhitat igényeinek is megfeleltek, a mulattatás várakozásának is eleget tettek. A reformatio véget vetett a legenda-költészet ezen virágzásának. A vallási kérdésektől túlságosan izgatott kor összetévesztette a költői szempontot a történetivel és ugyanakkor, mikor a legcsodásabb meséket és legkalandosabb történeteket élvezettel olvasta, föl sem vetve azt a kérdést, hogy vajon

e művek való eseményeket mesélnék-e el, ugyanakkor a legendát mint soha meg nem történt csodás eseményt, mely tehát a történelmet meghamisítja, elvetette és egy gyerekes szójátékkal (Lügende) nemcsak hitelétől fosztotta meg, de alaposan népszerűtlenné is tette. És jellemző, hogy a XVI. századnak egyetlen költője, a ki nagyobb számmal írt legendákat, Hans Sachs, csak népies jellegű legendái elbeszéléseket dolgozott föl és ezeket is nem komoly és méltóságos, hanem tréfás, humoros hangon, naiv és derült előadásban mesélte el, a nélkül azonban, hogy a szent hit mélysége vagy a magasztos szereplők méltósága ellen legkevesebbet is vétene. Goethe tudvalevőleg Hans Sachs példájára írta szép legendáját a lópatkóról (1798), melynek szatirikus párja a szintén *Legende* című költeménye (In der Wüsten ein heiliger Mann) 1815-ből, míg harmadik ide tartozó darabja, a *Pavia* második része (1821-ből) komoly hangu.

Hans Sachs után feledésbe megy a legenda és a versírók két századon keresztül nem merítenek a költészetnek e gazdag kincses bányájából. Újra föl kellett fedezni, ez pedig csak oly férfinak sikerülhetett, a kinek igaz érzéke volt a népköltészet iránt, a ki a népies hagyományokat megérteni és méltányolni tudta. Ily férfiú volt Herder, a népköltészet fölfedezője, és ő fedezte föl újra a legendát is. A XVIII. század legvégén (1797) jelent meg kitünő tanulmánya a legendáról, melyhez saját verses legendáit csatolta (a *Zerstreute Blätter* VI. részében) és ime, már a következő évben írja meg Goethe szép legendáját és az éppen akkor fejlődésnek induló romantika, mely a középkort kiválóan kedvelte és számos főemberében vallásos irányú volt (vagy legalább annak akart tetszeni), fölkarolta a legendát, mely aztán a XIX. századnak egyik kedvelt költői fajtája lett és az maradt egészen a mai napig, újabban leginkább katolikus íróknál. Herder saját legendái nem voltak jó minták. Őt leginkább a legenda vallás-erkölcsi magva és iránya kapta meg és azért a fősúlyt eszmék fejtegetésére fektette és teljesen tanító irányúvá tette a legendát. Kétségtelen, hogy minden legendában van vallásos és erkölcsi eszme, mely nemesítőleg hathat az olvasóra; de ez csak egyik eleme; a másik: költői anyaga, mely a magasztos vagy megható szereplőkben és magában a szép cselekvényben érvényesül; ezt pedig Herder nem vette sokba, túlságosan elvont lett és azonfelül nyelv, stíl és verselés tekintetében is sokszor száraz, prózai és nehézkes volt. A roman-

tikusok a Goethe és Schiller által a tökély legmagasabb fokára emelt ballada és románcz mintájára dolgozták föl a legendai hagyományokat, a mi költői szempontból is igen értékes termékek megalkotására vezetett.

Gyulai legalább ily futólagos, töredékes tájékoztató bevezetést csatolhatott volna fordításaihoz, mert, ismétlem, a mai olvasóra ráfér egy kis tájékoztatás a legendáról. De jegyzeteket is szívesen vett volna az olvasó. Most alig két-három igen szófukar megjegyzést találunk kötetében, csak taláломra, minden rendszer nélkül odavetve. Puteolihoz például megjegyzi, hogy «tengerparti város Olaszországban», de hogy Heisterbach vagy Kevelær hol van, ezt hiába kérdezi tőle az olvasó, a ki pedig ezeket okvetlenül kevésbé ismeri, mint Puteolit; vagy: a 72. lapon közli Bechstein legendáját: *Szent Erzsébet rózsái*, és az olvasó nem is sejtí, hisz «a Wartburgból le a völgybe szállt», hogy itt a magyar királyleányról szól az ének. De az egyes legendák forrásairól is szívesen vett volna az olvasó egy kis tájékoztatást, mely nagy fáradtság nélkül összehasonlító irodalomtörténeti fejtegetésekre vezethetett, milyenek manapság különben is nagy kedveltségnek örvendenek. Nem vádképen említem e dolgokat, hanem abban a biztos reményben, hogy Gyulai könyve gyorsan fog elkelni s aztán, az új kiadásban, talán megemlékszük e szerény óhajokról, melyeknek teljesítése valóban nagy megerőltetés nélkül eszközölhető.

A mi a lefordított darabokat illeti, a válogatás ellen nem tehető nagy kifogás, bár vannak gyönyörű legendák, melyeket e kötetben nem találunk. Különösen nagyon sajnálom, hogy szerző nem vett föl legalább egy-egy darabot Pyrker László verses legendáiból (*Legenden der Heiligen*, Wien 1842), vagy Keller Gottfried gyönyörű hét prózai legendájából (*Sieben Legenden*, Stuttgart 1872), melyek e költői faj legszebb remekei közé tartoznak. A fordítás maga jól olvastatja magát, de lehetne még jobb is, ha szerző nem törekedett volna első sorban hűségre. Tény, hogy költői remekeknél a hűség kétségtelenül a fordító legfontosabb kötelessége; de e legendák az eredetiben nem mind költői remek: stíljök nem egyszer prózai, verskezelésök igen kifogásos. Ily helyeken a fordító kissé szabadabb eljárással nagyot javíthatott volna az eredetieken és még jobban elérte volna célját: a vallásos lelkű olvasónak igazi költői élvezetet szerezni. Két igen sikerült költemény ó-francia legenda: A *Bol-*

dogasszony tánczosa (Keller is elmesélte) és *A hordós lovag regéje*. Ezeket Gyulai Hertz Vilmos átdolgozásából (*Spielmannsbuch*, Stuttgart 1886) vette, a mit meg kellett volna mondani, már csak azért is, mert Hertz igen szabadon dolgozta át a francia eredetieket.

Mindent összevéve, Gyulai Agost könyve igen örvendetes jelenség, melynek sok hálás olvasót kívánok ebben a mai korban, midőn a költészet oly előszeretettel turkál az anyagi és erkölcsi piszokban. t.

Magyarság és demokratia. Hírlapi cikkek. Irta Réz Mihály. 1906. 52. lap.

Széchenyi szelleme, az övével annyira ellentétes mai áramlatnak közepette is folyton kísért közöttünk.

Nagy könyvek, kisebb értekezések, szövetségek nem hagyják végkép kialudni az ő lelkének szent tüzét, nem engednek homályt borítani messzelátó értelmének világosságára.

Réz Mihály, a fentebbi cikkek szerzője, pár év előtt vele toppant be még teljesen ismeretlenül az irodalomba.

Széchenyi ma: ez volt a címe ötveneg néhány lapos füzetének, mely közelmultunk s jelenünk diagnózisával meglepte az irodalmi jelenségek figyelmes szemlélőjét. Nagyobb tanulmánya Dessewffy Aurélról a mélyreszálló publiczista szemével írva, a *Bpesti Szemle* mult évi folyamában hasonlókép a Széchenyi eszmék evolúciójának volt szentelve, s Réz Mihály különböző más dolgozataiban is a Széchenyi-cultus világos megnyilatkozását látjuk.

E cultus azonban nem bálványimádás. Széchenyi megértéséből fakad s minden törekvése Széchenyit az olvasóval megértetni, elfogadtatni.

A *Magyarság és Demokratia* hasonlóképen Széchenyi jelégét viseli, de már nem követi annyira szellemét.

Fejtegetése főleg a körül forog, hogy az általános szavazatjognak, a mint mondja: felülről reánk kényszerített demokratia-nak diadala a nemzet leveretése.

Ezenkívül világlásunknak azt a bonyodalját vizsgálja, hogy államunk hatalmát nem erősíthetjük eléggé, mert annak legfőbb letéteményese osztrák császár is, ha pedig nem erősítjük, s az autonomiának, a társadalomnak túlságos hatalmat adunk, kockáztathatjuk a magyarság suprematiáját. Ily két ellentétes

követelménnyel szemben szerző szerint csak a középút követése lehet helyes.

Ennek a középútnak, a magyar politika irányának a meghatározására van szükség, mely «a nemzet köztudatába menjen át s túlélve kormányokat és pártokat, az ephemer változások minden esélye között mindig egyforma, mindig következetes, mindig ugyanaz legyen».

Nem tagadhatni, hogy e helyes szempont érdekében, a Kemény Zsigmond és Salamon Ferencz iskolájába járt szerző sok szerencsével érvel. Bár azt is kimutatta volna, hogy minő bukfencket hányt ez a politika az utóbbi években. Igen szépen fejtegeti minő érdeke volna a nemzetiségeknek a magyar szuprematia fentartásában, minő hatása lenne az általános választójognak arra, ha az a megyei szervezetekre is kiterjesztetnék. Mindezekben a Széchenyi szelleme hat.

Ellenben teljesen elhagyja az, midőn a megyék alkotmányvédő szerepére tér. Széchenyi az erős államhatalom híve volt, a pozitív erő kifejtésben, nem a félelem szülte örökös védekezésben látta a nemzet jövőjét.

A kör négyezőgítéséhez hasonló feladatra vállalkozik szerző, midőn a megyék hatalmát s az országos kormány erejét, a parlamentáris kormányrendszert együtt akarja. Azt maga is látja, mit jelent nemzetiségi szempontból a megyék autonomiájának erősítése, ezért a megyéket az általános választójog rendszere, avagy bár csak a választójog kiterjesztése esetén is mai szervezetükben kívánja megtartani, a főispánok jelölő jogát megóvni, a tisztviselőket élethossziglan választani.

Réz Mihály azonban e nehéz álláspontját, melylyel Széchenyit sok részt elhagyja, mindig szellemmel, izléssel, tanultsággal tudja óvni. Ezért megbocsátjuk neki elmosódottságát, hogy Eötvös tévedésében a szabadság és uralom ellentétéről még mindig osztozik, a mi nemcsak úgynevezett elméleti tévedés, hanem liberális nemzetiségi törvényünknek alapja, szülőanyja többi közt az egyházak nemzetiségszerinti alakulásának Erdélyben s a szerb és románlakta részeken.

Mert minden szabadság uralom. Csak az a kérdés, kié? A nemzet szabadsága mi más, mint a nemzet uralma? Az egyén szabadsága nem kevésbé az a fölött, a mi az egyesnek magánélete körébe van utalva. Az egyes ura tulajdonának, meggyőződésének, hitvese, pályája megválasztásának.

Az is kívánatos, hogy a csattanós mondásokat, jóslatszerű apophtegákat, melyeket Kuncz Ignác tett népszerűvé az erdélyi részekben, kerülje. Ezek könnyen félrevezetnek. Kuncz azon mondása például, hogy a nemzet állam, igen tetszetős, de teljesen hamis.

A nemzet nemcsak állam, hanem igen sok más. A mint például a francia nemzet nemcsak hadseregéből, kormányából és parlamentjéből áll, hanem a champagne-i bor, a finom öltözék, Molière is hozzátartozik, azonképen a magyar nemzethez államán kívül mindenki hozzáérti a dús sikértartalmú buzát s a tokaji bort, a turóscsuszát s a czifra szűrt, a magyar dalt és Petőfit.

Szamosmenti.

Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe. Mit Einführung von Houston Stewart Chamberlain. Verlegt bei Eugen Diederichs. Jena, 1905. Kis 8. r. 2 kötet, XXVIII., 513. és 674. lap.

Schiller és Goethe levelezésének e csinos és jutányos kiadásáról főként Chamberlain Houston Stewart szép bevezetése miatt emlékezem meg. E bevezetés célja a Goethe és Schiller közt való viszonynak megvilágítása és annak kifejtése, hogy hogyan, mily körülmények közt és mily előzmények után keletkezett nagy jelentőségű barátságuk. Ily módon a két kiváló egyéniség világnézetének és egymástól különbözőségének lényege nyílik meg előttünk és feltárulnak már csirájokban azok az alap gondolatok, melyek e levelezésben a maguk teljességében kifejezésre jutnak.

Chamberlain azzal kezdi, hogy a jelenkor nevében tiltakozik a két költő egyoldalú megítélése ellen. A ki Goethét Schiller rovására dicséri, hijával van a teljes megértésnek, mert egyik sem lett volna a másik nélkül azzá, a mi, se mint költő, se mint gondolkodó, vagyis, a hogy már Goethe mondotta, «az egyik a másik nélkül meg nem érthető.» A személyes rokon- vagy ellenszenvnek itt nem lehet szava, és a pusztá egyéni tetszés lehet ítéletünknek mértéke triviálisabb dolgoknál de nem oly két szellemmel szemben, a kik minden oldalon áttörték a megszokottak és a könnyen érthetőnek korlátait. A két költő őszintén és meggyőződésből nagyra becsülte egymást és mindegyik magával egyenrangunak tartotta a másikat. Rendkívüli tehetségeik átölelő voltában egymásnak legmélyebb megértőik voltak és még most is legjobb megértetőik és legcsodálatosabb magyarázóik.

A hatás is, melyet egymásra gyakoroltak, kölcsönös volt nemcsak terjedelemben, de jelentőségben és értékben is. Goethe világa Schillernek oly elemévé vált, melyben költőileg újra szülte azt, a mi lelkében mint abstract fogalom élt. Ő, a gondolkodó, Goethében, a látóban, tekintette a dolgokat és így minden alkotása vonatkozásokban gazdagabb tartalmat, közvetlenebb életet kapott. Kétségtelen, hogy Schiller mint költő többet köszönhet Goethének, mint a költő Goethe Schillernek. Ez már abból a külső körülményből is világos, hogy Goethe lehetőleg titokban tartotta költői terveit Schiller előtt, míg Schiller pontról pontra meg szokta őket vele beszélni. Ezzel szemben azonban Schiller Goethe egész fejlődésére, vagyis inkább gazdag szellemének teljes kialakulására mérhetetlen befolyást gyakorolt. Ha Goethe Schiller számára tükör volt, — mondja Chamberlain — melybe eszméi életteljesebben verődtek, Schiller Goethe számára fáklya volt, mely felderítően fénylett bele lelkének titokzatos mélységeibe. Goethe mint rendkívüli természeti tünemény önmaga előtt is rejtély volt és maga írja Schillernek, hogy lelkében «bizonyos homályt és habozást érez, melyen nem tud úrrá lenni.» Nos, ennek a homálynak megvilágításában — teljesen el nem oszlott soha — senki nem támogatta oly határozatosan, mint Schiller, a gondolkodó. Goethe e barátság keletkezése idejében határozatlan és meglehetősen sekély, spinozaifü pantheistikus mysticismusban leledzett és még a tapasztalat és fogalom között sem tudott különbséget tenni. Hogy a természetről való felfogásában, egész világnézetében és életbölcseiségében philosophailag is oly csodálatos mélységekig tudott hatolni, abban legnagyobb érdeme Schillernek van. Tudatában is volt mindkettő a kölcsönös hatásnak és egyikök sem becsülte kevésre. «Nyilvánvalóan látom — írja Schiller Goethének, — hogy meghaladtam önmagamat, a mi barátságos viszonyunknak gyümölcse; mert csak a gyakori, folytatólagos érintkezés egy ilyen velem oly objectivül szemben álló természettel, az én készséges odaadásom és az a kettős törekvésem, hogy szemlélettel és gondolkozással megértsem, képesített arra, hogy saját subjectiv határaitam kitoljam. Úgy látom, hogy a világosságot és megfontoltságot, mely későbbi kornak gyümölcse, nem fizettem meg egy korábbinak melegségével», «Kettőnk természetének szerencsés találkozása — válaszolja Goethe — már sok előnyt nyújtott, és remélem, hogy e viszonynak ezentúl is hasonló lesz a hatása. Ha Ön bennem némely objectum repraesentánsát találta meg, Ön viszont a külső

dolgok és viszonyok túlszigorú megfigyelésétől saját magamhoz vezetett vissza, Ön megtanított arra, hogy a belső ember sokoldalúságát több méltányossággal tekintsem, Ön egy második ifjúságot szerzett nekem és újra költővé tett, a mi lenni majdnem egészen megszűntem.» De e nagy és mélyen járó hatás mellett is mindkettő — és ez mutatja kiválóságukat — alapjában és lényegében az tudott maradni, a mivé a természet egy pazarló pillanatában teremtette.

Soha barátság — e szót legmagasabb értelmében véve — két ellentétebb egyéniséget nem fűzött össze. Azért is készültek oly nehezen a kapcsolatok, nehezen, de erőssé, mert a legnemesebb érzeből valók voltak. Tudvalevő, hogy első találkozásuk 1788. szeptember 7-én esett meg. Ez nem történt váratlanul és nem is a két költőnek önkéntes elhatározásából, hanem mások ütötték nyélbe és mindenkinek feszült figyelme kísérte. Nem is volt eredménye, és abban az időben még nem is lehetett. A nap hőse és a jövő reménye akkor Schiller volt, a *Haramiak*, *Fiesco*, az *Ármány és szerelem* szerzője, ki telt vitorlákkal hajózott a Sturm und Drangban. Goethe pedig, mint ismeretes, épen akkor tért volt vissza Olaszországból egy egész új világgal szívében, alkotásai *Iphigenia* és *Tasso* voltak, és joggal remélhette, hogy a vezérség a német irodalomban az övé, ki «a legtisztább felfogást akarta táplálni és terjeszteni — és most úgy találta, hogy Ardinghello (Heinse Vilmostól) és Moor Ferencz közé van szorítva.» De ez általános és ismert okon kívül más körülmények is megghiusították a találkozás óhajtott eredményét. Egyikök abban az időben még nem érett meg erre a minden ízében rendkívüli barátságra, és ez Chamberlain szerint: Goethe volt. Ő, a sors kegyeltje, a selyemgyermek, csak épen akkor kezdett igazában magára eszmélni; Schiller, a sorsüldözött, kiben amúgy is erős volt a kritikai és elmélkedő hajlam, bár tíz évvel fiatalabb volt nagy versenytársánál, a keserves tapasztalatokban már megtanulta ismerni szívének minden redőjét és tehetségének minden árnyalatát. «A magamról való ítéletemnek immár nincs semmi híja», mondja önmagáról. De erkölcsileg is fölötte állott Goethének: Schiller épen akkor lépett a legboldogabb frigyre egy előkelő és nagyműveltségű nővel, Goethe pedig egy csinos, jóképű leányt fogadott házába — a hogy Aja asszony mondja — «ágyának kedveseül.» És erre a Goethére, ki az emberek legérzékenyebbike volt, esett az öntudatos, büszke Schiller kutató, figyelő tekintete!

Mi természetesebb, mint hogy Goethe, kinek a másokkal való érintkezésben a naivitás volt alaptulajdonsága és a ki csak azokat fogadta intimitásába, kiket tiszta szivüeknek talált, ily körülmények közt Schiller vizsga szeme előtt a világhi külső formái mögé zárkózott el. De természetes az is, hogy a diplomata Schiller, ki másokkal szemben mindig nagylelkű volt, azt a zárkózottságot — mint sokan mások — hidegségnek és részvégtlenségnek tartotta és hogy ennél fogva Goethével szemben elővigyázatos volt.

De az út elő volt készítve. Goethe is hiába mutatott közönyt és tanusított néma hallgatást: belsőleg sokat foglalkoztatta Schiller, a mit már az az erélyes fellépése is mutat, melylyel Schillernek a jénai kathedrát biztosította. A mag el volt vetve és csírázni kezdett, bár lassan és észrevétlenül, mint minden, a minek nagygyá nőnie és erőssé fejlődnie kell. «A szerencsés esemény» néhány év múlva, 1794. július 14-én, bekövetkezett. Ujra találkoztak egymással, már nem futólag, hanem most igazában; ismét szembe kerültek egymással, de nem a mások, a közepszerűségek előkészítette alkalomból, hanem a közös törekvések, a megértés talaján, egyedül, éjjel, az emberi gondolkodás magaslatain. A barátságot megkötötték. Ez a tény, melyen a köztök való levelezés nyugszik és a melyen mindkettőnek további működése, ha nem is egészében, de mindig legalább is egy-egy pillérével felépül. Hogy e barátság mikép szövődött mind szorosabbra és hogy mily tisztító és termékenyítő hatást gyakorolt mindkettőnek egész lényére, éppen e levelezés mutatja a fejlődés és kialakulás éveiben a lelkek mélyére való világítással.

És mik e levelek nekünk? Mi érdekeljen bennük minket a modern élet zajában? Irodalmi, történeti és aesthetikai értékek bizonyára csak másodsorban. Korunknak szabad és szilárd személyiségekre van szüksége, — mondja Chamberlain, a ki egy nagyszabású és jelentős munkában «a XIX. század alapjairól» gondolkodott. Mi modernnek úgy szólván megfuladunk a tettek özönében, az egymást hajszólo események áradatában, melyben a legjobban a közepszerűségek boldogulnak, — mert a hogy már Schiller mondta — «az eleven értelmet a holt betű helyettesíti és a gyakorlott emlékezőtehetség biztosabban vezet, mint a genie és a szív érzése.» Bármi legyen hivatásunk, önmagunkat, a belső embert, semmi körülmények közt nem szabad elhanyagolnunk; mindnyájunknak erkölcsi személyiséggé kell nemesednünk, hogy Goethe szerint el ne vesszünk «a határtalan sokféleségnek per-

czeiben.» És épen e nemesedés az, a belső tökéletesedés, melyet e levelekben keresnünk kell és keresvén, a lélek összeszedettségével, meg is találunk. Mert igaz, a mit Goethe ígért, hogy e levélgyűjtemény «nagy adomány lesz, mely nemcsak a németeknek, de az emberiségnek van szánva.»

Kár, hogy Chamberlain nem kíséri magukat az egyes leveleket is jegyzetekkel és magyarázatokkal; bizonyára itt is lett volna komoly és megszívlelésre méltó mondanivalója.

Bleyer Jakob.

Heinrich Heine. Auch ein Denkmal. Von Adolf Bartels. Dresden und Leipzig. 1906, 375 l. Ára 3 Mk.

Ez a könyv elég érdekes és tanulságos, de egyúttal rendkívül kellemetlen és sok helyütt egyenesen fölháborító olvasmány. Soha életemben nem olvastam könyvet (pedig, sajnos, nagyon sok könyvet kellett elolvasnom), melyben a feneketlen és féktelen gyűlölet ily hallatlan durvasággal tombolna. A legkihívatóbb szitkok, a jórészt magyarra le sem fordítható új és mindenkép czifra elnevezések tarkítják e kötetnek majdnem minden lapját, az olvasó közel négyszáz oldalon keresztül kénytelen térdig gázolni a legbűzösebb piszokban. És ez mind csak azért, mert Heine nem volt árja, hanem zsidó, és mert legújában is akadtak tekintélyes emberek, férfiak és hölgyek, a kik neki német földön emléket akarnak állítani. Ezt Bartels nem tűrheti és azért állít ő a költőnek megsemmisítő «emléket» ebben a kötetben. A könyv részletes ismertetése alig lehetséges, hisz csupa idézet és káromkodás; fejezetei is elég furcsák: 1. Heine élete, 1—83. lap; 2. Heine a költő és dicsőségének csinálója, 84—285 lap; 3. A Heine-rejtély. Mind a három fejezetben voltaképp egyazon dolgot, Heine páratlan alávalóságát és teljes értéktelenségét fejtegeti a szerző, a ki folyton ismétli magát, hisz úgy vélekedik, hogy arany igazságait nem ismételheti elég sokszor. Azért szorítokozom a könyv alapfelfogásának és alaptételeinek rövid ismertetésére, természetesen Bartels hangjának és stíljének teljes mellőzésével.

Szerzőnk Heinét az embert és Heinét az írókat akarja megsemmisíteni. Az első nem nagy dolog, hisz Heinét, az embert, már leglelkesebb hívei sem védik többé. Mert kétségtelen: Heine

nem volt rokonszenves ember, hisz nem volt jellemes vagy jó ember. Semmiben sem volt meggyőződése, mindig pillanatnyi helyzete vagy érdeke szerint beszélt vagy cselekedett és nem riadt vissza erkölcstelen eszközöktől sem. Első pillanatra úgy tetszik, hogy legalább politikai liberalismusa, melyre maga is oly büszke volt, fakadt igaz meggyőződésből; de ha látjuk, hogy hajlandó Münchenben vagy Bécsben a reactio és clericalismus szolgálatába lépni, ha jó állást kap; ha látjuk, hogy még élete utolsó éveiben lelkesen dicsóíti, ő, a szabadság harczosa, III. Napoleont, akkor természetesen ezt a «meggyőződését» sem fogjuk nagyon komolyan venni. Még rosszabbul áll dolga a vallás kérdésében: zsidó volt, a ki érdekből vagy kényszerüségből kikeresztelkedett, de soha életében nem volt hitében se igazi zsidó, se igazi keresztény, hanem majd dicsóította, majd a sárga földig lerántotta ma régi, holnap új egyházát és hitsorsosait. De mint ember sem rokonszenves. Rendkívül hiú, betegesen önhitt, irigy és rosszakarátú, csupa személyes érdek. Legjobb embereit, kiket tegnap nagy dobbal dicsóított, ma szenvedélyesen megtámadja, hogy esetleg holnap újra dicsóítse őket. Gyűlölet és bosszúvágy vezetik első sorban, szeretni nem igen tudott (legfeljebb anyját, bár ezen érzésében is sok a csinálmány és a pose). Nemzeti viselkedéséről nem szólok, mert ez német kérdés: végezzék el a németek. De tény, hogy Heine eladta tollát a franczia kormánynak és hogy soha író nem írt hazája és nemzete ellen éveken keresztül oly megdöbbenő féktelen gyűlölettel, mint épen Heine.

De, ismétlem, az ember Heine már elintézettnek tekinthető. Másképp a költő Heine, kit Bartels teljesen és örökre agyon akar ütni, mint előszava XIV. lapján maga állítja és könyve csakugyan főleg ezt a czélt szolgálja. Félreértések elkerülése végett előre bocsátom saját nézetemet: a *Buch der Lieder*, *Atta Troll*, *Wintermärchen* és *Romancero* a XIX. századi német irodalomnak legkitünőbb termékei közé tartoznak: Heine e század legjelesebb lyrikusa és satirikusa. Prózájából a *Reisebilder* egyes részletei stíl és előadás, részben tartalom tekintetében is kitünőek; egyéb prózája jó és rossz élczekkel fűszerezett dilettautikus fecsegés vagy személyeskedő komiszság és legnagyobb-részt teljesen értéktelen. És most lássuk elszánt szerzőnket gyilkos kedvében.

Bartels, polemizálva nagy és kis tudósokkal, ki akarja

mutatni, hogy Heine egészen jelentéktelen és csekély értékű költő. Ez természetesen erőszakosság és furfang nélkül nem megy, annál kevésbé, mert Bartels maga is költő, a ki ezenfelül egy terjedelmes és sok tekintetben értékes nagy német irodalomtörténetet és modern német költőkről jeles monographiákat írt, melyek kétségtelenné teszik, hogy van érzéke a költészet iránt és föl tudja ismerni a gyöngyöt még a salak közepett is. Föltűnő is, hogy Heine egyes költeményeivel, pl. balladáival szemben nem fukarkodik a legnagyobb elismeréssel, hogy itt-ott *sans phrase* dicsér, másutt csupán csekélyebb jelentőségű kifogásokat tesz. Csakhogy neki ez mind csak mellékes apróság: a fődolog, hogy Heine nem költő, nem nagy költő és mindenek előtt nem német költő.

Ez alaptételének bebizonyítására főleg két eljárást alkalmaz. Először kimutatni iparkodik, hogy Heine költészete *nem igaz*: szerinte a költő sohasem érezte azt, a mit írt, hanem mindig csak pózolt: egész költészete csupa hazugság. Tegyük, hogy ez igaz: mi közünk hozzá, mikor műveit élvezzük? Ha egy remek dalt olvasok: mit érdekel az engem, hogy a szerző tényleg és igazán átérezte-e azt az érzelmet, melyet oly tökéletes művészettel megalakítania sikerült? És honnan tudja Bartels, hogy Heine a kifejezett érzéseket csak hazudta? Persze Heine munkáiból és leveleiből, melyekből a legfinomabb szimattal összeszed, még pedig a költő életének legkülönbözőbb szakaiból, minden nyilatkozatot, melyből kiderül, hogy Heine «sokszor» csak játszott érzelmeivel. Hát bizonyít ez valamit az egyes költeményeket illetőleg is? Ovidius óta számos költő, köztük maga Heine is, erélyesen tiltakozott az ellen, hogy a világ az embert és a költőt azonosnak vegye és csintalan versekből visszakövetkeztessen az írónak erkölcsi gondolkodására és viselkedésére. Heine az ellenkező eljárás ellen tiltakozott: nem akarta, hogy kortársai életéből következtessenek munkáira. Az ember é költő viszonya igen érdekes és tanulságos tárgy a irodalomtörténetnek, de az egyes műremek értéke teljesen független az «ember» egyéniségétől. Ha ily dalokat olvasok: *Du bist wie eine Blume*, vagy *Es ragt ins Meer der Runenstein*, vagy *Du schönes Fischermädchen*: mit tartozik ezeknek értékéhez és hatásához, hogy szerzőjük esetleg csak ringyókkal érintkezett vagy hogy ezüst kanalakat lopott? Ez irodalomtörténeti és lélektani probléma, de a költő műveinek értékéhez semmi köze. A modern

irodalomtörténet legnagyobb baja, hogy máris jóformán többet törődik az «emberekkel», mint a «költőkkel», és minthogy az újkor íróiról igen sok intim adat áll rendelkezésünkre, előszere-ttel feszegeti, hogy a nagy írók is (sokszor) mily kis emberek voltak. Mert ritka az oly alak, milyen például Schiller, a ki csak folyton emelkedik tiszteletünkben és szeretetünkben, minél jobban ismerjük magánéletének minden legkisebb részletét is. De ha Bartelsnek Heinére vonatkozólag mindenben igaza volna is (a miről szó sem lehet), mi következik mindebből? Egy lélek-tani rejtély, hogy tudniillik egy rendkívül gyarló ember hogyan írhat igaz költészettől duzzadó bájosnál bájosabb költeménye-ket? Ez a probléma nagyon érdekes, de bármilyen megoldása semmit sem változtat a kérdéses költemények értékén.

A másik eszköz, melylyel Bartels a Heine költői nagyságát leronthatni hiszi, az a vádja, hogy Heine *nem eredeti*. Igaz, hogy itt egy kis bajban van, mert hiszen Heine oly önálló költői egyéniség, tárgyaiban és előadásában annyira sajátos, hogy Bartels tétele már eleve is nagyon gyanús. Tényleg úgy segít magán, hogy egyes hatásokra és befolyásokra utal: a népdalra, Goethére, Byronra, egyes költeményeknél pedig rámutat arra, hogy erre a dalra Müller Vilmos vagy Tieck Lajos, amarra Brentano Kelemen vagy Chamisso voltak többé-kevésbé nagy hatással. Bartelsnek e fejtegetései igen jók és tanulságosak, de új nincsen bennök semmi: e hatások már eddig is ismertek voltak, és ismételve utaltak a szakférfiak, részletes fejtegetésekkel is reá, hogy Heine is korának gyermeke volt. De lehet-e ez máskép? Van-e költő a világirodalomban, kire előzői vagy kortársai hatással ne lettek volna? Elképzelhető-e Petrarca a troubadourok nélkül és Kisfaludy Sándor Petrarca nélkül? és Shakespeare előzői és kortársai nélkül? és nem utalt-e Bartels maga irodalomtörténeti műveiben lépten-nyomon az egyes költőknél és műveknél az idegen hatásokra? Heinére minden esetre igen jellemző, hogy költészetének egyes nagyon lényeges tárgyi és formai elemei nem az ő találmányai, hogy azok meg-voltak, persze csak szórványosan és jóformán eldugva, már előző vagy korabeli íróknál: de mit bizonyít ez magának Heine költeményeinek értéke ellen? Csak a legfeltűnőbb esetet emlí-tem: A Lorelei-monda például Brentano leleménye és Loeben gróf is földolgozta, Heine költeménye pedig tartalom és alak tekintetében rendkívül hasonlít Loeben költeményéhez: mégis

ez utóbbiról nem tud senki és a Heineé bámulatatosan népszerű, — vajon miért? Persze Bartels azt mondja, hogy ezt a zsidó rek-lám csinálta, pedig világos, hogy ilyet «csinálni» nem lehet, ellenben kétségtelen, hogy a Heine dala, minden kézzelfogható hasonlatosság ellenére, művészi szempontból mindenkép töké-letesebb mint a Loebené. A *Nordseebilder* cyclusát azzal tolja félre szerzőnk, hogy van Tiecknek egy költeménye, mely tartalom és forma tekintetében emlékeztet e gyönyörű versekre. De ki ismeri Tiecknek ezt a költeményét? és mily remekekké dolgozta föl Heine az esetleg Tiecktól eltanult vagy elsajátított tartalmai és alaki elemeket! De nem folytatom. Az ily irodalom-történeti kapcsolatok föltüntetése nem érinti az egyes művek költői értékét és az olvasóra gyakorolt hatását. És hol marad-nak a *Romancero* és *Atta Troll* és az *Utolsó költemények* min-tái? és mit tartozik az a kérdéses darabok értékéhez, hogy a költő szatirája igazságos vagy méltányos volt-e?

Sokkal helyesebbek Bartels megjegyzései a prózai művek-ről, bár itt is néha idegen szempontokat visz bele a tárgya-lásba. A *Le Grand* és *Ideen* című könyvek például, a *Reise-bilder* legszebb szakaszai, önéletrajzi visszaemlékezésekből indul-nak ki és főleg Heine gyermekkorából tartalmaznak hangulat és előadás tekintetében egyaránt bájos rajzokat. De Bartels kifejti, hogy teljesen értéktelenek, mert nagyrészt valótlan dol-gokat mesélnek. Persze hogy «mesélnek», de hol is állította Heine, hogy e könyvei tudományos életrajzok? hogy csak a száraz valót adja bennök? Sehol, ellenkezőleg: mindig hangoz-tatja, hogy ezek is költészet és minden olvasó tényleg ilyennek élvezi. De Heine úgynevezett tudományos, irodalomtörténeti és philosophiai művei csakugyan értéktelenek, felszines dilettan-tismus termékei, melyek révén egy pár helyes és jó gondolat mellett igen sok ferde és hamis felfogás és ítélet terjedt el német földön. Főleg philosophiai dolgozatai kétségtelenné teszik, hogy se Kantot, se Hegelt nem értette meg, vallásbölcséleti fej-tegetései pedig nagyrészt Hegeltől ellesett, de meg nem emész-tett eszmék kiforgatásai. Még legértékesebb a *Romantische Schule* című könyv, mert Heine maga is ez «iskola» tagja volt és mert az itt tárgyalt írókat jórészt személyesen is ismerte és azért sokat tud róluk elmondani, a mi egyéniségök és működé-sök helyesebb fölfogására vezethet. De itt meg, mint legtöbb prózai művében, személyes gyűlölete és bosszúvágya oly undo-

rító orgiákat ül, melyekhez foghatókat másutt hiába keresnénk. Csak emlékezzünk a Schlegel Vilmosról szóló fejezetre, a ki pedig Heine jóakaró tanára volt Bonnban, a kit régebben versben és prózában lelkesen dicsőített, most pedig a leggyalázatosabb piszokba márt, vagy a Börne Lajosról szóló könyvre, melyben szintén egy volt barátját és elvtársát, de a ki tiszta jellem és nemes szív volt, haló porában a legundokabb módon meggyalázza.

Bartels bajosan fog czélt érni, mert a kritika mindig hatástalan marad, ha igazságtalan, személyeskedő és gyűlölködő. Az ember Heine gyengéit nem neki kellett fölfedeznie: ismeri és fájlatja azokat az egész világ, mely megdöbbenéssel látja, hogy a legbájosabb és legmélyebb költészet hogyan fakadhat egy csúnya jellemből és egy romlott szívből. De ez e költészet maga azért költészet marad, és a mint eddig milliók élvezték a legnagyobb elragadtatással, úgy fogják milliók élvezni ezentúl is.

h. g.

Emile Gebhart: L'Italie mystique. Histoire de la Renaissance religieuse au Moyen-âge, Quatrième édition. Paris, Hachette, 1905. 3 fr. 50 c.

Mystikus Itália: így nevezi a szerző a középkori Umbriát. Műve tehát nem más, mint a középkori Itália egyháztörténelmének egy igen fontos fejezete.

A vallás akkor az olasz szellem munkája s mintegy a kisugárzása volt. A költészet, művészet és politika, melyek Itáliát a XIII ik században a nyugati civilizatio fontos tűzhelyévé tették, a vallásos világnézet állandó hatása alatt álltak. Az az érdekes mód, a hogyan Itália az Isten országának s az ide vezető utnak eszméjét megteremtette; a szellemnek az a szabadsága, melylyel a dogmákat és az egyházi fegyelmet felfogta; az a derű, melyet az élet és halál nagy mysteriumával szemben mindig tanusított; az a művészet, melylyel a hitet és a rationalismust össze tudta egyeztetni; a formális heresishez való hajlama és mystikus képzeletének merészségei; az a szeretet, melylyel a keresztyénség legmagasabb eszményéig tudott emelkedni; az az óvatosság, melylyel a római egyházzal szemben mindenkor viseltetett s az a bátorság, melylyel annak gyengeségeire rámutatott, visszaél-

seit ostorozta, becsvágját megvetette: ime, ez volt Itáliának vallása, tehát egyuttal Damiani Péter, Joachim de Flore, Bresciani Arnold, Assisi Szent Ferencz, Parmai János, Fra Salimbene, Sienai Szent Katalin, Savonarola és Contarini vallása is. Ezt a vallást követték Dante és Petrarca, Giotto és Fra Angelico, továbbá Raffael, Olympia Morata, Vittoria Colonna és Michelangelo.

A két határvonal közül, melyek a keresztyénség kezdetét és végét jelzik, az első igen bizonytalan, részint a szükséges okiratok hiánya, részint pedig a nagy időbeli távolság miatt, mely minket attól a kortól elválaszt. Mégis kétségtelen, hogy ezt a sajátos itáliai keresztyénséget Nagy Szent Gergely már a szívében hordta, VII. Gergely pedig bizonyára szenvedélylyel karolta volna fel, ha azok a hűbéri és uralmi érdekek, melyek az egyházat és a szentszéket elfoglalták, nem ragadták volna őt magával s nem sodorták volna abba a küzdelembe, melyet a szabadságért vívott s a melynek folyamán meghalt, kételkedve az igazságban.

A XIII-ik századig az itáliai keresztyénségnek igen sok előharczosa, prófétája és vértanuja volt. Az itáliai keresztyénség ugyanis nem volt tisztában se önmagával, se céljaival, míg Umbria völgyeiben Assisi Szent Ferencz híre el nem terjedt.

Assisi Szent Ferencztől kezdve minden lelket áthat s az itáliai jellem legmélyebb rejtekeibe is behatol. Végső határát már egészen pontosan ismerjük. A tridenti zsinat, az inquisitiotól támogatva, egy teljesen ugyanazon mintára szabott keresztyénséget kényszerített rá minden hívőre s betömvén mindazokat a hézagokat, melyeket a pápai hatalmon a XV-ik század zsinatai ütöttek, a római katolikus egyház számára egy ellenőrzés és felelősség nélküli jogkört állapított meg a püspökök, a szerzetesrendek, az egyszerű hívők s a világi papság fölött.

Ekkor valósult meg az evangéliumi ige: egy akol és egy pásztor.

A catholicismust intézményekre fektették s hamarosan megerősítették a jezsuitákkal, a kik az egyházban azóta s még ma is valóságos rendőri szerepet töltenek be. Ez a catholicismus már igazán hatalmas és egyuttal *hatalmi* alkotás volt, mely hosszú ideig tartotta bámulatban a világot istentiszteletének pompájával, hit-hirdetőinek heroismusával, papjainak erényével s irodalmi műveltségének előkelőségével.

Am ez a hatalmas alkotás azt a hatást teszi ránk, mint a

római Szent Péter temploma. Itt a tervrajznak kérlelhetetlen szabályszerűsége, a mindig egyenlő fényhullámok, melyeket a dóm szétsugároz s a pazar díszítés mintegy elnyomják az ember személyes áhítatát; az összes vonalaknak ebben a hajthatatlan rendjében már nincs hely azon gyengéd elmerülés számára, mely az isteni dolgokra nézve hajdan egészen szabadjára hagyta az ember képzeletét. Hol vannak a középkor templomai, a hova a hívők oly családiasan tértek be, mint az Atya hajlékába s a melyeknek festményekkel borított falai oly naiv módon pótolták számukra a liturgiai szövegek magyarázatát? A kis kápolnák félhomályában ülve a keresztyén szeretettel gondolt a paradicsomra: s talán sokkal kevésbé hallgatta a papnak távolból felhangzó zoltárait, mint saját szívének vidám énekét.

Ám emitt, a kupolás templomokban, ha a lélek kifáradt az épület s az istentisztelet pompájától s az ég felé akar szárnyalni, hasztalan veri szárnyaival a sugárzó kupolát; végre is leesik az oltár márványlépcsőire.

A tridenti zsinat újjászervező munkája, melynek hatását Franciaországban igen soká ellensúlyozták a politikai hagyományok s a jansenismus, Itáliában azonnal váratlan visszahatást szült. A vallásosság itt igen sokáig szabadság, egyéni hit és szeretet alakjában élt. Mikor azután Joachim abbé jóslatai és Parmai János várakozása ellenére a szolgaság kora újra megszületett a fiui engedelmességnek vége lett; mikor «a szederindák megakadályozták a liliumok növést», Itáliában az emberek lelkiismerete bizonyos közönyösségbe sülyedt, mert képtelenek voltak egy újabb hitet befogadni s ahhoz buzgalommal ragaszkodni.

Magukévá tették ugyan a külső gyakorlatot, de az új katholicismusban többé semmiféle szellemi táplálékot nem találtak s lelküket egyaránt elzárták az enthusiasmus és fanatismus előtt.

A legkevésbé műveltek teljesen pogány babonákba fullasztották régi hitüknek buzgóságát; a legtudósabbak pedig a vallást egyszerű szertartásnak vagy épen mulatságnak tekintették jól nevelt ifjak és ravasz nyárspolgárok számára.

S hogy Itália mint Spanyolország nem volt hajlandó megadni magát a tridenti zsinattól teremtett egyháznak s hogy vonakodott egész erkölcsi életét egy szűkkörű és rideg katholicismus keretei közé szorítani, mint a spanyolok tették: ennek oka az volt, hogy egy hosszú rationalistikus nevelés, mely sokszor a

scepticismusig ment, Itáliát mintegy előkészítette a szellem szabadsága számára.

A classikai műveltség, mely még a legridegebb századokban sem szorult háttérbe, az ó-kor moralistáival való állandó érintkezés s eleven valóság érzéke megóvták Itáliát a scholasticismus túlzásaitól.

A dissidens vallásoknak: tudniillik a görögöknek s az araboknak közelsége az olaszokat a hitbeli egoismustól mentették meg.

A vallási türelem az orthodoxiának igen világos fogalmához vezette őket s a *Három Gyűrű* meséje már jóval Boccaccio előtt ismeretes volt Itáliában. Már korán tudtak syllogismusok nélkül gondolkozni a lélekről, annak rendeltetéséről és kötelességeiről: gondoljunk csak Brunetto Latinira, Dante *Vendégségére* vagy Petrarca leveleire.

Végül ők voltak a keresztyének közt az első, a kik a keresztyéniséget csodálni és módszeresen tanulmányozni kezdték.

Ennek az értelmi fejlődésnek döntő fordulató II. Frigyes uralkodása jelzi s az ő troubadourjainak, orvosainak, imámjainak és alchimistáinak fellépése.

De a szabad gondolatnak és okos kételkedésnek első kísérletei még korábbi időkbe nyulnak vissza. A Clerici Vagantes és a Carmina Buranák, valamint azok az állítólagos heretikusok, a kiknek emléke Villani történetírót annyira nyugtalanította, még a XII-ik századból valók. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az olaszok keresztyénisége rationalistikus gondolatrendszere közt soha sem volt komoly összeütközés. A XIII-ik század történelmi botrány nélkül állíthatta egymás mellé Assisi Szent Ferenczet és II. Frigyeset. Ott, a hol a képzelet szabadon uralkodik a lelken s a betű keveset számít, a hívó a természetfölöttinek akkora szerepet juttathat, a mennyi neki tetszik s ezt nem is mulasztja el soha. Hiszi, hogy Isten nem oly szigorú hitelező, mint az egyház tanítja s ajándékait szeretettel osztogatja a jóakarató embereknek.

De ott, hol a betű megölte azt, a mit a XVI-ik század mély hitnek nevez, a keresztyénnek nincs más választása, mint vagy fentartás nélkül lemondani józan eszéről, vagy pedig a kép-mutató politikusoknak discret hitelenségét elfogadni; vagy magáévá tenni azon egyszerű emberek sajnálatraméltó hitét, a kik egész életüket a természetfölöttiségbe fullasztják vagy pedig állandóan a világiaknak azt a bőven kamatozó jámborságát színlelni, melyet ezek jóhírnevük és előhaladásuk érdekében megőriznek.

Itália a racionalistikus műveltségnek sokkal hosszabb korszakát futotta meg, hogysem alkalmazkodhatott volna egy bizonyos hitbéli gyermekességhez.

A hit szabadságától megfosztva öntudatlanul is megőrizte a gondolat szabadságát s a scepticismusnak azt a fokát, mely szabad vizsgálatra ösztönözve a hívőt, megvédi minden misztikus szenvedélytől.

Ám a keresztyénség, melyet politikai érdekek többé nem védelmeznek s a melynek mysteriumai és fegyelme iránt a tömegnek nincs érzéke, lassanként kialszik, mint a szentély háttérében elrejtett lámpa.

Az olasz keresztyénség történetében a szerző három több főmozzanatot, vagy ha úgy tetszik, szereplőt különböztet meg s ezek: a római egyház, a keresztyén lelkiismeret s a racionalismus, az ironikus hitetlenség vagy szabad vizsgálat, a laikus függetlenségi szellem, a világi hívők ellenállása vagy tudományos közöny. Egymás után foglalkoztatják őt a heresisnek vagy schismának első velleitásai, Bresciai Arnold, Joachim, Assisi Szent Ferencz és rendje, II. Frigyes és Dél-Itália civilisatiója, a joachimismus feltámadása az assisi-i klostromban s a Szentszék küzdelme III. Inceze és VIII. Bonifácz között.

Rámutat egyszersmind arra is, hogy mily szerepe volt az olasz keresztyénségnek a művészetek és a költészet újjászületésében. S mily sugarak estek, a XII-ik és XIII-ik századból kiindulva, Szent Miklós, Pízai János, Giotto, Jacopone de Todi és Dante bölcsőjére.

m.

Friedrich Haack: Die Kunst des XIX. Jahrhunderts. Stuttgart, Paul Neff, 1905.

E mű a Lübke-féle művészettörténetnek ötödik és utolsó kötetét alkotja, de már nem Lübke írta, hanem Haack, a kit erre Semrau, Lübke művének átdolgozója kért fel.

Haack a XIX-ik század művészetét igen gondosan tárgyalja, azonban mégis a nélkül, hogy szempontjait magából a XIX-ik század művészetéből merítette volna. Legfőbb fogyatkozása, hogy sehol sem utal a XIX-ik századbeli művészetnek egyrészt az előbbi századok művészetével, másrészt pedig az élettel való kapcsolatára.

Miben különböznek ugyanis a XIX-ik század művészeti törekvései a művészet korábbi korszakaitól? E kérdésre magában a művészet évszázados fejlődésében találjuk meg a választ.

Kezdetben minden művészet jelképes volt, a mint volt jelképes írás s jelképes zene is. A jelképes művészet abban állt, hogy a tárgyakat nem a maguk egyéni jelleme szerint ábrázolták, hanem bizonyos előre megállapított elvek szerint, mint a hogy most a térképről tanulmányozunk egyes tájakat s előre tudjuk, hogy a kigyózdó vonal folyót, a kör várost, az árnyalt vonalak hegységet jelentenek.

Azután jött az arányok kánonának korszaka, a mint ezeket Dürer és Leonardo tárgyalták oly czélból, hogy a mult hagyományait megértssék és megértessék.

A kánonoktól a harmadik mozzanathoz: a tudományos művekhez jutunk s ekkor a művészet a perspectiva és anatomia tudományából táplálkozott. Az első két mozzanatnak maradványait oly kézikönyvekben találjuk, melyek szabályokat tartalmaznak arra nézve, hogy miként kell embereket és miként tárgyakat ábrázolni, a nélkül, hogy eszükbe jutott volna arra utalni, hogy mind az embert, mind a tárgyakat a maguk természete szerint ábrázolják.

«Mutasd meg nekem, hogyan kell ábrázolni egy embert», vagy pedig: «én nem tanultam meg, hogyan kell rajzolni egy lovat»: — mindezek oly szólamok, melyeket naponként még művészekről is hallhatunk.

Az effajta hagyományok különböző forrásokból táplálkoznak s rendszeresen személyes megfigyeléseket zavarnak össze iskolai szabályokkal, melyeket a görög vagy assyr művészetből vontak le s a melyek épen ezért csak a görög vagy assyr művészetre illenek. Az iskolai szabályok minden esetre igen jó szolgálatot tehetnek azoknak, a kik a typos-festészetet művelik. Csak hogy ez még nem művészet.

Mind Görögországban, mind pedig Európa többi részeiben először az arczképfestészetben kezdett az élet és természetesség egy-két sugára derengeni. De minden őszinteségök mellett is a figurális alakok sokáig egyazon minta szerint készültek. Leonardo felszólítása, hogy a művészet térjen vissza a természethez, akkor teljesen friss erővel hatott.

Leonardo fontosnak találta azt, hogy egy-egy természetjelen-ség minden részletét pontosan megfigyelje; még pedig rajzban,

perspectivában, chiaroscuroban épen úgy, mint a színek valeurje és stilizálás tekintetében. A természetesség látszatát a sötétből a világoshoz való ügyes átmenettel igyekezett létre hozni.

Am a festészet Leonardo óta, sőt Leonardo ellenére is még sokáig bizonyos elméleti szabályok alapján fejlődött. A XVIII-ik század végén s a XIX-ik század elején Dávid a figurális, Valenciennes pedig a tájképfestészetre nézve állítottak fel elméleti utasításokat. Valenciennes szerint a tájképfestőnek, ha sikert akar elérni, mindenek előtt stilusra kell törekednie. A stilus abban áll, hogy az előtér előkelően kidomborodik, jobbról vagy balról néhány geometriai pontossággal készült fa álldogál, középen patak csörgedezik s legalább körrajzban egy vagy több antik épület emelkedik, míg leghátul széles síkságok vagy hegylánczolatok terülnek el.

Vége a XIX-ik század ledöntötte a stilus templomát s a szabad természetnek emelt oltárt. Elkövetkezett a tényben gazdag és világos festészet kora. A tájképfestészet elhódítja a teret a történeti festészet elől s a festők kezdik megfigyelni a fény és a levegő hatásait.

A történeti festészet mindig a formák művészete volt s a formákat az olasz renaissance egészen kimerítette. Ellenben a régibb iskolák még nem tanulmányozták eléggé a fény- és színhatásokat. Ez lesz tehát az új nemzedék feladata, melyet leginkább a tájképfestészet keretében próbál megoldani. Az angol Constable, a ki ifjú korában molnárlegény volt s napról-napra buzgón figyelte az égbolt változásait, mindig így fogta fel festői hivatását.

A természetesség jegyében egész sereg festői iskola alakul, melyeknek elvei csak a részletekben térnek el egymástól, lényegükben azonban megegyeznek. A kézikönyvek hagyományait mindenütt mellőzik s a korábbi korszakok azon mestereire térnek vissza, a kikben elveiknek igazolását látják. Az angolok a Raffael előtti olasz festészetet, a francziák Watteaut utánozzák; az összes nemzetek egyforma lelkesedéssel karolják fel Velazquezet és Rubenst. Rubensben a színek színértékét, átlátszóságukat vagy sűrűségeket s a mesternek színhatásokra való állandó törekvését bámulják; Velazquezben az egyszerű eszközök alkalmazását s a levegő szerepét szeretik. A németalföldi festőkre a tájkép és csendélet jogosultsága miatt hivatkoznak.

S így mindannyian a multal törekszenek áthatni a jelent.

Így jártak el a szobrászok is, a kik közt leginkább Rodin fellépése jelent újítást. Rodin ugyanis megtartja az anyag sajátosságait, melyből szobrait alkotja, s ezért márványszobrai úgy hatnak reánk, mintha kinőnének a márványból, bronz-szobra pedig úgy, mintha a bronzból önként formálódtak volna.

Az építészet eklektikus maradt s a XIX-ik század monumentális épületei közt az antik stílusok talán épen oly mértékben vannak képviselve, mint a renaissance vagy a barok. Egyik építészeti iskola, Semperrel élén, csupa antik épületeket emelt Münchenből Szent Pétervárig.

A festészetre nézve végül még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a német impressionisták s főleg vezérük: Liebermann a maguk szürke színeivel csak igen nehezen érik el azt a hatást, melyet a francziák merészen világos színeikkel oly könnyen elérnek.

A magyar viszonyokra nézve a szerző igen tájékozatlan s a magyar művészeti mozgalmakat épen oly kevéssé tudja valamely általános szempontból áttekinteni, mint a francziát vagy angolt. Paál Lászlót, Lotz Károlyt nem ismeri s nem is említi, Munkácsy Mihályról pedig azt állítja, hogy egy Lieb nevű munkácsi zsidónak volt a fia.

E mellett semmit sem szól a Whistler és Ruskin közt folyó vitákról, melyekből igen szépen meg lehet állapítani az egyes festészeti iskolák közt levő különbséget, valamint arról sem, hogy Franciaországban Carolus Duran volt az, a ki legtöbbet tett szóval és példával arra nézve, hogy Velazquez hatása állandóvá legyen.

E kis hibák leszámításával azonban Haack könyve a XIX-ik századbéli művészetről igen jó tájékozással szolgál s méltóan sorakozik a Lübke-Semrau előbbi négy kötete mellé.

b.

Louis Benoist-Hanapier, Agrégé de l'université, Professeur au lycée de Caen, docteur ès lettres: *Die freien Rhythmen in der deutschen Lyrik. Ihre Rechtfertigung und Entwicklung.* Halle a. d. S., Verlag von Max Niemeyer. 1905. 8-r. 87 l. Ára 2'40 M.

Szabad rhythmusokon a német irodalomban oly versformákat értünk, melyek a prózától — szerzőnk szerint: látszólag — csak abban különböznek, hogy a sorok nem egyenlők, hanem majd hosszabbak, majd rövidebbek. Tényleg híjával vannak a rímnek, a hebung-ok és senkung-ok szabályszerű váltakozásának, a rendszeres strófáknak, egy szóval mindannak, a miről általában metrikai formákra ismerünk.

Szerzőnknek jelen tanulmányával az a célja, hogy — a füzet címe szerint — ezen szabad rhythmusok fejlődésének történetét vázolja és igazolásukat megkísérelje. Igazolásukat? — kérdezzük önkéntelenül, hisz tán eléggé igazolva vannak az által, hogy nagy költők, mint Klopstock, Goethe stb. használták! Valójában nem is azt akarja a szerző bizonyítani, hogy használatuk megengedhető — ebben úgy sem kételkedik senki — hanem azt, hogy a szabad rhythmusok is *versek* a szó legszorosabb értelmében és hogy nem tekinthetők *prózának*, bár művészi prózának. Már előre kijelentem, hogy a szerző nem tudott engem meggyőzni. A kérdést különben sem tartom nagyobb jelentőségűnek sem irodalmi, sem metrikai tekintetben, és a füzet ismertetésére is csak azért vállalkoztam, mert alkalom kínálkozik az újabb német metrika egy-két olyan kérdésének érintésére, melyek ránk nézve sem egészen közömbösek.

A szabad rhythmusoknak szerzőnk szerint legmagasabb rhythmikai egysége a taktusok, az egymással időtartamban egyenlő ütemek. Ennél magasabb egységet nem szabad bennök keresni, sem verssort, sem versszakot. Az ütemek egyenlősége sem adódik magától, de még nem is könnyen, hanem csak úgy, hogy az egyes szótagokat a kiejtésben önkényesen megnyújtjuk, vagy megrövidítjük, pauzákkal töltjük ki nemcsak a senkungot, de a hebungot is, az előbbit felaprózzuk nemcsak két-három, de szükség szerint négy-öt szótaggal is. Ily módon tartja szerzőnk előállíthatónak a szabad rhythmusok egyetlen metrikai elemét, az ütemek egyenlő időtartamát. A részletekben nyilván-

valóan észrevehető, hogy túlságosan is támaszkodik a modern zenére, mintha a zene minden rhythmikái sajátosságának a ,vers'-ben is okvetlenül elő kellene fordulnia. Az persze tudvalevő, hogy a pauzák a metrikában nagy szerepet játszanak, az is, hogy az értelmi hangsúlyozás gyakran erősebben is megváltoztatja a szótagok természetes időtartamát, valamint az is, hogy a senkung a német versben mindenha — csak Opitz okozott ebben a tekintetben zavart — többféleképen módosulhatott: mindezeknek a, hogy úgy mondjam, licentiáknak oly nagy mértékben való kiaknázása azonban, a hogy a szerző teszi, talán még sincs megengedve. Legtöbbünknek rhythmikái érzéke tiltakozik ellene, és tiltakozik ellene határozottan a népköltészet is nemcsak éneklésre, hanem recitálásra szánt termékeiben is. Ily szabadságokkal minden német próza ép oly könnyen, vagy nem több nehézséggel scandálható, mint a szabad rhythmusok. Ezt szerzőnk sem tagadja, de szerinte ezeknek költői hangulata megköveteli az ütemes előadást, míg a közönséges próza nem akar róla tudni. De hol itt a határ? És egyáltalán mióta lehet tudományos elv, ha akarom ilyen, ha akarom olyan? Ha a szabad rhythmusok versek, mert tartalmuk költői (és még hány költői tartalmú prózai mű van!), akkor a ,*Quæ maribus*' költemény, mert alakja vers, pattogó hexameter.

Az ütemegyenlőségnek — ha erőszakos úton is — éreztetése tehát szerzőnk szerint a declamatorikus előadás egyik legfőbb feladata, vagyis inkább — a maga egészében és minden következményével végrehajtva — egyetlen feladata. Minden jó előadásnak természetesen első követelménye az, hogy értelmes legyen. A németben a versek rhythmusa tudvalevőleg a szóhangsúlyon alapszik: a relative erősen hangsúlyozott szótagok alkotják a hebungot, a relative gyöngén hangsúlyozottak vagy hangsúlytalanok a senkungot. A szóhangsúlyon belül azonban az értelmi hangsúly is mindig érvényesül, vagy legalább is kell érvényesülnie: ez állapítja meg a relativitást és ez adhat ugyanazon versformának másféle, monopodikus vagy dipodikus jelleget. A szabad rhythmusokban a szóhangsúly semmi, minden a mondat- vagy értelmi hangsúly. Az egyes ütemek elhatárolásában, az iktusok hovahelyezésében egyedül ez dönt: a mondat hangsúlytalan részeit majd csoportosan magához rántja, majd érezvén a maga önálló jelentőségét mind ellöki magától. Világos, hogy itt egy-egy ütem mindig egy-egy szólam (Sprechtakt) a terjedelem-

nek majdnem ugyanazon szabadságával, mint a prózában. De — mondja szerző — a míg a prózában az egyes szólamok időtartamban egymástól különböznek, a szabad rhythmusoknál az előadásnak okvetlenül és mindenáron egyenlővé kell tennie, mert — különben nem versek, hanem próza, ha mindjárt valamivel rhythmikusabbak is a közönséges prózánál, a hol a hangsúlytalan vagy gyöngye rész a négy-öt szótagot is meghaladhatja.

Az értelmi hangsúlyozásnak ezt a döntő szerepét és egyedül ennek érvényesülését tartja a szerző a szabad rhythmusok legnagyobb előnyének. Olyan előnyük ez, mely őket az ő meggyőződése szerint a modern lyrának minden másnál alkalmasabb formájává, sőt az egyetlen alkalmas formává teszi. Szerinte semmiféle más forma nem érezteti velünk oly közvetlenül és szabadon a gondolat lüktetését, az érzelmek hullámozását, a hangulat festőiségét, mint ezek a szabad rhythmusok. Ennek ösztönyszerű felismerése vezette Klopstockot, a mikor őket a német irodalomban először alkalmazta. De bár feltaláljuk, még sem volt igazi mesterök, sőt szerzőnk szerint Goethének is kevés érzéke volt hozzájuk. Épen ezt fejtegeti a szerző tanulmányának történeti részében és azt tartja, hogy Heine és Scheffel jobbat nyújtottak ezen a téren, bár az utóbbi nagy közeledést mutat a rendes verseléshez. Valamennyinél tökéletesebbet, sőt abszolút tökéleteset Holz Arno alkotott, a kit szerzőnk az utolsó tíz év költői, tehát a legmodernebb lyrikusok közül kiragad.

Szerzőnknek e különös, meglepő ítéleteit csak álláspontjának egyoldalúsága értetheti meg velünk. Klopstockról való véleménye még nem mondható lehetetlennek: a találmányok rendszerint tökéletesbülnek, és pedig többnyire nem a feltaláló, hanem mások által. De a mit Goethéről mond, a ki a német verselésnek tudvalevőleg legnagyobb, szinte csodásan sokoldalú mestere, már a priori hihetetlen. És miben áll Holz szabad rhythmusainak nagy tökéletessége, a ki hozzá nem is tudja, hogy «szabad rhythmusokat» ír, hanem az «immanens, a tartalomból kinövő rhythmusok» feltalálójának tartja magát? Szerzőnk szerint abban, hogy a sorok terjedelmét a «természetes előadás» követelményei szerint szabja meg. «A sorvégek meglehetősen hosszú pauzákat jelentenek. Hogy ebből látszólag túlságosan hosszú verssorok származnak, azzal a költő nem törődik. Nagyobb pauzákat üresen hagyott sorközökkel jelöl, a hogy a strófák elválasztásánál mindenkor szokásos volt. Enjablement-ok (= a

szólalomoknak a verssorok által való szétszakításai) *Phantásus* című versgyűjteményében (megjelent két füzetben 1898- és 1899-ben, Berlinben) nem találhatók, kivéven akkor, ha egy bizonyos szónak váratlan pauzával erős nyomatékot akar adni». Ez tehát Holznak és a többi moderneeknek nagy, Goethét megszégyenítő rhythmikai művészete! És mi a lényege? Semmi egyéb, mint egy bizonyos írásmód, a melylyel a költő költeményeinek előadását szabályozni akarja, tehát olyan eljárás, melyet iskoláinkban is néha követnek, midőn a versek átírásával a tanulókat értelmes szavalatra akarják szoktatni. Az egyezés a két eljárás közt annyira megy, hogy a szerző szeretné, ha a költők többször megjelölnék az iktust, tehát az értelmi hangsúlyt, a hogy mi tanárok szavalásra szánt szövegeknél a nyomatékos szót szoktuk aláhúzni. És mi van a rhythmussal, mely annyira természetes, hogy a szerző szükségesnek találja a költőtől való markirozást? Bizonyos vagyok benne, hogy Holz nem akart egyenlő időtartamú ütemeket írni és hogy nem is kívánja költeményeit ütemesen előadatni. Hisz az ilyen rhythmus iskolaízü volna, Holz és társai pedig nem philisterek: ők formában és tartalomban egyaránt — Minor szavai szerint — a negyedik dimensio számára írnak. Ezt mutatják azok a «hatásos» szemelvények is, melyeket szerzőnk füzetjében közöl és a melyekben költészetet és rhythmust közönséges halandó a legnagyobb jóakarattal sem tud felfedezni. Bizony többnyire csak próza az, melyet az egyenlőtlen sorokba való szakítás még élvezhetlenebbé tesz. Ha Holz egyáltalán, akár tudatosan, akár öntudatlanul, valamiféle rhythmusra törekedett, az csak a gondolatrhythmus lehetett, melynek árnyéka mintha néha átsuhanna ezeken — a hogy nevezni szeretik — polyemetereken. Más rhythmusnak, nevezetesen a szorosabb értelemben vett és az ütemek egyenlőségén alapuló rhythmusnak nyoma sincs.

Szerzőnk a szabad rhythmusok valóságos rajongója. Szerinte szabad rhythmusok a prózában írt költemények (ilyet idéz Bierbaum Otto Gyulától) is, de sőt ilyenek «Klopstock óta a legtöbb német költő jambikus és trochæikus versei, vagy akár hexameterjei is». Úgy látom, szeretné is őket mind a szabad rhythmusok mintájára átírni, a hogy Schiller *Messinai ara* című drámájának első soraival tényleg meg is kíséri. De miért csak Klopstock óta, miért nem már Homeros és Pindaros óta? Szerzőnk erre nem felel egyenesen; a felelet úgy látszik abban

a kijelentésben rejlik, hogy a szilárd metrumok csak oly maradványai régi, nagyon egyszerű orchestikus rhythmusoknak, mint a drámaíró Corneille három egysége a görög drámaírásnak. Hogy a kettő közt semmi hasonlóság nincs, sőt, hogy a fejlődés természetszerűsége tekintetében a legnagyobb ellentét forog fönn, nem szorul bizonyításra. De a hibás hasonlattól eltekintve sincs a szerzőnek igaza.

Való, hogy a verses forma régi traditio abból a korból, mikor zene, ének és táncz még együtt járt. Abból azonban, hogy az az egység már évszázadok óta általánosságban, ha nem is minden esetben, megszűnt, csak az következik, hogy a metrikai forma nem feltétlen kelléke a költészetnek, de nem egyúttal az is, hogy a költészet ezzel elvesztette volna jogát a metrumhoz. A költészet van olyan független a zenétől, mint a zene a költészettől, és a nyelvi metrum nem a zenei taktus következménye, hanem mindkettő művészetök időbeli voltából folyik, a mint a térbeli művészetek sem egymástól kölcsönözték, mert lényegökből folyik, a symmetriát. De bár a verses forma nem föltétlen szükségesség, mégis tény, hogy még mindig használatos és pedig oly mértékben, hogy mellette épen a lyrában a próza és a német irodalomban a szabad rhythmusok használata számba sem jöhet. És pedig használták az újabb és használják a legújabb időben minden népnek legnagyobb lyrikusai, és vajon ennyi forradalmi és teremő elme pusztán megszokásból, divatból ragaszkodott volna a verses formához? Vajon Klopstock sejtése után másfél századon át egészen Holzig és társaiig kellett-e volna a lyrának várakoznia, hogy a metrumos formától szabaduljon, ha ez tényleg nem lenne egyéb kelletlen nyűgnél?

A szerzőnek egész gondolatmenetén megérzik francia volta. Látszik, hogy a modern francia metrika elvein nevelődött, melyeket azonban a maguk korlátlanságában semmiképen nem szabad a német verselésre átvinni. Egyebek között már csak azért sem, mert a míg a francziában összefüggő beszédben csak az értelmi hangsúly érvényesül, a németben még ilyenkor is megmarad a külön szóhangsúly. És még valaminek káros hatása érvényesül a szerző fejtegetéseiben, még pedig egy visszaélésnek: a modern színpadi és általán declamatorikus előadásmódnak, mely szerzőnk szerint a kötött rhythmusokat is szabadokká teszi. Mert határozott visszaélés az, hogy a verses formában írt költői műveket ma mindenütt, még az iskolában is, úgy adják elő,

mint a prózát: a versnek, a metrumnak elvész minden nyoma. Sőt a kritikusok kemény szemrehányást tesznek színésznek és szavalónak, ha előadásán csak leggyengébb lüktetése is érzik a rhythmusnak. Szó sincs róla, az értelmi hangsúly bizonyos fokig soha büntetlenül el nem hanyagolható, a metrumnak sem szabad annyira pattognia, hogy a hallgató lábát mozgásra izgassa, az előadásnak mégis mindvégig a rhythmus hullámain kell szeliden ringania, mozgatva és előrehajtva, de meg nem zavartatva a logika evezőcsapásaitól. A rhythmikus lejtésnek úgy kell az előadást kísérenie, mint kíséri a repülést a szárnyak suhogása. Ha nem így járunk el, vétünk a költő intentiói vagy legalább is művészi ösztöne ellen, még akkor is, ha ő maga a ma dívó előadást kívánná. Mert ha még meg is engednők, hogy a modern költő csak megszokásból használja a verses alakot, mégis kétségtelen, hogy rhythmikus formára törekedvén, fejében a gondolat a maga nyelvi kifejezésében már rhythmikusan születik, és hogy nem gyömöszöli utólag, ha itt-ott tán fönn is akad, verslábakba, ütemekbe. A rhythmus ott zsong a költőnek, a valódi költőnek, lelkében az ihletnek már első perczében és aztán varázsában tartja mindvégig: tagolja a gondolatokat, színezi az érzelmeket és lélegzetévé lesz a műremeknek mint szellemi organizmusnak. A ki nem hiszi, olvassa el Goethének vagy Petőfiének egy dalát, engedje át magát egészen hangulatának minden logikai czélzat nélkül és érezni fogja, hogy úgy kering benne a rhythmus, mint meleg testben a vér. Valódi költő nem ír a szem számára, nem ír papirosverset.

De azért, mint már említettem, a vers és a szorosabb értelemben vett rhythmus nem feltétlen kelléke a költeménynek, még a lyrai költeménynek sem. Lehet a tartalma olyan, hogy nem kívánja meg a verses formát, hogy a próza, akár egyfolytában, akár a szabad rhythmusok mintájára írva, inkább felel meg hangulatának. Mert ennek is meglehetnek a maga előnyei, és ha a versszerző művész és nem mesterember, mindig meg fogja érezni, melyik az alkalmas forma és nem fog versekbe szedni olyan tartalmat, mely naturalisztikus voltával tiltakozik a rhythmikus előadás ellen. Azért még így is meg lesz a zenei eleme, a mint a beszéd, vagy írásban megrögzítve, a stylus, természetesen a prózai is, soha sincsen zeneiség ellen. Hogy ebben a «nyelvi dallamosság»-ban törvényszerűség uralkodik, Sievers Eduárd ismerte fel először, és felfedezése kétségtelenül igen nagy jelen-

tőségű. Ez a dallamosság immanens eleme minden nyelvi terméknek, mely hatalmába ejti minden naiv előadóját még akkor is, ha talán nyelvét meg sem értene. Sievers eddigi néhány rövid és inkább alkalomszerű fejtegetésével*) nem tudta szerzőnket e dallamosság törvényszerűségéről meggyőzni, a mint e fajta kérdésekben a demonstratio írásban tényleg mindig nehéz. A kinek azonban csak egyetlen egyszer alkalma volt, ennek az igazságnak gyakorlati bizonyítását hallania, egy perczig sem kételkedhetik nemcsak igazság voltában, hanem főként az irodalmi kritikára nézve korszakos fontosságában sem. A kutatás ép azért türelmetlenül várja Sievers alapvető munkáját, mely hivatva lesz egyik alapokát felderíteni, annak a régi, lényegében titokzatos igazságnak: *le style, c'est l'homme*. Minden írónak meg van a maga saját, egyéni melodiája, mely összeforrott lényével és a mely rányomja bélyegét minden alkotására. Hatalma alól nem tud szabadulni és legföljebb az áll módjában, hogy egyes elemeit variálván, így vagy úgy módosítsa.

Szerzőnk nem értvén meg Sievers bizonyítását, a nyelvi dallamosságot fejtegetéseiben készakarva figyelmen kívül hagyta. Ha ennek törvényszerűségét átértette volna, sokat talált volna megmagyarázva abból, a mit mindenáron a szabad rhythmusok verses elemének akart bizonyítani. Akkor észrevette volna, hogy a melodia más, mint a vers, hogy fölötte áll ütemnek vagy tactusnak, hogy közös sajátossága a versnek és a prózának és a kettő között ingadozó «szabad rhythmusok»-nak.

B. J.

Das Leben Richard Wagners in sechs Büchern dargestellt von Carl Fr. Glasenapp 4. Ausgabe. Leipzig 1904—5. Nagy 8.-rét, négy kötet.

Wagner Rikhárdal újabban ismét bővebben foglalkozik a világ. Az imént lefolyt bayreuthi ünnepély fölélesztette még a «nagy közönség» érdeklődését is irányában. A Wagner-kultusz megújulásának tanújelül kell tekintenünk azt a körülményt is, hogy a Glasenapp írta életrajz harmadik kiadását, mely csak

---

*) V. ö. főként: *Ueber Sprachmelodisches in der deutschen Dichtung*. (Annalen der Naturphilosophie, I. köt., 76—94. l.)

1896-ban jelent meg, immár egy negyedik (unverändert) kiadás követte, de az új beosztás szerint, három helyett négy kötetben.

Szerző egyéniségéről elegendő lesz annyit említeni, hogy Glasenapp a Wagner-cultusnak egyik legkiválóbb irodalmi apostola Németországban.

Az első kötettel, mely a «Vorgeschichtliches»-nek címzett fejezetén kívül, Wagner életének első 30 évvel (1813—1843) foglalkozik, egész röviden végezhetünk. Ez a *Rienzi* és *A bolygó hollandi* operák megírásának és előadásának a korszaka, melyekről szerzőnk a második könyvben értekezik, melynek elég jellemzőleg e címet adta *Irrfahrten und Irrungen* (1833—1843).

Az olasz opera mindenhol még fénykorát élte; Angliában épügy, mint Németországban és Párisban, hol X. Károly idejében a Faubourg-St.-Germain előkelő családoi megtiltották ugyan fiatal leányaiknak a színházba menni francia szindarabokat megnézni, de megengedték nekik az operába elmenni, még pedig kettős okból. Az olasz énekesek tudniillik nem valának kiközösítve az egyházból és az ártatlan leánykák nem értették meg a szöveget. Legalább ezt állítja *Souvenirs*-jeiben Stern Dániel, ki nem más, mint d'Agoult grófné, Liszt Ferencz három gyermekének, köztük Wagner Cosimának, *ci-devant* Madame Bülow-nak édes anyja.

A második kötet (Drittes Buch: Der Revolutionär) az 1843 és 1853 évek közötti időszakkal foglalkozik. Ebben az időben írta meg Wagner *Tannhäuserjét* és *Das Judenthum in der Musik* című dolgozatát, mely eredetileg a *Leipziger Musikzeitung* két számában jelent meg és oly sok ellenséget csinált és kellemetlenséget okozott neki.

A *Forradalmár* címet azért adja szerzőnk jelen könyvnek, mert az 1848-diki májusi események magukkal ragadták Wagnert is, ki kénytelen volt megugrani Drezdából, hol mint életírója pontosan följegyezte — 1843-iki február 2-dikáni «dél-előtti» (így!) tizenkét óra óta mint «Königlicher Hofkapellmeister auf Lebenszeit» működött volt. Több «czinkostársát, kiket sikerült elfogni, mint például Röckelt, a Beust kormány közegei halálra ítélték, de miután az ítéletet csak 1850-ben erősítették meg, a király «kegyelemből» a büntetést élethossziglani fogságra változtatta és Röckel tizenegy év múlva ismét visszanyerte szabadságát.

Ebbe az időszakba esik egyszersmind Liszt Ferencznek át-pártolása is a Wagnerismushoz. Azt, hogy ez mily fontos forduló-

pont volt Liszt művészi pályafutásában s mily döntő hatással volt később a modern magyar zene fejlődésére is, fölösleges lenne újra megmagyarázni az olvasónak, ki figyelemmel elolvasta, példának okáért Seprődi Jánosnak érdekes cikkét *Főldatok a magyar zene körül a Budapesti Szemle* idei májusi füzetében.

Wagner a mi honfitársunkkal először már 1840 őszén Párisban találkozott volt, hol Liszt éppen akkor a Salon E-ard-ban magán matinée-ket adott. Maurice Schlesinger mutatta be Wagnert futólagosan Lisztnek a saját irodájában s a fiatal német meg is látogatta az ünnepeelt magyar művészt, de csak egyetlen egyszer, mert — visszatetszést kellett benne főleg az, hogy Liszt nem szállt szembe az uralkodó izléssel, sőt ellenkezőleg saját jobb belátása ellenére még meg is hódolt annak. Így példának okáért az 1841-dik év tavaszán egy a Beethoven-émlék javára adott hangversenyen, melynek programja kizárólag a nagy mester műveiből volt összeállítva, Liszt a párisi hallgatóság sürgős követelésére a Beethoven szerzeményei közé beékelt egy phanthasiát az *Ördög Róbert*ből. Eleinte maga is visszariadt ily szentségtöréstől, de a közönség nem tágtított és Liszt ily szavakkal: «Je suis le serviteur du public; celà va sans dire!» a zongorához ült és «mit zerknirschender Fertigkeit» eljátszotta a közönség kedvenc darabját.

Glazenapp nagy meglepéssel jegyzi meg, hogy Liszt később maga is megbánta hibáját és teljesen igazat adott Wagnernek, hogy a művésznak nem szabad a művészi izlést a közönség izlésének alárendelnie.

Lisztnek átpártolása a Wagnerismushoz azonban csak 1851-ben volt teljes, midőn tudniillik Lohengrint előadták Weimarban. Liszt egy lelkesedéstől eláradó cikket írt az operáról, mely azután egy már korábban a *Journal des Débats* hasábjai-ban közölt *Tannhäuser* cikkével együtt könyvalakban is megjelent *Lohengrin et Tannhäuser de Richard Wagner* cím alatt Lipszében a Brockhaus czég kiadásában a mondott esztendőben.

A harmadik kötet az 1853—1864-diki időközt tartalmazza. Ebbe esik a zürichi zeneünnepély, melyen Liszt Ferencz is megjelent. Nem ezen, hanem egy későbbi látogatása alkalmával írta Keller Gottfried, hogy Wagner Rikárdot Liszt jelenléte ismét «sehr rappel-köpflisch und eigensüchtig»-gé tette.

Ebben az időszakban szerzette Wagner a *Rheingold* és *Walküre* című operáit, továbbá *Sigfried*jét és későbbben *Tristan*

és *Isoldét*. Londonban is járt, hol az időjárás elkomorította őt és az angol étektől megcsömörödött; a zenészeti izlés pedig elkésérítette őt egészen.

Párisban, hol a *Tannhäusert* mutatta be az operaházban, sem járt jobban, mert a nemzeti és zenészeti chauvinisták ellenes álláspontot foglaltak el ellene és Napoleon császár sem volt képes megmenteni őt és zeneművét, melyet irgalmatlanul kifütyültek s mely ennek következtében szégyenletesen megbukott. Háromszor adták elő és Glasenapp jellemzőleg «die drei Schlachtabende»-nek nevezi a három estét. Wagner kizárta a színházból a hivatásbeli claque-ot, személyesen dirigált és hallani sem akart egy balletről, melyet a párisi közönség hangosan követelt s mely nélkül egy operát el nem képzelhetett. Jellemző még a francia főváros akkori viszonyaira az is, hogy az ellenes párt élén a napi sajtó és — a Jockey-club vitézkedtek.

Bécsben ellenben, hol kétszer is megfordult s hol első látogatása alkalmával *Lohengrinjét* adták elő az udvari színházban, második ottlétekor pedig három hangversenyt adott a Theater an der Wien-ben, jobban fogadták és a Wiener Männergesangvereinein fáklyásmenettel tisztelte meg őt.

A leglelkesebb fogadtatással azonban nálunk Pesten találkozott. Igen díszes közönség töltötte meg a nemzeti színházat a zsúfolásig és zajos éljenzéssel fogadták a mestert. A tapsvihár különösen a második hangverseny alkalmával, 1863 július 28-án óriási volt. Szerzőnk szerint Wagner a pesti látogatás után Bécsből Ábrányi Kornélhoz, a *Zenészeti Lapok* szerkesztőjéhez, egy levelet is intézett «angeblich über ungarische Musik handelnd»; a levelet azonban csak az Oesterlein-féle katalogus útján ismeri.

Arra, hogy mily jól érezte magát nálunk a mester, Glasenapp idézi egy költeményét, melyben Wagner enged Tichatschek, az énekes egy kérelmének, hogy engedjen el valamit Hünerefürstnek, a kis rostocki színház igazgatójának a *Lohengrin* előadása után járó tiszteletdíjból. A költemény hat sorból áll, de elég lesz a két utolsót idézni.

Ich tu's für meinen Tichatschek; darum die Pflök' zurück ich steck';
Sonst sagt' ich, weil's grad hier geschäh', wohl: B... a teremtete!

Pesth, den 24. Juli 1863.

Richard Wagner.

A költemény megjelent a nemrég sajtó alól kikerült *Gedichte von Richard Wagner* című kis gyűjteményben is (Berlin 1905)

még pedig itt is és az életrajzban is a kipontozott szóval teljesen minden kihagyás nélkül.

Wagner szerencsésének csillaga ezután nemsokára föltűnt. «Die grosse Wendung ist eingetreten.» Lajos bajor király meghívatta őt és a mester azt írja a látogatás után, hogy a király rendkívül megkedvelte őt; fölszólította, hogy maradjon mindenkorra nála. Dolgozzék, pihenjen nála, adassa elő műveit. A király mindent elő fog teremteni, a mire szüksége van. Fejezze be a Nibelungent és a király elő fogja adatni, úgy a mint a mester kívánja. Korlátlan hatalmú úr lesz nála, nem karmester, hanem a király barátja. «Kann das Anderes als ein Traum sein? . . . Mein Glück ist so gross, dass ich ganz zerschmettert davon bin.»

Vége a negyedik kötet az 1864 és 1872-iki évek közötti időközzel foglalkozik, élszava 1903 október 22-éről «am Geburtstag Franz Liszt's» van keltezve.

Az életrő e kötetben (Fünftes Buch. Der Reformator) elbeszéli a mester találkozását s későbbi viszonyát az utóbb oly szerencsétlen véget ért bajor királylyal; leírja a kabineti iroda és az ultramontán párt áskálódásait Wagner ellen, ki ellen időfolytán sikerült is a közvéleményt fölbujtogatniok.

Ez időszakba esnek a *Tristan* és a *Meistersänger* előadásai, a *Siegfried* befejezése, továbbá a bayreuthi színház eszméjének megfogalmazása és az épület alapkövének ünnepélyes letétele zordon esős időben. A bajor király ez alkalommal üdvözlő táviratot küldött, de nem jött el. Liszt Ferencz sem volt jelen, mert Wittgenstein hercegnének úgy tetszett, de meleg, ámbár rövid levelet intézett Wagnerhez, melyben hő óhaját fejezte ki őt ismét viszontláthatni, mely egy negyedév múlva csakugyan teljesedésbe is ment. A színház azonban csak 1876. év augusztus havában nyílt meg.

Ebbe az időszakba esik továbbá első nejeének és hú kutyájának Pohnak halála, a mi magában a szövegben van elbeszélve, Liszt Ferencz édes anyjának elhunytáról azonban csak egy kis jegyzetben van szó.

Az ötödik és hatodik kötet még nem jelentek, meg ámbár az első négy már négy kiadást ért.

K. L.

History of the Orthodox Church in Austria—Hungary. I. Hermannstadt by Margaret G. Dampie Published for the Eastern Church Association. London 1905. Kis 8. rét VIII = 80 l.

Nincsen talán egyetlen egy ország sem a világ kerekségén, hol annyi mindenféle társaság, egyesület, association stb. működik a furcsábbnál furcsább, elérhető és elérhetetlen célok megvalósítására, mint Angliában. Ilyen furcsaság az *Eastern Church Association* is, élén a maga nemében híres *Athelstan Riley*vel. Az egyesületnek egyik célja a művelt nyugatot felvilágosítani a «keleti keresztyének» állapotáról, élet módjáról és a közvélemény segélyével sorsuk javítására közrehatni.

Eddig a társulat a kelet-sztyiriai és orosz keresztyénekről szóló munkácskákat adott ki, összesen négyet. Némi megtiszteltetésnek kell tekintenünk, hogy legújabban a nagy-szebeni görög-keleti érsekségre fordította figyelmét a társulat és meg is köszöntük volna a fáradságot Dampier kisasszonynak, ha nem oly magyarellenes forrásokból merítgetett volna mint pl. Schaguna érsek műve *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oestreich* (Nagy-Szeben 1862). Annak, hogy mily behatóan tanulmányozta a kisasszony a forrásait, ékesen szóló tanubizonyossága pl. az, hogy Hurmuzaki kivétel nélkül «Hurzumaki»-nak van idézve; rövidítve is csak «Hurz».

Azért teljesen el vagyunk készülve az olyanféle helyekre, mint példának okáért ez:

«Leopold már kikergette I. Apafit és török istápolóit Erdélyből 1686-ban és osztrák csapatok elfoglalták Kolozsvárt, Nagy-Szebent és Dévát. A fejedelemség így az osztrák ház alá került, melynek uralmát azóta folyvást elismerte.»

Joan Slavici szerint, Saguna nem is volt erdélyi fiú, de még dáko-rumuny sem, hanem Miskolczon született 1809 újév napján egy makedo-rumuny eredetű családból, mely a XVII-ik században Grabovából kivándorolt és előbb Galicziában, később pedig Felső Magyarországon telepedett le. Apja jómódú kereskedő volt Miskolczon, hol a fiú a gymnasiumot végezte. Az apa halála után azonban Pestre került nagybátyjához, Grabovszki Athanázhoz, egy gazdag kereskedőhöz s ennek házában tanulta meg az oláh nyelvet, melyet előbb nem ismert. Eleinte jogi tanulmányokat végezett, de csakhamar a papi pályára adta magát, mely

a magyar alkotmány legádázabb ellenségei közé sodorta őt és így módon a makedo-rumuny miskolczi fiúból az osztrákoknál is osztrákabb magyar-faló pecsovics és muszka-vezető lett. A balázsfalvi népgyűlésen már mint püspök 1848 május havában ő volt a főkolompós, mert tisztvársa, a másik püspök nem igen értett a politikához. Az ő fáradozásainak köszönhető, hogy 1864-ben a nagy-szebeni görög-keleti eparchiát önálló metropoliává emelte a «landesfürstliche Gewalt», s hogy az aradi közönséges eparchiát és a verseczi közönséges eparchiának oláh részét alája rendelték.

Eljött azonban a magyar állam ellenségeire nézve oly szomorú nap, midőn «a császár a jó oláhokat a magyarok kezébe kiszolgáltatta» (impératul ne-a dat pe măna Ungurilor). Midőn Sagunát Bécsbe idézték, türelemre kérte nyáját, ; visszajövet azonban csak vállat vonított és elmondotta az ismert szárnyas igét «Flere possem, sed juvare non!» (Sírni tudnék, de segíteni nem!) Mint jó lekipásztor és jobb pecsovics arra intette nyáját, hogy megnyugodva az Isten akaratában és bízva a bécsi Hofburg jóságában, törődjenek bele a dolgok új rendjébe.

Még egy kísérletet akart azonban tenni; egy újabb népgyűlést hirdetett, de Lónyay Menyhért az akkori magyar miniszterelnök megelőzte őt s kinyújtotta engesztelő jobbát az elégületleneknek, melyet ezek elfogadtak és a népgyűlésre nem volt többé szükség.

Saguna 1873-ban halt meg és Resinárban temették el — írja Dampier Margit — «az összes oláh nép siralmai (lamentations) között, kik elismerték, hogy vele nemcsak lelki pásztorukat, hanem nagy nemzeti vezérüket is elvesztették. Halála óta — post hoc, ergo propter hoc — Ausztria-Magyarországban az oláhok sorsa, a papoké épenúgy mint a laikusoké, fokozatos javulást mutat, ámbár kétségen kívül még marad sok tennivaló, a mit azonban csak az idő és a jóval elterjedtebb nevelés lesz képes keresztül venni.»

Czélzás van-e talán ebben az *Eastern Church Associatio* egy másik föladatára, mely abban áll, hogy a «kelet keresztényeivel az anglikán egyház tanait és elvszabályait megismertessék», minden bizonyára oly czélből, hogy megkísértsék azt a nehéz föladatot, mely nem sikerült Rákóczy Györgynek, hogy tudniillik az oláhokat a protestáns akolba tereljék. Jó szerencsét kívánunk a kisasszonynak és barátainak.

Új magyar könyvek.

Ányos István dr. Az okviszony ismerettana. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. 147 l.) 2 K 40 f.

BacsKay Miklós Magyar gyárak és iparvállalatok czimtára. 1906—1907. Lőcse, 1906. (Budapest, Lampel R.) (8-r. 685 l.) 20 K.

Baintner Ferencz dr. A borászat kézi könyve. Kolozsvár, 1906. (Budapest, Ráth M.) (8-r. 301 l.) 4 K.

Balaton (A—) tudományos tanulmányozásának eredményei. A nagymélt. m. kir. földművelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi ministerium támogatásával kiadja a m. földrajzi-társaság Balaton-bizottsága. I. kötet. A Balatonnak és környékének phisikai földrajza, IV. rész. 3 ik szakasz. A Balaton-vidéki növény fenologiai megfigyelések eredményei. Néhai dr. Staub Móricz hátrahagyott irataiból sajtó alá rendezte dr. Bernátsky Jenő. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (4-r. 55 l.) 5 K.

Bedő Mór dr. A magyar kereskedelmi jog rendszere. Második javított és bővített kiadás. (Jogi compendiumok gyűjteménye. 26—28.) Budapest, 1906. Politzer. (8-r. 339 l.) 4 K 80 f.

Bosznia- és Hercegovina közigazgatása. A cs. és kir. közös pénzügyministerium jelentése. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (4-r. VIII, 568 l.) 15 K.

Dús László. Dalmátia a magyar közjogban. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 81 l.) 1 K 50 f.

Éhen Gyula. Városaink közléte. Szombathely, 1906. (Budapest, Nagel O. biz.) (8-r. 137 l.) 2 K.

Entz Géza id. Az állati szervezet és élet alapvonalai. A legegyszerűbb állat. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. 38 l.) 50 f.

Ferenczi Imre. A munkás-lakáskérdés, különös tekintettel Budapestre. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. XI, 176 l.) 4 K.

Grill-féle Döntvénytár. Főszerkesztő Vavrik Béla dr. Szerkesztő Gyomai Zsigmond dr. Polgári törvénykezés. Különös eljárások.

VII. kötet. Örökösödési eljárás. Telekkönyvi rendtartás. Ügyvédi rendtartás. Közjegyzői rendtartás. Szerkesztették König Vilmos dr. és Térfi Gyula dr. Budapest, 1906. Grill. (8 r. 617 l.) 10 K.

IX. „ Büntető jog és bünvádi eljárás II. Büntető törvénykönyv a kihágásokról. Mellék törvények vétségekről és kihágásokról. Sajtótörvény. Bünvádi perrendtartás. Szerkeszti Edvi Illés Károly dr. Budapest, 1906. U. o. (8-r. 395 l.) 7 K.

Hensch Árpád. Mezőgazdasági üzemtan. II. kötet. Mezőgazdasági becslés és előszámítástan. Második bővített kiadás. Kassa, 1906. Vitez. (8-r. 246 l.) 3 K.

Jankovics Marczell dr. Sasfészkek. Bolyongások a legmagasabb hegyeken. Budapest, 1906. Turista-egyl. (8-r. 191 l.) 4 K.

Kelemen Béla. A magyar helyesírás kis szótára. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 168 l.) 1 K.

— Jó magyarság. Tanácsadó a magyar nyelvtan és helyesírás kétséges eseteiben. Budapest, 1906. Athenæum, (8-r. X, 238 l.) 3 K.

Lexikon, mezőgazdasági. — Állatgyógyászat, állattenyésztés, baromfitenyésztés, borászat, építészet, erdőszet, gazdasági eszközök, gazdasági üzletvitel, gyümölcsészet, haltenyésztés, kártételek, kertészet, méhészet, mellékhaszonvételek, mezőgazdasági közgazgatás, növénytermesztés, rét és legelő, selyemhernyótenyésztés, szőlőszet, takarmányozás, talaj és javítása, tejgazdaság és egyéb, a mezőgazdaságra vonatkozó öозlemények. Szerkesztették Bezerédj Adorján és Szilassy Zoltán. II. kötet. K— Z. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 507—1172 l.) A két kötet ára 30 K.

Lux Terka. A mire születünk. Regény, Budapest, 1906. Légrády testv. (8-r. 248 l.) 2 K 40 f.

Miklós Ödön összegyűjtött munkái. II. kötet. Negyedszázad a magyar közéletben. Sajtó alá rendezte Bácskay Gyula. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. XI, 455 l.) 5 K.

Návay Aladár. Vázlatok Franciaország köзgazdaságáról. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 464 l.) 10 K.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1906. Franklin-t. (16-r.)

1427—29. szám. *Gobineau J. A. gróf.* A samakai tánczosnő. Francziából fordította Szabó Károly dr. (96 l.) 60 f.

1430—34. „ *Gyöngyösi István.* Murányi Vénus. Harmadik kiadás. Az első 1664-ki kiadás után sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Badics Ferencz. (225 l.) 1 K.

1435—36. „ *Gyulai Pál.* Az első magyar komikus. Egy anya. Elbeszélések. (68 l.) 40 f.

1437—39. „ *Wolfner Pál dr.* Vázlatok a szabadelvűség történetéből. (115 l.) 60 f.

1440—45. „ *Putapenko N. J.* A maga emberségéből. Oroszból fordította Ambrozovics Dezső. Második kötet. (286 l.) 1 K 20 f.

1446—49. „ *Machiavelli Miklós.* A fejedelem. Olaszból fordította Orbán Dezső. (135 l.) 80 f.

Petrik Géza. Magyar könyvészet. 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása tudományos szak- és tárgymutatóval. A magyar tudományos Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. Negyedik füzet. Kuttner—Országgyűlés. Budapest, 1906. Eggenberger (8-r. 481—640 l.) 5 K.

Privoszky Alajos dr. Az abszolút geometria elemei. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 131 l.) 5 K.

Ritook Emma. Egyenes uton — egyedül. Regény. Az *Új Idők* pályázatán 2000 koronát nyert mű. (Egyetemes Regénytár. XXII. évf. 7. sz.) Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 154 l.) 1 K.

Schmidt F. A gyakorlati fotografozás kézikönyve. A 10-dik kiadás nyomán fordította Csopey László. Az eredetivel összehasonlította Wartha Vincze. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1906. Kilián F. és utóda. (8-r. XXIII, 498 l.) 10 K.

Steineker Ferencz dr. A mezőgazdasági termények, termékek és czikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1905: XLVI. t.-cz. és a vonatkozó jogszabályok magyarázata. (Gyakorlati közgazgatási könyvtár és döntvénytár. XII. sz.) Budapest, 1906. Toldi L. (8-r. 115 l.) 2 K 50 f.

Szőnyi Tódor. Az emberi hang és kiképzése. Budapest, 1906. Löblovitz Zs. (8-r. 122 l.) 4 K.

Tóth-Szabó Pál dr. Szatmári György primás. (1457—1524.) Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 315 l.) 9 K 60 f.

Török Aurél dr. A Lombroso-féle bűnügyi embertan alapeszméjéről. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. 36 l.) 50 f.

Vámtarifa, az új autonom. — A szerződéses tételekkel. Budapest, 1906. Toldi L. (16-r. XVII, 349 l.) 4 K 50 f.

Vásárhelyi Zoltán dr. A néppárt jövő hivatása és a nemzetiségek. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 15 l.) 20 f.

Vilsinszky Károly. A községek könyvvitele. (Gyakorlati közgazgatási könyvtár és döntvénytár. XII. sz.) Budapest, 1906. Toldi L. (8-r. 107 l.) 2 K 50 f.

Pótlás a mult számhoz.

A *Budapesti Szemle* mult számának tartalomjegyzékéből (360. szám, 1906 Deczember, 471. lap) kimaradt a következő két költemény címe: *Patak partján.* — Lévy Józseftől. — *Harald Harfagar király.* — Heine után, németből — Lehr Alberttől.

MAGYAR IMPERIALISMUS ÉS HEGEMONIA.

I.

Egy kiváló történetbölcsező legújabbán közzétett szellemes munkájában ¹⁾ azt a tételt állítja fel és iparkodik bizonyítani, hogy «minden történetnek és történeti eseménynek valódi forrásai és viselői érzelmi áramlatok; hogy vannak időnként jelentkező alaphangulatok és érzelmi irányok, a melyek az emberek összes cselekedeteinek, a kifelé irányulóknak épen úgy, mint a belső és szellemi életre vonatkozóknak, alapul és kiindulópontul szolgálnak; azoknak együttességekben bizonyos jellegzetes színezetet kölcsönöznek; a köz- és társadalmi dolgok alakulására és menetére határozóan befolyanak.»

Nem tekintve azt: helyes-e és mennyiben tartható ez az állítás történelmileg igazoltnak, s nem bocsátkozva a kérdés tüzetesebb elemzésébe, azt mondhatjuk, hogy ismerünk a világtörténet folyamában tényleg nagy és messzeható eseményeket, a melyek csakugyan ebből a forrásból vették eredetüket, s erre a történetpsychologiai alapra vezethetők vissza. Ott van a keresztyénség világokat átfogó és átalakító hitrendszere, ott a középkor több nevezetes intézménye, ott a reformatio, a nagy francia forradalom, a mult század első tizedeiben uralkodó romanticismus, az ugyanazon század közepén kitörő s az egész szárazföldi Európa politikai életét alapjaiban megrendítő szabadsági küzdelmek; megannyi világgraszoló események, a melyeknek forrását és rugóját főleg azokban az érzelmi áramlatokban

---

¹⁾ Lásd K. Breysig: *Culturgeschichte der Neuzeit.* (1900) Első köt. 286. s köv. lp.

kell keresnünk. melyek az illető korban, országokban és viszonyok közt érvényesültek és uralkodtak.

Saját hazánkat illetőleg a felállított történetphilosophiai tétel szintén igaznak bizonyul. Avagy kell-e utalni arra, mily nagy mértékben uralkodnak érzelmi áramlatok egész történelmünkön, politikai viselkedésünkön és alkotásainkon; sőt összes socialis viszonyainkon, az egész magyar világfelfogásunkon? De ki kell emelnünk azt is, hogy a mint általában, úgy nálunk különösen, ezek az áramlatok nem szültek épen minden irányban örvendetes eredményeket; sőt nem ritkán egyoldalú túlsúlyra jutva az értelmi tényező fölött, áldásthozóknak sem mutatkoztak.²⁾ Úgy hogy nem mondhatni túlzásnak azt a némely részről hallatszó állítást, hogy e lélektani rugó túltengése nem egy alkalommal birt egy vagy más nemzetet oly tettekre, a melyek reája balvégzetüekké váltak.³⁾

Kétségtelenül ily érzelmi áramlatok hatása alatt áll megint egy idő óta Magyarország, összes köz- és társadalmi viszonyaival, irodalmával, politikájával, erkölcsével és törekvéseivel. Ennek az érzelmi áramlatnak tulajdoníthatjuk jó részben azt az ingadozást, mely nálunk jelen-

²⁾ Hogy gróf Széchenyi István politikai élet- és világfelfogásának is ez («nem érzelmi, hanem értelmi politikát csinálni») volt egyik vezérlő eszméje, ismeretes. Mesterien mutatta ki ezt báró Kemény Zsigmond Széchenyiről írott esszejében a *Csengery Magyar Státusférjiek* (1851) cz. mkb. 333—513. lp.

³⁾ Nagyon szűrés, de sok igazságot tartalmazó, egy külföldi publicistának rólunk tett megjegyzése, melyet részben itt közlünk: «A magyar politikai életfelfogás és magaviselet egyik legáltalánosabb s legféltszegebb vonása az, hogy mindent az érzelem és nem az értelem szerint néz, cselekszik és ítél meg. Innen a hirtelen fellobbanás, a phrasisókra való sokat-adás, a szalmatűz lelkesülés, és szédelgőkben való vakhit, a könnyenhívés minden kritika nélkül; a lehetőségek és lehetetlenségek meg nem különböztetése; higgadt érvelésre nem-hallgatás; gyakorlati mérlegelés és belátás hiánya». Dura veritas, sed veritas. — Hasonlókép, de általánosságban, mondja a genialis bölcselő, Krause Fr. Chr. (*Religionsphilosophie* című m. I. köt. 65. lap) «Das Auge des Geistes sieht nur dann rein und klar, wenn es von Wärme und Kälte des Herzens nicht bestimmt wird.» — Erősen hangzottatta ezt a mozzanatot legújabbán a jeles német államférfi és birodalmi kancellár, herczeg Bülow is, a birodalmi gyűlésben tett e kijelentésével: «Politik macht man nicht mit Sentiment.»

tékeny dolgok, érdekek és feladatok fogalmára, jelentésére uralkodik; azt a tétovázó bizonytalanságot dolgok és viszonyok megítélésében, azt a kapkodást s idegességet köz- és társadalmi czélokra és teendőkre nézve általában, s azok sorrendje, eszközei és érvényesítések módja körül különösen: a mely a nép összes rétegeiben, osztályaiban és szerveiben észlelhető.

Ez az úgynevezhető néplélektani állapot forrása továbbá azon különféle kívánalmak- és vágyaknak is, a melyekkel mai napság köz- és társadalmi életünkben találkozunk s a melyek jó része vagy positiv lehetetlenségekre, vagy oly czélokra irányul, a melyek még kedvező körülmények közt is, csak Isten tudja, mily késő korban lesznek megvalósíthatók. Ezzel a néplélektani állapotunkkal kapcsolatos — különben igen természetszerűleg — az a tengernyi sokaságú tisztázatlan fogalom, meg az a sok (mint gróf Széchenyi mondá) önámító fallacia is, melyekkel az úgynevezett magyar közvéleményben, a publicistikában, és a sajtóban lépten-nyomon találkozhatunk s a melyek az elmék és kedélyek zavartságát, elégtelenségét, nyugtalanodását szülik. Az ily önámítás, ha tettekben nyilatkozik, megakasztja a közbékét, a sikeres haladást és fejlődést, sőt az országot még súlyos összeütközésekbe is keverheti; ha csak idejekorán való kijózanodás orvoslást nem hoz.

II.

Lássuk most concretebb alakban, bár csak példázat-képen, «melyek azok a feladatok és kérdések, a melyek körül a jelzett fogalomzavar,⁴⁾ téves felfogás s helytelen törekvések kifejezést nyernek?

Elsősorban áll itt a souverain és souverainitás fogalmára nézve uralkodó zavar.⁵⁾ E szóval úton-útfélen talál-

⁴⁾ Erre igen jól alkalmazható a nagy római bölcsnek, Senecának következő kijelentése: «Nemo sibi ipsi errat, sed dementia spargit in proximos, accipitque invicem». (*Epist.* 82.)

⁵⁾ Lásd Jellinek: *Staatslehre* (1900) 395—460. Concha: *Politika és Ujkori alkotmányok* és Balogh Arthur: *Az államélet főbb jelenségei* 50. s köv. 1.

kozhatunk, de rendszerint ferde értelmezésben; nem ritkán összetévesztve autonómiával és önkormányzattal. «Souverainek» szeretik magokat nálunk mai napság tartani testületek és hitfelekezetek, megyék meg városok, képviselőválasztók és országgyűlés, némelykor még minden országos képviselő egyenként. — Souverainitás: független-hatalmú uralmiság, önjogú s kizárólagos jogi önelhatározás, a mely az államnak, mint olyannak, legfőbb s leglényegesebb tulajdonsága. Ennek a souverainitásnak mintegy megtestesülése és képviselője monarchikus országokban az uralkodó; köztársaságokban az egész nemzet, láthatóan kifejezve a parlamentjében. Egyéb politikai vagy socialis tényezők ezzel a tulajdonsággal nem rendelkeznek; s ha magokat souveraineknek tekintik vagy akarják tekintetni, az csupa tájékozatlanság vagy fontoskodás.⁶⁾

Ferde felfogással találkozhatni egy újabban szélteben hangoztatott kifejezés körül is. Ennek a neve nemzetakarát. A nemzetakarátot (volonté général, volonté nationale, Volkswille), sokan a nép csalatkozhatatlan és mindenk fölött való autoritativ megnyilatkozásának tekintik; pedig nem valami magában álló lényeg (entitás), hanem positiv alkotmányjogi fictio; a modern alkotmányos rendszer egy jogköltése, a mely nélkül róla jogilag, tehát érdemileg szólni nem lehet, minthogy a népnek, mint az államtól különválasztott személyiségnek, jogi existentiája nincs. Ebből következtetést vonhatunk a fogalomnak politikai értelme szerint való jellegére és értékére; erről azonban itt csak a következőt jegyezzük meg. A nemzetakarát jelentőségét és súlyát a népsouverainitás elvével, egy democratico-radicalis államszervezet mellett kapcsolatba hozni még helyes

---

⁶⁾ Hogy az országgyűlés monarchikus országokban nem souverain testület, szorosán véve még Angliában és Belgiumban sem, onnan tetszik ki, hogy határozmányai a fejedelem hozzájárulásával válnak közkötelezőkké, törvényekké; továbbá, hogy a monarchánál van (és kell is lennie) a parlamentfelosztatás joga; s hogy vannak némely felségjogok, a melyek gyakorlásában, a dolog természeténél fogva, a monarcha az országgyűléstől függetlenül, vagy legalább hatályosan és korlátlanul jár el; mint például a hadsereg fölötti rendelkezés, a külügyi politika vezetése, kitüntetések stb. osztogatása, meg bizonyos állások betöltése.

«lolog; azonban más államszervezet mellett helytelen, mert visszas következtetésekre vezethet. A legnagyobb egyoldalúság pedig az, ha a nemzetakaratot folyton ellentétbe helyezik az államszemélyiséget kifejező fejedelemnek akaratával, és a nemzetet meg uralkodót egymással mint két ellenfelet, szemközt állónak tekintik; nagy egyoldalúság az is, monarchikus államban azt hinni és hirdetni, hogy az országgyűlés s különösen a képviselőház, mint a nemzetakarát legfelsőbb kifejezése, rangban a korona mellett vagy még fölötte is áll.

A democratia fogalmával sem állunk sokkal jobban. Nem halljuk-e e hangzatos kifejezést egy idő óta únosuntalan? Népgyűlésekben és hírlapokban, komoly publicisták és államférfiak nyilatkozataiban, röpiratokban és testes könyvekben. Pedig a fogalom igazi értelmének szabatos definitióját a közéletben nem nyújtják s nem is keresik; valamint arra nézve sem kapunk felvilágosítást, hogy mik a democratianak előfeltételei s kellékei egyfelől, hatásai és következményei egy ország politikai életében és alkotmányjogi szervezetében, másfelől. Arról nem szöölünk, hogy többeknek az ország nagytekintélyű férfiai közül, a midön a democratia eszméjét dédelgetve említik, úgy látszik, nincs kellő tudomásuk arról: hogy (mint jól mondja egy jeles fiatal publicistánk) «Magyarországon még egészen hiányzik a demokratikus gondolkozás és szellem; a nemzet lényegében aristocrata, s ha nem ösztönzik, conservativ is; hogy a magyar, mintha a természetes józan eszével találná ki, a tömeg uralmáért, mint reája veszélyhozható dologért, nem lelkesül; a tömegek uralmát kevésre fogja mindig becsülni. stb. — s a mi a fő, hiányzik nálunk egyáltalában az erős, művelt s gazdag középosztály, a mely nélkül democratia és sikeresen működő democratia intézmények lehetetlenek.»

Föléleszszüük-e azt a publicistikánkban legújabbban oly sok port fölvert vitatkozásnak emlékét a parlamentarismusról, — a hol az igazi hozzáértő arról győződhetett meg, hogy az embereknek legnagyobb része azt sem tudta voltaképen, hogy mi körül forog a vita, és itélt a kérdésben teljes tájékozatlansággal és felületességgel. Némelyek pedig a tisztán tudományos jellegű és czélzatú fejtegetésekben hazai intézmények jogosulatlan kritikáját sejtették.

A parlamentarismus kérdésével bizonyos kapcsolatban

látjuk (de ez már komoly publicistákról is mondható) a törekvést megerendszerünknek a parlamentáris kormányformával való összeegyeztetésére. Csakhogy ez a törekvés éppen oly tetszetős, mint a mily megoldhatatlan feladat, illetőleg céltalan. Ezen a problémán már sok nagy publicista — Szalay László és Eötvös József, Szemere Bertalan meg Kemény Zsigmond, Csengery és Lónyay, de maga Kossuth is — törte a fejét, de eredmény nélkül; mert úgy, a mint a dolog minálunk áll, ez egyenes megoldása volna a kör négyyszögösítése problémájának; sőt az is bizonyosnak látszik, hogy a mily mértékben erősítették a megye alkotmányjogi irányban, ugyanolyan mértékben nehezül meg, sőt válik lehetetlenné annak a nemes, finom, de kényes szervezetnek jó működése, a melyet parlamentáris kormányzatnak hívunk.

Ezekhez járul — a nemzet ügynevezett közvéleményében — az a határozatlanság, mely e két sokat hangoztatott jelszó: függetlenség és personal-unio körül uralkodik. E részben ugyanis egy és ugyanazon politikai hitvallású egyének között lényeges eltérések vannak; s a fogalomnak majd szélesebb, majd szűkebb magyarázatot adnak; a mely emitt conservativebb, amott radicalisabb színezetű. Egyik fél azt tartja, hogy a Deák-féle 67-iki közjogi alap kiépítésével a personal-unio és a nemzeti függetlenség oly mérvű érvényesülése válik lehetővé, a mely az ország minden érdekének, boldogulásának és vágyának megfelel, de ennél továbbmenetelt nem tekint helyesnek; míg a másik azt tartja, hogy a *pragmatica sanctio* alapján s az 1848-iki törvények szerint a magyar államnak minden irányban való teljes függetlensége is elérhető és valóban törekednünk is kell reá. E részben egyesek felfogása azonban már közel áll a monarchia másik államától való különválás eszméjéhez; ⁷⁾ ez pedig a *pragmatica sanctio*nak se szellemével, se positiv-törvényi határozmányaival nem egyeztethető össze. Ehhez járul az is, hogy a függetlenség jelszavának hangoztatásakor nem különböztek meg mindig kellően: a «közjogi-politikai» és «gazdasági»

---

⁷⁾ A függetlenségi eszmét éles (bár nem kellő tárgyilagosságú) bírálatnak veti alája Králik imént megjelent s *Görgey Arthur* című könyvében.

függetlenséget. Ez igen fontos dolog s félremagyarázások elkerülésére szükséges.

Ezekhez sorakoznak azok a ferde nézetek, melyek nálunk főleg közgazdasági dolgok tekintetében mindenfelé uralkodnak. Ott van (hogy csak egy-két példát hozzunk fel) egyebek közt az a nézet, hogy kormányi rendeletekkel és rendszabályokkal meg törvényekkel mindent meg lehet csinálni: virágzó földművelést, iparosságot, jó valutát, élénk kivitt és behozatalt, hitelt és alacsony kamatlábot, meg vállalkozói szellemet. — Valóban primitív fogalmak járnak hazánkban jegybankot illetőleg. Elterjedt ugyanis az a nézet, hogy jegybankintézet hivatása bárkinek is, a ki pénzre szorul s csak némi biztosságot is nyújthat, hitelezni, illetőleg pénzt kölcsön adni; ilyen meg amolyan kinézésű (néha folyton prolongált) váltóit elfogadni; s ezen meg hasonló czélokra, pénzügyi és üzleti műveletekre általános érvényű és keletű fizetési eszközt, papírpénzjegyeket kiadni. E felfogással azután az a további ferde nézet, kapcsolatos, hogy, mert az ily pénzjegy-alkotás és forgalomba-hozás állami szabadsalammal szokott történni, a banknak a jegyek szaporításában szabad keze van, s egyszersmind rendkívül nagy nyereséggel dolgozik, és így minél alacsonyabb kamatra is adhatja pénzét a hozzája fordulóknak. — Az e nézetekben rejlődés helyre igazítására röviden s egész általánosságban a következőre mutathatunk rá. 1. A jegybanknak, bármely alapon és formában állittassék is fel, jelentékeny s üzletterjedelmével arányban álló alaptőkével kell rendelkeznie, még pedig nemes-ércből, napjainkban jobbra aranyból. Ez az alaptőke a kibocsátott pénz- (bank-) jegyek fedezete s beváltóságának biztosítéka; a bankalapítók (például részvénytársaság) által beszerzendő, s üzleti (nyerészkedési) czélokra nem alkalmazható. 2. A forgalomba adott bankjegyek mind-egyikére reális érték-alapot kell felmutatni, mely részint az említett ércalapban, részint azokban a hitel-eszközi papirokban rejlik, a melyekre (vagy a melyekért) a bankjegy (mint kölcsönadott pénz) adatott, tehát kellő bonitású s hitelt érdemlő váltókban, értékpapirokban, kötelezvényekben, záloglevelekben. 3. Minden bankjegy, a melyet a bank forgalomba hoz, a bankintézetnek megannyi adóslevele, a mely által azoknak, a kik a bankjegyet fizetesképen elfogad-

ják, s kezökben tartják, adósaként le van kötve, s ettől az adósságtól csak akkor szabadul, ha a pénztárhoz beváltásra hozott jegyet kész-érecpénzzel kifizeti. 4. Ebből az következik, hogy ha a bank váltók s adóslevelek leszámításánál nem jár el kellő szigorral és nagy óvatossággal, a bankjegyek alapja (mert rossz, azaz ki nem fizetett váltókból is állana) meggyengülne, esetleg megrendülne. 5. A banknak haszna vagy nyeresége abban a különbözetben áll, a mely az intézet összes (mondjuk: évi) költségei meg a szabályszerű üzletágak vitele alapján való bevételek, illetőleg tiszta hozadék között mutatkozik; s a mely ez idő szerint a befektetett tőkeértéknek (átlagosan véve) öt százalékát nem igen haladja meg; tehát korántsem tesz ki annyit, mint a mennyit a népképzelet föltenni szokott; vagyis nem többet, mint a mennyit solid-elhelyezésű tőke tulajdonosának hajtani szokott. — A jegybank egyéb mozzanatait illetőleg annak szervezete és működése oly valami bonyolult, kényes, finom-érzékenységű valami, a mit hivatlan befolyásolásnak kitenni vagy épen idegen (azaz természetével és feladatával ellenkező) érdekeknek (például politikaiaknak) szolgálatába állítani⁸⁾ annyit tesz: mint az egész közgazdaságot, s különösen a pénz- és hitelrendszert megmételyezni, esetleg válságba sodorni.

Az előrebocsátottakon kívül, legújabban időben, egy másnemű, de szintén nagy tévedést magában rejtő eszmével találkozunk, a melyet némely (megengedjük: hazafias érzelmű s legjobb hiszemből kiinduló) publicistánk vet föl és terjeszt el: az imperialismus eszméje. — És ez az a már jelzett fallacia, a melylyel értekezésünkben tüzetesebben kívánunk foglalkozni.

---

⁸⁾ Más szavakkal: a nemzeti jegybankot egy politikai kölcsönbankká deformálni. — Kapcsolatos ezzel a ferde felfogással az a nézet is, hogy a jegybank tőkét tud teremteni; holott annak rendeltetése a már létező (mobilis) tőkék helyes értékesítését elősegíteni; a productiv pénzforgalom szabályosságát és a fizetések könnyű kiegyenlítését biztosítani; valamint az országos valuta épségben fenntartásáról gondoskodni.

III.

Mit jelent e kifejezés: imperialismus? ⁹⁾ Ennek szabatos s kielégítő definitiója nincs; egy-két évtized óta az európai publicistikában, de a mienkében is sűrűbben fordul elő; némelykor itt-ott a hegemonia szóval kapcsolatban szerepel, mindenütt bizonyos érdeklődést és figyelmet keltve. — Általánosságban azt mondhatjuk, hogy «imperialismussal» rendszerint «valami saajtságos uralmiság, uralkodó és terjeszkedő hatalom, államerőbeli suprematia s fensőség eszméje» van összekötve; ¹⁰⁾ úgy hogy következésképp e kitételben egy *κατ'ἐξοχήν* politikai — mondhatnók: magasbrendű politikai kifejezéssel van dolgunk. Igazolja ezt némileg e fogalomnak az a különben rideg meghatározása, a mely szerint imperialismus «oly absolut monarchiai kormányformát jelent, a mely kiválóan katonai erőhatalomra támaszkodik». Igazolja még jobban a történelem, a melynek tanúsága szerint bizonyos történeti időszakokban egyes, dicsőség- és hatalomvágyó fejedelmek uralkodási rendszerüket részint befelé, saját országukra nézve, részint kifelé, idegen államok tekintetében, imperialis czélokra alapították, egész működésüket hatalomterjeszkedési és befolyás-gyakorlási, majd hódítási sikerek kivivására irányították. Legyen elég e részben a világtörténet legnagyobb alakjaira: Kyrosra, Nagy-Sándorra, Julius Cæsarra és Augusztus császárra az ó-korból; Attilára, Dsingiz-Khánra és Nagy-Károlyra a középkorból; V. Károlyra, XIV. Lajosra, a Napoleonokra meg a Hohenzollernokra az újabb időkből, — hazánkban némely tekintetben Nagy Lajosra és Hunyadi Mátyásra utalnunk.

A jelenkor az imperialismusnak ettől az imént jelzett értelmezésétől némileg eltérően a fogalomba más, a kor új viszonyainak és céljainak megfelelőbb tartalmat visz be; az úgynevezett imperialistikus törekvéseknek más mezőt és irányt is jelöl ki; s a régibb cæsaristico-imperialistikus

⁹⁾ Lásd E. Seilliére: *Philosophie des Imperialismus*. Francziából Schmidt Tivadar. (1907) 1. s köv. l.

¹⁰⁾ Némelykor még hódítás eszméje is.

politika lényegesen harcziás és katonai formáit egy másnemű, talán szeleidebb küzdelmi formával cseréli föl vagy egészíti ki.¹¹⁾

Mielőtt az imperialismusról magyar felfogás, helyesebben mondva, néhány magyar publicista conceptiója szerint szólanánk: lássuk az e nemű eszmemozgalmat és törekvéseket a legújabbkori történetben s a mostani világeseemények hullámzásában. Erre vonatkozólag egy szellemes német történettudós és politikai író, Marcks heidelbergi tanár (kissé drastikus módon, de közeljárva a valóhoz) a következőképen nyilatkozik: ¹²⁾

«Mindnyájan ismerjük és látjuk a jelen arcvonásainak saajtszerűségét és különbözését a még csak közel múlttól. A világ alakja a XIX. század utolsó tizedei óta jelentékenyen megváltozott. Népek és államok, melyek előbb vezető hatalmasságok voltak, másodvonalba szorulnak vissza; a kisebbek és gyengébbek már csak passiv vagy a nagyobakra való támaszkodásban, szerény nézői az eseményeknek. Az igazán nagy népek és államok Anglia (a «Great és greater Britain» jelszó alatt), Éjszakamerika, Németország meg Franciaország törzstartományaik határain túl-törekedve, szívós, mondhatnók: kiméletlen versenyzésben, nagy népességek anyagára és szervezett hatalmukra támaszkodva, a nagy viláfgorgatagba elegyednek, világpolitikát csinálnak. Gyarmatok alapításával, közlekedési eszközeik, tengerészeti hajózásuk, stb. mesés arányokban való kiterjesztésével, új területek meghódításával: állami testök megnagyobbitását, túlszaporaságú lakosságuk számára lefolyási csatornákat, árúiknak és készítményeiknek piacokat teremtenek; s egymást folyton ellenőrzik, a végből, hogy a világhatalmi egyensúly fel ne forduljon. Szóval egy bizonyos világrendszere a nemzetközi (s földrészek-közi) politikának képződött, a mely mind szélesebb terüvé és finomabbá lesz, valódi világállása csak annak a nemzetnek vagy országnak van,

¹¹⁾ Ez iránynak első nagytekintélyű szóvivőjeként III. Napoleon francia császár ismeretes, fiatal korában *Idées Napoléoniennes* cím alatt közzétett politikai röpiratában.

¹²⁾ *Die imperialistische Idee in der Gegenwart* című értekezésében. (1903.)

a mely ebben a rendszerben politikai, culturális és gazdasági erejénél fogva, mint activ cselekvő részesedik és szerepel.»

«Kiváló, igazi uralkodó vonása ez új alakulatnak: a gazdasági.¹³⁾ Mindenütt világosan észlelhetők a gazdasági kapcsolatok; kézzelfogható minden irányban az, hogy miként hordozzák szét a terjeszkedési törekvések az ipar s az export-kereskedés. Mindenütt uralkodik, az árucserre és forgalom élénksége mellett is, folyton-fokozódó törekvés gazdasági lezárkózásra, egységes gazdasági-politikai testek képzésére meg gazdasági világbirodalmak alkotására. Az, a mi ez imperialistikus törekvésekben mint jellegzetes ismertető jel leginkább szembetűnik: a szervezkedés nagyban és legnagyobbban; a gazdasági dolgok szoros kapcsolata a politikai hatalommal, s rendkívüli felfokozása az állami összességnek minden egyéb élet ellenében. Mindenütt látjuk az államhatalomnak majdnem ijesztő mértékben való növekedését; részben a végre is, hogy az új socialis és gazdasági hatalmak a világversenyben erős képviselőre számíthassanak, a melyre nézve az államhatalmak a legalkalmasabb szervekül szolgálnak.»

«A mai imperialismus nem cæsarismus. Magától értetődik, hogy monarchiákban az új áramlat az egyedurtnak szerepét lesz hajlandó növelni; de parlamentaris vagy köztársasági államokban is erősen fokozza a vezető embereknek és így az egyes-személyeknek nagyhatású szereplését. Nem kell épen ez áramlatnak az alkotmányokat megbontani, de ezeken belül soknak (gondoljunk csak a politikai pártokra) lassankénti átalakulását fogja maga után vonni; a régi tagozatokat megingatni; új szervek létrejövetelére hatni. Államok és kormányok a világ minden részei felé a legfőbb nemzetérdekeknek közvetlen szemmeltartásával és gondozásával bizatnak meg s foglalják össze azokat befelé hatalmas egységekké. — Gazdaság és hatalom legbensőbb szövetségbe helyezkednek egymással, de a hatalom az, a mely ebből még láthatóbb s biztosabb nyereséget húz, mint a gazdasági élet. Azt is mondhatni, hogy a szakítás a libe-

---

¹³⁾ Legkiválóbb példa e tekintetben az angol államférfiútól, Chamberlaintől nagy stílusban megindított és vitt izgatás hazájában.

rális világkorszakkal beteljesedett (?); a régi szabadelvű rendszer, a szabad mozgathatás, az érdekek összhangja, és forgalomzabadság hirdetője és vivője, moral-politikai eszményeivel és hitével visszavetve látszik. A világ keményebbé, kizárólagosabbá vált; inkább mint bármikor azelőtt, egy nagy egészszé válik, a melyben minden érintkezik és összehat, de össze is ütközik, surlódik, egymásra is tör és üt. Egy szóval: a világ erősen megváltozott; kivált politikai eseményeiben és azokban az érzelmeiben, a melyek összetétén uralkodnak. Legalább ily benyomás alatt állunk.

Hogy jogosult-e és áldásul szolgál-e a fordulat; megoly mélyen jár-e, a minőnek látszik: azt a további fejlemények fogják megmutatni, illetőleg az eseményeknek behatóbb tanulmányozása szerez teljes belátást és erre építhető meggyőződést.»

Hozzátehetjük ezekhez, hogy az imperialismus kérdésével a legújabb időben több európai történetíró és politikus foglalkozik s tett közzé is idevágó irodalmi műveket. Utalunk e részben az angol Seeleyre (*Expansion of England* 1883) és Froudera; a francia Seillièrere (*Philosophie de l'Impérialisme*), Graevernitzre (*Der britische Imperialismus* 1906.), Friedjungra (magyarul is megjelent *Harcz a Hegemoniáért Németországban* című műve) Reuss herczegre (*Der britische Imperialismus* 1905); a nagy német Mommsen, Sybel, Treitschkére, mely utóbbiak ismeretes munkáik némely helyein idevágó kijelentéseket tesznek.

IV.

Folytatva az előbbeni szakasz elején megszakított fejtegetésünket, azt a kérdést vesszük közelebről szemügyre, «hogyan fogják fel nálunk az imperialismust?»

Az imperialismus eszméjével hazai publicistánkban, itt-ott elszórva, már a múlt évtizedekben találkozunk; szabatosabb kifejezésre azonban a fogalom csak a legújabb időben jutott némely publicistikai munkában és politikai napilapokban, a melyek ezt a kérdést majdnem programmszerű színezettel és nagy nyomatékossággal vetik

föl és tárgyalják.¹⁴⁾ — Hogy ezek a fejtegetések valami egységes conceptióra vallanak s valami erősebben körülírott eszmekörre vagy épen elméletre lennének építve: nem mondhatjuk; nagyrészt általánosságokban mozognak s a mint a concret gyakorlati feladatokra térnek át, meglehetősen fogyatékosoknak bizonyulnak. — Az egész eszmeáramlatnak tulajdonképeni magját és velejét nálunk abban találhatni, hogy kiinduló és célpontja: «egy erős magyar nemzeti állam, benső egységességgel, s kifelé minél teljesebb politikai és gazdasági függetlenséggel; távolabbi vonatkozásban különös szereppel Kelet államrendszerében, a magyarság suprematiája, fensősége mellett.

Ennek a felfogásnak szolgál a magyar imperialistikus jellegű okoskodás és érvelés; e felfogás vezérgondolatainak hirdetése alkotja az illető publicistikai körök buzgólkodásának tárgyát.

Különben vannak iróink, a kik a dolgot kételkedőbb s tartózkodóbb szempontból nézik s korántsem osztoznak mindazokban a nézetekben, melyeket e tárgyban a tulajdonképi imperialistikus publicistika képvisel és hirdet. — A kérdés behatóbb szemügyrevétele, illetve bírálatos méltatása tehát nem fölösleges, sőt nagy fontosságánál fogva talán szükséges is. Ez az itt következő fejtegetéseinknek célja.

Minden kétségen felül áll az: hogy egy erős, szabad, gazdag és mívelt magyar államnak létele és fennállása világ-részünk azon területén, a melyen az ma is van, minden hazafias érzelmű magyarnak eszménye és leghőbb óhajtása. Ez véleményeltérésnek vagy vitának tárgya nem lehet. (Lásd alább az V. és VI. számú szakaszt.) De tárgya lehet s pedig nagy véleménykülönbségnek, sőt elvi és eszmei harcznak: az értelmezés, a melyet a jelzett (imperialistikai) fogalomnak, kivált gyakorlati irányban, adni szoktak; továbbá a számbaveendő viszonyok és körülmények megítélési módja; de főleg annak a helyzetnek helyes értékelése, a

¹⁴⁾ Komolyabb jellegű, részben tartalmasb fejtegetéseket nyújtanak e tekintetben: Beksics Gusztáv, Ajtay József, Nagy Géza, Hoitsy Pál dolgozatai, valamint a *Budapesti Hírlap*nak több vezércikke, stb. (Ezekről alább.)

melybe bennünket a világtörténet menete akkor, a mikor egy más állammal kapcsolatba hozott, belehelyezett; s az azzal járó jogok és kötelezettségek kellő mértékben való szemelőtt tartása és tekintetbe vétele.

Ezekre kívánjuk észrevételeinket rövid foglatban előadni, annak előrebocsájtásával, hogy fejtegetéseinknek nincs épen rendszeres jellegök, és hogy hazánk fennálló közjogi és politikai helyzeténél fogva, a szövevényes kérdésnek egységes és logikailag is correct tárgyalása, az okoskodás és érvelés kifogásolhatatlan volta, némileg meg van nehezítve.

A szóban lévő eszmemozgalomnak egyik vonása és ismertető jele: bizonyos határozatlanság úgy az egész felfogásban, mint a formulációkban és következtetésekben. Mintha éreznék ez eszme hirdetői, hogy nem valami, a nemzet igazi valójából, mondjuk a magyar néplelekből szerves módon képződött, hanem inkább idegenszerű és csinált, meg nagyon is korai dolog az, a mit oly hévvel terjesztenek és ajánlanak.

Egyáltalában három irányt különböztethetni meg a szóban lévő eszme körben. Az egyik szerint Magyarország hivatása és így feladata is oda törekedni, hogy egy bensőleg kifejlődött, erős, önmagának elég, egységes egészet alkosson s pedig a magyarság föltétlen uralmával, s különösen a monarchia másik államától úgy politikai, mint gazdasági tekintetben független, souverain állam legyen. Ennek folyománya tehát egyebek közt a personál-uniói rendszer minél teljesb mértékben való megvalósítása, politikai és diplomatiai téren tényleges keresztülvitele; gazdasági tekintetben pedig különösen az önálló vámterület megalkotása; a mely körül minden gazdasági új rendezkedés, mint tulajdonképeni tengely körül forog, és ily alapon a közlekedési, az adózási, a pénz s hitelszervezeti meg az önálló jegybank-rendszernek tisztán magyar érdek, felfogás és viszonyok szerint való létesítése és kezelése.

A másik irány az előbbinek keretén túlmenve Magyarország rendeltetését abban látja, hogy egy nagy közép-dunai állammá alakuljon, hatalmi és terjeszkedési súlypontját Keletre helyezze s oda fejlődjék, hogy a Habsburg-

birodalomnak (lényegének és területének) megmaradása, illetőleg a Habsburgházból származó királyljal való personalis-unionak érintetlenül hagyása mellett, Corvin Mátyás birodalmának mintegy felújulása legyen; egy Corviniánus hagyományokban, szellemben és formákban erős, tekintélyparancsoló történeti és nemzeti állam szerepét játssza.¹⁵⁾ — Csak melleleg érintjük e helyen meg, hogy némi (de csak némi). analogia található az itt jellemzett imperialistikus felfogás meg az a felfogás közt, a mely a magyar forradalmi harc lezajlása utáni időkben Kossuth Lajos sokat emlegetett Dunai szövetség-féle tervezetében jutott kifejezésre, s a melynek értelmében az Ausztriát tekintetbe nem vevő Magyarország szereplése az lett volna: az aldunavölgyi, illetve balkáni országok szövetségében mint vezérállam a keleti országsoportozatot egy összpontosított és szilárdabb uralmiságú egészszé összefoglalni.

A harmadik imperialistikus programmféle az: a mely hazánkat egyszerüen Ausztria fölébe vagy helyébe teendőnek nyilvánítja; és a Habsburg-birodalmon belül a vezető politikai uralmat, a hegemoniát a magyarságnak követeli. Szerinte Ausztriával, mely uralkodóinak századokon át követett helytelen politikája s sok egyéb oknál fogva korhadtt állapotra jutott, s e mellett örökös nemzeti-ségi belviszálykodásokban szenved, szerves kapcsolatot nélkülöző többféle tartományai miatt pedig igazi egységes politikai egészszé nem válhatik: — szemben áll a földrajzi s physikai viszonyainál fogva is egy egységes és szilárd állam kellékeivel rendelkező s uralomgyakorlásra hivatottnak látszó Magyarország, a Dunavölgyi Európa e történetileg oly nagyfontosságú területén.¹⁶⁾ Ennek tehát érdeke, történelmi küldetése, és független fejlődhetése alkotja azt a

¹⁵⁾ Ezeknek az eszméknek és felfogásnak kiválóbb képviselője volt hazai publicistikánkban Beksics Gusztáv, ki könyvei és értekezéseiben (legutóbb *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője* című munkájában) fejtette ki azokat. Lásd még Hoitsy Pál: *Nagy-magyarország* (1903) 36 sk. meg 77 sk. lap.

¹⁶⁾ Ezeket tüzetesebben fejtette ki Ajtay József, ily című legújabb megjelent könyvében: *Harc a Hegemoniáért. A magyar-osztrák monarchia válsága*. 33. s köv. s 88—99. l.

feladatot, a melynek megoldására az egész monarchia, s különösen Magyarország utalva van.¹⁷⁻¹⁸⁾

V.

Elemezzük immár az eddigiekben ismertetett imperialistikus eszmekört tartalma és értéke szerint, valamivel közelebbről.

Elvont és eszményies szempontból nézve, a jelzett eszmemozgalomnak bizonyos értékét és jelentőségét kétségbevonni nem lehet; sőt hogyha a tőlünk körülírt (lásd a 173-ik lapon) értelemben vétetik, (és távol-jövendőbeli századok előre nem látható alakulatainak képzeletbeli anticipációjától távol marad) nem vitathatjuk el hazafias jogsultságát.

De ezeket nem tekintve: a tulajdonképeni imperialistikus eszmekörnek minden elfogulatlan méltatása arra a megismerésre vezet, hogy legyen bár forrása buzgó hazaszeretet és lelkesülés, az egész irány és felfogás lényeges hibákban szenved, gyenge alapokra van fektetve, s azok, a kik képviselik, érvelésökben úgy, mint következtetéseikben helytelen módszer szerint járnak el. — Az imperialismus hívei az eseményeket és viszonyokat elhatározó erőket és tényezőket hibásan mérlegelik; a népek életére századokon

---

¹⁷⁾ Figyelemreméltó, bár nem egyenesen az imperialismusi elmélet keretébe tartozó történetphilosophiai értekezést nyújt legújabbán Nagy Ferencz az *Uj Magyar Szemlében*, a mely szerint hazánk, főleg földrajzi világhelyzeténél s a magyar nemzet kiváió egyéniségénél fogva a (szerinte) földrészünk viszonyaiban előreláthatólag bekövetkezendő nagy socialis forradalomban is: rendkívül nagy szerepet viselni lesz hivatva.

¹⁸⁾ Nem hagyhatni itt egészen említetlenül, hogy a monarchiánktól s pedig magyar államférfúi kezdemény és közreműködés mellett, eszközlött occupatiója Bosnia-Hercegovinának: egy czéltudatosnak látszó balkáni politikai lépés volt. Nézetünk szerint sokkal indokoltabb, mint diplomatiánk ugyanazon irányban (de túlságos optimismusra vallóan) történt azon elhatározása, a mely a balkáni országok önállósítására vezetett, a nélkül, hogy azoknak rokonszenvét (a melyre számítottunk) megnyertük, és annak a hatalomnak, a mely tetteleg mögöttök áll, befolyásköréből (legalább eddig) kiragadhattuk volna.

át befolyással lévő tények rideg, hajlíthatlan voltát kevésbe veszik, az idők menetének viharaiiban megszilárdult s megmásíthatatlan viszonyokat figyelmen kívül hagyják; a történelem kérlelhetetlen törvényeit vagy mellőzik vagy föl nem ismerik. Arról nem is szólunk, hogy az imperialistikus fejtegetések publicistikánkban bizonyos egyoldalú chauvinistikus jelleget öltenek; a nemzeti mozzanatokát túlságosan kizárólagos módon kidomborítják; nem kis mértékű önteltséget tanusítanak; élöket meg már *a priori* a monarchia másik állama ellen szegeznek; és ekképen mindazoknak, a kik nemzetünk iránt amúgy sem viseltetnek rokonszenvvel, barátságatlan érzületét csak még fokozhatják.

Az imperialistikus állambölcselek, képzeletgazdag világnézetökben, nem veszik tekintetbe azt a számos előfeltételt, a melytől eszméik megvalósíthatása függ, s utopiákat dédelgetnek, a melyek még balkövetkezésüekké s nagy csalódások okozóivá válhatnak.

A történelem nem ismétlődik, se körfutásban (mint sokan hiszik) nem mozog. A viszonyok és helyzetek örökös változandósága, a történeti események és helyzetek folyton új meg új alakulatai: se az egykor létezett helyzetek és viszonyok feltámadását, se ugyanazon érdekek és törekvések újra meg újra való érvényesülését nem engedik meg; a történelem megjavításának vagy kerekéi visszafordításának lehetősége pedig épen ki van zárva. Ezt szem előtt tartva minden imperialistikus politikának tekintetbe kell vennie, a maga külön célja és helyzete mellett, a mindenkori világhelyzetet, a fennálló s történetileg begyökerezett állapotokat és viszonyokat, nemkülönben a mindenkori új világ gazdasági és műveltségi élet jelenségeinek szövevényét: mint a célbavett feladat úgy elméleti megvilágítása, mint gyakorlati megoldása tekintetéből lényeges substrátumot, s ezzel egyszersmind legnélkülözhetlenebb előfeltételt.

Ezek az előfeltételek sokfélék és különbözök. Felsorolásuk beható részletezést tenne szükségessé; s azért csak egynémelyekre utalunk. — Így jelesül legfőbb előfeltétel kellő nagyságú népességszám, és terjedelmesebb államterület; nagyobb műveltségi színvonal; igen kedvező gazdasági s vagyoni állapot; kifejlett hitel, közlekedési rendszer és keres-

kedelmi összeköttetések ; s ezekkel kapcsolatban szilárd kormányzati szervezet, jól rendezett pénzügyi háztartás, és kellőkép szervezett hathatós katonai erő.

Ez előfeltételek hiányában az imperialistikus politika lehetetlen. Azt a népet, mely erre adná magát, talán dicsvágyó vagy épen kalandoros politikusoktól ebbe magát belelovallatni hagyná, elébb-utóbb súlyos válságokba sodorná, s esetleg arra a sorsra juttatná, hogy Aesopus ismeretes meséje rajta megvalósulna.¹⁹⁾

Vonatkozással egyenesen magunkra azt kérdezhetni, megvannak-e hazánkban a jelzett előfeltételek ; van-e a magyar nemzetben, akár most, akár az emberileg előrelátható későbbi időre nézve erő, képesség s megvan-e benne a szükséges milieu arra, hogy imperiális- és hegemonistikus czélokot tűzhessünk magunk elé?

E kérdésre mostanság mindent egybevetve, tagadó feletet kell adni ; — mely még különös megerősítést találja azokban a nagyszámú nehézségekben és akadályokban, a melyekbe adott helyzetünk, más állammal való kapcsolatunk, Európa politikai viszonyai és az uralkodó világtörténelmi helyzetnél fogva minden ilyen irányú magyar politika ütköznék ; s a mi által minden, részünkről való erő kifejtés, áldozat, küzdelmek és elviselt viszontagság hiábavalóknak bizonyulnának.

Szolgáljon ennek indoklására egész általánosságban a következő :

Kétségtelen, hogy politikai viszonyaink, köz- és társadalmi, miveltségi és gazdasági állapotaink hazánkra nézve minden nagyobb történeti actiót vagy hatalmassági szereplést szerfelett megnehezítenek. Nagy hátránya helyzetünknek az is, hogy egyfelől nem alkotunk egy fajilag egységes nemzetet, s államszervezetünkben oly centrifugál elemek és erők vannak, melyeknek a nemzetegységbe való teljes beolvastása alig lesz valaha eszközölhető. Ezzel kapcsolatban árnyoldala hazánk politikai (s egyuttal földrajzi stb.) helyzetének, hogy majdnem minden égtáji irányban velünk nem rokonszenvező, sőt részben ellenséges indulattal visel-

¹⁹⁾ A hűmoros angol az ilyen s hasonló, fejjel a falnak menő túlzásokat : a *splendid sort of charlatanery*-nek szokta nevezni.

tető népektől vagyunk körülvéve, a kik a magyarság uralmi terjeszkedését (sok, itt nem részletezhető okból) sohasem néznék jó szemmel; hatalmi sphaerájukba való jogtalan beletnyúlásnak tartanak. S hogy ezekre a népekre mi magyarok valami különös vonzó hatást tudnánk gyakorolni, több mint kétséges. — E viszonyok világában lehetséges magunknak Kossuth Lajos Dunai-Szövetség-féle terve felől is helyes ítéletet alkotni, illetve arra a következtetésre jutni, hogy a jelzett tervezet nem volt egyéb egy kevés életrevalósággal rendelkező és alig kivihető, de nem is különösen vonzó eszményképnél, a mely a hazája szörnyű szerencsétlensége miatt kétségbeesett s valami nagy mentő gondolatot kereső illustris forradalomvezér és szónokfejedelemnek arra a föltevésére volt építve, hogy sikerül neki a félbarbár balkáni népconglomerátumot úgy mint (1848—49-ben) a lobbanékony és hamar hevülő honfitársait, ékesszólásának varázsával lebilincselni és rábírní arra, hogy a szövetségbe belemenjen és a magyar uralmiságot s hegemoniát elismerje. Egyébiránt micsoda öröme vagy dicsősége is lehetett volna, szerencsés siker esetében, akár magának Kossuthnak, akár Magyarországnak abban, hogy egy-néhány millió miveletlen, tőlünk fajbeli, vallási és culturális tekintetben egészen különböző embertömeg fölött úrkodhatnék, s annak szelidítésével, polgárisításával, esetleg gyűlölködő lázongásának megfékezésével vesződhetnék; s mindezek mellett még az egész kísérlet költségeit is viselhetné? — S továbbá nem találónk-e utunkban minden terjeszkedő törekvésünk ellen egyik vagy másik szomszéd-államot, elsősorban Olaszországot,²⁰⁾ mely a legújabb időben csodálatosan megerősödvé és elsőrangú nagyhatalmasságok barátságának örvendve, a Habsburg monarchiának és ebben Magyarországnak a Közép-

²⁰⁾ Legújabban a világhírű Marconi feltűnést keltett toastját nem tekintve is hallottunk (s pedig nem illetéktelen helyről, névszerint Padetti olasz tábornok részéről tett) idevágó kijelentéseket. Publicistikánkban ráutalt effélékre igen helyesen Marczali az *Árpádok dalmáciai politikájáról* szóló akadémiai értekezésében; míg osztrák részről behatóan foglalkozik e kérdéssel báró Chlumecky legújabban közzétett e munkájában: *Das balkanische Problem, und Italiens Kampf um die Vorherrschaft in der Adria.* (1906.)

tenger feletti uralomra törekvéseit, minden módon neheztelni és akadályozni kész.²¹⁻²²) — Nem sokkal kedvezőbbek imperialistikus meg hegemoniai czélok elérhetésére nézve saját belső állapotaink. Oly nemzetnek, mely hatalmilag érvényesülni, nagy politikai szerepet akar játszani mindekelőtt önmagában bevégzett, szilárdul álló, zavartalanul működő politikai szervezettel bíró, s míveltségi, vagyonsági s ethikai tekintetben imponáló államnak kell lennie; s nem olyannak, mely úgy mint hazánk örökös politikai viszálykodások, pártoskodás, osztálysurlódások, szervezkedési hányattatások közt erejét kimeríti; s a rendkívül fokozott államháztartási terhek elviselésére is képtelen lenne. — Fajunk jellemét nézve, egynémely tulajdonságunk is olyan, hogy imperialistikus vágyak teljesülésére nézve nem kedvező. A sokszor hallható mondás a magyarról, hogy «jugi impatiens, libertatis incapax» (bárkitől eredett légyen is), sok igazságot tartalmaz, s jobban illik ránk, mint a Tacitus-féle «et libertatem et imperium». Az imperialistikus politika (mint uralmat és hatalmiságot czélzó) nem kedvező az igazi szabadságnak és inkább a fejedelmi absolutismus elvét és eszközeit, vagy legalább is igen erős uralkodói kezét és királyságot kíván. Vajon ez nekünk, magyaroknak százjzünk szerint való volna-e?

Imperialista felfogású publicistáink egyik kedvelt eszméje, sőt majdnem eszménye a Nagy-Lajos korabeli, meg a Hunyadi-Mátyás-féle birodalom felújítása, s ezzel egy «Nagy-Magyarország»-féle magyar állam megteremtése. Magasztos, lélekemelő gondolat minden hazafira nézve! Ámde

²¹⁾ Avagy ismeretlenek előttünk azok a legújabbkori szláv törekvések, a melyek egytől-egyig (balkán-félszigeti) oly államképződésre irányulnak, a mely egyenesen az Osztrák-Magyar-monarchia Kelet felé való terjeszkedését akadályozhatná meg; s a mire nézve csak az úgynevezett Délszláv birodalom, Nagy-Horvátország, Szerb-császárság-féle tervezeteket említjük.

²²⁾ Ugyanílykép nem fölösleges egy magyar honpolgárnak, Popovicu Aurélnak *Grosz-Oesterreich* című s legújabban közzétett (eddig kezünkhöz nem jutott) művére is figyelni, a mely, mint czíme is elárulja, egy mindnyájunkat magába ölelő Nagy-Osztrák birodalom eszméjével látszik foglalkozni, és így szakasztott megfordítottját alkotja Ajtay fent ismertetett munkájának a *Magyar Hegemoniáról*.

jól megnézve és mérlegelve az illető király-időszak viszonyait, történelmi milieujét, azt sejthetjük, hogy sok dolog nem volt egészen úgy, mint a hogy ma fest; hogy a szóban lévő két nagy fejedelem uralkodása és kormányzati rendszere erősen absolutistikus jelleget viselt magán; sőt hogy az egész imperialistikus dicsőség, mind a két király idejében, nem annyira a nemzet belső erején és reális kiválóságán, hanem inkább az uralkodók fényes személyiségén és rendkívüli egyéni (részben katonai, hadvezéri) nagyságán nyugodott; ²³⁾ a mi abból is kitetszik, hogy elhalálozásuk után a hanyatlás (mindkét időszakon) mihamarább s igen szembeötlő módon beállott; s az aránylag rövidebb virágzási kort egy hosszabb időre terjedő visszaesés korszaka váltotta fel. Ezek szerint igazat adhatunk azoknak, a kik a Nagy Lajos vagy a Hunyadi-Mátyás-féle birodalomnak s imperialistikus politikának fölélesztésére vágyakozóknak törekvését hiúnak és gyakorlatiatlannak mondják — épen úgy, mint azoknak a jelenkori publicistáknak tanait, a melyek szerint kívánatos lenne Magyarországnak az 1526-iki időre visszamenni és állami és nemzeti alakulását (persze egészen más alapokon és módon, mint az a világtörténet nekünk kedvezőtlenebb menetében történt) újra kezdeni.

Azoktól, a kik magyar imperialistikus eszmék körül buzgólkodnak, méltán kérdezhetni azt is: okos dolog-e egy fölötte ingadozó alapon valami oly irányt megindítani, a melyről senki sem tudja megmondani, hogy hová vezet? — továbbá: gondoltak-e arra, hogy (mint fentebb is már jeleztük) mekkora anyagi és kulturai erő volna szükséges ahhoz, hogy azon bizonyos törekvések és vágyak megvalósítását csak némi nyomatékkal is vehessük célba? — Nem értették-e meg a történelem azon rideg, de kétségbe nem vonható tanúságát, hogy imperialistikus törekvések sikeréhez mindenkifölött: hatalom, nagy hatalom és megint hatalom, valamint pénz, sok pénz és megint pénz kell; s hogy e nélkül minden erőlködés hiábavaló, esetleg kudarczot eredményező?» Gondoltak-e arra, hogy az esetleges előnyöket, a melyek ily

²³⁾ Erősen vitatta ezt gróf Szécheny Antal s elismeri némileg Beksics is (*Mátyás Birodalma*) 61—62. l.

úton és módon elérhetőek volnának, sokszorosan túlszárnyalná azok a hátrányok, a melyek azzal a bizonyos új állapottal természetszerűleg járnának. — Avagy föltehetjük-e azt, hogy az az állam, a melylyel mi ünnepélyes kötések, törvények és szerződés által századok óta legális, és az egész polgárosult világ történeti és diplomatiái szentesítésével való kapcsolatban állunk: csakugyan olyan rozoga és fogyatékos karban van, hogy formális abdikálásra megérett és mi annak egyszerűen helyébe lépni,²⁴⁾ és ezzel a világtörténet menetét a mi felfogásunkhoz képest megváltoztatni, Közép- és Kelet-Európa képét a mi képünkre átídomítani, s ennek következtében valamennyi nagyhatalmasságnak (igen valószínűleg bekövetkezendő) tiltakozásával szembeállani elég erősek volnánk? Mellőzve azt, hogy ily törekvéseinkkel az egész szlávságot, németiséget és románságot, tehát Európa valamennyi nagy népeinek és fajainak ellenségességét is magunkra zúdítanánk, esetleg még ellenünk való harcziás föllépésre is készítenének; s egy bekövetkezhető kataclycismusban talán nemzeti létünk és fennállásunk is kockáztatva lehetne?

Valóban igen megszivlelendők lesznek e tekintetben két kiváló magyar publicista, kiknek meleg faj- és hazaszeretetéhez semmi kétség sem fér, nem rég tett, következő, igazi állambölcséséget tartalmazó kijelentéseik: «Magasabb

---

²⁴⁾ Lásd erre nézve a *M. Allgem. Zeitung* 1905-iki április havábani cikksorozatát: *Das Reich der Habsburger, ein Magyarenstaat* cím alatt. Francia részről is tárgyaltatt legújabb időben Ausztria fennmaradásának kérdése, jelesül Ch. Benoist, azután H. Renének a *Revue des Deux Mondes* és a *Rerve Politique et Parlementaire* (1899. és 1900-iki folyamaiban) megjelent értekezéseikben; mindkettő annak felbomlása ellen és európai érdeken való fenállása szükségességével melletti érveléssel. Horváth János *Szakadás* című dolgozatában (pag. 53 s köv.) utal hasonló értelemben tett kijelentéseire kiváló államférfiaknak (Talleyrand, Berthelot, hozzátehetette volna Palmerstont, Gladstonet), s kiemeli különösen Deák Ferencz 1865 – 67-iki idevágó nyilatkozatait s névszerint azt, a hol azt mondja: «Van-e, a ki Ausztria felbomlását óhajtja, nem tudom; de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi (Magyarország) érdekében óhajtják». Rámutathatunk itt a világhírű történésznek, Rankénak Ausztria hatalmi állását és existenciális szívós erejét kiemelő nyilatkozatára is: *Weltgeschichte* IX. R. 2-ik felében (pag. 191. Ed. 1888.).

hatalmak, a nemzetközi kényszer erői, világhelyzetünk parancsoló igényei intézik nemzetünk sorsát; s a nemzet eddig sohasem volt oly erős, hogy ezekkel számolnia vagy ezek előtt meghajolnia, vagy ezekkel megegyeznie ne kellett volna.» (Eötvös Károly: *Pesti Hírlap* 1906 június 27-iki számában.) Míg a másik ilyképen nyilatkozik: «Nem szabad látszatokért, ideális célokért a valót, a szükségest feáldozni, mert ezzel igen könnyen elveszithetnők létünket is. Nemzetek, a melyeknek száma és egysége egymagában elegendő fenmaradásuk biztosítására, megengedhetik maguknak a fényűzést, hogy ábrándképek után fussanak. Nálunk azonban ez önmegfeledkezésnek az ára: létünk elvesztése volna». (Ifjabb gróf Andrássy Gyula a *Kiegyezésről* című 1896-ban közzétett művének 17. lapj.)

VI.

Levonhatjuk már a mondottakból a következményeket is.

Ideálok, azaz egy nemzet lelkületét, gondolkozásmódját, tetteit és cselekvőségét átható és irányító eszmék, vágyak és kívánalmak nélkül egy nép sem lehet és ne is legyen, ha önmagáról s létjogosultságáról nem akar lemondani. Minden életképes nemzetnek mindenekfölött erős hittel kell rendelkeznie önmagában, hivatottságában, fejlődésképeességében és jövődjében. — Ily hitünk nekünk magyaroknak is van, s halhatatlan Széchenyi Istvánunk lángbetükbe foglalt s egy új magyar világot hirdető jel-szavában: «hogy Magyarország nem volt, hanem lesz» - birja legfőbb dogmáját, fényes kifejezését és világgraszoló megnyilatkozását. Ebből minden igaz magyar s minden magyar államférfiú, mint valódi nemzeti credóból, mindenkor erőt és bátorságot, a megpróbáltatás napjaiban pedig minden csüggedést leküzdő bátoritást meríthet.

A jelzett ideáloknak azonban nem elvont, képzelet-szülte s a reális étellel ellentétben álló, hanem épen ez utóbbiban gyökerező, tehát konkrét ideálnak vagy ideáloknak kell lenniök; azaz olyanoknak, melyek az adott viszonyok érdekességei- és szükségszerűségeivel számolva, nem jár-

nak a fellegekben, nem czéloznak felfordulást, nem helyezkednek a történelemmel és hosszú idők során át bevált és megszilárdult alakulatokkal ellentétbe, szóval: nem utópiák.

Tüzétebben erről most és e helyen szólni nem kívánok, csak egynémely kiegészítő észrevételre szorítkozom. És pedig: a mi azt a sokszor és sok oldalról hangoztatott eszmét illeti, hogy a Habsburg-birodalom súlypontja helyezettessék Magyarországra,²⁵⁾ a mire az utóbbi: állami egységessége, földrajzilag lezárt volta, és a Kelet irányában való világhállásánál fogva, mintegy hivatottnak látszik: ennek tettesztős s kívánatos volta hazánkra nézve kétségtelen: s bizonyos mértékben való megvalósulásának lehetősége nincsen kizárva. Azonban a mi teljes kivitelét illeti, ez, a mennyiben nagy s mélyreható változások és változtatások nélkül alig történhetnék meg, igen valószínűleg jelentékeny nehézségekbe ütköznék; esetleg fontos európai diplomatiái ügygyé is alakulhatna.

Biztosabb s nyugodtabb fejlődést, fennállást és boldogulást úgy a jelenben, mint az emberileg számbavehető jövőre nézve Deák Ferencz 1867-iki alkotása, a modern államférfiuságnak ez a némely hiánya mellett is valódi mesterműve tesz lehetővé.²⁶⁾ Deák műve, mely a monarchia másik államával való szövetségünket új s megfelelőbb alpra fektette, s helyesb formába önté, úgy a nemzet jogos törekvéseinek és érdekeinek, mint a Habsburg-birodalom történelmi és politikai állásából folyó s nekünk magyaroknak is előnyére való szükségleteinek, nemkülönben Közép-Európa hatalmassági és culturális szükségseinek megfelelő; s igazi értelme

---

²⁵⁾ E nézetet vallották már a nagy hadvezér Eugen herczeg, Metternich hírneves államtitkára: Gentz Frigyes, legújabb időben Bismarck; s többen.

²⁶⁾ Igen elismerőleg szól az 1867-iki Deák-Andrássy-féle 1867-iki kiegyezésről Beksics: *Mátyás Birodalma* című m. 136. és 255. l.; azután maga Ajtay is *Hegemonia* című könyvének 23. és 35. lapján (a hol azt igazi providentialis alkotásnak nevezi). Lásd még Réz Mihály a *Kiegyezésről* szóló (legújabb időben közzétett) dolgozatát; a jelen sorok írójának: *Emlékbeszédét Deák Ferencz felett* (1903-ban); Kéry Gyula *Az Ujság* 1906 november 14. és 15-iki számában megjelent cikkeit, részben Eisenmannak *Le Compromis Austro-Hongrois* című 1904-ben közzétett terjedelmes munkája utolsó szakaszait, meg Kopácsy *Új Magyarország* (1906) című művét.

és intenciói szerint megvalósítva a fennállásnak, emelkedésnek és fejlődésnek igen hosszú időkre nézve biztos alapjául szolgálhat.

Ez alkothatja azt az alapot is, a melyen sikeresen ellentállhatunk mindenféle imperialistikus túlzásoknak és ábrándoknak, a melyek hiszékeny természetű és könnyen megtéveszthető népünkben teljesülhetetlen kívánalmakat ébresztve és szítva, azt az ethikai emelkedés, meg a productiv munkásság és erő kifejtés mezejéről az örökös meddő vágyakozás és nyugtalankodás útvesztőibe viszik.²⁷⁾

És így, ha már kell lenni a jelenben magyar imperialismusnak, akkor legyen az *ethikai imperialismus*, vagyis olyan, a mely a nekünk mindenekelőtt oly igen szükséges anyagi és műveltségi javak megszerzésére és hatalmunkba vételére irányul. Ennek érdekében és e célra viseljünk egy nagy hódító hadjáratot önnön magunkban és önnön területünkön, igazi javunkra és dicsőségünkre; s a szilárd erkölcsi alapokon nyugvó, erőteljes s tiszteletet parancsoló, egységes, nemzeti, magyar állam megteremtésére.

KAUTZ GYULA.

---

²⁷⁾ Magától értetődik azonban, hogy arra a célra, hogy Deák műve egész sikerrel érvényesüljön, szükséges, hogy Ausztria is megemberelje magát; Magyarország jogos érdekeit és törekvéseit tekintetbe vegye s mindent elkövessen a maga részéről is arra nézve, hogy a nagy szervezet minden irányban hibátlanul és eredményesen működhessék.

EÖTVÖS ÉS MONTALEMBERT.*)

Azoknak a magyar íróknak száma, a kik nagy francia írókkal levelezésben voltak, vajmi csekély. A XVIII-ik században, midőn a francia iskola tagjai az irodalmat Voltaire, Rousseau, az Encyclopædisták és a *poésie légère* képviselőinek átdolgozásával, kivonatálásával és fordításával újra fölbresztették, bizonyára többen az élő írókkal is érintkezésbe léptek, de levelezésök még lappang. Egyedül gróf Fekete János adta ki levelezését Voltaire-rel; Széki Teleki József viszonya Rousseauhoz még nincs felderítve s Martinovic összeköttetései a francia Convent tagjaival csak sejthetők. Az 1794-iki «összeesküvés» véres elfojtása s a napoleoni háborúk ezt a kapcsolatot hosszú időkre megszüntették. Csak a francia romanticismus korában, midőn a demokrata szellem az irodalomban és politikában Magyarországon is hódít, találjuk ismét nyomait a közeledésnek, melyet a magyar írók utazásai vagy tartózkodásai Franciaországban nagyban elősegítenek. Eötvösről tudjuk, hogy 1836. és 1837-ben több francia íróval érintkezett; Hugo Károly huzamosabban élt Párisban és francia nyelvű szindarabokat is írt. A szabadságharcz leveretése után a magyar emigratio, élén gróf Teleki Lászlóval, nemcsak az írókat, hanem a nagy közönséget is értesítette a magyar ügyekről. Érdekes e tekintetben Chassin Károly Lajos levelezése, a melyet nem rég a Magyar Tudományos Akadémia szerzett meg, mert becses adalékokat tartalmaz a magyar emigratio történetéhez. Ezek az

---

*) Kiadatlan okiratok nyomán. — Montalembert leveleinek közléséért báró Eötvös Lorántnak, Eötvös leveleinek közléséért Vicomte de Meauxnak, Montalembert vejének és örökösének mondunk köszönetet.

érintkezések a kiegyezés után gyérebbek lesznek, pedig a magyar irodalomnak és politikának érdekében áll, hogy ne csak a németek, hanem más nemzetek és első sorban a francziák, jól legyenek értesítve viszonyainkról.

* * *

Báró Eötvös József összes életírói megegyeznek abban, hogy a francia irodalmi és politikai szellem nagy befolyással volt rá. Ámbár Ferenczi Zoltán és Voinovich Géza ennek részletes kimutatásába nem bocsátkoznak; az, a ki a francia irodalmat ismeri, Eötvös műveiben könnyen fölfedezi azt a kapcsolatot, a mely őt Franciaországhoz fűzi. Nagyon helyesen jegyzi meg Berki Miklós abban a kis művében, melyet *Báró Eötvös József és a francia irodalom* cím alatt tett közzé,^{*)} hogy «nemcsak aesthetikai és irodalmi, hanem politikai elvei is jórészt Franciaországban szerzett tapasztalatainak s francia irodalmi ismereteinek leszűrődései». Kár, hogy Berki tanulmánya csak a *Karthausira* szorítkozott, de reméljük, hogy kutatásait a többi művekre is ki fogja terjesztetni, különösen a *XIX. század uralkodó eszméire*, a hol már a sok francia jegyzet mutatja, melyek voltak Eötvös forrásai. Tudjuk, hogy ez a munka, a magyar politikai irodalom egyik legnagyobb dísze, német és magyar nyelven jelent meg, de Eötvös szerette volna, hogy a francziák saját nyelvökön is olvassák azokat az érveket, melyeket az állam túltengése és a túlságos központosítás ellen írt, a melynek Franciaország mintegy typusa. E munka révén lépett levelezésbe Montalemberttel, a kit talán már 1836-iki utazása alatt látott. E levelezés a francia író magyarországi utazása után (1861) még bensőbbé vált és eltartott egész élete végéig, mert utolsó levele Eötvöshöz 1870 márczius 12-én kelt és Montalembert másnap meghalt. Hogy ezt az érintkezést kellően méltányolhassuk, szükséges Montalembert életének főbb mozzanatait röviden előadni, mert a mostani nemzedék már alig sejti, mily helyet foglalt el Szent Erzsébet francia történetírója a politikában és irodalomban és mi vonzhatta a liberalis és demokrata érzelmű Eötvöst a katolikus egyház híres védőjéhez.

^{*)} Budapest, 1904. Eggenberger.

Montalembert csak három évvel volt idősebb Eötvösnél. Ősrégi családból származott; elődei résztvettek a keresztes háborúkban, azután hőstettekkel tűntek ki a csatamezőn, de a királyság fénykorában, XIV. Lajos alatt nem jelentek meg az udvarnál. A nagy forradalom alatt a család egyik ága a modern szellem zászlaja alá szegődött, a másik kivándorolt. Így történt, hogy Montalembert 1810 márczius 15-én Londonban született. Anyja ereiben skót és írlandi vér folyt. Ez magyarázza rokonszenvét az elnyomott ir nép iránt. Anyai nagyatyja, Forbes, nevelte angolosan, mély vallási nyomokat hagyván a gyermek kedélyében. Midőn I. Napoleon bukása után atyja visszajött Franciaországba, Stuttgartba nevezték ki nagykövetnek. Így történt, hogy Montalembert Károly — Forbes — René jól megtanult németül, a mi akkoriban a francziáknál ritkaság számba ment. E nyelv ismerete révén léphetett később Eötvössel közelebbi viszonyba, olvashatta az ő műveit német fordításban és a hatvanas évektől fogva a *Pester Lloydot*, hogy a magyar viszonyokról mennél hübb képet nyerjen. De angol és német nyelvi ismeretei nem feledtették el vele honi nyelvét. Az, a ki Franciaország egyik legnagyobb politikai szónoka lett, már tizenhat éves korában, midőn a Collège Rollinbe lépett, szépen írt francziául. Csak a két felsőbb osztályt végezte ott, míg a baccalaureatust 1828-ban letette. Mint Eötvös, nagyon korán kezdett írni. Leveleit, melyeket egyik tanuló társához, Cornudethez, 1827 és 1830 közt intézett és melyeket csak 1873-ban tettek közzé (*Lettres à un ami de collègue*) már jeles íróra vallanak, a kinek szívében az egyház, Franciaország és a szabadság eszménye él. Ezeknek akarta életét szentelni, ezekért fáradozott utolsó lehelletéig.

A Sorbonne-on akkoriban a nagy trias: Cousin, Villemain és Guizot tartott előadásokat, nem ugyan hogy jövődi tanárokat képezzenek — 1880-ig ezt a feladatot egyedül az École normale supérieure teljesítette — de hogy egy vegyes közönségnek, a mely közt vajmi kevés valódi egyetemi hallgató volt, az irodalomból és történetből hetenként egyszer vagy kétszer előadásokat tartsanak. Montalembert el is járt ezekre, de tulajdonképen az akkori nemzedék elveit követte: a baccalaureatus után autodidaktává lett és húsz éves korá-

ban már nyilvánosan föllépett mint író. Cousin a Kant műveit ajánlotta neki, de ezeket nem igen értette a fiatal ember, sokkal nagyobb érdeket talált Schelling irataiban, a melyekre egy német pap, Studach, figyelmeztette. Ez Stockholmban az udvarnál élt és midőn Montalembert atyját meglátogatta, a ki Bernadotte királynál Franciaországot képviselte, megismerkedett vele. Ekkor föltette magában, hogy Európa állami életének történetét írja meg, de e tervből nem lett semmi. Átvitorlázott Irlandba és ott a helyszínén megismerkedett az ország nyomorával, látta az angol társadalom minden rétegét és a hatalmas szónokot, O'Connellt. Tapasztalatairól később sokat írt a lapokba. Ámbár Eötvös *Szegénység Irlandban* (1840) című tanulmánya főleg angol forrásokból merít és csak a végén említi Gustave de Beaumont: *L'Irlande sociale, politique et religieuse* című művét, mégis föltehető, hogy Montalembert ebbeli munkálatait, különösen azt a propagandát ismerte, melyet az irlandi katolikus egyház és inség érdekében kifejtett és melynek gyümölcse egy 80,000 frankra rúgó gyűjtés volt.

Montalembert ezeket a nemes, szive mélyéből fakadó leírásokat és panaszokat az *Avenir* című lapban tette közzé. Ennek a lapnak a francia journalistika történetében kiváló helye van. Ámbár csak tizenhárom hónapig állt fenn (1830 októbertől 1831 novemberig) és mindössze talán 1200 előfizetője volt, a francia vallásos és katolikus társadalmi életnek fölébresztésében fontos szerepe volt. A lap szellemi, részének vezetője Lamennais (1782—1854) volt, az a breton születésű pap, a kit az irodalomtörténet Chateaubriand és Renan mellé helyez. Ragyogó tollát eleinte a katolikus egyház és papság az állami hatalomtól való fölzsabadításának szentelte. Azt akarta, hogy a vallás régi, evangéliumi tisztaságban ragyogjon, hogy szálljon le a néphez és legyen a demokratikus eszmék öre, azoknak az eszméknek, melyet a júliusi forradalom, a reactionarius kormány megbuktatása után, Franciaországban győzelemre akart vinni. Mély fölfogású, néha socialistikus színezetű, próféta hangú és apokalyptikus jellegű irataiban már 1830 előtt nagy szolgálatot tett az egyháznak, úgy hogy a szent szék 1824-ben bibornoki méltósággal akarta fölruházni. De

Lamennais nagy lelke, mely inkább a középkor nagy egyházi szónokaiéhoz hasonlított, mint egy XIX. századi paphoz, ezt a kitüntetést nem fogadta el és mint egyszerű szerzetes folytatta pályáját. A júliusi forradalmat, a mely első föllépéseiben határozottan antiklerikális irányu volt és az egyházat üldözte, Lamennais ennek az egyháznak reformálására akarta fölhasználni. «Ti, úgymond a papoknak, rettegtek a liberalismustól; tegyétek katolikussá és a társadalom újjá fog születni.» Ennek az újjászületésnek céljára indította meg az *Avenir* című lapot, a melynek Franciaország határain túl, különösen a németországi katolikusokra nagy befolyása volt. A húsz éves Montalembert és a jogászból szerzetessé vált Lacordaire voltak főbb munkatársai. Valamint Lamennais nevéhez fűződik a XIX. századi katolikus renaissance, melyet utána Angolországban Manning és Newman, jelenleg Amerikában Ireland képvisel, úgy fűződik Montalembert nevéhez a liberális katholicismus szervezése a politikában és a parlamentben, mert ő mint laikus szolgálta az egyház ügyét. Lacordaire pedig a hitészónoklat e ragyogó mintaképe, a XVIII. századi egyház tespedése után, ezer meg ezer hívőt bájolt el a Notre-Dame szószékéről. Szónoklata és fényes tolla a dominikanus szerzetest az Académie française kupolája alá vitték. Ott fogadta Guizot, a ki protestans létére abban az emlékezetes gyűlésben kifejtette, hogy mennyire haladt a türelem eszméje a XVI. század óta, minthogy a heretikus protestans fogadhatja fényes gyűlésben az inquisitort, a domonkost.

Ezek után érthető Eötvös vonzódása Montalemberthez, a ki húsz éven át adott irányt a katolikus törekvéseknek. Hogy a magyar író már 1836-ban jól ismerte a francia viszonyokat a júliusi forradalom után, azt a *Karthusi* eléggé mutatja. Hiszen egy magyar író sem hatott annyira az akkori francia társadalom és az akkori Páris elemzésébe, mint épen Eötvös. Lamennais, Montalembert és Lacordaire törekvéseit méltatta, hisz mint Voinovich szép tanulmányában nagyon helyesen mondja: «szépirodalmi és politikai munkáiban a keresztyén szellem leng s a mi ebből egy modern államban és társadalomban az ő korában megvalósíthatónak látszott, mindannak megvalósítására

törekedett». Ennek a szellemnek a néphez kellett alászállnia és e tekintetben Eötvös inkább Lamennais és Lacordaire híve, mint az aristokratikus érzelmű Montalemberté, a ki csak nagy csalódások után vette észre a malinesi katolikus congressuson, 1863-ban, hogy a katholicismus éltető ereje a népben, s nem a nemességben rejlik. Mint Berki Miklós írja említett tanulmányában, «Eötvös Rousseau-nak, a plebejusnak szónokló tanítványa, a kit a Chateaubriand vallásos kaczerködésével told meg.»

Hogy fogadta a Szentszék a három nagy francia író törekvését? Néhány ultramontán és nagyon is remegő püspök javaslatára XVI. Gergely pápa a *Miramur nos* című encyklikában megróttá őket. Hisz Lamennais volt az első, a ki a napoleoni concordatum ellen kikelt, a ki az állam és egyház elválását sürgette már 1830-ban, azt az elválást, a mely csak napjainkban jött létre s nem épen a Szentszék kívánatára. Lamennais és munkatársai a papi hivatalt lealázva látták, ha az államtól teszik függővé és annak mintegy fizetett zsoldosává. Jobban szerették volna a papságot szegénységben, mint függésben látni. Már pedig Róma ragaszkodott ehhez a concordatumhoz, a mely az egyedüli menedék volt a nagy forradalom rombolása után, ámbár érezte, hogy I. Napoleon, midőn azt megkötötte, mind az egyházat mind az iskolát saját céljainak elérésére használta fel. Harmincz évi fennállás után nem engedhette meg az izgatást ellene. A másik ok a júliusi kormány *bourgeois* félelme volt a három izgató tüzes cikkeinek következményeitől. Ők ugyanis a népre akartak támaszkodni; a *justice sociale* híres mondása Lamennais ajkairól is halatszott. Pellengérre állította azokat a nagygyárosokat, a kik a népnek verejtekén gazdagodnak meg, annak a népnek, melyet butaságban hagynak tengődni, tizennégy söt tizenhat órán át dolgoztatnak oly helyiségekben, melynek levegője büzhedt és öl. Az *Avenir* felhívta a papságot, hogy ezentúl a szegény nép jólétével is foglalkozzék és ne legyen a gazdagok és hatalmasak uszályhordozója.

Egyszersmind az I. Napoleon alkotta roppant mérvű állami központosítást is megtámadták. Lamennais és Montalembert fájdalommal látták, hogy a virágzó provincialis élet, azok a községi szabadalmak, melyek a nagy forrada-

lom előtt léteztek, lassanként eltűntek és egy vasmarkú, ezer szervezettel rendelkező központosítással helyettesítették, a mely még a legcsekélyebb községi ügybe is beavatkozik, az egyéni kezdeményezést megsemmisíti és egész Franciaország területén oly egyformaságot hoz létre, a mely századunk rákfenéje. A ki Eötvös társadalmi és politikai működését ismeri, azonnal átlátja, mily szoros kapocs fűzi őt az *Avenir* nézeteihez. Ámbár a *Falu jegyzője* az akkori vármegyei élet hüneit ostromozza és szerzője 1848 előtt egy központi felelős kormány megalkotásáért küzdött, nem szabad azt hinnünk, hogy ő, valamint elvtársai, Szalay és Csengery, a *centralista* név mellett is, a hogyan politikai kis csoportjukat nevezték, egy oly központosítást óhajtottak volna, mint Franciaországban. Hisz *A XIX. század uralkodói eszméinek befolyása az álladalomra* épen az állam szerfeletti hatalmaskodása ellen szól és az egyén, vagyis a nemzetiség, vallás és szűkebb körű község jogát védi az állam ellenében. E tekintetben Eötvös politikai nézetében az ellenmondás csak látszólagos, a mint ő ezt maga Heves vármegye ügyében mondott beszédeiben és a *Reform* második kiadásának előszavában (1868) kifejtette.

Egy másik kapocs, mely Montalembert és Eötvös irodalmi és társadalmi működése közt fennáll, az iskola ügye. Erre vonatkozik, mint alább látható, Montalembert több érdekes levele. De, hogy e viszonyt megérthessük, szükséges néhány szóval az akkori francia tanügyről megemlékezni. Mikor I. Napoleon a XIX. század elején *Université de France* név alatt az egész közoktatást államosította, a kormány számára oly kiváltságot alkotott, a mely hatalmas fegyvernek bizonyult. Az elemi iskolától fel az egyetemig, laikusok vagy szerzetesek vezetése alatt, az *Université de France* épen úgy volt a központi hatalom kezében, mint a hadsereg, vagy a papság. Egy teljes századig tartott, míg az egyetemek autonómiájukat visszanyerhették és új életre ébredhettek. Ismeretes, hogy a napoleoni rendszer, mely minden facultét elszigetelt, nehogy «a tudományok összesége» az egyeduralom holmi törvényellenes intézménye ellen felszólaljon, a XIX. század folyamán, a harmadik köztársaság megalapításáig, bénítólag hatott az egyetemek működésére. E mellett az állam korlátolta a gyermekek tanításában a szülők szabad-

ságát. A mit ma *liberté de l'enseignement*nek neveznek, azaz a szülők szabadságát gyermekeiket ott és oly férfiaktól neveltetni, a kikben feltétlenül megbiznak, ennek a szabadságnak első harczosai közt Montalembert áll. Ő és Lacordaire e mellett szálltak síkra és hogy egy merész lépéssel megmutassák, hogy az államnak nincs joga a szabad iskolák (*écoles libres*) megnyitását megakadályozni, egy harmadik, ma már kevésbé ismeretes munkatárssal — de Coux — 1831 májusában a rue des Beaux-Artsban egy elemi iskolát nyitottak vagy húsz tanulóval. «A három néptanító» — *les trois instituteurs* —, mint őket nevezték, azonban nem számolt Lajos Fülöp rendőrségével. Már két nap múlva a fiúkat haza küldötték, a három «tanítót» pedig karhatalommal kiűzték az iskolából és a törvényszék elé idézték. Épen mikor a tárgyalások ott folytak, Montalembert atyja meghalt; ő ennek következtében örökös *pair de France* lett s így a pör a pairek háza előtt végződött. A három izgatót pénzbírságra ítélték, de azért Montalembert nem szünt meg a tanítás szabadsága mellett harczolni. Jó sokáig kellett várnia, mert csak az 1848-iki forradalom után kerülhetett a kérdés ismét napirendre és két évvel reá, midőn Napoleon Lajosnak, mint a köztársaság elnökének szüksége volt az egyházra, vihette keresztül elvtársai segítségével. Hogy a törvény, mely most már 56 év óta áll érvényben, ámbár az utóbbi időkben, különösen az elemi oktatás terén, tetemesen javították az állam érdekében, nem a nagy szónok, hanem a legitimista Falloux nevét viseli,*) onnan van, hogy ez utóbbi mint közoktatásügyi miniszter vitte keresztül.

Eötvös, midőn 1868-ban a népiskolai törvényt alkotta, ámbár Montalembert sok tanácscsal látta el és a francia elemi oktatásra vonatkozó rendeleteket és törvényeket is megküldötte neki, a francziáktól csak a tanszabadság elvét fogadhatta el, mert Magyarországon az állam és a papság nem álltak soha oly merev ellentétben, mint Franciaországban. Eötvös liberalis szelleme sohasem akarta volna a községet, az egyházat vagy a nemzetiséget attól a jogtól

---

*) Nagyon behatóan tárgyalja e törvény létrejöttét Henry Michel, a nemrég elhunyt sorbonne-i tanár posthumus műve: *La loi Falloux*. Paris, Hachette, 1906.

megfosztani, melyet nekik a régi törvények biztosítottak. Hogy ez a liberális eljárás azonban magyar nemzeti szempontból nem hozta meg gyümölcsét, azt a számos népiskola bizonyítja, a hol az állam nyelvét vagy nem tanítják, vagy siker nélkül tanítják. E tekintetben a napoleoni Université rendszerének követése több sikerrel járt volna.

Az *Avenir* tehát tetszett demokratikus körökben, tetszett az alsóbb papságnak, de Rómában nem, mert vagy hatvan évvel megelőzte korát. Valószínű, hogy egy XIII. Leo nem bánik el úgy a három íróval, mint elbánt velök XVI. Gergely. Mikor «ad limina apostolorum» Rómába indultak, néhány bibornok megdicsérte ugyan törekvéseiket, de nem sokára rá az encyklika, a nélkül, hogy nevöket megemlítette volna, kárhóztatta az *Avenir* irányát. Ezzel ennek a kitünő lapnak lett vége, mert noha Lamennais folytatni akarta, két főmunkatársa sokkal inkább át volt hatva a pápa intelmétől, sem hogy továbbra izgattak volna. Montalembert mélyen le volt sújtva. «C'est la ruine de ma vie morale et religieuse» mondotta, de azért folytatta irodalmi működését és soha sem szünt meg azokat az eszméket hirdetni, melyekért ifjú korában lelkesült. Lamennais a Szentszékkal daczolni kezdett. Római útja után a *Paroles d'un croyant*, e bibliai ihletű, apokalyptikus stílű, az irodalomban is számottevő iratában és még inkább az *Affaires de Rome* című röpiratában szakított a szentszékkal, Montalembert nagy fájdalomra. Montalembert ugyanis atyja halála után nemcsak egyedül maradt (anyja a világi élvezeteknek hódolt, melyektől a fiu, épen úgy, mint Eötvös a salon-élettől, távol tartotta magát, és visszament Angliába), hanem lelki életének vezetőjét is elvesztette. Vigasztalást csak a híres Madame Swetchine, e szláv eredetű, katolikus érzelmű, fenkölt szellemű nő társaságában, könyveiben és utazásaiban talált. Miután bejárta Italiát, Németországban főleg azokkal a körökkel lépett szorosabb érintkezésbe, melyek a katolikus egyház védelmét tüzték ki életök céljául, mint Görres és Brentano. Boisseréehez főleg a középkori művészet tanulmánya vonzotta, mert Montalembert ennek a művészetnek nagy bámulója volt. Ő azon működött, hogy megmentse a vaudalismustól azokat az egyházakat, apátságokat, kolostorokat, melyeket kor, mint gotikusokat elhanyagolt,

vagy a kormány potom áron a «bande noire»-nak eladott, hogy azokat lerombolja és egyszerű munkásházakat építsen helyettök. Már 1833-ban írta a *Revue des Deux Mondes*ba nagy feltűnést keltett cikkét: *Le Vandalisme en France* és összes műveiben több dolgozata van a középkori művészetről. Hugo Victorral is főleg a *Notre-Dame de Paris* megjelenése után érintkezett és e nemű törekvéseiben osztozott. Érintkezett még Németországban más írókkal is, mint Uhland, Ottfried Müller, Heeren és a Grimm testvérek. Thüringiában ismerkedett meg magyarországi Szent Erzsébet életével és legendájával; 1833 és 1836 közt dolgozta ki híres művét, melynek kritikai értéke ugyan nem nagy, de mint szépirodalmi munka elsőrangú. Nagy érdeme ezenkívül még az, hogy a francia hagiographiát új útra terelte, mert ezentúl a szentek és nagy egyházférfiak életéről oly munkákat kezdtek írni, melyeket a művelt közönség is élvezhetett. A mű 1836-ban jelent meg és azóta számos kiadást ért. Ugyanabban az évben nősült meg Montalembert, hogy sivar legényéletének véget vessen. A híres belgiumi Merode család egy ivadékát, a ki atyai ágon, mint mondják, Szent Erzsébettől származott, vette el és vele boldog házasságot élt. 1841-ben vette meg a La Roche en Breny nevű kastélyt s innen intézte később legtöbb levelét Eötvöshöz.*) Négy leánya volt; egyik Vicomte de Meaux-hoz ment nőül, egy másik, a ki Magyarországon is járt, atyjának nagy fájdalmára kolostorba vonult. Mindnyajan ismerték Eötvös műveit német fordításban, különösen a falusi novellákat.

* * *

Házasságával záródik le Montalembert életének első korszaka, a mely a Lamennais és Lacordaire társaságában kifejtett működésében összpontosul. A második korszak, mely III. Napoleon trónrajutásáig terjed, főleg a pairesk házában tartott nagyhirű szónoklatairól ismeretes. Mon-

---

*) Ez a kastély nem messze Semurtól épült. Fénynyomata Lecanuet művében Montalemberttől (III. 229.) látható. Lecanuet három kötetes munkáján kívül (Paris 1895—1902) Vicomte de Meauxnak egyik kötetes biographiáját is felhasználtuk (Montalembert, Paris 1897), valamint Anatole Leroy-Beaulieunek kötetét: *Les catholiques libéraux* (Páris, 1885).

talembert ugyanis nemcsak nagy író, de mint Eötvös, kitűnő szónok is volt. Guizot és Thiers fölé helyezték még azok is, a kik nem voltak hívei. Élete céljául ekkor azt tűzte ki, hogy a papságot nemzetivé, a nemzetet pedig hívő katholikussá tegye. Főleg két ügyben szólalt föl gyakran: a szerzetes rendek, különösen a jezsuiták és domonkosok jogaikba visszahelyezése és a tanszabadság érdekében, midőn Guizot, Villemain és Salvandy az Université előjogai fentartására nyújtottak be törvényjavaslatokat. De ő volt egyike a legtájékozottabb szónokoknak is, mikor a külügyi politika volt napirenden. Bő nyelvismeretei, a mi akkoriban a paírek közt ritkaság volt, számos utazásai, roppant levelezése a külföld híres embereivel, mind arra szolgáltak, hogy a spanyol, görög, belgiumi és lengyel kérdésekben ékes szavát hallathassa. Talán egy nemzet ügyében sem szólt oly rokonszenvvel, oly odaadással, mint a szerencsétlen lengyel nemzet ügyében. Magyarországon is 1831 után sok jeles szónok, sok nagy költő panaszkolt a nemzet sorsát, de nem hisszük, hogy a Montalembertéhez hasonló tűzzel és erélyvel védtek volna egy, sajnós, vesztett ügyet. Párisi lakásán, már 1832-ben megfordultak a lengyel emigratio főbb tagjai: Dembinski, Czartoryski, Zamoyski és a nagy költő Mickiewicz. Hogy ez utóbbinak műveit olvashassa, Montalembert megtanult lengyelül és a *Zarándokok könyvének* fordításához oly tüzes előszót írt, hogy az orosz kormány a pápához fordult, mert benne sérelmet látott. XVI. Gergely elég gyenge volt, hogy abban a brevében (1833. október 5.), melyet Lamennais iratai ellen bocsátott ki, erre az előszóra is célozzon, a mi Montalembertnek, a ki mindig a szent szék mellett küzdött, nagyon fájt. «Ime, úgymond *Naplójában*, első jele a nyilvános figyelemnek, melyet az egyház fejétől kapok, miután egész ifjúságomat az ő védelmének szenteltem . . . Rég feláldoztam az egyháznak pályámat, becsvágyamat, a dicsőség álmait; kell-e, hogy neki szent ügyeimet, a szabadságot és Lengyelországot is feláldozzam, azokat az ügyeket, melyek szívemet reszketésbe hozzák, melyeknek örök hűséget esküdtem.»*) 1843-ig baráti kötelék

*) Midőn Montalembert műveit 1861 és 1868 közt összegyűjtötte, ebből az *Előszóból* mindazt kihagyta, a mit ifjú lelke felháborodásában írt.

fűzte a lengyel költőhöz, a kinek számára a francia kormány 1840-ben a Collège de France-on az első szláv tanszéket állította fel, de midőn ez Quinetvel és Micheletvel szoros viszonyba lépett, Montalembert nem érintkezett vele többé, mert barátaiban az egyház ellenségeit látta. De Lengyelországért, még Krakkó elfoglalása és 1863 után is rajongott és tollát gyakran latba vetette érette.

Az 1848 februári forradalom, mely Magyarország sorsára is oly döntő befolyást gyakorolt, nem töltötte el Montalembert-t borzalommal. Hisz az uralkodó házzal nem állt bensőbb viszonyban; szabadságvágyát, mely úgy a szerzetesrendek, mint az iskola, a belső, mint a külpolitika ügyeit felkarolta, a szabadság régimeje alatt vélte megvalósíthatónak. A köztársaságot tehát, mint Lacordaire, nyíltan elfogadta; az *Assemblée constituante* és *législative* gyűléseiben gyönyörű szónoklatokat tartott, a melyekben a demokrátiát intette, hogy ne engedje magát a legszélsőbb lépésekre ragadtatni. Ekkor írta róla Sainte-Beuve a *Constitutionnelbe* (1849 november 5.) azt a szép cikket: *M. de Montalembert, orateur*, melyet még ma is élvezettel olvasunk a *Causeries du Lundi* első kötetében. Különösen nagy szolgálatot tett ekkor a pápaságnak. Az olasz nemzeti egység apostolai már 1848-ban keményen szorongatták IX. Piust. Montalembertnek és elvtársainak sikerült a francia köztársaság fegyveres beavatkozását kieszközölni. Beszéde oly megható volt, hogy a pápa zokogott olvasása közben; Mérimée azt Demostheneshez méltónak nevezte. Midőn 1850-ben Rómában járt, a Curia és a római nemesség nagy lelkesedéssel fogadták; a Sixtus-kápolnában egy szertartás alkalmával neki adták a díszhelyet és midőn Montalembert vonakodott azt elfoglalni, Borromée bibornok azt mondta: «Illő, hogy ön az első helyen üljön, hisz önnek köszönjük, hogy itt vagyunk.»

A köztársaság elnökével, Napoleon Lajossal, eleinte jó viszonyban volt. Ezt onnan kell magyaráznunk, hogy a demagógiától, mint Eötvös, félt és Napoleonban az állami rend fentartóját látta. 1849-ben a londoni nagykövetséget szánta neki a kormány, de Palmerston ezt ellenezte, mert Montalembert néhány évvel azelőtt a svájci Sonderbund ügyében tartott beszédében hevesen kikelt az angol

diplomacia furfangos eljárása ellen. Még egy nagy diadalt vívhatott ki Napoleon elnöksége alatt: ez a már említett Falloux-törvény megszavazása, mely az állam kiváltságát (monopole des intelligences, mint mondotta) csorbította, mert az elemi és középiskolákban az állami intézetek mellett, bizonyos feltételek alatt és némely kezesség kikötésével, a papi intézeteket is feljogosította iskolák fenntartására, de az egyetemi képesítést (baccalauréat) mai napig az egyetemeken kellett letenni oly bizottságok előtt, melyeknek tagjai nem ismerik a vizsgálandókat.*) A «szabad középiskola» még ma is a tanulók vagy negyven százalékát neveli; Montalembert és társainak tulajdonítható, hogy a «Voltaire fiai» ellenében a francia nyilvános pályákon a «keresztesek fiai» is érvényre jutnak.

Nem csodálható, hogy Montalembert Napoleon római politikája, a Falloux-törvény, az egyházi Conciliumok szabadságának megadása miatt, még akkor is a «köztársaság elnökének» pártján maradt, midőn ez 1852 december 2-án az államesínyt elkövette. Nevét ott találjuk a Commission consultative tagjai közt, mely a parlamenti képviselőket volt hivatva pótolni, de melynek tanácsát sohasem kérték. Azonban Montalembert igazság- és szabadságszerető lelke nem ragaszkodhatott soká egy oly régime-hez, mely a jogtalanságban gyökeredzett. Világosan látott a kalandor cselészövényeibe, erőszakos eljárásába és három héttel az államesíny után már nem járt az Elysébe. Midőn pedig az 1853. év elején a jogfosztó határozatok, az elfogatások, számüzetések egymást követték s végre az Orléans-i ház javait lefoglalták, Montalembert teljesen szakított a császárral. E javak lefoglalásakor mondta a szellemes Dupin: «C'est le premier vol de l'aigle», a mit úgy is lehet fordítani, hogy ez a (napoleoni) sas első röpte, vagy első lopása. A szó szoros értelmében ez utóbbi volt és Montalembert tiltakozott ellene, de nem volt hirlap, mely tiltakozását közölhette volna, oly szigorú volt a censura. Beadta lemondását mint a Commission consultative tagja és élte végéig fájlalta, hogy annyira megbizott Napoleonban. «Nem kellett volna annyi

*) A francia közoktatásügyi tanács épen napjainkban foglalkozik e vizsgálat eltörlésével.

jóindulatot tanusítanom — írta egyik levelében Daru-höz — egy oly tény iránt, melynek létfeltétele és alapja az esküszegés volt. Ez a tévedés még mindig épen úgy nyomja lelkemet, mint jó híremet.»

Mint Eötvös a szabadságharc gyászos vége után tanulmányába mélyedt, úgy Montalembert is az államcsiny után. A két író és szónok hazájának sorsa különben egyforma volt. Napoleon nyüge épen úgy nehezedett Franciaországra, mint a bécsi reactio Magyarországra. Hisz Kossuthnak nem is engedték meg, hogy Marseille-ben kikössön és Párisba menjen. Egyforma önkény száműzte a francia és magyar liberális férfiakat, a kik közül többen később Brüsszelben a *Libre Recherche* folyóirat szerkesztőségében találkoztak. A sajtót épen úgy rendszabályozták Párisban, mint Pesten. Keménynek vagy Falknak cikkeikben épen oly óvatosoknak kellett lenniök, mint Prévost-Paradolnak. Ez magyarázza meg a két ország nagy hirlapíróinak közös jellegét az ötvenes években.

Mint hogy Montalembert a Corps législatifben, a hova Besançon városa küldte, szálla volt a császári miniszterek szemében, Persigny már 1854-ben azt mondta a város polgármesterének, hogy a nagy szónokot a parlamentből «ki kell dobni». A hivatalos nyomás és rágalom annyira vitte, hogy 1857-ben Montalembert 29,000 szavazatból 4378-at kapott. Az egyedüli szószék, a honnan most szavát hallathatta, az új életre ébredt *Correspondant* volt. Ez a folyóirat már 1828-ban indult meg; Lajos-Fülöp alatt többször beszüntették; 1855-ben Montalembert, Falloux, de Broglie, Cochin és mások a liberális katholicismus főorganumává tették és az maradt a mai napig. Ezt a folyóiratot ajánlja Montalembert Eötvösnek, ezt küldi neki cserébe a *Pester Lloyd*ért, melyet 1861 óta rendszeresen olvasott is. Cikkei miatt a császári rendőrség többször a törvényszék elé idézte. Így midőn egyik angolországi útja alkalmával, a hol oly férfakkal, mint Gladstone, Manning, Macaulay és Peel találkozott, *Un débat sur l'Inde au parlement anglais* czím alatt irt egy tanulmányt. Ámbár főleg az angol politikával foglalkozik, többször Franciaország parlamentaris helyzetére mutat és egy helyen a ministereket *laquais d'anti-chambrenak* nevezi. Védői az akkori Franciaország két

leghiresebb ügyvéde, Berryer és Dufaure voltak. Ha a szabad szó a sajtóban el volt nyomva, legalább a törvényszék előtt hangoztatták a sérelmeket. A külföldi lapok levelezői ezeket a beszédeket megküldték lapjaiknak és így Európa tudomást szerzett róluk. Montalembert-t e czikke miatt hat havi fogságra és 3000 frank birságra ítélték. Ő felebbezett, a császár megkegyelmezett neki, de ő a kegyelmet nem fogadta el; s midőn a felsőbb törvényszék is elítélte, a császár egy deczember 2-iki évforduló alkalmával mintegy iróniából újra megkegyelmezett neki.

Még nagyobb hatást tett a *Pie IX et la France en 1849 et en 1859* czimű röpirat, mely szintén a császári politika ellen irányult, minthogy 1859-ben Napoleon azt tanácsolta a pápának, hogy áldozza fel azokat a tartományokat, melyekben a forradalom kitört.

1860-ban kezdte meg Montalembert azt a nagy körutat Európában, melynek alkalmával Magyarországra is eljött. Először Németországban, főleg Kölnben és Münchenben időzött. Ez utóbbi városban hosszú beszélgetései voltak Döllingerrel. 1861-ben Bécsben volt, a hol Zsófia főhercegnő, Rechberg, Schmerling és Rauscher nagy előzékenységgel fogadták. A Reichsrathban észreveszi a nagy úrt, melyet a nyolczvanöt magyar követ távolléte alkotott. Egyik kölni levelezőjének, Reichenspergernek erről ezeket írja: «A magyarok igen messze mennek, midőn teljes autonomiát követelnek, főleg a katonai ügyekben, de alapjában véve mellettök szól a jog, a méltányosság és a történelem és én teljesen átlátom azt, hogy nem akarnak lemondani azokról a parlamentáris és nemzeti intézményekről, melyek nekik nyolczszáz éves örökségeik, oly czélból, hogy helyet foglaljanak egy új parlamentben, melynek sorsa igen bizonytalan.»

Magyarországi útjáról napló-jegyzetei oly számosak, hogy egy egész kötetre terjednének. Azt írja, hogy soha még oly kellemes utazást nem tett. A főbb nemesség tárt karokkal fogadta; szállodája, az *Angol királyné* előtt őt, nejét és leányát négyes fogatokkal várták; kitűnően mulatott a Margit-szigeten, a Dunán egy csónak-partie elragadta. Eötvös sváb-hegyi villájában politikai és vallási ügyekről beszélt. Deákot, ámbár ugyanabban a szállodában lakott,

nem látta. Ez kitünik egy alább közlendő leveléből. Elment a vidékre is; Trencsén vármegyébe, az Apponyiak ősi kastélyába.

Magyarországból Lengyelországba, régi rokonszenvének honába ment, de ott vajmi szomorú viszonyokat talált. «Az ott — úgymond Magyarországról — opera volt, de ez itt (Lengyelország) tragédia». Erre újra beutazta Angolországot és Skócziát. Bár vesebaja már nagyon kinozta, belgiumi barátainak felkérésére 1863-ban, a malines-i katolikus congressuson még egyszer a nyilvánosság elé lépett. Liberalis beszédei, melyekben a demokrata irányt az egyházban védelmezte, most már nem tetszettek Rómában. Ledochovszki, akkor nuncius Brüsszelben, jéghidegen fogadta. A *Quanta cura* című encyklika reá és barátaira szomorítólag hatott; még nagyobb csapás érte őket, midőn 1864 deczember 8-án a híres *Syllabust* bocsátotta ki a pápa. Végre átlátta, hogy Róma és a liberalismus közt a béke sohasem állhat helyre, de mint az egyház hű fia, hallgatott, csak leveleiben adott kifejezést felháborodásának. Ezek közt az Eötvöshöz intézett egyike a legérdekesebbeknek. Ugyanabban az évben leánya egy rögeszmétől megkapatva a kolostorba lépett. A beteges ember most már La Rocheban vagy párisi lakásán, a rue du Bac-ban nagy munkáján: *Les Moines de l'Occident* (hét kötet, melyek közt a két utolsó halála után jelent meg) dolgozott. A vatikáni 1870 iki zsinat előzményei szintén nagy szomorúsággal töltötték el. Dupanloup, a kivel már 1846-ban lépett viszonyba, a *Syllabust* még védhette, de a pápai csalhatatlanság dogmájának vitatásában a magyar püspökökkel és Strossmayerrel tartott. A modern szellemnek ezt a megaláztatását Montalembert már nem érte meg, mert elhunyt 1870 márczius 13-án. A Picpus temetőben nyugszik, Viollet le Duc, a híres archæologus és építész tervezte siremlékét, melyet ez a felirat ékesít: «Hic requiescit, expectans resurrectionem, bonus miles Christi, Carolus de Montalembert».

Még azt a címét sem említi, melyre Montalembert nagyon büszke volt: az Académie française tagságát, a hova 1850-ben választották meg. Csak a Pius pápának egy levelében található «bonus miles Christi» elnevezést vésték a kőbe. Ezt akkor írta a pápa, mikor még elismerte a nagy

szolgálatot, melyet Montalembert az egyháznak tett. Alig tizenegy hónappal a nagy francia író után, magyar levelezője is sirba szállt.

* * *

Vegyük most közelebről szemügyre Montalembert eddig még kiadatlan leveleit Eötvöshöz. Számuk ugyan nem nagy — egészen tizenkilenc — de fontos adalékokat nyújtanak Eötvös politikai munkáinak, politikai működésének, az 1861 és 1867 közt kifejtett tevékenységnek francia szempontból való megítéléséhez. A levelezést Montalembert 1853-ban kezdte, midőn Eötvöstől *A XIX. század uralkodói eszméinek* első kötetét olvasta. Ítélete erről tehát hét évvel megelőzi azt, melyet Laboulaye a *Revue nationale et étrangère*-ben tett közzé (Lásd: *Összes munkák* XV. 230. l.) Montalembert ezt írja: «Ön próféta volt művének nem egy helyén és jóslatai rettenetesen megvalósultak hazám szabadságának és méltóságának rovására. Örvendek, hogy sok más pontra nézve egyetérthetek önnel; mindenek fölött épen úgy hiszek mint ön, az egyenlőség és a szabadság gyökeres összeférhetetlenségében. A forradalom és demokratia leginkább az egyenlőséget akarják: ez okból harczoltam mindig ellenök a szabadság érdekében. De én hű maradok ehhez a szabadsághoz, melyet a keresztyén nemzetek törvényes örökségének tekintek. Látom, hogy ön nem kevésbé gyűlöli az absolut hatalmat. Mindazonáltal úgy tetszik neken, hogy ön logikailag ehhez jut el, mikor oly szigorúan ítél arról a képviseleti kormányról, mely 1814 óta Franciaországban és máshol is fennállt. Nagyon is jól ismerem e kormányforma betegségeit, de minthogy a modern Európa uralkodói mindig törekedtek és sikerült is nekik mindenütt lerombolni az aristokratikus, tartományi és városi intézményeket, melyek zabola gyanánt szolgálhattak s kellett szolgálniok hatalmuknak, kénytelen vagyok a parlamenti kormányzat tökéletlen s alkura kész biztosítékait a minden biztosíték hiánya fölé helyezni.»

Nagyon várja a mű második kötetét — ez 1854-ben jelent meg — és figyelmezteti Carné cikkeire a *Revue des Deux Mondes*-ban. Sajnálja, hogy oly ismeretlen hirlapírót, mint Hello (l. *Összes M.* XIII. 295. l.) is idéz művében

és hogy Lamartine-t «gewissenhaft» és «vernünftig»-nek nevezi. A nagy költő politikai szerepéről véleménye ez:

«Higye el nekem, báró úr, hogy a catastropha okozóit kell felelősekké tennünk Franciaország és Európa mai helyzetéért és hogy a lelkiismeret és józan belátás egyaránt hiányoztak abból az emberből, aki megírta a girondisták történetét és az 1847-iki reformista lakomákat kezdeményezte.»

Hat évi hallgatás után új alkalom nyilatkozott a levelezés folytatására. A magyar tudományos Akadémia Montalembert-t 1858 december 16-án kültagnak választotta, néhány hónappal reá Eötvös második német röpiratát: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* tette közzé és ugyancsak 1859-ben kitört a háború Franciaország és Ausztria közt. Ezekre vonatkozik a La Rocheban (Côte d'Or département) 1859 április 23. írt levél. Megköszöni a röpiratot és azokat a részvevő sorokat, melyeket Eötvös neki az ő sajtópöre alkalmával küldött. A röpiratot nagy gonddal fogja olvasni, mert mindaz, a mit barátja ír, megérdemli, hogy «írónnal a kézben» (le crayon à la main) olvassák. A háború borzalommal tölti el. «Nagyon rövid idő alatt, úgymond, lehetlenné lesz az érintkezés a mi két országunk között. Legyen szabad önt még egyszer biztosítanom mély rokonszenvemről az ön jelleme, az ön nézetei és az ön tehetsége iránt és legyen meggyőződve arról, hogy ez a rokonszenv túléli az időt és eseményeket... Azon csalódások és megpróbáltatások középett is, melyek a becsületes embereknek egy oly kormányzat alatt, mint a mienk, osztályrészül jutnak, megőrzöm azt az élénk vágyat, hogy előszóval is véleményt cserélhessek az igazi szabadságnak azon kis számú, odaadó és önzetlen barátaival, mint ön, a kik hűek maradnak *in utraque causa*. Kell-e mondanom önnek, hogy minden tekintetben siratom azt a háborút, mely kitörni készül? Bizonyára nem; ön eléggé érti azt, a mi lelkemben végbe megy s én meg vagyok győződve arról, hogy mint én, ön is jól érzi azt, hogy a háború soha sem szolgált a szabadság ügyét.»

Megköszöni megválasztását az Akadémiába és ezeket az udvarias szavakat írja: «Ez a messziről és ily érdekes körülmények közt jött kitüntetés végtelenül hízeleg nekem

és azon megtiszteltetés mellett, hogy a francia akadémia tagjává választattam, nem hiszem, hogy ért volna valaha még olyan, mely jobban meghatott volna.» Kéri, hogy küldje el neki az Akadémia alapszabályait és tagjainak névsorát.

Jelenti neki Tocqueville halálát, a kinek műveit Eötvös oly jól ismerte és jelzi neki Jules Simon könyvének: *La liberté* (1859) megjelenését. Abban a cikkben, melyben Laboulaye Eötvös nagy politikai munkáját ismertette, a Jules Simon könyvéről is van szó. Montalembert, mint a republicanus Jules Simon ellenfele, ezeket írja róla Eötvösnek: «Eltekintve a szerző demokratikus és rationalistikus előítéleteitől s a hagyomány azon ostoba gyűlöletének nagy részétől, mely halálos bűne a francia liberalismusnak; ön e műben igen kielégítő tünetét fogja felismerni annak a munkának és haladásnak, melyet legutóbbi catastropháink látványa hozott létre egy bizonyos számú tiszteletreméltó liberalisnál.»

1860-tól kezdve, midőn az olasz csatamezőkön Bach rendszere a halálcsapást kapta, Montalembert még inkább érdeklődik a magyar politikai ügyek iránt. Midőn az alkudozások megkezdődtek, az új Reichsrath egybehívása, a magyarok távolmaradása és passiv ellenállása foglalkoztatja. Erről már kölni levelezőjének is írt. Eötvösnek is kifejezi, hogy nem érti e távolmaradást. «Meg voltam lepve, — engedje meg nekem e vallomást, — az önök visszautasításától, hogy részt vegyenek ebben a gyülekezetben, mert nem tudom meggyőzni magamat arról, hogy egy oly tapasztalt államférfiú, mint ön, ne tudja, hogy e világon a kölcsönös engedmények alkotják feltételét minden loyális és tartós kiegyenlítésnek. Egyúttal fölteszem azt is, hogy ön nem hisz egy Ausztriától teljesen különálló Magyarország lehetőségében s hogy ez a panslavismus zsákmányává lenne, miután a napoleonismus eszköze volt.»

Most már Eötvöst személyesen is szeretné látni. A rajnaparti városok egyikében ad neki találkozót s így menti magát: «Köztünk a közjólét összes kérdéseire nézve oly vélemény- és érzelmi azonosság uralkodik, hogy ebből természetyszerűleg azt kell következtetnem, hogy a személyes és bensőbb vonatkozások tekintetében nincs más hátra, mint az, hogy színről-színre ismerjük egymást, hogy vígasz-

taló és óhajtható bizalmasság fejlődhessék köztünk; azért mondom, hogy vigasztaló, mert oly időben élünk, mikor a tisztességes és lelkiismeretes embereknek a legnagyobb szükségök van, hogy megvigasztalódjanak mindarra nézve, a minek szemtanúi vagy áldozatai.»

Eötvös nem jöhetett a Rajna partjaira; de már a következő évben Montalembert magyarországi útja alkalmával látta. Levelezésük ezentúl gyakoribb és bensőbb lesz; a magyar államférfiú a francia íróban főleg a szabadelvűség tekintélyes zászlóvivőjét tisztelte, az ő nézeteiben a pápaságról alig osztozott. Eötvös hívő lélek volt, *Gondolatai* ezt eléggé mutatják, de irataiban hiába keresnénk arra bizonyítékot, hogy az isteni és emberi igazságok csak Rómában, a Vatikánban őriztetnek.

A pesti találkozás után az első levelet Montalembert Rixensartból (Brüsszel mellett) 1862 márczius 13-án írta. A két író el volt keseredve. Eötvös, mert az 1861. országgyűlés nem hozta meg a kiegyezést és a sisyphusi munkát újra kellett kezdeni, Montalembert a napoleoni politika és «legrégibb, legkiválóbb és legszentebb» barátjának, Lacordairenak halála miatt, a ki 1861-ben hunyt el. Örvend, hogy Eötvös az ő műveit, főleg *Szent Erzsébet életét* olvassa és egy másik magyarországi Erzsébetről is értesíti, a ki Svájcban, mint szent asszony, egy klastromban halt meg a XIV. században. Az Institut de France — vagyis az akadémia öt osztálya — megkapta a magyar tudományos Akadémia kiadványait, de «nincs köztünk egy sem, a ki egy szót magyarul értene.» (Hisz ezt a mai akademikusokról is el lehetne mondani!) Montalembert, mint egykor Renan, szintén sajnálja, hogy a magyar tudósok már nem innak latinul: «Mindig sajnálom, a nemzetközi vonatkozások és a történeti tudományok érdekében, hogy önök Magyarországon oly teljesen lemondtak a latin nyelv használatáról, mely önöket azelőtt oly könnyű összeköttetésbe hozta az írakkal.»

Eötvös keserű kifakadásaira czélozva így folytatja: «Még fájdalmasabban érint az a jövő, melyet ön Magyarországra nézve jósol és sóhajtva látom eltűnni a monarchikus és aristokratikus szellem fönmaradásának utolsó esélyeit, mely azelőtt oly élénk és oly nemzeti volt önök-

nél. Egyébként, miként ön, teljesen meg vagyok győződve a forradalmi demokratia győzelméről egész Európában. Az uralkodók ügyetlenségöknél és gyöngeségöknél fogva még inkább hozzá fognak járulni e győzelemhez, mint a demagogok. De nem ismerhetem el önnel együtt azt, hogy egy oly kormányzat, melynek tényeit egyetlen tisztességes ember sem védi, nem maradhat fön. Ime a napoleoni császárság: mióta a papság kigyógyult megbocsáthatatlan illuziójából III. Napoleonnal szemben, elmondhatjuk, hogy kormányszata teljesen elveszítette minden tisztességes ember rokonszenvét, de ez nem akadályozza meg abban, hogy fön ne álljon, sikert ne arasson és be ne bizonyítsa, hogy mennyire csúful járhat a lelkiismeret és a józan belátás, mikor a tömegek szenvedélyeire és előítéleteire támaszkodunk, melyeket a forradalmi szellem a császári absolutismus javára kiszákmányol. Mint ön jól mondja: Szerepünket eljátszottuk, azonban nem kevésbé kell kitartanunk meggyőződéseink mellett: szembe néznünk a hazugsággal és bajjal és gyermekeinkre örökségül hagynunk a liberális katholicismus sértetetlen hagyományát.»

Eötvös azt írta neki, hogy egy nagyobb történeti és politikai munkán dolgozik, — valószínűleg *A nemzetiségi kérdésen*; — Montalembert azt tanácsolja neki, hogy óvakodjék az elméletektől és inkább a tényekkel foglalkozzék. Ajánlja neki Tocqueville leveleit, melyeket Beaumont adott ki. E leveleket még becsesebbeknek tartja, mint műveit.

A következő évben (1863.) lépett föl utóljára Montalembert a nyilvánosság előtt: Malinesban a katolikus congressuson tartott egy beszédet és követjelölt volt, de ekkor is a császárság hivatalos jelöltje győzött fölötte. Láttuk, mint fogadta a Szentszék a beszédet. Montalembert 1865-ben értesítette róla Eötvöst: «Ez a malines-i beszéd volt nyilvános életem utolsó eseménye; sok zaklatást, sok denunciatiót okozott nekem Rómában és máshol is. Ennek ellenére, erős meggyőződésem az, hogy a katolikusok nem tehetnek mást, mint a mit nekik e beszédben megjelöltem, ha ugyan nem akarják, hogy panaszokban s még hiábavalóbb ábrándokban emésztődjünk, mint ezek a panaszok s merítsük a modern társadalom összes élő erőit az egyház ellen elavult igények-

kel vagy pedig fölháborító apológiájával annak, a mi egy visszajöhetlenül eltűnt multban a legsiralmasabb volt.»

A választások kudarczáról pedig ezt mondja: «Politikai pályám teljesen véget ért. Nem tudom többé magamat e tekintetben illusiókban ringatni s akarva vagy nem akarva lemondok róla.»

Ha a francia politikához már nem szólhat, úgy a magyarországi viszonyok iránt most nagyon érdeklődik. Számos kérdést intéz levelezőjéhez; Apponyi, Eszterházy, Szécsen és végre Deák álláspontjáról szeretne értesülni, mert a *Correspondant* számára egy cikket akar írni a magyar ügyekről, melyekről a francia közönség, akár katólikus, akár köztársasági érzelmű, nem tud semmit. Barátai körében gyakran szól Magyarországról, fölvilágosítja őket; a magyar nemeseket, a kik Párisba jönnek, szívesen fogadja, különösen, ha Eötvös ajánlja azokat. Így mutatta be a fiatal gróf Nádasdyt Guizotnak és Berryernek! Sennyey és neje látogatásának is örvendett: «Ez a pár — úgymond — visszaidézte bennünk legkedvesebb pesti emlékeinket és kitűnő mintának látszott nekünk arra nézve, hogy megmutassuk a párisi világnak Magyarországot, a melylyel annyira szeretünk dicsekedni.»

Eötvös felvilágosításokat ad az 1865. eseményekről, elküldeti neki a *Pester Lloydot*, hogy jól legyen értesítve. Ezért írja neki ugyanezen év szeptember 16-án: «Öntől vezetve kettőzött figyelemmel kezdem kísérni mindazt, a mi Magyarországbán és Ausztriában végbe megy. Azt hiszem, jót hoz a jövő, noha a Schleswig-Holsteinra vonatkozó gasteini egyezések cynismusa jelentékeny erkölcsi kárt okozott Ausztriának minden tisztességes ember szemében.»

És ugyanabban a levélben: «A magyar ügyet — már tudniillik az ön s az én felfogásom szerinti magyar ügyet — igen kedvezőtlenül ítélik meg Franciaországban, a hol azt csak a szabados bécsi sajtó közvetítésével ismerik, vagy a mi még rosszabb, a Türr- és Klapka-párt tulzásaiból, mely Magyarországot makacsul egy piemonti Itália fiókjává akarja tenni.»

Ajánlja neki Le Play *La réforme sociale* című művét, melyről azt mondja, hogy ez a legrészrehajlatlanabb francia munka, mely Tocqueville *Demokrátiája* óta megjelent.

Itt vallja be atyai szívének nagy fájdalmát a miatt, hogy leánya, a kit Eötvös ismert, kolostorba vonult. «Ez az elválás, úgymond, metsző fájdalmat okozott nekem; de kezdek vigasztalást találni abban a vigasztaló bájban, melyet e szeretetreméltó leánnyal való megbítt levelezésből merítek, a ki Isten és a keresztyénség szolgálatában használja fel azt a vonzalmat, melyet ön benne Pesten a világ és a szalonok iránt tapasztalt.»

1865-ben gondolt Eötvös *A XIX. század eszméinek* francia fordítására. Montalembert több levelében látjuk, hogy legjobb akarata mellett is a dolog vajmi nehéz volt. Egy hirneves publicistát kellett volna megnyerniök. De azok száma, a kik ekkor németül tudtak, vajmi kevés volt. (Mennyire változtak a viszonyok 1870 óta! Most már minden hiresebb német munkát lefordítanak.) Montalembert csak hármat ismer: Laboulaye, Jules Simon és Le Play. Az első «közös barátjuk» volt (notre ami commun), de ez épen akkor megvakult; a többit nem lehetett megnyerni. Montalembert erre a Bibliothèque nationale egyik tisztviselőjére gondol, de végre a fordítás nem jött létre soha, noha Guizot és Mignet is érdeklődtek a munka iránt.

Midőn a tárgyalások Ausztria és Magyarország között újra megkezdődnek, Montalembert számtalan kérdést intéz levelezőjéhez. Így azt szeretné tudni, hogy tartozhatik Eötvös és Apponyi a főrendiházhoz és a képviselőházhoz; hogy mondhat le az ember egy örökös jogról egy időhöz kötött mandátum kedvéért. Ebben látja az egyedüli különbséget Anglia és Magyarország közt. Azt is szeretné tudni, mint vélekedik a magyar papság — melyet utazása alkalmával nagyon világinak talált — a politikai és vallási szabadságról a *Syllabus* óta? Még azt is, vajon a pap, a ki Deák Ferenczet üdvözölte megválasztatása alkalmával, katolikus-e vagy protestans, s hogy Deák maga protestans-e? A levél egyszersmind a francia császári sajtó álláspontját mutatja Magyarországra irányában. Ezért e levél különösen érdekes (1865 december 4).

«Egész lelkemmel Pesten vagyok, mert alig van érdekesebb és vigasztalóbb e földön, mint a mi itt végbe megy. Hála önnek és a *Pester Lloyd*nak, eléggé jól tudom követni az eseményeket. A francia sajtó (kivéve az *Univers* legiti-

mista hirlapot) alig foglalkozik velök; a császárság sajtó-organumainak érdekében áll homályban hagyni egy népnek, mely *jogát* követeli és azt megnyeri, ezt a hatalmas tusáját. A democratia sajtóorganumai nem szívesen látanak menekülni a forradalomtól egy oly országot, melynek liberalismusát nem lehet elvitatni, s nem szívesen látják azt sem, hogy becsüli régi hagyományait s *talán* kimentí Ausztriát egy nagy zavarból. Nalunk tehát általában mindenki igen közönyös az iránt, a mi önöknél végbe megy. De ez a közöny, azt hiszem, el fog tűnni, mihelyt a magyar országgyűlés összeült.»

Az országgyűlés végre megkezdí munkásságát. Eötvös beszéde a felirati javaslat ügyében (1866 február 16. *Összes munk.* X. 51.) Franciaországban is figyelmet keltett. Egy héttel reá La Roche en Breny-ből ezeket írja Montalembert:

«A *Pester Lloyd*-ból eléggé teljes képet nyertem az ön e hó 16-ikán mondot jeles beszédéről. Szívüöl üdvözlöm önt e beszédert, valamint azért a hatalmas sikerért, melyet elért s a mellet följegyeztek és elismertek majdnem az összes párisi lapok is. Ah, oly ritkán történik meg az, hogy a szenvedély nélkül kifejtett és túlzás nélkül védelmezett jog és igazság meghallgatást nyerjen, különösen pedig tetszést arasson... A mi leginkább tetszett nekem az ön beszédében, az az aggályos gondoskodás, melylyel ön a Habsburg-háznak alávetett összes többi népek alkotmányos szabadsága iránt viseltetik... Magyarországnak *valódi érdeke*, az igazán nemzeti érdek kettős veszélyben forog: először, hogy rossz színben tüntetheti fel az Európa összes demagógjaival és összes anarchistaival való forradalmi solídaritása, másodsor, hogy külföldön senkit sem érdekel, minthogy egészen elmerül a maga önző elszigeteltségében, melyet ugvis eléggé előmozdit az a tudatlanság, mely az önök nyelvére és történelmére nézve uralkodik. Ön szerencsésen keresztülhajózott e két örvényen s ön házáat a jognak szilárd talajára építette, a nélkül, hogy felre ismerte volna a kor s a gyakorlat követelményeit.»

Ekkor Montalembert egy éjszak-amerikai utazásra gondolt, de vesebaja annyira súlyosbodott, hogy a híres Nélaton operálta. Ezután jobban érezte magát, de nagy utazá-

sokat már nem tehetett, pedig szeretett volna még egyszer Magyarországra jönni, «abba az országba, mely neki oly mély és oly vonzó emléket hagyott.»

A következő levél már az osztrák-poros háború után kelt (1866 aug. 17.). Eötvös levelében az akkori Ausztriát a XVIII. századbeli Franciaországgal hasonlította össze.

«Mint önt, úgy engem meglep, írja Montalembert, az a szomorú hasonlatosság, mely az osztrák monarchia és a XVIII-ik századbeli francia monarchia közt fennáll. Franciaországban Ausztriának ügye mindenikben (kivéve a caesari demokratákat) oly rokonszenvet keltett, hogy a menyire emlékszem, nem is láttam melegebbet egyetlen idegen nemzet iránt sem. Senki sem volt elkészülve ily fájdalmas katasztróphára. Mint ön, úgy én is azt találom, hogy e katasztrópha sokkal szégyenletesebb erkölcsi, mint anyagi, vagy katonai szempontból. Mily leczke ez azoknak, a kik Rómában vagy máshol azonosítják a nagy vallási és társadalmi érdekek védelmét a régi rendszer hagyományaival. Részemről megvallom, hogy Belcredi miniszterége óta hittem a régi Ausztria megmentésének s ujjaszületésének lehetőségében.»

Eötvös hirül adta neki, hogy a vallás- és közoktatásügyi bizottság elnökségét bízták reá. Montalembert üdvözlí új állásában. A közoktatásban látja az ország jövőjét.

«Meg vagyok győződve, hogy az oktatásnak kiterjesztése a nép legalsóbb rétegeire is, nem fog ártani s nem is árt hat a vallás vagy az erkölcs nagy igazságainak. Irtózom attól a komoly emberek közt nagyon elterjedt előítélettől, hogy a tudatlanság mentsvára az erénynek és vallásnak. De megvallom, hogy még nem látok elég tisztán azon eszközökre nézve, a melyeket a népoktatásban alkalmazni kell, hogy Európa jelen állásában semmiféle veszélylyel ne járjon.»

Ajánlja neki Laveleye cikkei a *Revue des Deux Mondes*-ban (1865 et 1866) a népnevelésről, beküldi neki a francia 1833-iki törvény szövegét az elemi oktatásról — ez Guizot műve volt — az 1850-iki Falloux törvényt, melynek létrehozásában neki oly nagy része volt, de sajnálattal teszi hozzá, hogy III. Napoleon 1852-iki és 1854-iki rendeletei a tanulásszabadságot nagyban megszorították. Az elemi

iskolát a főispán (préfet) hatalma alá helyezte, a választott megyei tanácsokat eltörölték; szóval a legnagyobb önkénnyel járnak el. Közvetlen a koronázás előtt Eötvös egy hosszú levélben értesítette Montalembert-t működéséről és a népoktatás reformjáról. Junius 12-én ez felel egy érdekes levélben, a melyben nyíltan megmondja, hogy mi vonzza őt Magyarországhoz s miért érdeklődik annyira iránta.

« Azt hiszem, semmi sem fontosabb, érdekesebb és vigasztalóbb, mint a mi most Magyarországon történik. Ez ma az egyedüli ország Európában, mely a becsületes és valóban liberalis politikának megnyugvást és reményt okoz. Láttam, hogy az ön és barátai munkájával megvalósulnak azok a forró vágyak, melyeket 1861 óta tápláltam Magyarországra és a Habsburg-ház kibékülésére nézve. Lelkem mélyéből üdvözlöm önöket, önt és barátait azon fáradhatatlan kitartásért és hősi mérsékletért, melyet kifejtettek egyrészt a burokratikus nembánomság és absolutista elvakultság, másrészt a forradalmi elvakultság ellen folytatott küzdelmökben. Bármit hozzon is a jövő, önöknek mégis sikerült a jelenre nézve tisztességes helyzetet teremteniök, melyet az egész világ irigyelhet. Mennyire csodálom a nagy Deákot is, a ki oly rendíthetetlenül hű maradt ahhoz az igazán méltányos és hazafias politikához, melynek programját vázolta. Ő bizonyára nem tud az én létezésemről; mindazonáltal ha ön alkalmat találna rá, kérem, adja át neki egy ismeretlen, de épen oly őszinte, mint önzetlen csodálójának üdvözlését. Én magam is napról-napra érzem, mily járatlan vagyok Magyarország dolgaiban mind a multa, mind a jelenre vonatkozólag; de mégis többet tudok, mint honfitársaimnak nagy része, a kik semmit sem értenek Magyarországból s a kik iránta nem is érdeklődnek. Bizonyára Magyarország a miatt nem tetszik nekik, a miért nekem tetszik, tudniillik a szabadságnak és hagyománynak azon szövetsége miatt, melyet alig lehet feltalálni máshol, mint Angliában, azon férfias és független jelleme miatt, melyet a katolikus nemzetek már három század óta elvesztettek. A mi vallási és politikai absolutistáink nem szeretik a magyarokat, mert liberálisak, forradalmáraink pedig megszűntek érdeklődni az önök hazája iránt, mióta látták, hogy nem hajlandó megtagadni egész multját és százados intéz-

ményeit, hogy a francia democratia formáiba engedje magát önteni.»

Az elemi oktatás reformjáról dicsérőleg nyilatkozik.

«Teljesen helyeslem az ön összes eszméit a közoktatásnak a magyar katolikusok közt való újjászervezésére vonatkozólag. Az ön tervét, hogy belevonja a világi katolikusokat vagyis a családapákat az iskolák felügyeletébe, kitünőnek és kifogástalannak találom. Első lépés lesz azon vallásos érzésnek a katolikus világiak közt s azon férfias erélynek a hívők közt való felébresztésére, mely oly rég hiányzik belőlök, mióta a protestantismustól való nagyon is jogos félelem megrontotta a katolikus népek régi életrealóságát. Hogy a kívülről jövő támadásoknak ellentállhasson, az egyház, a XVI-ik század óta, egyre monarchikusabb formát öltött magára s a pápaság és királyság egyaránt sokkal centralisáltabbak és absolutabbak lettek, mintsem a középkorban voltak. Egyházi részről ennek ugyanaz lett a következménye, mint a mit világi részről láttunk: tudniillik az egyéni és helyi erőknek általános elsatnyulása, az összeségnek nagy kárára. Isten, a ki halhatatlanságot ígért egyházának, nem fogja megengedni, hogy ez a veszély elérje a végső határokat, mint ez a politikai társadalomban történt. Jótékony visszahatás fog támadni, mely egyesülni fog a polgári szabadság haladásával ott, a hol ezt a szabadságot helyesen értelmezik. Ha mi nem, úgy gyermekeink harcolhatnak majd a mai tulságosan erőszakos rendszer ellen, mely (mint épen e napokban írta a kiváló Newman egy barátomnak) a katolikusokat egy szellemi és társadalmi inferioritás állapotában törekszik megtartani, oly czélból, hogy az egyházi tekintély iránt annál engedelmesbökké tegye őket.

Hogy visszatérjek a közoktatásra és a tanszabadságra, az egyház, mely természetesen nem helyesli a vallás nélküli oktatást, sem pedig a *kevert* oktatást, a mennyire én tudom, soha sem követelte az oktatás monopoliumát a papság számára. Semmi elvi küzdelmet nem látok tehát az egyház s ön közt a családapáknak a népiskolák felügyeletében való részvételére nézve. Föltéve természetesen, hogy az a tanszabadság, melyet Magyarországon az összes felekezetek élveznek, biztosítani fogja az egyháznak azt a jogot, hogy

kizárólag egyházi iskolái is legyenek a papnövendékek s oly családoknak használatára, a kik gyermekeiket tisztán papi nevelésben akarják részesíteni. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy ön bizonyos akadályokra fog találni, melyeket önnek egyrészt az ósdihoz való vonzalom, másrészt az embereknek (világiaknak és egyháziaknak) minden törekvéssel, minden áldozattal és minden ellenőrzéssel szemben való természetes akadékoskodása fog okozni. Önre nézve tehát nagyon fontos, hogy támogatást szerezzen magának a papság közt is és főleg a püspöki karban; lehetetlennek látszik előttem, hogy ön ne találjon legalább egy püspököt Magyarországon, a ki a lényegre nézve egyetért önnel s a ki hajlandó lesz védelmezni az országgyűlés és a nagy közönség előtt azt a tervezetet, melyet ön be fog mutatni. Mindazok szerint, a miket Haynald érsekről hallok, ő lehetne önnek ily nélkülözhetetlen támogatója, mert ha önnek egyedül vagy kizárólag világi támogatással kell küzdenie az egész papi és püspöki kar ellen, még ha százszor igaza van is, tengernyi keserőségbe és nehézségbe fog ön belebonyolulni. Az a sötét pont, melyet a láthatáron önre, valamint Magyarország s az egész monarchia becsületére és békéjére nézve észreveszek, az a *Concordatum revisiójának kérdése*, a melyet nem rég fölvetettek a bécsi parlamentben. Figyelmesen átolvastam ezt a concordatumot s benne semmit sem látok, a mi ellenkeznék a vallásszabadság elvével, s még kevésbé azon politikai szabadsággal, melynek ezentul az osztrák császárság összes népei hozományának kell lennie. Mindazonáltal megengedem, hogy vannak benne kellemetlenségek vagy alkalmatlanságok; de tudni kell azokat elviselni» . . .

A vallásszabadságot az egész monarchiában mindenkinek, de főleg a katolikus egyháznak kell megadni. Ellenzi a secularisatiót. «Egy oly embernek, mint ön, kedves báró, nem kell magyaráznom, hogy a papi vagyon elkobzása, bármily formában is, megmérgezi egy nemzetnek köz- és magánéletét és mint oly jól mondta Tocqueville, rossz lelkiismeretet okoz a népeknek.»

Értesíti Eötvöst, hogy Strossmayer Párisban járt és úgy a bécsi, mint a magyar kormány ellen beszélt. Montalembertnél két hosszú látogatást tett: «Ez a püspök . . .

ügymond — sokat beszél és jól beszél. De minthogy nem tud jól francziául, nem hiszem, hogy nagy hatást keltett volna Párisban, a hol senki sem tud németül. Úgy látom, hogy nem oly boszús a pesti magyarokra, mint Beustre és a bécsi politika újabb oraculumaira; nagyon föl van indulva egy oly gonosz centralistának, mint Giskra, a képviselőház elnökévé való kinevezése miatt . . . Azt mondja, hogy a magyarok a horvátokra s szent István koronájának többi szláv népeire nézve oly helyzetet akarnak teremteni, mint Schmerling, Bach, Schwarzenberg és a többi osztrák burocraták akartak rákényszeríteni a magyarokra. Egy másik sérelem az, hogy az országgyűlés tárgyalásain a magyar nyelv kizárólagos használatát rendelték el.»

Így ferdítik itt el évtizedek óta a szlávság hivatalos és nem hivatalos képviselői az igazságot.

Montalembert rongált egészségének helyreállítása végett gyakran nyaralt a Brüsszel melletti Rixensartban, a hol nejének birtoka volt. Onnan értesíti Eötvöst (1867 augusztus 21.), hogy a «fanatikus» katholicismus két francia organuma, a *Monde* és az *Univers* — ez utóbbi a híres Veillot szerkesztésében jelent meg — megtámadták Eötvöst és szabadkőművesnek nevezték azért a levélért, melyet a katholicus egyház helyzetéről Simor primáshoz intézett. Itt látogatták meg d'Aumale herczeg és a Comte de Paris a beteg francia író, ezekkel is sokat beszélt Magyarországról; a két fejedelmi sarjadék nagyban érdeklődik a magyar ügyek iránt, de — ügymond a levél — «mennyre ismeretlenek még Európában az ön szép hazájának multja és jelene.» A Comte de Paris, mikor a Koháryék földjén mulatott Magyarországon, a szláv nép sanyarú helyzetéről vett tudomást; ezt a szomorú állapotot a magyarok ellen hozzák fel, ügymond Montalembert, de nem bizonyít semmit ellenök: hisz Belgiumban a nép annyira nyomorult, hogy inséget csak az irlandiéval lehetne összehasonlítani.

Roppant sok teendője közt Eötvös nem felejt el francia levelezőjét. «Késő éjjel» ír neki egy hosszú levelet és egyúttal elküldi neki az erdélyi katholicusok föliratát, levelét Simorhoz, az 1848-iki törvényeket és az 1867-iki kiegyezést. Montalembert kéri, hogy erejét és egészségét kímélje; irasson neki titkárával. Arra kell törekednie, hogy

az apróbb dolgokat másokra bizza és csak a fontos kérdésekkel foglalkozzék; az angol államférfiak módjára sok gyakorlatot és szabad levegőt kell vennie, mert ha ideje előtt a sok munka áldozata lenne, ez roppant szerencsétlenség volna Magyarországra és a katholicismusra nézve. A mi Eötvös levelét illeti, abban egy szó sincs, melyet ne volna kész vérével aláírni. «Nincs igazságosabb és világosabb dolog, mint az ön okfejtései arra nézve, hogy egyesíteni kell a szláv katholicusokat mintegy sorompó gyanánt Oroszország ellen s hogy a magyar papság közönyének azon lelki és intellectualis érdekek iránt, a melyek rábizattak szomorú következményei vannak. De az, a mit ön nekem a magyar papok hazafiságáról és politikai érzékéről ír, megnyugtat engem a továbbiakra nézve. Csak arra figyelmeztetem önt, hogy törekedjék érdekkeltésre a magyar ügyek iránt Magyarországon kívül is.»

Ezért ajánlja neki a *Kölnische Blätter* című katholicus, de liberalis újságot.

1868-ban Eötvös a népiskolai törvényjavaslattal volt elfoglalva; mielőtt benyújtotta (november 19.) és híres beszédeit elmondta volna, elküldte a szöveget Montalembertnek. Ez még folyton betegeskedett és betegségéhez még a pápa ez évi június 22-én tartott allocutiójának sújtó hatása járult. A pápa oly álláspontra helyezkedett, melyet Montalembert liberalismusa nem fogadhatott el; mint magánember, nem szólhatott föl, e miatt azt a cikket, melyet Ausztriáról és a magyar állapotokról írni akart, abbaagyta. De az 1868 július 29-én kelt levélben nyíltan mondja Eötvösnek: «Ha én, mint ön, minister vagy népképviselő volnék, megőrizném a legmélyebb tisztelettel, de a legrendíthetlenebb háttározottsággal meggyőződéseimnek függetlenségét a politikai kérdésekben s a józan ész, igazság és szabadság jogaiban a theocratia ferde követeléseivel és utopiáival szemben.»

A pápa beszéde, mely az osztrák constitutio ellen irányult, a francia irót haragra lobbantotta. «Ma alig tudtam magamhoz térni abból a fájdalmas meglepetésből, melyet nekem a szent atyának ez az okirata okozott, a mely az ő pápaságának kétségkívül a legszomorúbb s legkevéssbé menthető ténye. Higyje el, hogy e gyászos okiratot olvasva, gondolatban tüstént fölkerestem önt, kinek helyzete így sok-

kal nehezebbé fog válni a modern élet legelső követelményeiben való teljes tájékozatlanság következtében, a mit most oly szívesen fitogtatnak a szentszék okiratainak; s azoknak a kellemetlen helyzeteknek következtében, melyeket ez az oly magasról jött példa okvetlenül a magyar papság közt elő fog idézni vagy elősegíteni.»

Fél, hogy a magyar püspöki kar meg fogja nehezíteni Eötvös állását, de bízik kitartásában. «Meg vagyok győződve, hogy a jó Isten nem hiába hívott meg a hatalomra egy oly liberalis katolikust, mint ön, s hogy föntartja önnek azt a rendkívül nehéz, de dicső hivatást, hogy megmutassa a XIX. századnak, hogy egy hívő, nemes szívű és nagy tehetségű ember hogyan tudja kiegyeztetni a vallás követelményeit a szabadsággal s hogyan száll szembe egy elavult fanatizmus mogorva panaszaival s az absolutista és rationalista demokratáknak annál is inkább veszélyesebb követeléseivel, mert e követelések sokkal népszerűbbek és látszólag igazabbak.»

Elégge ismeri és tudja, hogy sem beszédeiben, sem tetteiben nem fogja meghazudtolni azt a mértékletességet és pártatlanságot, melyet minden írásában hirdetett.

Erre a népiskolai törvényjavaslatra tesz néhány észrevételt. Ő, a ki egész életében az iskolaügyben is a legnagyobb szabadságot követelte, nem volt se az állami, se az egyházi monopolium mellett. Így, midőn Napoleon 1850-ben az egész iskolaügyet a papságra akarta bízni, Montalembert ezt ellenezte. A Falloux-törvény, mely az állami felügyelet alatt álló középiskolák mellé «szabad» iskolákat is engedélyez, kielégítette őt. Azért mondja Eötvösnek, hogy a javaslat VII. fejezete, mely a tanárképzőkről (écoles normales) szól, az állam monopoliumát hirdeti. Csakhogy a francia író nem gondolt a nemzetiségi kérdéssel, mely Magyarországon a vallás ürügye alatt az állam nyelve és tendenciája ellen működik. Ezért írja Eötvösnek: «Maga Napoleon (itt első Napoleonra gondol), az oktatás monopoliumának nagy megalapítója és szervezője sem gondolt semmi hasonlóra... A monopolium megoszlása (az állam és egyház között) kevésbé végzetes, mint e monopoliumnak kizárólagos birtoklása egyikétől vagy másikatól azoknak, a kik e túltengő erők birtokában vannak; de e rendszernek ki-

zárólagos és támadó jellege, az én nézetem szerint, nem kevésbé marad veszélyes. Jobban szerettem volna az ön nevével aláírtan egy oly törvényt látni, melyben sokkal nemesebb értelemben történik hivatkozás a szabad versenyre, valamint a községek, megyék, törvényhatóságok, férfi és női szerzetesek önkéntes részvételére. Sőt kellemetlenül érint engem a ministeri hatalomnak igen nagy és igen gyakori közbelépése egész sereg oly esetben, melyekre nézve nem kellene magára felelősséget vállalnia, mert ez azzal a káros hatással jár, hogy az ön országát megtartja és belecsüszesztli a helyi és egyéni kezdeményről és felelőségről való azon teljesen buta lemondásba, a mi végzetes átka a modern társadalomnak.»

De, úgymond, minthogy nem ismeri eléggé a magyar tanügyi viszonyokat, e pontban a magyar minister bizonyára modern irányadóbb.

Egészségi állapotáról panaszkodik és fájdalmában így fakad ki: «Ime egy valódi megpróbáltatás, mely egyúttal roppant kemény is. Negyvenegy éves korban egy államszűny következtében kizárva lenni a politikai életből, melyre rászülettem s a melyben nagy munkával jelentékeny helyzetre tettem szert, már ez is catastrophának tekinthető, melynek az én korom egyetlen embere sem lett áldozata ily mértékben. Tizenöt évvel ezután egy betegség miatt megfosztva lenni a munka lélekemelő vigaszaitól, ez még talán sokkal nehezebb kereszt s én arra kérem Istent, hogy kimélje meg tőle barátaimat s különösen önt, a kinek még oly szép hivatást kell betöltenie. Nem tudom, lesz-e ideje elolvasni mindazt, a mit tollba mondtam, ámde én semmiféle esetben sem kérek öntől választ. Kimélje erejét a nyilvános küzdelem számára, de legyen meggyőződve arról, hogy önnek nem lehet őszintébb és hívebb barátja, mint én.»

A népiskolai törvény életbe lépése nagy örömmel töltötte el Eötvös szívét. A jövő 1869. évre remélte, hogy az összes, Magyarországon gyakorolt vallások autonómiáját is keresztül fogja vinni. Montalembert szerencsekívánatait küldi a már is végzett munkához. Őt a betegség már közel hozta a sírhoz; egy válság a másikat követi, de ha még marad egy kis ereje, azt annak a szép történelmi szerepnek fogja

szentelni, melyet Magyarország húsz év óta játszik és melynek Eötvös egyik főtényezője.

«Mindig meglep és felháborít, így folytatja 1869 május 24-én kelt levelében, nyugatnak általános közönye mindazon dolgok iránt, melyek önöknél történnek. Laveleye úr két vagy három jó cikket írt a *Revue des Deux Mondes*ba, de nem sikerült kiugrasztani közönségünket könnyelmű lagymatagságából. Magok az angolok is, s ez meg sokkal meglepőbb, épen oly közönyöseknak és tudatlanoknak látszanak, a *Times* tudósításai mellett is. Ennek főoka, mint már mondtam önnek, az önök szerencsétlen nyelve, mely ledönthetetlen korlátot alkot önök és a civilizált világnak többi része között s mely önöket arra itéli, hogy csak a német sajtó igen gyanus prismáján keresztül váljanak ismertekké. A mi engemet illet, én is ily helyzetben vagyok, mert Magyarország ügyeit 1861 óta csak a *Pester Lloyd*-ból ismerhettem meg.»

Az utolsó magyar választások, a főrendiház reformja és a katolikus egyház autonómiája a következő érdekes sorokra adtak alkalmat:

«Azt hallom, hogy az önök legutóbbi választásainak eredménye nem volt kielégítő s hogy egy igen veszélyes elemnek létezését mutatja a magyar nép között, a melyet mindeddig, úgy látszott, csak bölcsesége s a jog és szabadság féktelen szeretete jellemezett. Adja Isten, hogy e benyomásaim túlzottak legyenek, hogy ne legyünk kénytelenek idő előtt elpusztulni látni a socialista demagogia mélységeiben*) az igazi magyar hazafiaknak nemes munkáját, mely szerintem a XIX-ik század történetének legfényesebb és legtisztább lapjára tartozik.

A mi engem az önök helyzetében érdekel, ez először is a főrendiház reformjának tervezete; azután és mindenekelőtt az ön törekvése, hogy megteremtse Magyarországon a katolikus egyház autonómiáját. A mi az első kérdést illeti, nekem, a ki mint Franciaország örökös pairje születtem s a ki, oly ritka-e nálunk, kiváltságnak köszönhetem politikai hivatásomat, negyven éven át tanulmányoztam azt,

---

*) Montalembert a balközép és szélsőbal politikusait, kik ekkor vagy 40 mandatumot nyertek, socialistáknak hitte.

hogy miként kell kiegyeztetni egy mérséklő és conservatív szervezetnek szükséges fennállását a mi modern társadalmunk feltételeivel, melyek oly lényegesen demokratikusak, talán volna néhány hasznos megjegyzésem e tárgyban az ön számára, ha volna eróm hosszabban írni s önnek ideje és kedve engem meghallgatni. De még inkább foglalkoztat az, a mit ön az egyház autonómiaja érdekében tehetne. Ez bizonyára a legnehezebb problema, mely önnek kezdeményezés és megoldás végett osztályrészüln jutott, még pedig azon rossz politikai és társadalmi nevelés miatt, melyet a világi katolikusok háromszáz év óta kaptak. Ez a nevelés a hatalom karjai közé vagy még inkább lábai elé dobta őket, egy oly hatalom elé, melyről szerették hinni, hogy független tőlük és fölöttük áll; ámde épen ez képtelenné tette őket arra, hogy magukat kormányozzák és megvédelmezzék. A forradalom, mindenféle természetű üldözéseivel és veszélyeivel, melyek belőle fakadtak, felébresztette őket a közönyből és elgyengülésből, melyben a XVI. századbeli absolut monarchia diadala óta mindenütt tespedtek.

Ez az újjászületés korántsem ment végbe mindenütt teljesen, de már megkezdte működését, hála az eseményeknek inkább, mint az egyház vezetői és szervei buzgalmának. A Spanyolországban és különösen Ausztriában végbe ment változásoknak, azon túlzások és alkalmatlanságok ellenére is, melyek őket kísérték, meglesz az az elvitathatatlan előnyük, hogy a mult hívei közül a leginkább vakokat s a legmakacsabbakat elismerni kényszerítik, hogy nincs mód többé fentartani Európában a világi katholicizmusnak régi szervezetét. Még sok ideig fognak nyargalni jogaikon s fognak módot találni arra, hogy az elmélet s a gyakorlat között megkülönböztetéseket hangoztassanak: de reméljük, hogy a jó Isten meg fogja akadályozni őket abban, hogy nagyon messze menjenek e vészthozó úton a legközelebbi zsinaton.

Semmi sem fontosabb és tanulságosabb e tekintetben, mint az, a mi Magyarországon megindult s megvalósulni készül, az egyház autonómiaját s a világiaknak a cultus világi ügyeiben való részvételét illetőleg. Az a magatartás, melyet e tekintetben az önök püspöki kara elfoglalni fog, bizo-

nyára nem lesz hatás nélkül a legközelebbi zsinatra. Számítok is egyúttal az ön jóságára, hogy öntől értesítést fogok nyerni e fontos kérdés minden mozzanatáról és tárgyalásáról, melyeket németül vagy latinul fognak közzé tenni.

A római szentszék reactionarius álláspontja is foglalkoztatja, mert benne nagy veszélyt lát a katolicismusra nézve.

«Ebben az órában, úgymond, míg a politikai és parlamenti élet lassan, de biztosan újjászületik közöttünk, mint ezt önnek meg fogja mutatni a választások eredménye, a melyek ma mentek végbe egész Franciaországban, a mi katolikus sajtónk egyre jobban az illúzióknak és túlzásoknak kerékvágásába merül, a melybe a második császárság kezdete és IX. Pius pápaságának második phasisa óta jutott.

A liberális katolikusok magok is, úgy látszik, a legközelebbi zsinatot illetőleg valamely diplomatikus kislelkűség ragályában szenvednek, melyből én semmit sem értek. Ön arra példát fog látni a mellékelt okiratban: egy tanulmány ez, melyet igen fáradságosan dolgoztam ki a közelmúlt év legutolsó hónapjai alatt, a spanyol forradalom alkalmából. A *Correspondant*ban akartam kiadni, de e folyóirat fődolgozótársai: herczeg De Broglie, Cochin, Falloux megjedtek tőle. Féltek, hogy a lelkiismeretszabadság melletti és az inquisitio elleni nyilatkozataimmal magukra vonják Róma villámain. Nincs tehát többé megengedve egy katolikus publicistának, hogy elmondja azt, a mit elmondtam 1863-ban a malinesi congressuson, hogy megmagyarázsam és igazoljam hires mondásomat, melyet Cavour ellopott tőlem: tudniillik szabad egyház szabad államban.*)

---

*) Montalembert téved arra nézve, hogy Cavour a *libera chiesa in libero stato* jelszavát tőle sajátította el. Igaz, hogy a nagy olasz miniszterelnök csak a hatvanas évek legelején használja a nyilvánosság előtt s igaz másrészt az is, hogy Montalembert már előbb adott kifejezést ugyanennek az elvnek. Chiala azonban Cavour-életrajzában már a negyvenes évekből idézi az olasz államférfiu több levelét, a melyekben a *libera chiesa in libero stato* szóról-szóra ugyanily értelemben fordul elő. Montalembert a maga jelszavát azonban úgy értelmezte, hogy az egyház legyen szabad az államban, de az államhatalmat a modern parlamentarismus útján szerezze meg,

Abban a nyomorúságos helyzetben, melyben vagyok, nem szállhattam szembe barátaimmal és engednem kellett, úgy hogy egyáltalában nem fog megjelenni, vagy csak haláлом után lát napvilágot. Ne fáraszsza magát e pillanatban elolvasásával: nincs többé alkalmi érdeke, tegye félre, s azután valamely nyugalmas és szabad napján tekintsen bele. S talán föl fogja benne találni nem minden érdek nélkül egy oly ember megingathatlan meggyőződéseit, a ki épen úgy hitt, mint ön, az igazságnak a szabadság által való diadalában, továbbá az ő végleges benyomásait a múlt-ról és a jövőről *)

Az ön kezeibe kívántam letenni ezt az iratot, mely némileg politikai végrendeletem, s a melyet én ilyennek tekintek is, mert betegségemnek utolsó felújulása óta nagyon kételkedem, hogy még lehetséges lesz-e nekem hosszabb időre újra tollat venni kezembe.»

1869 november 18-án kelt levelében azt írja, hogy ámbár már halálosan beteg, még mindig a *Pester Lloyd*-ot olvassa; főleg a katolikus egyház autonomiájának kérdése érdekli.

«A legelőkelőbb elégtétellel láttam, úgymond, hogy a katolikus autonómia előkészítésére vonatkozó tervek sokkal kedvezőbb hatást tettek, mint ön hat hónap előtt remélni látszott. Simornak a katolikus congressus végén mondott beszéde épen úgy meglepett, mint elragadott engem.

Másrésről az *Univers* bécsi levelezőjének, egy bizonyos Fischernek ellenséges érületű cikkei megmutatják, hogy a fanatikusok és absolutisták teljesen értik e nagy forradalomnak fontosságát a katolikus érdekek értelmezésében. Azt hiszem, hogy mondtam már önnek: nincs fontosabb

---

míg Cavour a magáét úgy fogta fel, hogy a szabad egyház szoríttaság kizárólag a vallási és erkölcsi térre s ne fajuljon politikai hatalmi tényezővé a clericalismus kezében. Ha valaha igaz volt az a mondás, hogy *magna ingenia conveniunt*, úgy ebben az esetben az, mert Montalembert semmit sem tudhatott Cavournak kéziratban levő leveleiről. Így tehát Montalembert némi tulzással állítja a nagy olasz államférfiúról, hogy azt a jelszót tőle vette. Cavour sem tarthatta őt egyházpolitikai tolvajnak, ha már a negyvenes évek elején találja ki a szabad egyházra vonatkozó tételt. Mind a ketten függetlenül hirdették s mind a ketten más czélzattal.

*) Eötvös 1869 június 6-án kelt válaszában azt mondja, hogy Montalembert saját érdekében jobb volt a cikket nem közölni.

abban, a mi napjainkban a világon történik, még az oecumenikus zsinat sem, a mi közelebbről érdekelné a vallás és a társadalom jövőjét, mint a katolikus autonomiának szervezése Magyarországon, ha sikerül neki átjutni azokon a különböző örvényeken, melyek azt fenyegetik. Mindenkor halhatatlan dicsősége lesz önnek, kedves báró, hogy kezdeményezte ezt a nagy munkát.»

Montalembert utolsó levele, melyet a halála előtti napon írt Eötvöshöz, mintegy vallási testamentuma és feldúlt keblének utolsó kifakadása a pápai politika, különösen az 1870. zsinat ellen. Megérdemli, hogy egész terjedelmében közöljük:

Páris, 1870 márczius 12-én.

Azt hiszem, hogy ön érdekléssel fogja olvasni a mellékelt levélnek autentikus szövegét, melyből a német hírlapok csak tökéletlen kivonatokat közölnek. Ez ugyan kevés ahhoz képest, a mit mondani szeretnék, ha tudnék, de egészségi állapotom, mely egyre rosszabbodik, noha kétségbeejtő lassúsággal, teljesen eltilt engem minden komolyabb vagy hosszabb munkától. Mindazonáltal még sem tudtam tovább tétlenül nézni azt, hogy mint árulja el az igazságot és bántalmazza barátaimat, még pedig naponként, szegény papságunknak fanatikus tábora, a nélkül, hogy rám idézzem a fanatikusok és bálványimádók haragját, oda kiáltván nekik: *Me. me adsum qui feci*. El fogom küldeni önnek néhány nap alatt keresztkötésben *Lacordaire atya végrendeletét*, vagyis rövid *Emlékiratait* életéről, melyeket halálos ágyán az én kérésemre mondott tollba. Én egy *Előszót* tettem eléje, annak kifejtése végett, hogy ő velünk lett volna, ha őt is az a szerencsétlenség érte volna, hogy hosszabb ideig élvén, lássa IX. Pius pápaságának második és oly szerencsétlen felét. Kötelességemnek érzem, hogy ezt kimutassam, azon valóban szégyenletes félnétség miatt, a melyben a mi úgynevezett liberális katolikusainknak legnagyobb része belemerült. Itt egy valóságos erkölcsi *rémuralom* uralkodik, melynek a világi katolikusok teljesen igájában vannak, épen oly szolgáltsággal, mint a papság; a clericalis sajtó (*Univers, Monde, Civiltà*) ennek az uralomnak az erkölcsi világrendben oly hathatós eszköze, mint volt 1794-ben a forradalmi törvényszék a társadalmi rendben.

Hogyan fogunk kijutni ebből az örvényből? Még egyáltalában nem tudom, de meg vagyok győződve, hogy a pápai autocratia visszaélései, melynek számtalan püspök áll szolgálatában (mint a hogy azelőtt az abszolút monarchiát az elvakult aristokratáknak egész csapatja szolgálta), mondom, meg vagyok győződve, hogy ezek a visszaélések üdvös és szükséges visszahatást fognak kelteni; egyébként az egyház, miután elvesztette a keleti schisma által a kereszttyénségnek felét, azután a XVI. századi reformatio által Nyugatnak felét, bizonyosan elveszíthetné annak a felét is, a mi még megvan!

Az önök püspökeinek nemes magatartása a zsinaton s különösen Haynald és Strossmayer ékesszólása, magokra vonták a jóknak csodálatát és mindenkinek figyelmét.

Megítélheti ön, mennyire büszke vagyok, hogy elmondhatom mindazoknak, a kik nekem erről beszélnek, azt a keveset, a mit Magyarországról, annak történelméről, nemzeti szelleméről, a multban és jövőben való fontos szerepéről tudok! Az a látogatás, melyet nálam Strossmayer püspök tett 1867-ben, míg egyrészt láttatta velem az ő ellenséges érületét Magyarországgal szemben, benne egy igen érdemes embert ismertetett meg velem. Remélem tehát, hogy ön végre is megérteti magát velem, mert alapjában önnek is ugyanaz a meggyőződése s ugyanazon szempontjai vannak.

Mikor Magyarországra gondolok s mikor róla beszélek, mindig önt helyezem, kedves báró, beszélgetéseimnek és emlékeimnek előterébe. Törekszem önt megismertetni s becsültté tenni azok előtt, a kik képesek megérteni az ön munkáját s meg vagyok győződve arról, hogy az ön hırneve előbb vagy utóbb az egész Európában eléri azt a magaslatot és népszerűséget, mely önnek jog szerint jár.

Miután előbb a szokásos figyelemmel végig kísértem az országgyűlés vitáit az ön miniszteriumának költségvetéséről, épen most olvastam el az ön törvényjavaslatát az indokok kifejtésével együtt a *vallás szabad gyakorlatáról*. E rossz hírlapnak kritikái az ön tervezetének a lehető legnagyobb dicséretére válnak.

A mi engem illet, bizonyos fentartások kivételével, melyek valószínűleg helyi és a dolgokra vonatkozó tájékoztatlanságomból erednek, szívből tapsolok önnek e munká-

hoz. Főleg azért dicsérem önt, hogy ki tudta fejteni, hogy a vallásszabadság nevetséges, ha nem biztosítják az egyházak és testületek számára ugyanakkor, mikor azt az egyéneknek biztosítják. Vesse rá horgonyát erre az elvre s ragaszkodjék hozzá megingathatatlan határozottsággal. Nem szükséges, hogy azok a visszaélések és tévedések, melyek manap a római katolikus egyház kormányzatát elégtelenítik, minket közönyösekké és hűtelenekké tegyenek a jog és a szabadság igazi elvei és szigorú feltételei iránt. Higgye el nekem, kedves báró, hogy még jobban vagyok önnek alázatos szolgálója, csodálója és barátja, mint valaha, — Montalembert Károly. — U. i. Ha látni fogja Deák urat, mondja meg neki, hogy mindannyiszor, valahányszor ékesszóló miniszterünk, Ollivier Emil engem fölkeres, beszélünk az ön kiváló honfitársáról és az ő valóban hatásos és ujjászerző nagy szerepéről.»

* * *

E levelekből látható, mily benső volt a viszony a magyar és francia író közt, mily nagyra becsülte Montalembert a magyar államférfiú működését. Eötvös halálának harminczhatodik évfordulójára e babérlevelet, mely oly soká maradt rejtve, bátran fűzhetjük abba a koszorúba, melyet a külföld nagy írói már régóta tettek homlokára.

KONT IGNÁ CZ.

A PANISLAMISMUS.

Csupán politikai célból kitalált rémkép-e a panislamismus avagy komoly veszedelmet is foglal magában az ázsiai mohammedánságot civilisálni akaró törekvésekre nézve, különösen Angliát illetőleg, melynek legtöbb mohammedán alattvalója van? E kérdés, melyet a Densavi-ügy hozott előtérbe, természetesen igen nagy érdeklődést keltett politikai körökben s hogy teljesen megértsük fontosságát, először is magával a fogalommal kell tisztában lennünk s vizsgáljunk azt, hogy mi értendő tulajdonképen alatta. Ha a panislamismus azon híveket toborzó vallási közösséget jelenti, szemben a hitetlenekkel, mely hadat indít mindenki ellen, a ki politikai megsemmisítésére tör, akkor úgy kell tekintenünk rá, mint egy régi, sőt igen régi társulásra, melyet maga a próféta szentesített, midőn alapelvül állította fel azt a tételt, hogy minden igazhitű testvér s ezen érzés megerősítésére az Iszlám négy fő parancsának egyikeként elrendelte a *hadzsot*, vagyis a szent zarándoklatot, az igazhitűek évi összejövetelét Mekkába és Medinába. Már most addig, míg az arabs próféta tana három világrészen győzedelmeskedett, a panislamismus eszméjéről semmit sem, vagy csak igen keveset beszéltek; sőt mi több a testvériség érzete oly laza volt, hogy ezen valamikor hatalmas közösség különböző alkatrészei nem igen érezték meg azon nyomást és veszélyt, mely máshol lakó hittársosaikat fenyegette és soha sem gondoltak arra, hogy egymás segítségére legyenek. Az Omejádák abban az időben szenvedtek vereséget Spanyolországban, midőn a bagdadi khalfák még hatalmuk teljes birtokában voltak és virágoztak, Bagdadot akkor pusztította el Helagu khán, midőn az Iszlám Syriában, Kis-Ázsiában és Egyiptomban még elég

erős volt, Kazánt és Asztrakhánt meg akkor hódítá meg Oroszország, midőn az ottománok hatalmuk tetőpontján állottak. Közös érdekek védelmére nem gondoltak soha. A török szultánok nagyhangú levelekben adták tudtára ugyan közép- és keletázsiai hitsorsosaiknak a keresztyénség felett kivívott győzelmeiket, de kivéve Szolimán szultán tervét, a ki el akarta hódítani Indiát a portugáliaktól, nem találunk egyetlen egy tervet se, mely az Iszlámot együttesen akarná fölléptetni Nyugot növekvő hatalma ellen. Igaz ugyan, hogy egyes török szultánok, mint pl. Szolimán és IV. Murad megpróbálták elveiket a panislamismus közös érzelmének ápolása által mozdítani elő Ázsia távolos vidékein de sokféle kísérleteik eredménytelenek maradtak, a mit egyrészt a vezetők fogyatékos politikai ismereteinek, másrészt azonban azon rendületlen biztonsági érzetnek kell tulajdonítanunk, melyet az Iszlám ezen kisebb nemzetei abban az időben élveztek. Ha behatóbban vizsgáljuk ezt a kérdést, azt találjuk, hogy a panislamismus oly arányban fejlődött, a hogy a mohammedán államok függetlensége veszélyeztetve volt, vagy pedig teljesen megsemmisült Nyugot növekvő felsőbbsege s a közlekedési eszközöknek a legutóbbi időben történt tökéletesedése által. Csak az utolsó század elején kezdtek igazán felismerni a közös veszélyt s kezdtek foglalkozni a baj elhárítására szolgáló eszközökkel és módokkal. Előtte van egy arabs röpirat, melynek czime *Intő Szózat az Iszlám Népeihez és Királyaihoz* s szerzője a mekkai Felső-iskola egy tudós theologu-a, névszerint Ahmad al Barzindzi-al-Huszaini. Szó van ezen a múlt század ötvenes éveiből való röpiratban a keresztyénség folyton növekvő hatalmáról, az általa az Iszlámmal szemben elkövetett kegyetlenségekről és gatzettekről s szerinte csupán a Nyugat gazdasági és tudományos haladásával való verseny képes megmenteni az Iszlámot a teljes bomlástól. Valamivel később ugyanilyen ébredés volt észlelhető Törökországban Abdul Medzsid szultán uralkodása alatt, midőn az ifjabb török nemzedék a rég múlt arabs kulturális fénykor tanulmányozására adta magát s hangsúlyozta annak a szükségét, hogy föl kell ébreszteni mindenütt az egész Iszlámban az összes mohammedánok összetartozásának érzését. Néhai Aali pasa állott a mozgalom élén. Tiszteletben

részesítették a távol Keletről jövő utasokat, gondjukat viselték s mint a régente Konstantinápolyban fennállott Bokhara-Tekkesi és egy Hind-Tekkesi, egy a Közép-Ázsiából és Indiából jövő mohammedánok számára épült klastrom vagy menedékház mutatja, élénkebb rokonszenvet kezdtek érezni ezen idegen vendégek iránt s megkísérelték létrehozni a távol Kelettel való szorosabb kapcsolatot. Abdul Hamid szultán uralkodása alatt nyerte a panislamikus mozgalom a legerősebb támogatást, mert az ő nyughatatlan és élénk agya mindig kedvét lelte az ilyfajta machinatiókban. Vallási prédikátorok és Korán-magyarázók leple alatt követeket küldtek a földgömb minden részére, a kik a khalifa jámbor érzelmeit hirdették és arra biztatták az igazhitűeket, hogy ne tágiítsanak vallásuk mellől s egyesüljenek az Iszlám védelmére. Válaszul ezen színleg nem hivatalos missziókra időről-időre követeségek érkeztek Bokharából és Afganisztánból, valamint az indiai tudós mohammedánoktól is; nem lehet azonban mégsem messzemenő politikai fontosságot tulajdonítani ezen követségeknek, mert főjellegök vallási volt.

Idő multával, midőn a modern kultura sugarai könnyebben és hamarabb tudtak elhatolni Ázsia belsejébe s midőn a szervezkedés európai módszerei az ázsiaiak között is elterjedtek, észrevehetjük a panislamismus terjedését Indiában és Egyiptomban is. A mi Indiát illeti, el kell olvasnunk W. W. Hunter *Our Indian Mussulmans* című művét, hogy fogalmat alkossunk magunknak arról, mi ment végbe a panislamismus tekintetében az angol türelmesség és hadd mondjam ki: rövidlátó politika védelme alatt. Egyiptomban másképen állottak a dolgok, mert Mohammed Ali trónralépte és különösen a bosporusi felettes hatalommal folytatott hosszas háborúskodása óta a franczia befolyás nőttön nőtt a Nilus partjain. Az egyiptomiak mindig azzal dicsekszenek, hogy ők civilisáltabbak és európaiabbak mint a törökök s Kairó és Alexandria egyes társadalmi köreiből csakugyan oly szellő fujdogált, mely Páris boulevardjaira emlékeztetett. Egyiptom rövid ideig tartó gallicisatiója — mely a nyugoti kultura igen vékony rétegéből állott csak — volt az oka az egyiptomiak politikai extravagantiáinak s kezdetben a szultán uralma alól való fölszabadulás s a függetlenség iránti vágy napról-napra növekedett. Modern libe-

ralismus dolgában az egyiptomiak voltak a vezetők a mohammedánok közt s egyiptomi herceg, névszerint Mustafa Fazil Pasa volt az, a ki maga köré gyűjtve az európai egyetemeken tanuló elégedetlen ifjú oszmánokat, megvetette alapját az Ifjú Törökországnak nevezett pártnak. Alig szorul bizonyításra, hogy Egyiptomnak magának semmi vagy csak igen kicsiny haszna volt a kultúra ezen látszatából. Az ország anyagi helyzete napról-napra rosszabbodott, a szegény fellaht letaposták, kirabolták és kifosztották; igazságnak és rendnek nyoma se volt s az egyiptomi hadsereg oly szánamegromra méltó állapotban volt, hogy a khedive által az utolsó orosz-török háború alatt ura támogatására Várnába küldött continenst nagyon megcsodálták ugyan egyenruhája és fegyverei miatt, de katonai szempontból e segélycsapat semmit se ért és teljesen használhatatlan volt. Azt mondják, hogy a viczekirály testőrségében mindegyik katonának volt aranyóra a zsebében, de katonai erények nem voltak a keblében. Elég az hozzá, hogy az ország jövedelmeinek állandó eltékozlása, a korlátlan pazarlás Egyiptomot a tönk szélére juttatták. Arabi pasa lázadása csak rosszul leplezett kísérlet volt az európai hitelezőktől való megszabadulásra s Angliának kellett közbelépnie a hitelezők befektetéseinek megvédésére. Egyiptom occupációja azonban, ha véget vetett is az anarchia, despotismus és rossz kormányzat szomorú korszakának, megnyitotta az útját az európai hatalmak versengésének és diplomatiái beavatkozásának, melyet némiképp elhárított ugyan az *entente cordiale* szerencsés létrejötte, de a melyet mégis gyakran használ fel egy jól ismert európai hatalom nagyratörő és kapzsi politikája előmozdítására.

Ha a huszonnégy évi egyiptomi angol uralom nem lett volna oly gazdag mindenféle áldásokban s ha a közélet minden terén tapasztalható haladás nem tett volna oly rendkívüli nagy lépéseket, az ellenségeknek és rosszakaróknak jó ürügyük volna ezen vetélkedés igazolására; minthogy azonban ellenség és jóbarát egyetért abban, hogy az angol occupatio nagy jótétemény volt az országra s az azelőtt letaposott fellaht felemelte a jóllét és szabadság oly fokára, melyről az régebben a mohammedán fejedelmek uralkodása alatt nem is álmodott, a fent említett beavatkozást nem

lehet elég erősen elítélni s úgy kell tekintenünk rá, mint egy az emberiséggel szemben elkövetett kegyetlen cselekedetre s mint egy szentségtelen támadásra a civilizatio s az emberiség ellen. A nélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk ezen bűn elkövetőit illetőleg, súlyt kell helyeznünk azon elszomorító tényre, hogy a beavatkozó hatalom irigysége és rossz akarata folytán az elégedetlen egyiptomiak nagy bátorításra találtak forradalmi terveikben s találnak ma is és ha nem is gondolnak arra, hogy más uralkodót tegyenek a jelenlegi helyébe, nyilvánosan hirdetik, hogy «Egyiptom az egyiptomiaké» s minden lehető elkövetnek az ország keresztyén jötevőinek befeketitására és Angliát kegyetlen zsarnoknak s az ország elnyomójának kiáltják ki. Csodálatot kelthet ugyan, hogy hogy lehet az igazságot ennyire elferdíteni s szembeszökő tényeket így letagadni, de megmondta már Goethe, hogy a politika csunya játék s a hála nem tartozik a nemzetek legfőbb erényei közé. Így történhet meg aztán az, hogy ha nem is egész Egyiptom, de mindenesetre nagy száma a felvilágosodottaknak nevezett, valójában azonban csak félig civilisált egyiptomiaknak tulajdon azon hatalom ellen fordul, mely őket a szégyen, szegénység és zsarnokság porából felemelte s oly gazdaggá tette, mint a milyenek azelőtt sohasem voltak.

Tekintve ezen páratlan szörnyűséget, fel kell vetnünk a kérdést: mi a titkos okozója az egész mozgalomnak? Az említett külső befolyás, a politikai függetlenség után való vágy avagy pedig a panislamismus titkos tüze az, mely az agyakat izgatja s régi politikai függetlenségébe akarja visszaállítani az arabs próféta hitét s harczot akar kezdeni a keresztyén Nyugot fennhatósága ellen? Én azt hiszem, hogy Egyiptomban mind a három ok fennforog, de tekintve cikkünk címét, a fő figyelmet most a panislamismusra kell fordítanunk. Vizsgálunk kell lehetőségeit, továbbá azon veszélyeket, melyeket akár a jelenre, akár a jövőre nézve a mohammedán világot civilisálni akaró törekvésekkel szemben magában foglal. Minden egyéb kérdés elé kell tenünk azonban azt a kérdést, hogy érthetjük-e panislamismus nevezet alatt az összes, a világ három részében szétszórót mohammedánok együttes és egyöntetű cselekvését s hogy vajon ezen együttes cselekvés bizonyulhat-e végzetes-

nek is Nyugot előrenyomuló hatalmára nézve. A mi az elsőt illeti, egészen nyilvánvaló, hogy egy vallási közösség, mely oly nagy területre terjed ki s oly különböző éghajlati, faji és erkölcsi körülmények alatt élő egyéneket foglal magában, mint az Iszlám, nem egyesíthető egykönnyen közös cselekvésre, a mihez megkivántatik már a kultura bizonyos foka és a politikai érettség is. Ha szemem előtt elvonluttatom a középázsiai bátor és egyenes öszbéget és turkománt, a ravasz és furfangos tadzsikot és szartot, végigtekintek az indiai mouli-n, a nedzsi beduin-on és vakabi-n, a gögös perzsiai akhond-on s az önérzetes syriai arabson, a becsületes, előrehaladott és szorgalmas dél-oroszországi tatáron, a derék és bátor anatóliai oszmánon és sok egyéb tagján a mohammedán világnak, nem tehetem, hogy észre ne vegyem az egyiket a másiktól elválasztó óriási szakadékot, melyet nem lehet oly könnyen áthidalni a kalima (hitvallás) hidjával s az Iszlám egyéb összekötő kapcsaival. Elméleti szempontból egészen helyes szent testvériségről s titkos hermandadról beszélni, a hogy a fanatikusok szeretnek, a valóságban azonban hiábavaló dolog volna feltételezni, hogy az a nagy nehézkes test, mely Kína belsejétől az Atlanti-Óceánig s Tobolszktól Jáváig és Afrika belsejéig terjed, könnyen mozgásba hozható s felhasználható a panislamikus cselekvés céljaira. Ez teljes lehetetlenség, mert ha pan-kereszttyén mozgalmról még beszélhetünk is a keresztes hadjáratok idejében, az Iszlám soha sem mutatott ehhez hasonló példát, -- sőt ellenkezőleg, gyakran voltunk tanúi a mohammedán közösség különböző alkatrészeinél oly belső háborúknak, melyek siettették és előmozdították az egész test politikai bukását. Mindenki hibázik tehát, a ki a panislamikus mozgalmat korunk fenyegető veszélyei közé sorozza, mert az említett okokon kívül nem szabad felednünk azt sem, hogy az összes mohammedánoknak kétharmada kereszttyén uralom alatt van s következésképen nincsen meg a szükséges szabad keze a meggondolt és sikeres cselekvéshez. A Sötét Földrés, Kína és Arábia számlálatlan millióiról szóló híresztelések csak annyi hitelt érdemelnek, mint a törökországi, perzsiai és afganisztáni mohammedánok hozzávetőleges megbecsülései, a mely országokban mostanáig népszámlálás nem volt, hol tehát minden számbeli adat csak becslésen alapul.

Senki sem kívánja és nem is kívánhatja, hogy az arabs próféta vallásának követői, kik ma ugyanazon a színvonalon állanak, mint a keresztyénség a XII. és XIII. században, különös barátsággal viseltessenek a keresztyénség iránt, melynek szellemi és anyagi nyomását mindenütt érezni kénytelenek. Önámítás volna azt hinni, hogy megnyugodtak sorukban. A panislamismus általános ébredéséről beszélni azonban mégis helytelen, csupán mohammedán vidékek egyes oly helyi fellángolásairól van szó, hol a mohammedán lakosság számban felülulja a nem mohammedánokét s hol a nyugoti kultúra útján megtett kis haladás felkeltete a politikai függetlenség után való most még korai vágyat; ezt mutatja Egyiptom példája is. «Ifjú Egyiptom» bizonyára kifogásolni fogja, hogy mi e szót használjuk: «korai», de komoly kérdéseket nem lehet lekötelező finomsággal tárgyalni vagy a nélkül, hogy meg ne sértenők Musztafa Kamel pasa, az egyiptomi angol-ellenes mozgalom jelenlegi vezérének önérzetét, a ki több ízben személyesen meglátogatott Budapesten. Szíves engedelmével megkérdezem: egészen bizonyos-e ő abban, hogy ha Anglia kivonulna Egyiptomból, az ország továbbra is megmaradna mai virágzó állapotában, hogy az egyiptomi kereskedelem, mely tíz év alatt 23,271,000 £-ról 41.924,000 £-ra szökött, továbbra is növekedni fogna és hogy végül a fellah szabadsága, biztossága és jólléte, melyet a gyűlölt és megvetett keresztyén idegen alatt élvezett, azontúl is gyarapodnék? Igaz ugyan, hogy erre ő és több heves hazafi ezt mondja: «jobban szeretjük a szegénységet és zsarnokságot nemzeti mohammedán fejlődemeink alatt, mint a gazdagságot és szabadságot az idegen uralkodó alatt» de nagyon is kétlem, hogy a kevésbbé fanatikus és érettebb eszű honfitársaik is osztozkodnak-e ezen véleményben. Az angol-ellenes lapok, mint az *Al Liva* (A zászló) és az *Al Moajad* (A segítség) továbbra is elkellhetnek kilencz és tízezer példányban, ez még nem bizonyítja, hogy ha az angolok kiürítenék Egyiptomot, ez az ország javára válna. Qui bene distinguit, bene docet, mondja egy latin közmondás. A mai Egyiptom mindenesetre nagy haladást mutat nyugoti kultúrában és sok egyiptomi kitűnik napjainkban a modern tudományok különféle ágaiban, — hála az angol uralom biztosította békének és rendnek, — de, mindent egybevetve,

az ország általános kulturális, társadalmi és erkölcsi színvonalára még nem érte el a műveltség azon fokát, mely az önkormányzathoz szükséges. Talmi fény, tarka ruházat és külső pompa tűnnek fel az úgynevezett modern Egyiptom sok életnyilvánulásában leginkább, a mi engem a múlt század ötvenes éveit oszmán ifjúságának ébredésére emlékeztet, kiknél a tört francziaság, bőrcsizmák s glacé keztyük viselése mutatták a haladó törököt. Én vagyok az utolsó, a ki rossz színben akarnám feltüntetni a mohammedán társadalom vezetőit, de azért felvetem a kérdést: van-e oly mohammedán kormány, melynél a fennálló zsarnokság, anarchia, rossz kormányzat és teljes bomlás nem mutatnák az emberi gyarlóság legijesztőbb képét? Nagyon is kétes szolgálat az, melyet ezen tüzes hazafiak országuknak tesznek, midőn Anglia útja elé nehézségeket gördítenek; több bajt okoznak, mint jót, mert egy jólértesült franczia író egészen helyesen írja a *Temps*-ban: «Et l'Angleterre prendra pour prétexte l'opposition maladroite que lui font et que vont continuer à lui faire des «patriotes» à «courte vue» — nevezetesen oly czélból, hogy a protectoratust átváltoztassa annectálásra.

Ezen meggondolatlan egyiptomi hazafiak után legtöbb gáncs érheti az ő úgynevezett külföldi barátait, a kik irigységtől és kapzsiságtól indítva folyton izgatják az egyiptomiakat jelenlegi jótevőjük és tanító mesterük ellen, feledve azt, hogy ha egy európai hatalom munkáját szidják és hátráltatják, a többi hatalmaknak is meg kell érezniök ennek szomorú következményeit. Ezen kétes jóakaróhoz tartozott régebben Francziaország és Oroszország, sőt tulajdonképen Angliának minden keleti vetélytársa, elsősorban pedig azon kalandorok és szerencsevadászok, a kikre nézve az újonnan létrehozott rend megakadályozta a kalandok keresését. Hogy megkedveltessék magukat az egyiptomiakkal, kitaláltak mindenféle rágalmat s ezerféle gyalázzal vádolták meg az angolokat. Ezen utóbbiak között sajnos, még angol embert is találunk, a ki, hogy az egyiptomi hazafiak kedvében járjon, megszerezte az egyiptomi marseillaise-t: *La Marseillaise Egyptienne, chanson patriotique égyptienne* s II. Abbasz pasa Ő Fenségének ajánlotta. Ime egy részlet az első versszakból:

— «Un pays (se disant — non barbare!)
 De l'Égypte se voudrait emparer!
 Si rusément, il s'en empare,
 L'Europe il voudrait chicaner!
 Nôtre brave Khédive — de dignes manières —
 Devait régner sans gouverner!
 On le tiendrait en lisières!
 Pour, ainsi, mieux l'intimider.
 Vive la Liberté!
 L'Égypte émancipée
 (Louanges à Dieu!)
 Que l'Anglais s'en esquive!
 De l'Égypte Khédive!
 (Louanges à Dieu!)
 Que l'Anglais s'en esquive!

Az olvasó sejtheti ezen bárgyú költemény egész tartalmát, mely 1893-ban jelent meg Londonban s a Nilus parti hazafiak közt terjedt el. Más hasonló irodalmi művek is jelentek meg s elismerésre találtak Egyiptomban és azon kívül. De hiszen bátran kérdehetjük is: van-e abban valami csodálatos, ha egy keleti nép, mely még nem szokta meg a törvény szilárdságát s egy állandó kormány rendjét, késznek mutatkozik a dolgoknak az angol oecenpatio által létrehozott új rendje ellen fordulni s hogy az elégedetlenek és csalódottak száma folyton nő? Anglia egyiptomi helyzetének szerencsétlenségére egyes mohammedán körök egy idő óta úgy tekintenek Németország mohammedán politikájára, mint a mely nyíltan ellensége Angliának s szemmellátótólag rokonszenvez az Iszlámmal. A német császár benső barátsága Abdul Hamid szultannal, damaszkuszi beszéde palesztinai látogatása alkalmával, midőn a khalifát háromszáz millió mohammedán legfelső urának nevezte, tandzseri megjelenése és viselkedése és sok egyéb félreismerhetetlen barátságnyilvánítás az Iszlámmal szemben, kétségtelenül hízelt a mohammedánság egy részének s reménysegeket keltett bennök. Nem titok, hogy magok a németek is megbecsülik Németország és a mohammedanizmus ezen viszonyát s nemrégén olvastuk Carl Peters, a híres afrikai utazó egy Londonban írt cikkéből, mely hazája jelenlegi nem épen fényes politikai állapotát vázolja, a következő részletet: «Einen einzigen Faktor gibt es, der für uns in die Wagschale mitfallen könnte und im Fall eines Welt-

krieges nutzbar für uns gemacht werden kann: das ist der Islam. Als Pan-Islamismus liess er sich gegen Grossbritannien, wie gegen die französische Republik ausspielen und, wenn die deutsche Politik kühn genug ist, kann es das Dynamit bilden, welches die Herrschaft der Westmächte von Cap Nun bis nach Kalkutta in die Luft sprengt.»

Ez mindenesetre barátságos törekvés, ámbár én nagyon kételkedem benne, hogy II. Vilmos, e fenkölt gondolkodású és okos fejedelem magáévá tudná tenni valamikor e romboló és barbár tervet; de már maga az a tény is, hogy ilyen tervet ki lehetett eszelni s a nyilvánosság elé lehetett hozni, sokatmondó és ominosus jele annak, hogy mily fokra hágott már az elkeseredés és ellentét Németország s a nyugoti hatalmak között. Ez pedig igen sajnálatos dolog. Én azok közé tartozom, a kik mindig a békét hirdették Anglia és Németország között. Még tovább megyek s azt állítom, hogy Németország megjelenése Kis-Ázsiában nagyon kedvező a keleti civilisáló törekvésekre, mert a szorgalmas, tanult és buzgó németek üdvös befolyást fognak gyakorolni Anatólia vegyes népességének társadalmi, gazdasági és kulturális haladására. Mindez azonban megtörténhet ily látomászerű tervek felvetése és erőszakos eszközök használata nélkül is, mert ezek, a mint kárára vannak civilisáló törekvéseinknek, úgy ártanak magának Németországnak is. Ha egyes német politikusok azt képzelik, hogy Abdul Hamid szultán abszolutisztikus és káros uralkodásának állandó dicsérgetésével s az által, hogy II. Vilmos császárt, mint az Iszlám védőjét próbálják feltüntetni, elérik céljukat, keserűen fognak csalódni. Mindenekelőtt fel akarom hívni a figyelmet arra, hogy a Jildiz politikája nem azonos Törökország politikájával, mert ámbár a néma török közvélemény, hol kegyetlen szigorúságú censura fojtogatja a sajtót, nem mutatott eddig feltétlen ellenszenvet és ellenséges érzületet az udvar németbarát politikájával szemben, addig a külföldön megjelenő szabad szellemű török lapok mindig készséggel támadják és szidják a szultán politikáját azért, mert igen gyenge ellenértékeket kapott cserébe azon sok és fontos engedményért, melyet a németeknek katonai dolgokban, bányászati és hajózási ügyekben, vasúti és mindenféle kereskedelmi és ipari vállalkozásoknál tett. Végül pedig ki lehet oly naiv

ezen a világon, hogy azt higgye, hogy keresztyén uralkodó egyáltalában oly könnyen képes megkedveltetni magát az orthodox mohammedán néppel, egy oly társadalommal, melynek vallási élete és ismeretei olyanok, mint a milyeknek a miéink a XI. és XII. században voltak. Mint-hogy a német császár szereti, ha történelmi nagyságokkal hasonlítják össze, hadd idézzük Bonaparte generálist, a kiról köztudomású, hogy midőn meg akarta nyerni a kairói hatalmasabb arabs seikhek szeretetét, nyíltan kifejezte bámulatát és szeretetét a próféta tanai iránt. És mi volt az eredménye ezen színlelt apostasiának? Bonaparte ezt mondja mentségére (Viktor Chauvint, e tudós orientalistát idézem: *) «Je réussissais en Égypte parce que je me montrais musulman avec les sectateurs du prophète. — En les cajolant j'ai été prévenu par eux de trois combats contre moi.»

Egy benszülött történetíró azonban (Nakula) más véleményen van s ezt mondja: «Il (Bonaparte) traitait les Musulmans avec bonté, leur témoignait une grande amitié, paraissait plein de respect pour la religion musulmane et prétendait qu'il suivait l'évidente vérité, ainsi qu'eux-mêmes. Mais les Égyptiens n'ajoutaient pas fois à ses discours, ils les regardaient comme une déception et n'avaient pas de tranquillité.»

Bátran feltehetjük, hogy a hol a híres corsicai kalandor nem járt el sikerrel, ott a német császár sem igen fog sikereket elérni. Sajnálatos dolog, hogy a német császár nem ismeri kellőképen azt az ellenszenvet és gyűlöletet, melyet az által keltett a felvilágosodott törökök körében, hogy Abdul Hamidot támogatta, mert az általános vélemény Törökországban az, hogy a német császár biztatja a szultánt abszolutisztikus uralma folytatására s ő beszéli le arról, hogy szabadságot adjon népének. Nem sokkal tiszteletreméltóbb a császár beavatkozása Marokkó ügyeibe sem, hol fenn akarja tartani egy teljesen féktelen, tehetetlen és zsarnoki fejedelem uralmát, a ki teljesen oly rabló-főnököktől függ, mint Raiszuli és Anflusz, s kinek kormányszata valóságos mintaképe lehetne egy középkori észak-afrikai kalóz-államnak. Hogy lehet ezen politikát a császár keresz-

* La Légende Égyptienne de Bonaparte (Mons 1902) 40. l.

tyén civilisáló szellemével megegyeztetni, a kiben megszoktunk nemcsak katonát, tengerészt, zenészt és államférfiút látni, hanem egyházi szónokot és Krisztus vallásának védelmezőjét is. A panislamismusnak nyújtott segély és bátorítás semmi esetre sem szerencsésen megválasztott eszköz arra, hogy Németországnak az ázsiai mohammedánság körében elsőséget biztosítson Franciaország és Anglia előtt s jókora adag furfangosság kell ahhoz, hogy igazolni lehessen azt az állást, melyet II. Vilmos a panislamismus élén a keresztyénséggel szemben elfoglal.

Ismételjük tehát, hogy ha a panislamismus — vagyis a világ összes mohammedánjainak együttes cselekvése, — a jelen körülmények között lehetetlenség is, a politikai törekvéseknek egyes helyi, vallási fanaticismusba burkolt felángolásai annyival nagyobb figyelmet érdemelnek. Az ily kísérletek első sorban Anglia birodalmi érdekeit veszélyeztetik, részint Egyiptomban, részint Indiában is, hová a szabadságra és önkormányzatra vonatkozó modern nézetek hamarabb elhatoltak, mint más mohammedán országokba, s a hol az uralkodó nép, hogy úgy mondjam, maga készítette el és élesítette ki nevelési módszere által azon fegyvereket, melyekkel most őt fenyegetik. Ez oly dilemma, melyet aligha lehetett volna elkerülni s Anglia kötelessége most már, hogy szemébe nézzen a jövő eseményeinek, bármily eshetőségek merülnének is fel. Nem szabad azonban felednünk, hogy a jelenleg mutatkozó nyugtalanság a mohammedánság különböző országaiban főképen a közoktatás emelkedésének, a modern tudományokkal és irodalommal való szorosabb megismerkedésnek s egyes mohammedán osztályok a nyugoti nézetekhez és gondolkodáshoz való jelentékeny közeledésének tulajdonítandó. A haladás valósággal bámulatot keltő. Mindenütt modern iskolák nyílnak, még a khivai khán is alapított nemrégén egy collégiumot, az újságok úgy szaporodnak, mint a gombák, európai utazások divatosakká lesznek s a mint e kulturális mozgalom fejlődik, a jelenlegi európai védőnek és civilisálónak számolnia kell tanítványainak jövő fejlődésével s viselnie kell a következményeket. Ennek szüksége ránehezedik Angliára, akár akarja, akár nem. De minthogy ez oly esemény, a melynek bekövetkezése napját ma még nem számíthatjuk ki, teljes figyel-

münket és gondunkat a jelenlegi időpont feladataira kell fordítanunk és korántsem szabad megijednünk még tanuló korát élő növendékünk nyughatatlanságától, hanem óvatosági intézkedéseket kell tennünk az ifjú botlásainak megakadályozására és mindenekfölött nem szabad eltünnünk oly szeszélyeket, a melyek civilisáló törekvésünket hátráltathatják vagy haszontalanná tehetik. Ez az intelem első sorban Anglia egyiptomi helyzetére vonatkozik, a hol, mint előbb hangsúlyoztuk, a talaj már rég elő volt készítve éretlen liberális követelésekre s hol a nyugoti kulturának bár még igen vékony rétege elbizakodást hozott létre és kellelleg nem alapozott kívánalmakat támasztott. Természetes dolog, hogy nehéz dolog Angliának a szabadság és türelmesség szelleme ellen eljárni, minthogy ezek voltak mindig kormányzatának dísze és büszkesége az egész világon; de oly országban, hol a keresztyén elem s az uralkodó hatalom oly óriási többséggel áll szemben, kivételes intézkedésekhez nyúlni nem csak szabad, hanem parancsoló szükség s így pl. a sajtó időleges megfékezése mindenesetre kevésbé fog ártani Anglia és Egyiptom jóllétének, mint az újságírók egy részének politikai hallucinációi, melyek a közvéleményt elkeserítik és ártalmára vannak az ország erkölcsi és anyagi érdekeinek.

Sajnálatos dolog, hogy angol államférfiak és politikusok nem tulajdonítanak kellő fontosságot a mohammedán sajtó nyilatkozatainak, mely újabb időben Anglia s az ázsiai mohammedánság egymáshoz való politikai viszonyának egyik legfontosabb tényezője lett. Ezen lapok legtöbbször, melyet egy vagy több európai nyelvet beszélő s oly férfiak adnak ki, a kiknek van elég történelmi és földrajzi műveltségük ahhoz, hogy véleményt alkossanak maguknak a főbb kérdésekről, különös éleslátással ismerik fel azon napi kérdéseket, melyek az Iszlám közös érdekével vannak kapcsolatban és a mohammedán világ bármelyik részének sérelmeit, még ha ez messze fekszik is s valóban csodálatot kelthet, hogy alig van az ázsiai angol kormányban oly tette, mely kikerülné figyelmüket. Csak egy példát idézek. Míg a *Times* csak néhány nappal ezelőtt kezdett foglalkozni a *Bande Mataram*, a bengali forradalmi szózat eredetével, addig én már négy hónappal ezelőtt olvastam cikkelyeket török, tatár és arabs lapokban, melyek

ezen harczy riadó jelentését és fontosságát magyarázták, örvendezve egyszersmind azon súlyos zavaroknak, melyek az indiai angol kormányra Bengal fölosztásakor várahoztak. Felemlítenek e lapok minden Anglia ellen irányuló támadást, minden lelkes fölhívást az egyesülésre és a keresztyén hódító igájának lerázására s lefordítják a különböző országok lapjaiba. Néhány hónappal ezelőtt megjelent az *Ez Zahir* nevű arabs lapban egy felhívásféle az indiaiakhoz és egyiptomiakhoz az Anglia ellen való felkelésre, melyből ezt a kivonatot közlöm az olvasó engedelmével:

«Majdnem bizonyos, hogy midőn egy nagy hatalom emelni igyekszik a leigázott kisebb hatalom értelmi színvonalát, rendesen ugyanaz a szövöszék készíti el végső eredményben azon állam nagyságának szemfedőjét is, a melyik a szükséges eszközöket hozta létre a győztes számára. Ezt tapasztaljuk Róma viszonyában a kevésbé civilisált népekhez, ezt Franciaország történetében s így lesz ez kétségtelenül Angliánál is a legyőzött népekhez való viszonyában. Közmondásunknak, mely szerint «a bukás tözsomszédságban van a nagysággal» megfelelően azt látjuk, hogy Anglia, mely területének megnagyobbítása végett kiterjesztette hódításait az egész világra s felvette a Tengerek Ura nevezetét, mégis rohamosan közeledik bukása napjaihoz. A zsarnoksága alatt elnyomott nemzetek kezdik már látni a szabadság hajnalát, s első ezek között India népe. Ez a szerencsétlen nép százötven év óta jajgat a zsarnokság kegyetlen igája alatt s Anglia csak úgy képes megtartani hatalmi állását, hogy súlyos bilincseket rak az áldozatok kezére és lábára. Midőn e nyomorult rabszolgák valami után áhitoznak, az angolok mindjárt felemelik kezüket és megakadályozzák őket még az evésben és ivásban is. Így szíjják ki millió és millió indiainak a vérért s midőn néhány évvel ezelőtt szörnyű kolera-járvány pusztította az országot, az angolok, a helyett hogy útját állni próbálták volna, mitsem tettek a járvány visszaszorítására. India az angolok kiránduló helyévé és sport-területté változott át. Az indiai főnökök értékes ajándékokat adnak látogatóiknak, a kik gazdagon megrakodva térnek haza, de azért dicsekszenek nemzetük becsületességével, érintetlenségével és megvesztegethetetlenségével. S nem az angol kormány alkalmazta-e

egész India uralkodójául Warren Hastings-et, ezt a tudatlan, romlott és önkényes ficzkót? Csak mikor kiáltó igazságtalanságai által felidézett számtalan panasz érkezett már a központi kormányhoz, akkor bocsátották el hivatalából. Lám, így járnak el a híres igazságos, civilisált és higgadt angolok! Szerencsére azonban végtelen sok csalásból és ravasszágból álló politikájuk már végét járja s elérkezett most már a bosszú ideje ezen szemtelen, gögös és dölyfös elnyomókkal szemben. Hatalmuknak hosszúra nyúló délutáni árnyéka is el fog tűnni nemsokára! Midőn az angol király ő Felsege egy trónbeszédben ezt mondotta: «szabadságot és függetlenséget adunk Transzvál népének, hogy megkönnyítsük haladásukat és biztosítsuk ragaszkodásukat a koronához», India népe bátran kérheti: «miért nem kap is India hasonló engedményeket, vagy talán az indiaiak nincsenek annyi tehetséggel és képességgel megáldva, mint a dél-afrikaiak?» És ha az angolok ilyen kifogásokat használnak, ki az oka vajjon hátramaradásunknak, mi, a nyugodt és engedelmes nép-e vagy pedig az úgynevezett önzetlen és nagylelkű tanítómester? Teljesen haszontalan dolog a tényeket elforgatni, mert egészen nyilvánvaló, hogy nincs különbség India mai és középkori állapota között s minden nagy hangú állítás a civilizációban tett nagy haladásunkról nem egyéb henczegő és üres beszédnél. Senki sem tagadhatja, hogy régebben India volt Közép-Ázsia hatalmas ura, az ő kultúrája volt túlnyomó, néhány városa központja volt a tudománynak és műveltségnek, mely onnan a világ legtávolabb eső részeibe is szétterjedt. Mindeddig Japánról senki sem tudott semmit, de az egyetértés karöltve egy maroknyi férfi erős és határozott szándékával, rendkívüli eredményeket ért el ottan s legyőzte az egykor oly félelmetes északi hatalmat. Megijedve ezen óriási győzelemtől, a büszke és gögös Albion leereszkedett s barátságát és szövetségét kereste Japánnak, mely a világ nagy nemzetei között egyik első helyet foglalja el, míg India, mely százötven éve van idegen uralom alatt, ma is tanításra és nevelésre szorul. Ezt az egyetlen eredményét ismerjük az indiai angol uralomnak. Nincs-e jogunk kérdezni most már, hogy vajjon mi lesz Egyiptomból ugyanazon hatalom uralma alatt, abból az Egyiptomból, mely Kelet Gyöngye-ként ismeretes,

melyet a világ kereskedelmi központjának s a Tengerek Urának ismernek s a melynek kivitele nemrégén oly magasra emelkedett, a melyet India soha sem ért el? Azt kérdezzük tehát, nem jött-e még el az idő, midőn egyesítve India elnyomott jajgatásait a mi egyiptomi sirásunkkal és nyögéseinkkel, azt mondhatnók egymásnak: «Jertek, hadd egyesüljünk, követve az isteni kijelentést, hogy a Győzelem az egyetértőké»? Vagy nem tanulhatunk-e mi egyiptomiak Transzvál népétől, s nem kívánhatjuk-e mi is épen úgy az önkormányzatot? Kétségtelenül itt van már az ideje annak, midőn nekünk (Indiának és Egyiptomnak) szét kell tépnünk azokat a bilincseket, melyekbe az angol zsarnokság vert bennünket.»

Ilyen és hasonló kedvességű czikkek jelennek meg Egyiptomban az angol kormányzat szeme láttára, úgy hogy bátran kérdezhetjük, minek a következménye ez, a türelmessége és szabadságé-e vagy pedig a hanyagságé és gondatlanságé? Bizony ez nagyon is sok a türésből és elnézésből s ha rövidesen meg nem változnak az állapotok, súlyos következményei lesznek ennek az egész vonalon, a melyek végzetesekké válhatnak az angol uralomra az ázsiai mohammedánság közt. A Densavi-i esetet úgy kell vennünk, mint egy még idejekorán jött intelmet arra nézve, hogy olyan nagyon biztosnak még nem érezheti magát Angolország. Igen szomorú dolog volna, ha angol tiszttek nem tudnának más időtöltést találni a galamblovésnél oly nép körében, mely e madarakat szentnek tartja, mert semmi jogunk sincs arra, hogy megvessük egy idegen nemzet erkölceit és szokásait, bármily gyerekeseknek és bárgyuknak tartsuk is őket. Hiba történt mindkét részen, de a kormány nem állíthatta meg az igazságszolgáltatást és teljes nyugalommal méltó büntetésben kellett részesítenie a gyilkosokat, mert az elnézés veszélyessé válhatott volna egy állandóan lázban tartott és felizgatott népesség körében. Az emberségesség hirdetői megütközhetnek és felháborodhatnak az akasztófa és kurbas láttára, de legyenek meggyőződve mindazáltal arról, hogy ezek a némileg középkori eszközök mindenestre kevésbé szörnyűek és visszataszítók, mint a helyén kívül alkalmazott finom bánásmód káros következményei, oly időben, midőn a lázadás már majdnem megérett s midőn egy közület, mely már a legjobb úton volt, hogy biztosítsa magának egy szebb

jövő áldását, minden áron vissza akar esni az anarchia, zsarnokság és műveletlenség sötét éjjelébe.

Végezetül még elébe kell vágnom egy esetleges olyan kritikának, mely azon látszólagos ellenmondásból indulna ki, mely az ezen cikkben kifejtett nézet és az én az Iszlámmal szemben elfoglalt barátságos álláspontom között van. Épen mert jó akarója vagyok a mohammedánoknak és szívből kívánom sorsuk javulását, azért vagyok kénytelen minden kalandos és helytelen s erőszakosan forradalmat keltő terv ellen nyilatkozni, a milyen a panislamismusba vetett bizalom is, melynek soká üres ábrándnak kell még maradnia s a mely, az európai nagyhatalmak gyanújának felkeltése által, csak csonkítaná azt a szabadságot is, melyet a mohammedánok jelenleg élveznek s haszontalanul hátráltatná a haladás művét.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓ- TÖREDÉKEK.

I.

Első benyomások.

Ausztrália legéjszakibb pontján kötöttem ki. Meleg tavaszi reggelen érkeztem *Thursday-Island*ba. Élénken emlékszem. Április 4-ikén délelőtt 10 óra lehetett. Uti naplomba a következő sorokat találok följegyezve:

«Felhőtlen égbolt. Sugárzó nap. Pálmák és páfrányok. Az ágak és lomb között orchideák és kolibrik. Virágok és madarak a szivárvány minden színeiben. Tropikus kép. A forró égöv teljes varázsával tárul elém. A tenger kék. Fodros, de nem hullámos. A csillogó víz tükrén apró csolnakok himbálódnak. Bennök fekete alakok állanak. Úgy néznek ki, mind megannyi ébenfából faragott szobor. Gyöngybuvárok. Mint hallom, a kereset életveszélyes, de jövedelmező. Hajónk óvatosan halad előre. Mióta Uj-Guinea partjait elhagytuk, a szoros sziklás, zátonyos. Végre megállunk. Szembe a homokos part legmagasabb pontján az ötödik világrész Ausztrália zászlaját pillantom meg.

A légkör az első perczben legjobban meglep. Szín és világítás páratlan. Tisztán csillogó atmosphæra. És noha az egyenlítő tájékáról vitorláztam, a tropikus hangulat az, a mi legerősebben hat reám. Fullasztó hőség kábit és nap-sugár zápora vakít el.

A tengerparton két őslakó halász. Fekete mindkettő, mint a korom. A háttérben buja őserdő. Fejem felett papagály-falkák hasítják a levegőt. Körültem nyüzsgő, zsongó bogarak, és tarka-barka pillangók keringenek.

Ez volt az első kép. Ennyit láttam a hajó fedélzetéről.

A második a kis város fő utcáján tárul elém. Homokos, kiszült, poros út. Két oldalt pár ház. Izléstelenebb épületeket sehol sem láttam. Deszkafal, bádogfedél. Megannyi ideiglenes kaliba. Ennek ellenére valamennyinek nagy kirakatai vannak. Több felett aranyos felírás. A három legnagyobb a következő czégekkel dicsekszik: «The Metropol», «The Royal» és «The Imperial» hétel.

Vajon kik lehetnek a Metropol, Royal és Imperial vendégei?

Megannyi ingújjas, rustikus alak. Vállalkozók. Szerencsevadászok. A helyi ipar gyöngyhalászat. A tenger mélyén keresnek kincseket.

A városmenti dombon erőd és kaszárnya áll. A parton templom és kolostor. A közbe eső téren sok «Bar» és korecsma.

A kép nem rokonszenves. Elemei ellenmondók. Csupa dissonantia. Az első benyomás paradicsomi bája teljesen tönkre van téve az emberi kéz romboló vagy kontár munkája által.

Éjszaknyugati sarkvidék.

A hét nagy részét az éjszaknyugati partvidék mentén töltöm el.

A táj földrajzi szépsége tökéletes. Hegyes, völgyes. A lejtőket sűrű őserdők fedik. A hasadékok között patakok csörgedeznek. Itt-ott egy-egy vizesés. A tengert számtalan sziget pettyezi. A szárazföldet földnyelvek csipkézik. A hosszú part legszebb része Cairns környéke. A White-Sunday szoros kifogástalan háttér. Szébbet alig lehetne elképzelni. Szín körrajz, minden tökéletes. Állat- és növényvilág gazdag és pompás. Csak az emberek hiányzanak. Egy-egy négyszög mértföldre alig jut egy lakó. Hiányzik az élet. Kihalt és szomorú nagyszerűsége miatt Ausztrália legszebb része.

Townsville.

Az első nagyobb város *Townsville*. Kopárabb, porosabb, és ha lehet még csunyább *Thursday-Island* és a többi *Queenslandi* városoknál.

Alkatrészei deszka, bádog, homok. A főutca széles. Sok igény, bár aránytalanul nagyszabású homlokzat. Minden második ház ivó, és minden harmadik pénzváltó.

Az utcza porában sok jármű koczog. Amerikai sulkyk és buggiek. Néhány teherhordó szekér. Megannyi tíz- és tizenkét ökrös taliga. Még több a lovas. A korcsmák előtt tucatszámra vannak kikötve a paripák. A tulajdonosok ott ácsorognak a verandán. Csupa napbarnított alak. Bányász vagy ültetvényesek. Az őshazából pénzt keresni vándoroltak ide. Okvetlen meg akarnak gazdagodni. Minden áron. Saját életök árán is.

A járdán egy pár nő. A férfiaknak erős ellentétei. Legalább öltözetben. Külsőleg. A legtöbb a helyzethez és helyzethez képest nagyon is díszes.

Megismerkedem a város előkelőségeivel. A *presbíterin* ebédelek. Először érintkezem az új világrész új lakóival, de erről más helyen. Most csak az első benyomásokat akarom vázolni.

Az első benyomás az igazat megvallva nem volt kellemes. Nem tekintve magát a természetet, minden más szomorú. A tropikus légkör, páratlan növényzet, tarka állatvilágon kívül nem láttam semmit, a mi kellemesen lepett volna meg.

Gyarmatélet.

A mit ember keze ezen a tájon emelt, nem tudott kielégíteni. Munkája értékét viszonylagosnak, gyarlónak találtam. Vágyait, eszményeit hiuknak, még üresebbeknek láttam, mint a földgömb másik felén.

Az élet a legtöbbnél egyenértelmű a hajszával aranyért. Vagy kidől, vagy eléri célját. De díját csak kivételes esetben élvezi. Napjai bankok, bányákban, tőzsdékben, vagy gyárakban folynak le. Jövedelméből nem igyekszik óráit kellemesebbé tenni. Nincs ideje szellemét fejleszteni. Összes vágya keresetéből tőkét gyarapítani. Összes pillanatnyi szórakozást kártya és ital látszik nyújtani. Az egyik izgat, a másik mámorít.

Munkája ma még inkább csak zsákmányoló, mint gyarmatosító. Célja kimeríteni földje, bányája, vagy egyéb vállalata összes előnyeit. Aztán ha az utolsó csepp is kiürül, hazatér az öreg világba és keresetét ott költi el.

Alkotásai az újföldön ennek megfelelőek. Múltékonyak. Deszkaház, vagy vászonsátor. De az angolszász nép egyik legjellemzetesebb vonása otthonát igazán otthonná tenni itt

alig érvényesül. Kőből maradandót majd csak otthon fognak építeni.

Vannak kivételek. És természetesen minden évvel fog számuk gyarapodni. A második vagy harmadik nemzedék már Ausztráliát fogja otthonának nevezni. Öregségére nem kívánczik haza térni.

De ma még — legalább Éjszakon — Queensland távoli részén ez a felfogás az általános. Ez az idegenre nézve a meglepő.

II.

Brisbane.

Queensland ez új gyarmat, — mely alig félszázadja alakult — fővárosa Brisbane. Ott tartom az első hosszabb állomást.

Több a kőépület, mint az előbbeni helyeken. Ritkább a bádofedél is. A benyomás kevésbé átmeneti, kevésbé mulékony. Egyébként az általános jelleg még azonos.

Brisbane mindenek előtt gyarmat-város. Első perctől fogva érezzük, hogy az anyaföldtől távol esik.

A fekvés csinos. Hasonnevű folyó partján terül. Talaja hullámos, dombos. De természetes előnyei alig vannak kihasználva. A legszebb berkek és kertek környezhetnék. A helyett a legtöbb fa és növény ki van irtva. Az első telepedők mintha azt hinnék, hogy a természet a civilisatio útjába állana. Cultura alatt rombolást, irtást értenek. Ha kipsztitottak mindent, növény- és állatvilágot, csak akkor kezdik annak értékét felösmerni. A későbbi nemzedékek keserves munkával ültetik satnya sétatereiket, és igyekeznek állatkertjeikben a nemes vad pár példányát őrizni meg.

Brisbane büszkesége a főutca. Queenstreet. Pár nagyobb épület. Széles járda. De hírét és népszerűségét a boltok kirakatai alkotják. Az út egész hosszán nem áll egy fa. Nem látható egy berek. Nincs se merre egy zöld pont, a nagy világ e természetes melegháza ölen. Ez a körülmény jellemzetes.

Az utca sarkán megannyi korcsma. Különbféle ízlés; és különféle erszény kívánsága szerint. Közbe pár nagyszabású pénzintézet. Csak úgy mint Townsvilleben vagy Charters-Towersban. A város typusa változatlan. A közönség

is hasonló. Marczona férfiak. Valamivel több a jól öltözött osztály. De a többség, az utcza zömét az előbbi teszi.

A város nevezetességei.

A város nevezetességeiről mit mondjak? Új városoknak régiségei nem lehetnek. Muzeuma, könyvtára, templomai Európa utáinzatai. A mi érdekes, legfeljebb a törekvés. Igyekezet culturalis intézeteket létesíteni. Épületei közül legszembeötlőbb a parlament-ház. Jó izlésű renaissance stílusban épült. De fedele bádog. És ez tönkreteszi a hatást. A két ülésterem, — alsó- és felsőház — kényelmes. Legjobban szeretem a könyvtárt.

Szomszédban a kormányzói palota. Háznak sem nagy. Csinos, de szerény nyári lak.

A harmadik sarkon a club emelkedik. Olaszos verandás villa. Jól épült. A tagok zártkörű társaságot alkotnak. Minden részletben a Pall-Mallt igyekeznek utánózni.

A többi nyilvános épületek, iskolák, kórházak, tűzoltólaktanyák, hivatalok, mind jók. Legalább a körülményekhez képest. Szinte csodálatos, ha tekintetbe vesszük, hogy a tartomány mindössze csak 1855-ben alakult. Azelőtt vadon volt.

A magánházak csinosak. A legtöbb szerény fából épült villa. Valamennyi portát kert környezi.

A gazdag kereskedő-világ kőépületei nagyobb szabásúak. De azok is egyszerűek. Fényes háztartás ismeretlen. A legvagyonosabb bankárok, hivatalos világ. miniszterek otthona szerény. A bútorzat néha értékes, de mindig polgáriás. Ugyanolyan az életmód. A házkörülí dolgot a feleség vagy a család nőtagjai magok végzik. A férfiak kocsikba fognak be és nyergelnek. A legnagyobb házakban két belső női cselédnél ritkán van több. Inasok ismeretlenek.

Egyike legerősebb meglepetésemnek épen e polgáriás oldal volt. Először vagyok az aristocrata Albionnak demokratikus gyarmatán.

Hong-Kongból jöve az ellentét még élesebben hat. Ott mindenki herczegi módon él. Itt mindenki egyforma polgár. Ott a kormányzót disz-örség kíséri és kihallgatásokat ad. Itt elvész mint magánzó az utcza tömkelegében és vendégeit kikiséri a kocsiaikig.

Az ellentétéhez nehezen szokom. Alig tudom elhinni, hogy a kincseiről híres Ausztráliában vagyok, a szerény életviszonyok közepett.

Mire költi pénzét a lakosság? a kérdés tanulságos feleleteket érdemel.

Hogyan költi pénzét, még több világot vet a társadalmi viszonyokra.

Spanyol- vagy Olaszországban palotában lakik, négylovas hintón kocsikáz, hajporos cselédséget tart, csarnokban fogadja ékszeres vendégeit, kinek félannyija sincs, mint egy idevaló jómódú ügyvédnek vagy orvosnak.

Először azt kell magyarázatul felhozni, hogy az élet itt négyszer drágább, a munkát pedig tízszeresen fizetik.

Ha egy nápolyi Duca 10 lirát ad havonként harisnyás szolgálóinak, itt egy cselédlány fizetése heti 25 korona. Kézműves Spanyolországban ritkán kap 2 pesetánál többet egy nap, míg Ausztráliában a napszám 14—15, egész 20 és 25 shilling is nyolcz órára.

A pénz . . . mint a mese mondja, csak chimæra. E chimæra értékét az ember maga szabja meg. Ausztráliában nagyon alacsonyra szállították értékét.

Csak úgy, mint Amerikában a munkás-osztály, mely először vándorolt ki, maga szabta meg árait.

Mikor meggazdagszik, nyugalomba tér, nem ismer nagyobb igényeket. Egy szoba helyett kettőben él. Egy tyúk helyett kettőt öl. Egy pohár helyett kettővel iszik. De csak szobát, tyúkot és whiskyt kér; termeket, fáczánt, vagy pezsgőt nem óhajt. Úgy van vele, mint a hajdani libapásztor, ki pajtása kérdésére, mit óhajtánál, ha király fia lennél . . . «Az ország legszebb szürke paripáját, hogy lóháton legeltessem libáimat.»

Csak a második és harmadik nemzedék válik fényűzővé. Mint Amerikában látjuk. De ott is csak kivételes esetben. A demokratikus alap marad mérvadónak.

És e demokratikus érzület kiegészítője a teljes függetlenség utáni vágy. A liberalismustól a socialismusig csak egy lépés. E lépés előtt áll ma Ausztrália.

Jellemző meglepetések.

Mindez szembetünő. Hogy úgy mondjam, az első meglepő vonások. Ezért jegyzem az első benyomások közé. Egyszerűen felsorolom azt, mi leginkább megragadta első látásra figyelmemet, nehogy elfelejtsem.

Meglep, hogy nincs se első, se második néposztály. Csak középosztály létezik.

Feltűnik az is, hogy ugyanezen egy osztályban rejltő nagy különbségek és eltérések.

A tétlen, dologkerülő csoportok, kik a korcsmák előtt állanak reggeltől estélig.

A munkás, tevékeny, kiváló egyének, kikből képviselők, banktulajdonosok, miniszterek lesznek.

Meglep a magas intellectualis törekvése az egyiknek és a teljesen animalis élet, melyet a másik folytat.

A leánynevelő-intézetek színvonala majdnem túl magas. Minden esetre kifogástalan. A fiúk csak oktatásban részesülnek.

Meglep, hogy alig dolgozik egy munkás naponként 6—7, esetleg 8 órát.

A boltok többet vannak zárva, mint nyitva.

De míg a munka tart, legtöbb esetben megfeszített erővel foly.

A miniszteriumok, államhivatalok megannyi robot. Legalább azt a benyomást teszik.

A munkabeosztás jó. Aránylag kevés készület. Egykét ember végzi azt, a mihez keleten vagy Európában egész csoportokat alkalmaznak.

Haszon nélkül azonban senki sem látszik még hazáját sem szolgálni.

A kormányzóktól a tiszteletbeli hivatalnokig mindenki nagy fizetést húz.

Sokszor a munka túlfizetett. Ha egy napszamos két napig keres, egész heti megélhetésre tesz szert.

A napidij sokszor egy font, tehát 25 koronáig emelkedik. A napszamos, sajnos, magasabb aspirációk híján, a korcsmában költi el a felesleget.

E felesleg annál jelentékenyebb, mert az élet szükségletei olcsók.

Hat pennyért mindenfelé láttam ebédeket hirdetni, éjjeli szállást pedig egy shillingért is kaphatni.

A munkásosztály a helyzet ura. Olesó ázsiai napszámmost nem enged az országba.

Így árait maga szabja meg. A kormány látja a veszélyt, de nem mer erélyesen közbelépni. Többségét, állását a munkások szavazatának köszöni.

A jövendőben a válság majdnem elkerülhetetlen.

Minduntalan találok Amerikára emlékeztető vonásokat.

A demokratikus kormányforma mellett is mindenki címeket keres.

Megbocsátható. Czimeknek itt még nagy kiváltságai vannak.

A kikötő vámhivatalától kezdve feljebb kétségkívül az utazónak is előnyére szolgál.

A nagy iparcsarnokokban feltűnik, milyen kevés az alkalmazott.

Kevés a munkás mindenfelé.

Csak a főuteza van mindig tele. A város képe derült. A nép mulatni vágyó, eleven. Öltözve a legtöbb jól van. Az asszonyok majdnem túlsokat látszanak rongyaikra költeni. Mintha mindenki arra törekednék, hogy többnek lássék, mint a mi.

A társadalom képe.

A clubok tonusa jó. Az urak modora átlag kifogástalan. Megjelenésök gondozott. Legfeljebb az a körülmény, hogy mindig üzletről beszélnek, juttatja eszünkbe, hogy nem a St.-James's Street táján vagyunk.

Az államhivatalnokok erélye, munkaképessége egyik legszembetűnőbb vonás az egész tartományban.

Publicistából válik a legtöbb. Harczolva vívja ki állását.

A kormány élete tele van érdekes részlettel.

Már magában állása, az anyaországhoz viszonyítva, páratlan.

Nagyon nehéz megállapítani, mennyiben gyarmat és mennyiben teljesen független Ausztrália.

A nép maga hol büszke, hogy a nagy imperium fia, hol meg ellentétbe helyezkedve Angliával, független Ausztráliának nevezi magát.

Ha a zenekar a nemzeti himnust játszsa, senkinek se jut eszébe felállani.

A sokaságban egyetlen egy kalapot láttam leemelve . . . de azt is csak azért, hogy gazdája homlokát letörülje.

Ez a kis jelenet megemlítésre méltó, mert most láttam először angolokat a God Save The King hangjainál teljesen közönyösen.

Társalgásaim közül több volt érdekes.

Maga a kormányzó sokat beszélt. Jobban csodálja az angol routinet az angol polgárnál. Én az angol társadalom közszellemére tenném a súlypontot.

A kormányzattal kevesen vannak megelégedve.

A foederatiótól reményelnek sokan orvoslást.

A munkát kétségkívül megnehezíti az általános szavazati jog, mely még az asszonyokra is kiterjed.

A fizetett képviselőt az anyaországhoz viszonyítva a helyzetet, egy másik morális hátrány.

A politikusok kivétel nélkül az üzletekből és munkásosztályból kerülnek.

Üzletvilág.

Jobban mondva Ausztráliában csak üzletemberek és munkások laknak.

Gyáros, mezőgazda, iparos, bányász, mind üzletet folytat, mindenki dolgozik. Hivatala ott van mindannyinak a város valamelyik fő pontján. Üzleteit ott köti meg.

Az óriási sziget közel öt millió lakosa mind üzérkedik.

A nép nevelése, fejlődése ilyen körülmények közt kétszeresen érdekes.

Az a törekvése vagy vágya, hogy haladjon és fejlődjék, kétségtelen.

A viszonyok hasonlók Amerikáéhoz. Bár gyengébb kiadásban.

A kezdet túlkönnyű s ezért bizonyos fokig hátrányos volt sikere.

Ma a viszonyok nehezebbek. Már is mindenki elégedetlen.

Mintha felednék, hogy az 50 százalék osztaléku vállalatok nem természetes állapotra vallanak.

A kivételes bányák kezdenek apadni. Juh- és marhaállomány a szárazságban szenvedtek. A mellett Amerika mind komolyabb vetélytárs.

Száz évig úgyszólván vetélytársak híján haladtak rohamosan előre.

Az egyedüli nehézség a benszülött fekete törzsek voltak. Ma alig van tizede. Ezek is gyorsan hálnak ki.

Kegyetlenebb irtóháborút elképzelni nehéz. Ma odáig jutottak, mint Éjszak-Amerikában, hogy maga a nemzet igyekszik pár törzset megmenteni *reservekben*.

Mint állatkertekben az oroszlánt és elefántot, curiosum-képen tartják.

Benszülöttek.

A főfelügyelő Mr. M . . . sok érdekes részletet említett. Lehet, hogy felkeresek egy-két ilyen «vadas kertet.»

Ő maga nagy elismeréssel beszél pártfogoltjairól.

Jó, erkölcsös, bátor népfajnak tartja őket.

Roszzá, erkölcstelenné, félnékké a fehérek tették.

Inni, paráználkodni, lopni az európai bevándorlótól tanultak.

Szokásaik mai napig a legkezdetlegesebb. Még a vaskorszakig sem jutottak. A földművelés ismeretlen. Egyszerűen az emberiség bölcsőkorát élik.

Élelmét halászat és vadászat szolgáltatja. Házát pár faágból és levélből alkotja. Ruházata semmi, vagy legfeljebb egy öv.

Fegyvereit fából faragja. Szerszáma pár görbe kampó. Tüzet két hasábból dörzsöl.

De moralis életmódja meglepően fejlett. Életét számtalan ős-szokás rendezi. A legtöbbször használati értéke kétségtelen. Közel rokonok közötti házasság tilalma, a főnök iránti engedelem, családi szabályai, mind szigorúan volt előírva.

A hajdani véres harczoknak vége. Üldözések is megszűnt. Türelemmel várják, míg teljesen kivesznek a föld színéről, mint a mammuthok.

Mr. M . . . mint meséli, köztök él gyermekora óta. Sok törzs nyelvét eltanulta. Nagy munkán dolgozik, a nép monographiáján.

De sok eredeti vonás, szokás, melyekre még vissza tud emlékezni, már is kihalt. A legtöbb ős-ethnographiai adat megsemmisült.

Mint népet teljesen önállónak tartja. És mi több, a világ legrégibb emberfaját véli bennök felösmerni.

Érdekes körülmény, hogy a szomszéd szigetek közül egyiken sincsenek harczos népfajok.

Jellemzetes vonása az angolszász gyarmatosításnak, hogy az őslakókat rendszeren kiirtja. Tasmaniában ma már nincs egy sem a régi népesség közül. Új-Zeelandban erősen pusztulnak. De magában Canadában vagy az Éjszak-Amerikai Egyesült-Államokban a veres indián, a földteke egyik leg-erősebb népfaja majdnem teljesen kihalt. Jövője pedig biztos és gyors enyészet.

A portugál és spanyol hódítók eljárásának kétségkívül enyhébbnek kellett lenni. Nem tartották szükségesnek a teljes kiirtást.

Ha eljárások kevésbé biztos alapokat is adott hatalmuk szilárd megvetésének, de kétségkívül kevésbé kegyetlen volt.

Ha rosszabb politikusok, de jobb embertársak maradtak.

Társalgásom a kormány hivatalos botanikusával nem kevésbé érdekes. Mint mondja, több mint ezerféle fa van Queenslandban. A fűnemek számosak. A legelők minden tekintetben kivételesen jók.

Szépek a páfrányok. A botanikus maga egy típus. Talán ő érti legjobban mesterségét az egész «állam háztartásában».

III.

Tanyai élet.

«The bush-life», a tanyai élet egyike az első helybeli kifejezéseknek, melyet megtanultam. Bush az őserdő. Ezt Indiában Junglenak hívják.

Minden gyermek érdeklél olvasta Robinson Crusoe kalandjait. Minden ember megőríz egy jó részt fiataalkori vágyai, hajlami közül. Az ismeretlennek, a viszontagságosnak örök varázsa van. Az angolszász népnél a vándor hajlam még fejlettebb.

Ehhez fizikai erő, harci kedv járul. Csoda-e, hogy a vad «bush-life» vonzereje változatlanul él.

Mellé egy másik, csak olyan erős, vagy még erősebb vonás párosul . . . a pénz keresete.

A kettő együtt teszi az ausztráliai bush-life, vagy amerikai falusi élet fő vonzerejét.

A Queenslandban töltött hónapok alatt megfordultam sok tanyán. A hiresebbeket felkerestem mind. De nem a legnagyobbak, a legjellemzetesebbek.

Mi lepett meg a pusztai életen legeslegjobban? Mi ötlött szembe legelőször? Ismét e kérdéseket teszem fel. A válasz a következő. A vidék száraz *faerdei*, és a lakosok *társadalmi viszonyai*.

A tájképnek eddig ismeretlen jelleget kölcsönöz a kiszáradt őserdő. Hogy gyepet, legelőt nyerjenek, a fatörzsek kergét körülhántják. A fa elvész, a mező gazdagabb lesz. De a fát ölbe vágni nincs napszámos. Így az erdő áll szárazon. Szomorúbb tájkép nem képzelhető.

Az élet a holt erdőben sivár. Száz és száz négyszög-mérföld területen alig egy-két pásztor. Mogorva alakok. Kint élnek a szabad ég alatt. De durvává nem az anyatermészet tette azokat, de a nagy városok bűnei, honnan a vadonba menekültek.

Az archaikus pásztor költészetéből a bushman nem őrzött meg semmit.

A legtöbb esetben, legalább az első nemzedék, a nagyvárosok, a civilisatio hajótöröttei. Az őserdőt és steppet úgy tekinti mint refugium peccatorum-ot. Hol született, honnan jött, mi hozta az új világrész rengetegei közé — senki sem kérdezi. Itt van. Ennyi elég. Ha megkeresi kenyerét, élhet. Sokja többet nem is kíván. Meg van délre az ürüczombja. Vigasztalja a pálinka. Napjait betölti a munka s szórakozást nyújt a sok váratlan kaland.

A bushman.

A «bushman» életpályája közönyösen hagy. De értem, hogy némelyekre vonzerővel hat. Az örök ember, az izzadó, harczoló, állati élet megtalálja mindazt, a mitől a művelődés mind jobban megfosztja.

Az angol-szász faj ereje nyílt mezőre és harezterre talál. Harcz a természettel. Tusa az elemekkel. Primitív ösztöneinek szabad folyást engedhet. A túl-civilisatióból öslétre ébred.

Következtetéseim talán túlmessze mennek. És mégis ha az alapvonásokat óhajtjuk megrajzolni, nem állhatunk meg fél úton. Az eredő elemek az emberi természet mélyén rejtőznek.

Az ausztráliai mezei életet három csoportba sorozhatjuk. Az első a kerti gazdálkodás, majorságok, tehenészetek, egy

szóval a városok szomszédságában folytatott intenzív, kerti gazdaság.

A második csoport a nagybirtok. A cukornád- és vetyeménytermelés.

Harmadik a baromtenyésztés és mezőgazdaság.

Az első csoport a legkevésbé érdekes, mert legkevésbé jellemzetes. Helyi tulajdonságai alig vannak. Tehenészet, baromfitenyésztés nagyjára. Tej és tejszin, sajt- és vajkiválasztókkal, ezek úgy vannak berendezve, mint Helvetia vagy Dánia minta-tehenészetei. A pár nagyobb baromfitelep költőgépei Angliából vagy Amerikából vannak importálva. Sajátos vonásaik, csak a kínai zöldekes kerteknek vannak. Sokszor a legsivárabb telkek is ideiglenes zöldekes kertekké vannak varázsoltva. A munkás mindannyiszor kínai. Tulajdonos, vagy jobban mondva hasznélvező is a legtöbb esetben a sárga föld fia. Szorgalma páratlan. Munkája rendszeres. Az eredmény bámulatos. A költség minimális. Mikor megkereste a tőkét, a mennyi elégséges, hogy kényelmesen élje hátralévő napjait, összeszedi sátorfáját és boldogan tér haza mennyei birodalmába. Ha pedig előbb halna meg, mint vágyai teljesülnének — talán még boldogabb, és készen a szobájában váró koporsóban utazik vissza szülőföldje felé.

A kínai kérdés egyike Ausztrália legfontosabb socialis problémáinak. Szigorú törvények tiltják el az újabb bevándorlást. De mindez egy másik fejezet alá tartozik.

IV.

Czukornád.

A nagybirtok termelékei közül a czukornád foglalja el Queenslandban a legfontosabb helyet.

1901-ben 52 czukorgyár 1.180,091 tonna czukornádból 120,858 tonna czukrot préselt. A czukortermeléssel kapcsolatban 5 rum destilleria 171,626 gallon szeszes italt gyártott. A harmadik sorba a búza és tengeri sorakozik. 1901-ben 1.692,222 bushl búza és 2.569,091 bushl tengeri termett. Az eke alá kerülő föld évenként gyarapszik.

Bor 1901-ben 148,835 gallon bor jutott, vásárra, gyümölcs: 2.313,719 csomó banana, 359,717 tuczat ananás és 1.880,264 tuczat narancs termett.

Mindez kezdet. A földművelés bölcsőkorát éli. De jövője nagy.

Legfontosabb kétségkívül a cukortermelés. A fő telepek Bundaberg táján vannak. A legérdekesebb talán valamennyi között Bindara. Az óriás birtokot mesterséges csatornák locsolják. A vizet óriás gépezet szivattyúzza a kellő magasságra. A munkát nagyjára kanaka és indus kéz végzi.

És ezzel itt állunk szemben Ausztrália három fő létkérdésével. Az agrár, a munkás és a víz problémáival. Részletekbe menni túl hosszadalmas lenne. Főbb vonások a következők:

A fehér munkás nem tűri a feketék versenyzését. De a fehér munka ára olyan magas, hogy a földművelés és kivált cukortermelés nem fizetné ki magát.

A munkásokból alakuló népképviselő, a demokratikus kormány saját osztálya előnyeit pártolja.

A második nehézség a vízkérdés. A gyér esőzés minduntalan meghiusítja a termést. A nagyszabású csatorna-rendszer mennyiben vihető ki, még eldöntve nincs.

A Bindara példája fekete olcsó munka és drága locsolási rendszer mellett magas haszonnal dolgozik.

A tulajdonos skót kivándorló család. Egyszerű patriarchalis életet él. Nagy jövedelmét a vagyon javítására fekteti be.

A tulajdonosok nézete egybevág s mind azt mondja: ezidőszerint kanaka és indus munkások nélkül teljesen lehetetlen volna haszonnal dolgozni.

De mindez még kísérlet. Megállapodást nem látok sehol. Az agrár viszonyok megoldása vagy megszilárdulása még a jövő feladata.

Marhatenyésztés.

A mai fő gazdasági ág a marhatenyésztés. Az óriás mezőségek, nagy kiterjedésű lakatlan területek, drága kézmunka, mind ez irányba terelik a közérdeklődést. 1901-ben a marhatenyésztéssel kapcsolatban következő számokat mutatatta a kiviteli statisztika:

hús	— — — — —	1.320,804 tonna
gyapjú (tiszt)	— —	1.044,449 "
" (zsiros)	— —	1.094,307 "

élő marha	— — —	719,457 darab
bőrök	— — — — —	308,519 tonna
faggyú	— — — — —	213,227 «

A marhaállomány milliókra emelkedik. A legelők kiterjedése egy-egy ország. A tulajdonosok földjeiket mérföldekben számítják. Csordáik, nyájaik állománya százezrekre rúg. A terület sokszor ösfoglalás. A talaj szüzföld. A haszonélvező ingyen vagy nagyon csekély összegért szerezte meg birtokát. Csoda-e, ha a nyereség nagy. Kezdetben szinte váratlanok voltak az eredmények.

Egy-egy tulajdonos valóságos birodalom korlátlan ura. Csordái megtizzszereződnek, pár év alatt milliókat keres.

De ez állapot nem lehet természetes. A nehézségek mind nagyobbak évenként. Az új telepedőre már komoly munka vár.

Általános szárazság.

A természeti viszonyok sem egyformák. A legnagyobb hátrány a vízhiány. Az esőzések rendetlenek, sokszor hónapokig maradnak el. Ausztrália belsejében sem tekintélyesebb heglánczok, sem szélesebb folyamok nincsenek. A lecsapodás így felette gyér. A túlságos erdőirtások káros hatásait már is tapasztalhatni. Az utóbbi évek szárazságai százezrével pusztította el a jószágot. A három év alatt kiveszett szarvasmarha és juhok összes száma több millióra emelkedett. Előbb virágzó mezők letarolva, elpusztulva terülnek napokig, járóuton a vasút mentén. Mást sem lehetett látni, mint sárga, fonnyadt taraczkot, melyet fehéren pettyeztek a kidölt állatok csontvázai.

A kár elsősorban a juhnyájokban volt óriási. Juhtenyésztés alkotja tulajdonképen Ausztrália fő gazdasági hasznát. Ennek a keresetforrásnak egy hatod-, sőt hetedére való csökkenése érthető, milyen messze kiható nemzetgazdasági horderővel bírt. Sok vidéken egész nyájak dögöltek ki és az előbb vagyonos tulajdonos koldusbotra került, az alkalmazottak pedig teljesen elvesztették kenyérkeresetüket. Kerületek pusztultak el, és városok, melyek jólétnek örvendtek, a lakosok eltávozva, mint egy járvány alatt haltak ki teljesen.

Mióta megérkeztem, mást sem hallok, mint a *terrible-drought*, a szárazságot emlegetni. Ott van a szó mindenki

ajkain és érzi hatását Ausztrália minden egyes fia. Lett légyen a csapás bármilyen váratlan, a benszülöttek, a fekete őslakosság mindenkor jósolta, hogy a víz egy nap hiányozni fog. Régi hagyományaik számos szárazságról beszélnek. Legendáikban, történelmi meséikben minduntalan ott szerepel mint nemzeti csapás, a vízhiány. A szárazság ott áll, mint a föld legnagyobb ellensége, az emberiség legveszedelmesebb dæmonja.

Ausztrália ma még elsősorban földmívelő, jobban mondva baromtenyésztő állam. Nemzeti jóléte java részben a természeti viszonyoktól függ. Az időjárás befolyása döntő.

Queenslandban töltött két hónap alatt bőven volt alkalmam a helyi viszonyokat megösmerni. Új volt minden, így érdeklél bírt, és feltűnt a legkisebb részlet. Tanulmányoztam az egyház viszonyain kívül, a mi elsősorban kötötte le figyelmemet, a gyarmat politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait. A tartomány, mely sokkal nagyobb, mint az egész Angolország, minden városát felkerestem. Brisbanetól, a fővárostól elkezdve, hol több hétig maradtam, tartózkodtam hosszabb-rövidebb ideig Ipswich, Toowoomba, Roma, Warwick, Gympie, Maryborough, Bundaberg, Gladstone, Mount-Morgan, Rockhamton, Townswille, Charterstowers és Thursday-Islandban.

V.

Helyi viszonyok.

Milyen kevésnek hallottuk valaha hírét a másik, a mi hemysphæránkon. És mégis mindezek a városok rendezett viszonyokkal, sőt mindannyi kisebb-nagyobb számú művelt társadalommal is bír. Sőt csodálkozunk, hogy itt a Csendes-oczeán partján, a Papua-szigetek szomszédságában, sok tekintetben előbbre vannak, mint a Balkán, sőt még mint a Kárpátok mellékén vagyunk. A mi civilisált, az elsőrendű civilisatióval rendelkezik. A színvonal a legmagasabb: az angol culturáé. A komoly műveltségű elem természetesen nem a többség. Még csak azt sem kívánhatjuk, hogy nagyon számosan legyenek egy új gyarmaton — de, mi felette jellemző, hogy találunk egyáltalában olyant is. Nincsen apró város, melyben pár magasabb fokú műveltségű családöt ne találánk. Azoknak háza, életmódja, gondolko-

zása minden tekintetben kiállja a versenyt az anyaország első köreivel. Sőt mondjuk, megannyi előőrsei a nemzeti művelődésnek.

Egynémely otthonba betérve, legyen a ház kívülről bár deszkából összeszegezve és bádoglemezekkel fedve — azt hihetnénk, hogy London egyik külvárosában vagyunk. Az érintkezés a birodalom góczpontjával folytonos. Minden posta hoz valami szállítmányt, ha mást nem, egy-egy levelet, ujságot vagy könyvet. Ha el vannak maradva a legújabb vívmányokat és eseményeket illetőleg, mindössze pár héttel maradtak hátra, míg a hajó ide ér; de nem maradtak-e európai országok évek, sőt évtizedekkel vissza magasabb cultura és igazi finomultság terén.

Midőn Thursday-Island homokos partján partra szállottam, nem hittem volna, hogy két hónapnál tovább maradok e gyarmaton és hogy ez idő alatt kilencz prædicatiót, tizenegy felolvasást és vagy húsz egyéb nyilvános beszédet kelljen tartanom. Még kevésbé mertem volna azt reményelni, hogy előadásaim olyan nagyszámú intelligentiát fognak összehozni. Legkevésbé vártam volna pedig, idegen nyelven beszélve, az elért sikert, és a közönség, valamint a sajtó elismerését.

Első szent beszédem és felolvasásom története a következő. Úton Kelet-Ázsiából a Csendes tengeren át érintetem Ausztráliát. Queenslandban tartózkodva, a főkörmányzó meghívott Mount-Morganba, hogy megmutassa a világrész egyik csodáját, az aranyhegyet. Rochamptonban töltöttem az első vasárnapot. A püspök felkért, prédikáljak a nap folyamán. Ázsia misszióiról beszéltem és az egyház apostoli munkájáról az elhagyatott pogányok között. Ráadásul meg kellett ígérnem, hogy még egy felolvasást is fogok tartani. Ez alkalommal léptem fel angol gyarmaton először. Előzetesen azt hallottam, nem könnyű rokonszenvöket megnyerni. Azt mondták, tartózkodók, fagyosak. Nincs okom panaszra. Ez elsőtől az utolsóig a közönség elismeréseinek számos kifejezéseért a legőszintébb hálával tartozom.

Beszédek és felolvasások.

Pár napra az első beszédek után meghívásokat kaptam a püspöki kartól, kormányzóktól, polgármesterektől — fel-

kértek, hogy látogassak városaikba és hogy tartsak hitszónoklatokat és felolvasásokat. Körútam így nyúlt mindhoszszabbra. Így jutottam az egész világrész minden nevezetesebb pontjára. És viszont hitszónoklataim, felolvasásaim hoztak érintkezésbe Ausztrália mérvadó köreivel. Az egyház valamint a polgári és katonai elem kitünőségei a legnagyobb előzékenységgel szolgáltak kalauzul, hogy az ötödik világrészt alaposan megismerhessem.

Őszinte hálával tartozom úgy a papság, mint az angol hivatalos elem vendégszeretetéért. És köszönetet kell mondanom mindazoknak, kik olyan nagy számmal jelentek meg úgy a templomokban, hol szent beszédeimet tartottam, mint azoknak, kik a kelet-ázsiai egyház érdekében tartott előadásaimra szivesek voltak eljönni. Ez általános érdeklődés, a meg nem érdemelt elismerés tartottak majd egy évig a legújabb világrészben. mely idő alatt összesen így ötvennégy hitszónoklatot, negyvennyolcz felolvasást és kétszáz apróbb előadást és beszédet mondtam el. Hogy huszonnégy óra alatt mennyit végezhetünk, azt itt tanultam meg. És még csak azt sem mondhatnám, hogy az emberiség többet dolgozik, mint másfelé, de épen úgy, mint Észak-Amerikában, senkinek sincs érkezése arra, a mi felesleges. A leggazdagabb se veszít el még egy percet sem. A munka és idő értékét igazán Ausztráliában ismertem meg.

VI.

Meghonosodás.

Az első hetet Ausztrália legészakibb tartományának, Queenslandnak fővárosában, Breesbanban töltöttem. Elsősorban acclimatizálódni óhajtottam. Hiszen annyira fontos, hogy egy új földre, új viszonyok közé érkezve fogalmaink tisztuljanak és hogy úgy mondjam transponáljuk magunkat.

E mentalis transpositio egyenesen érkezve Kelet-Ázsiából, még szükségesebb volt. Földrajzi és éghajlati viszonyoktól elkezdve a népességig és állatvilágig minden teljesen ellentétje az előbbinek. És más a légkör, a gondolkozásmód, foglalkozások. Eltérők az emberiség céljai: és minde nekfelett egészen ellentétes az általános világnézet.

A legújabb világrész egy világ magának a szó legszorosabb értelmében. Jóllehet angol gyarmat, igaz, hogy csak névleges értelemben, és mégis mennyire eltérő minden más angol-szász telepítvénytől. Nézzük Canadát, Dél-Afrikát vagy a földkerekség egyéb pontjait, hol Albion fiai meghonosodtak, mennyire kevéssé hasonlítanak Ausztráliához. Eltérő életviszonyok alakultak és másképen fejlődtek maguk az emberek. Tünnek bár első pillantásra egy-két vonás hasonlónak, mentől jobban szemügyre vesszük azokat, annál jobban fogjuk az eltéréseket észrevenni.

A megszokás- vagy mondjuk meghonosodáshoz Breesbane sok előnyt nyújtott. A legújabb ausztráliai tartomány fővárosa, és feltaláljuk falai között mindazon intézményeket, és elemeket, melyek jellemzetesen ausztráliaiak. Érseki residentia, kormányzói székhely. Itt székel a parlamentnek két háza, azonkívül számtalan egyházi, politikai és társadalmi intézményekkel bír. Felkerestem mindannyit, érdekelt valamennyi és a mi még fontosabb volt, mint maguk az intézmények, az a szellem, mely azokban kifejezésre jő.

Mérvadó körök.

A mérvadó körök, melyekkel érintkezésbe jöttem, pedig az első fogalmakat nyújtották az ausztráliai társadalomról. Az érsek ír eredetű szegény kivándorló családból származott és tipikus alakja Erin-szigetének. A katolikus clerus majdnem kivétel nélkül Irlandból származik. Sok mint fiatal lelkész érkezett, másoknak már szülői telepedtek le, de a nemzeti tulajdonokat, annak valamennyi erős és gyenge oldalát változatlanul őrizték meg.

A kabinet és parlament tagjai, mint angolul mondják, ugyanannyi *selfmade* man. Saját szorgalmuk és tehetségük emelte őket a kormány élére. Közülök számosan mint egyszerű napszámos kezdték életpályájukat, másoknak viszonyai bár előnyösebbek, de munkás mind, mint a hogy Ausztráliában munkás minden ember. A legszegényebbtől a leggazdagabbig mindenki keres. Nincs olyan becsületes munka, mely teljes elismerést ne találna. E tekintetben előítéletek ismeretlenek. E kérdést illetőleg a szigetvilág közelebb áll Amerikához, mint az anyaországához.

A kormányzó maga angol. Angolországból van kiküldve

öt esztendőre, épen úgy, mint Indiában. Az állás is hasonló, rangra nézve egyenlő legalább elméletileg. A tényleges különbség annál nagyobb. Míg amott a kormányzót uralkodói fény övezi és udvartartásánál a legszigorúbb formaiságot találjuk, addig itten a korona képviselőjének háztartása polgáris. Így kívánják meg a helyi viszonyok.

A demokratikus szellem az, mely kétségkívül legerősebben jó kifejezésre. A birodalom bel- és külső életében az egyenlőség nyilvánulása a legfeltűnőbb. Az ember egyenjogúságának elismerésére irányul közvetve, vagy közvetlenül minden actio.

A köznevelés terén volt alkalmam ez irányt legszembe-tűnőbben észrevenni. Minden pálya nyitva áll valamennyi gyermek számára, nem természetes-e, hogy a legtöbb szülő úgy igyekszik neveltetni fiait, hogy abból bármi válhassék a társadalom legmagasabb lépcsőfokáig. Brisbane-ban sorba jártam a város iskoláit. Számos közülök nemcsak megfelel a legújabb vívmányoknak, de minden tekintetben minta intézmény. Ez kivált az elemi és középiskolákról áll. A közoktatásra sok gondot fordítanak. A mi a nevelést illeti, annak fontosságát kevésbé látszanak ismerni. A katolikus rendek iskoláiban és elsősorban a mintaberendezésű Sister-of-Mercy zárdájában foglalkoznak a jellem és belső szellemi élet fejlesztésével is. E tényt magok a nem katolikusok is elismerik és így magyarázható, hogy a felekezeti nevelőintézetekben nem katolikusok gyermekei is nagy számmal nevelődnek.

A tanári kar sok képviselőjével találkoztam, kik bővebb felvilágosítással szolgáltak a legújabb tantervezeteket illetőleg. A köznevelés kérdése egyike azoknak, mi az egész új világrész közérdeklődését folyton ébren tartja.

Nyilvános intézetek.

Brisbane számos közintézetei közül a köznevelésüeket illeti az elsőség, a közművelődésiek következnek másodszorban. Kitűnő iskolák és intézetek mellett van muzeuma, különböző gyűjteményei, egy kitűnő erboriuma, képző- és iparművészeti iskolája, vegytani laboratoriuma, technicali intézetei. Öszintén mondhatom, hogy valamennyit várakozáson felülinek találtam, kivált jók a gyakorlati ismereteket terjesztő intézetek.

Átlag megfelelők a különböző jótékonyági intézmények is. Legalább azok berendezése és szervezése kifogástalan. Majdnem túlságosan gépiesek. Minden szigorúan előírt szabályok szerint történik. A legnagyobb szabású jótékonyági intézmény az aggastyánok menhelye, pár mérföld távolságra a fővárostól. A kormányzó meghívását, hogy ez intézményt társaságában látogassam meg, örömmel fogadtam el. Az utat a Brisbane folyón a kormányzó jachtján tettük meg. A vidék csinos, bár tropikus jellegét elvesztette. A merre a gyarmatosok letelepednek, az ős növényzetet rendszeren kiirtják és saját országukban megszokott növényzettel pótolják. Az örökzöld tenyészetet európai fákkal helyettesítik, melyek az év nagy részén át lombtalanok. Az eset felette jellemző az angol-szász fajra nézve. Menjen bármilyen messze és telepedjen le a világ bármely pontján: magával viszi szokásait, felfogását és a mennyire lehet, izlése szerint módosítja még a természetet is.

Dunwich, pár hold kiterjedésű sziget, a folyó partján terül el. Több épületre, pavillonokra oszlik, melyeket tágas udvarok, kertek környeznek. Összesen 1200 aggastyán van ezidőszerint benne. Épen ebéd tájt érkezünk és alkalmunk volt látni, miként telepednek le hosszú asztalaiknál és hogy milyen az ellátás. Aztán megnéztük hálótermeiket, meglátogattuk a műhelyeket. Rend és tisztaság mindenfelé. De hiszen az máshol is így van kormányzói vagy miniszteri látogatások alkalmával. De eltekintve az alkalmi sepréstől, az egész vezetés a legnagyobb elismerést érdemli. Elismerést, a mi a gyakorlati oldalt illeti. Rendszer, tisztaság, ápolás, mind dicséretet érdemel, de hiányzik teljesen az érzés vagy szeretet kifejezése. Az 1200 élő lénynél mintha más tekintetbe nem vennének törekeny testöknél. Létüket biztosítják, az éhenhalástól megvannak óva, és ezzel az állam kötelességének eleget látszik tenni. De, hogy ez emberek mit éreznek belsőleg, hogy esetleg vannak lelki szenvedéseik, az a hivatalos közegekre nézve, kik egyéb teendőiket pontosan elvégzik — közönyös marad.

A mi e példaszerű intézetet olyan szomorúvá teszi, az épen e hiány. Ez emberek napjaikat minden érdek és minden remény híján tengetik. A mi a fizikai léthez szükséges, az megvan hiány nélkül, de más semmi. Egyik nap, mint

a másik céltalan és minden vágy hiján. Szellemi életökre, lelki vágyaikra senki sem látszik gondolni. És ez a sokaság egy egész kis társadalmat képezve, mintha egyszerűen arra lenne ítélve, hogy összetett kézzel, minden érdek nélkül várja napról-napra halála óráját. Dunwich szomorú fogalmat nyújt, milyen lenne a világ azon a napon, midőn a személyes érzések, vágyak és remények ki lennének irtva a világból és az individualismus teljes megszűnésével a szó szigorú értelmében vett socialismus uralkodnék.

Queensland politikáját illetőleg ez nagyon közel jár a socialismushoz. Radicalis minden tekintetben. A munkásosztály szava a döntő. A meg hasonlítás a munka és tőke között itt épen oly erős, mint akár Európában, csak hogy azzal a különbséggel, hogy a munkás szava érvényesül. Épen itt létem alatt folytak le nagy számmal azon közgyűlések, melyeken a munkások vezére, Kingston képviselő tartotta nagy port felvert beszédeit. Sok szó esett, még több volt a *hurrah*, a taps szinte fülsiketítően zugott és a beszéd mindig azt hangsúlyozta, hogy csak ausztráliai kapjon Ausztráliában munkát, fekete ültetvényeseket a legforróbb tájakon se tűrjenek meg, még ott se, hol a fehér ember dolgozni már nem képes.

Sőt akadályozzanak meg még európai munkásokat is bevándorolni. Az a fő czél, hogy a csekély népesség továbbra is biztosítsa magának magas napszámát.

VII.

Helyi érdekek.

Hogy e törekvés mennyiben felel meg az általános fejlődésnek és a nemzet érdekeinek, e pártot közönyösen látszik hagyni. A sokaság arra fog szavazni és annak az elveit elfogadni, ki a közérdek helyett a személyes előnyöket ígér támogatni. A ki azon lesz, hogy mentől kevesebben vándoroljanak be, vagy fejlődjék a gazdaság és iparviszony, ily módon őrizve meg egyesek számára a mai kivételes helyzetet.

A Labour-party, mint tapasztalom, Queensland politikai fejlődésének legnagyobb veszélye. Kicsinyes érdekekért feláldozza a nagyokat, a nemzeti fejlődésnek gátat vet, hogy

a kezdetleges helyzetet előnyeire használja ki. A képviselő-jelölt szavazatot óhajt elsősorban és a helyett, hogy igyekeznék szavazóit magasabb politikai színvonalra emelni, lép a legalsóbb néposztályhoz, hogy tetszését megnyerje. Az anyaországban, Angliában a képviselő nem kap fizetést és feláldozza a vagyont, fáradságot meggyőződésének keresztülvitelére. Itt ellenkezőleg a képviselőt fizetett, a képviselői állás kenyérkereset. Így érthető, hogy sok esetben a honatyák elsősorban saját kenyerőket akarják biztosítani.

Ha a politikai viszonyok mai állása nem kielégítő, az magyarázatát a gyarmatelet viszonyaiban találja. Queensland alig egy pár évtized előtt a szó szoros értelmében vadon volt és az első telepítvényesek nem állottak valami magas műveltségi szinten. Elsősorban vagyont óhajtottak szerezni, kiaknázni lehetőleg rövid idő alatt a helyzetet, hogy aztán öregségükre visszatérhessenek szülőföldjükre. És ez a felfogás csodálatos módon megmaradt egészen a mai napig. Legtöbben ma sem tekintik igazi otthonuknak az új világrészt. Ez érzés talán kevésbé jó kifejezésre a nyilvános intézményeknél, mint az egyénnél magánál és annak otthonában. A legtöbb ház, melyben megfordultam, alapjában azt a benyomást tette, mintha csak időleges lakásul szolgálna. Nagyon kevés tette reám az állandó, szeretett otthon hatását. Egy másik körülmény, mely idegennek szintén feltűnik, hogy milyen sokan nem bírnak egyáltalán saját lakással, hanem vendéglőkben, pensiókban élnek.

Átmeneti jelleg.

Átmeneti jellegűnek látszik maga a társadalom is. A vagyonosabb elem szórakozást távol keres. Ha teheti, legszívesebben visszatér Európába. Pénzét nem költi el, mert azt mondja, másutt többet kap érte. Magát háztartását lehetőleg redukálja a legtöbb család, még a vagyonosak is csak egy cselédet tartanak, de sokszor még azt sem. Az egész fővárosban inas mindössze egy házban van. A család tagjai végzik el saját maguk a teendők legnagyobb részét. A munka felosztása nagyon jó, a napirend változatlan, játszva végzi el ki-ki a dolgát.

A munkafelosztás és munkarendszer a legmagasabb fokon van minden téren kifejlődve. A munkaidő rövid, de

azalatt intensive foly. A szakszerű képzettség a legnagyobb elismerést érdemli. Technologiai művek mind elsőrendűek. Mérnökök, építészek, valamennyien az amerikai vívmányok tanítványai és amerikai berendezésűek a város kitűnő villamtelepei. A vasutak is kényelmesek és mindannyi állami kezelés alatt áll.

Brisbane-ban a sajtó szervezése volt az, mi legjobban meglepett. Nem voltam elkészülve itt, a gyarmaton ujságokat találni, melyek a londoniakkal is bátran összehasonlíthatók. A tartalom bő, a kiállítás gondos és mindenütt az amerikai rendszerű. Automatikusan működő szedő és sajtógépeket alkalmaznak. Kitűnő a külföldi távirati tudósítás. Tekintve az óriási árakat, mennyibe egy hosszú távsürgöny kerül, az összes ausztráliai lapok, számra nézve több száz, ugyanazon forrásból meríti a legutolsó világeseményeket. E módszer lehetővé teszi, hogy Ausztrália legkisebb városában lehetőleg rövid idő alatt értesülhessenek a nagyvilág eseményeiről.

Az első hét.

Az első hét, ha visszagondolok rá, egy hónapnál is hosszabbnak tűnik, úgy túl volt terhelve eseményekkel. Annyit láttam, annyit hallottam és tapasztaltam, a miről eddig világos fogalommal nem bírtam. Végre is az időt emléünkben nem a percek és órák, nem napok vagy hetek jelzik, de az események láncolata. Mentől több történik, minél többet végzünk, annál gyorsabban halad a jelenben és tűnik hosszabbnak a múltban az.

E hét alatt szereztem az első pozitív ismereteket az ötödik világrészről.

Ha Fussy-fernbén alkalmam volt meglátni, mint lesz az őserdőből legelő és mint alakul át a hajdani primitív lakosság halász és vadász léte modern pásztor életté. Mount-Brisbane és környékén ösmertem meg, miképen fejlődik a legelőből szántóföld, sőt intensiv gazdálkodás. És láttam minő módon szerveződik a pusztaság közepett a pásztor életből a tanyai, majd később a rendezett falusi lét.

Ezer apró részlet lepett meg naponként. A physikai munkánál, annak morális oldala még érdekesebb. A kultur ember, ki otthonát elhagyva, új létet alkot a bush közepén. Ki elszakítja nemcsak szülőföldjéhez fűző kötelekeit,

de szakít egyszersmind társadalmával is. A bushman, ki egy új világban teljesen új életet kezd. És a sok egyes alak, elszigetelt egyén végre benépesíti az egész óriási kiterjedésű szigetcsoportot és megalkotja hajlamai, izlése, tehetsége szerint a legújabb világrészt.

VIII.

Ujjászületés.

A milyen fiatal a föld, olyan fiatal a népe. A mi öreg volt benne az elhalóban van, átalakul. Az őserdő már csak ott áll, hova a bevándorlók még nem jutottak el. És a hajdani lakosságból mindössze mutatónak él pár ezer, a számokra kegyelemből kirekesztett területeken. Átalakult maga a tájkép, annak növényzete mindjobban elveszti exotikus jellegét és az eredeti növényzetet folyton nagyobb számmal pótolják az Európából hozott fajok. Az állatvilág volt az első, mely ma teljesen más mint volt. A kenguru-falkák helyén juhnyájak legelnek a sikon. A valibi százezreit a tengeri nyul pótolja. Az emut a pulykacsapatok szorítják ki és Ausztrália büszkeségéből nemsokára az állatkertek számára sem fog maradni.

És megváltozott maga az égbolt már eddig is sok tekintetben. A túl sok fairtás, gyártelepek létesítése, csatornák ásása mind erősen befolyásolja az időjárást. Hallottam több ízben, hogy egyes vidékeken a hatás nagyon érezhető, egy országban, melynek hegységei alig vannak, az erdők szolgáltatták a kellő vízlecsapodást.

Az angol-szász faj és első sorban az angol gyarmatos egyik jellemzetes sajátsága, hogy természeti vagy éghajlati nehézségeket nem akar számba venni.

A mit egyszer elhatározott, azt ki is akarja vinni. A mennyire teheti, bárhol és bármilyen időben, lehetőleg úgy akar élni, mint saját hazájában. Abban az órában kel fel és fekszik, mint a földgömb másik oldalán. Csak annyit és csak úgy szeret dolgozni, mint odahaza. Szórakozásai vágyai, czéljai mind változatlanul kísérik el a világ körüli hódító útjain.

De épen ez az erős elhatározás, a szívós ragaszkodás nemzeti intézményeihez, és első sorban a lankadatlan kitar-

tás jó és balszerencse közepett, biztosította a népnek sike-reit. Mind e kiváló nemzeti tulajdon, mely örökség gya-nánt száll atyáról fiúra és melyeket minden egyes egyén tudatosan fejleszt, tették lehetővé e népnek a világ uralmát.

Lett légyen a kiindulási pont a Brit szigetcsoport jöttek, légyen a lakosok nagy része egy nemzet öleből — meritették bár intézményeik, eszméiket ugyanazon forrás-ból, — művök mégis teljesen más, a gyarmat, melyet alkot-tak, új alapokon áll, társadalma eltérő körülmények között alakult.

Ausztrália társadalmainak miképeni alakulása, fejlő-désének utja, és annak állomásai elvégre is a legérdekesebb az összes elénk táruló kérdések között. Hogy az új viszonyok közepett az emberiség megelégedett-e, egy másik, nem cse-kélyebb érdekű probléma. Hogy az általános élet alakulásai mennyiben járulnak hozzá fejleszteni, nevelni? És végre, hogy a socialis viszonyok előnyösebbek-e mint a világ többi részeiben meg annyi tanulmány tárgya.

Fussy-Fernben a bushman élete ott tárult elem teljes nyersségében. Megfigyelhettem közelebből a nehéz mun-kát és fáradságos kenyérkeresetet. Én láttam mindenek-előtt a civilisatio fiát az őstermészet ölen. Láttam a meny-nyiségtani kifejezést használva a másodfokú archaikus pász-tor életet.

Jelen viszonyok.

Falusi tartózkodásom alatt is ez általános vonások ha-tottak reám legerősebben. A gazdasági átalakulásoknál és nemzetgazdasági kérdéseknél, még fontosabb volt reám nézve az elem táruló társadalmi problémák. Az ember sze-repe és helyzete az új életviszonyok közepett.

Mount-Brisbanban a mintaszerű gazdaságon kívül, mely Queenslandban a legpéldásabb, első sorban fogal-mat alkothattam az Ausztráliai falusi életről. Intensiv föld-mivelés, televér lótenyésztés, tejgazdaság, minden ágazat kép-viselve van. És láttam a földes ur élete mellett a munkását. Tapaszthalhattam a nagyon csekély különbséget, mely az egyik és másik életmódja között létezik. Dolgozik mind a két fél. És mindkét félnek bőven meg van, a mi szükséges. Viszont a felesleges, a tétlenség és fényüzés ösmeretlen fogalmak. Munkaadó, mint a munkás egymástól teljesen

függetlenek. Bizonyos kötelezettségeik vannak, de ezek kölcsönösek, épen úgy terheli az egyik, mint a másik felet.

Úr a régi értelemben meg szünt létezni, csak úgy, mint hogy cseléd nincsen. A háztartási munka épen olyan, mint bármely más és arra épen úgy hétre fogadnak el megbízást az alkalmazottak, mint akár a gyárban. Természetesen mind e körülmények kihatással vannak magára az otthonra. Sőt a családi életre is. Istálló vagy konyha más értelemben vétetnek, mint Európában. A lovak kint vannak éjjel-nappal a paddockokban, félig vadállapotban legelnek, csikós nélkül kóborolva a határban. Az istálló nagyon ritkán jön tényleges használatba. Úgy van a konyhával is, ha a nagy ürüczomb egyszer megsült és a theához való viz felforrott, kialszik a tűzhely a huszonnégy óra hátralevő részére és az ebéd többi táljai conservdobozokból kerülnek elő. Még faluhelyre is beföttek, főzeléket, sőt vaját is bádogdobozokban szállítják. Azt hallom, nem érdemes a saját termelés. A cseléd és munkásdíjak túl magasak, hogy sem kifizetné magát a házi termelés költsége.

A rendes bére egy közönséges cselédnek egy hétre egy font, huszonöt korona, tehát száz koronánál több egy óra és emellett természetesen teljes ellátás. A kötelezettség egy hétre terjed. A felmondás ideje rövid. Csoda-e, hogy folyton változnak — még azon esetben is, ha meg vannak elégedve — a változás kedvéért. Mind e körülmények kihatással vannak magára az otthonra, sőt a családi életre is. Sokszor a család tagjai is üzleti viszonyban állanak egymáshoz. Az érzéseket mindjobban az érdekek pótolják.

Prózaifelfogás.

Ausztráliának nincsenek sentimentalis hajlamai, azt legnagyobb ellensége sem foghatná reá. Prózaif minden tekintetben és a szó legszorosabb értelmében véve. A tropikus északi részt kivéve, földje nélkülöz minden baját. Se igazi hegysége, se nagy rónái, csupa hullámzatos domb és völgy végtelen egyformaságban. A rajz erőtlen, a színezés nélkülözi a közvetlenséget. Körrajz és világítás egyaránt közönsös és bágyadt.

Vidéknek nincs egy vonása sem, a mi egy tájképet vonzóvá tesz, semmit sem találunk abból a megmagyarázhatlan báj-

ból, a mi egy földhöz köt. Tanyai létét úgy tekinti mindenki, mint vállalatot. Ki akarja aknázni minden tekintetben birtokát, hogy aztán meggazdagodva, pénzét másutt költse el. De falusi lakát állandó otthonává senki sem óhajtja alakítani. Mount-Brisbane és Cressbrookot úgy emlegetik, mint Queensland legszebb vidéki lakait és még ezek is első sorban azt a benyomást teszik, hogy tulajdonosai életüket más zónák alatt óhajtják befejezni. A ház deszka, fedele bádog, és mindössze annyi költséget fektetnek bele, a mennyi a személyes kényelemnek szükséges. És ez ismét az angol-szász gyarmat-élet egyik sajátja. Ha sátorban tanyázik is, a mire a lakosnak *személyesen* van szüksége, az megtalálható. Az asztal tiszta, az eledel jó, az ág kényelmes, a fürdő soha sem hiányzik. Ellenkezőleg, hányszor van alkalmunk német és francia gyarmatokon fényes kormány-palotákat, nagyszabású hivatalokat, sok czimet, felirást, zászlót és diszítést látni, de a mi a tartózkodást türhetőbbé tenné, az ember személyes igényei vagy kényelmére semmit sem talál.

Az ausztráliai földműves élete erre nézve még világosabb példa. A napszámos is háromszor ül terített asztalhoz és arról a hus, tea, vajaskenyér és befőtt soha sem hiányzik. Ha csak teheti, alakít szabad óráira egy clubot is sőt olvasmánya sem hiányzik. A ház vagy bódé külseje e népre nézve mellékes. De hiszen így vannak azzal még Londonban is. És egy szellemes ismerősöm, ki Velencez legjelentékenyebb homlokzatú házáat vette meg, azt felelte barátai ellenvetésére: «Nem házamon kívül, de belül lakom.» Ezt mondhatná bátran valamennyi idevaló földesur.

A gyakorlati szellem érvényesül minden téren. És gyakorlatiak első sorban Ausztrália életviszonyai és intézményei terén is. Többre becsül egy fabatkát, ha belseje megfelel, mint egy kastélyt, ha nem czélszerű. Tulajdonkép igaza van. «Házán belül és nem kívül lakik.»

IX.

Egyházak.

A templomokról ugyanezt mondhatnám. Sokban tartottam istentiszteletet. Voltam olyanban, mely kívülről mindössze egy közönséges csürhöz volt hasonló, de belseje fel-

volt mindannyinak kellően szerelve és a hivek kényelméről kellően gondoskodva. Többet láttam ez egyszerű bush templomok közül, melyek küszöbén egyszer átlépve, semmi se engedte volna azt következtetni, hogy a vadonban vagyunk.

A mi az istentiszteleteket illeti, azok a nagy távolságok és paphiány következtében ritkák. Megesett, hogy olyan imaházban miséztem, hol csak minden hónapban egyszer jő pap, sőt vannak, hol csak négyszer egy évben van szertartás.

A vidéki missiók terén sok történhetnék. Tekintve a plébániák, melyek alá e kápolnák tartoznak, vagyonát, a káplánságok számát könnyen lehetne növelni. A másik hátrány a káplánok aránytalan gyöngöe fizetése, a plébánosokéhoz viszonyítva, a mi sokakat visszatart a nehéz és fáradtságos bush missióktól. Szerzetes-rendek tehetnének e téren legtöbbet, de Queenslandban csaknem teljesen hiányzanak mind ez ideig.

A mezei iskolák szervezése annál jobban meglepett. Az épület szintén csak deszka csür. Ott áll valahol a domb parton, vagy legelő közepett, teljesen elszigetelve. Közel se tanya se ház. Legfeljebb pár ló legel, csoda-e, ha azt hittem, hogy megannyi istálló. Csalódtam. A lovak az ABC hallgatóságát hozták tanyáiról. Sok tizenöt-husz kilométerről vágat az előadásra. Leányok, fiúk, sok alig hat éves, de azért oda sem néz a mindennapi expedíciónak.

Közoktatás.

A tanító, még több esetben tanítóné szintén lóháton érkezik. Aztán kiki lenyergelve táltosát, szabadon engedi legelni.

Az iskola berendezése egyszerű, de mi fő, felszerelése jó. A tanítás kitűnő. Mi tagadás, előbbre vannak itt a vadonban, mint nálunk odahaza. Oktatási rendszer, testgyakorlás, szórakoztatás, minden a legujabb pædagogiai igényeknek felel meg. És jó a legtöbb esetben a tanító elem. Megannyi fiatal erő, kik pár évre vállalnak el egy-egy ilyen állást. Mint gyakorlat előnyös és a nagy fizetés megengedi, hogy a pusztán töltött néhány év alatt kis tőkét takaríthassanak meg pályájok folytatására.

Az iskola kétségekívül az egész «Bush life», az ausztrá-

liai pusztai élet, aránylag legjobban szervezett intézménye. És midőn hajnalban találkozunk a kis lovas csoportokkal, hátokon a könyvestáskával, a nyeregkápán az elemózsiával, megannyi derült staffage a szomorú tájképben.

Mert mi tagadás, Ausztrália vidéke szomorú. Melancholikus, de a nélkül, hogy költői lenne. Olyan nehéz megmagyarázni, mely vonások szükségesek, hogy egy táj derült vagy borult benyomást okozzon. Miért életvidám Olaszország legnyomorultabb zuga, miért költői Arábia sivataga, miért bir bájjal a déli tenger legelhagyatottabb szigete.

Ki tudja, talán Ausztráliának is meg lehetett hajdan sajátos jellege, a maga varázsa, mielőtt a fehérember elfoglalta volt. Mielőtt romboló és alkotó munkáját megkezdte volna. Az erdő és mező mai lakása nem bir se művészi, se költői hajlamokkal. A farmer, a bushman vagy a sundowner, földesúr, a csikós és szegénylegény lehetőleg távol állanak mind a romantikától.

Tulajdonkép mindannyi a nagyváros fia. Még az is, ki esetleg már a falun született és városban élt éveken át és városi elsősorban a gondolkozásmódja. A falusi nép életnézete reá nézve ösmeretlen: puszta fiának felfogásából nem bir semmivel. Egyszerűen vállalkozó, ki a vidéken akar meggazdazodni. Ilyen a megjelenése és ilyen a modora is. Megösmerkedtem sokkal, egyik rokonszenves, a másik kevésbé, mind ez egyéni dolog teljesen, de a typus mint olyan azonos.

A puszták fiai.

A farmer, mint a bushman és boy, — nagy része nem csak Ausztrália fővárosaiból — de gyakran egyenesen London, Edinburgh vagy Dublinból kerül a tanyára. Honnan jó, hogyan hívják, senki sem tudja, de nem is kérdezi, ez a bush life illemtanához tartozik. Multja senkinek sincs, csak jelene. Sok és érdekes lélektani tanulmányt lehet egy-egy ilyen gazdaságban tenni. Egy pár váratlan felelet, egy mozdulat — a csordás részéről — juttatják meg tudásunkra, hogy az illető hajdan jobb körülmények között élhetett.

De a mi meglepő, hogy még azok is, kikre a nap a legkényelmesebb otthonokban virradt, tulajdonképen menynyire szeretik kezdetleges életmódjukat a vadon közepett. Sátorban vagy kunyhóban tanyáznak. A szabad ég alatt töltik

napjait. Az őserdőben barangolnak. Fát vágnak. A rétet kaszálják. Marhát ölnek. Visszatérnek teljesen a legegyszerűbb pásztorélet állapotai közé. De mind örülni látszik, hogy a civilisatio békóit ledobhatta magáról.

Csodálatos hogy az angol-szász faj mennyire megőrizte physikai erejét és az ősember ösztöneiből mennyit tudott megtartani. Irigylendő önuralma megett ott van elrejtve a leghatalmasabb szenvedély. És India junglejaiban vagy itt az ausztráliai bush közepett elemében érzi magát, hogy erejét szabadon fejtheti ki. Örül, hogy a munkában kifáradhat. Boldog, hogy az őstermészettel harcolhat, hogy szárgulldhat vad paripáján, irthat erdőt, ölhet vadat. Temperamentuma, igazi magyarázata gyarmatosító hatalmának.

És e harci kedv és irtó ösztön tette olyan mélabússá, mint említém, Ausztrália tájképét. A mértföldekre kiszaradt erdőknél szomorúbb képet nem alkothatunk. A hatást még szomorúbbá teszi a felhőtlen kék ég ragyogó boltive. A lombtalan ágak, a derült légkörben még gyászosabb benyomást okoznak. Mindenik törzsön ott a balta nyoma. Valamennyi derekát egy hántott gyűrű izezi. Ennyi elég, hogy a fa kipusztuljon örökre. E kegyetlen irtómesterséget azelőtt nem ismertem. Ugy hívják «Ring-Barking». A fa állva marad. Nem tudják felhasználni az összes erdők fáját. Szénégetés sok munkába kerülne. Így az erdő megmarad száraz fáival. A kép elszomorító, olyan az egész határ, mint egy kihült és kihalt planéta.

X.

Őslakosok.

És kibalt az erdőből a régi lakosság is. A benszülöttekre alig akadunk imitt-amott, nagyon elvétve. Gyászalakok azok is. Elkorcisosodva, megméltelyezve tengetik napjaikat. Felkerestem több táborn. Sátoroznak, mint nálunk az oláh-czigányok. Még kinézések is emlékeztet a purdekéra, mindössze feketébbek. Szeretik a tarka-barka színeket, mint amazok és ruházatuk vagy semmi vagy pár rikitó rongy. A városok közelében úgy öltöznek, mint mindenki más. Csak a minőség különböző. De ez ismét jellemzetesen ausztráliai vonás, hogy ura és cselédje, bankár, farmer, bushman, boy, sundowner, az eredetileg benszülött néger, az mind egy divatot igyekszik követni és az a Piccadillyn bemutatott: a londoni.

Az őslakó, európai foszlányokban elkésérítő látvány, méltó lakója a megölt erdőnek. Mint ezt, kiirtották nékiek is nagy részét. Egész Tasmaniában nem maradt egy sem. Vadászták őket, mint a kengurut.

Szomorú világot vet az európai művelődőre, még szomorúbbat az úgynevezett művelt ember lelkületére.

És mégis, nem tudom, nem-e kegyetlenebb még a rendszeres irtásnál is a mai lassu elpusztulás folyamata. Az elkülönített reserveken kívül, hol úgy vannak megőrizve, mint Amerikában a még tengődő Buffalók, tanyák szomszédságában, sőt városok határaiban is akadunk családokra. Mint állítják, művelésre képtelen faj. Nem is tanultak eddig a fehérektől, csak hibáikat, bűneiket. A hiba kit illet első sorban, magyarázatot nem kíván.

Az iszákosság főbűnök és legnagyobb szerencsétlenségek is. Elpusztítja őket ép úgy testileg, mint erkölcsileg. Egészségek tönkremegy és lélekvilágok teljesen elborul. A missionáriusok, kik közöttük élnek dicsérőleg nyilatkoznak róluk. Azt mondják egyhangulag, hogy természetök szelid. Könnyen vezethetők. Engedelmesek. Sőt sok ragaszkodást is mutatnak mindazok iránt, kik komolyan foglalkoznak velök. És hálájoknak nem egy bizonyítékát adják.

Azon alakok, kiket az országutakon találunk koldulni, vagy a városi csapszékek előtt a sárban fetrengeni, az a salak, kik eltanulták a nagyvárosok összes bűneit. A megmetelyezett, pusztuló őslakosság és a kivesző őserdők teszik reám a legmélyebb benyomást a falusi tartózkodásom alatt. Nem tehetek róla, de az összes létesülő és létesítendő vívmányoknál az enyészet kifejezése megragadóbb. Az összes gazdasági kísérleteknél — mindannál, mi elismerést érdemel — mindannál, a mi új, nagyobb szerűek a mult romjai.

A jövő képét csak sejtjük. Mai alakjában kezdetleges, átmeneti, de az enyészet, a hajdani Ausztrália megsemmisülő impressiója ott terül teljes drámai erejével.

Az utolsó jelenet, melyre visszaemlékszem, pár, elsatnyult benszülött, a mint ott nyomorog, koldul a kiszáradt erdő szélen.

A kép szomorú, de jellemzetes. Egy világrész agoniája.

Gróf VAY PÉTER.

A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG.

Második közlemény.

II.

Ollivier 1848 február 24-ike előtt néhány nappal ismerkedett meg Napoleonnal Párisban, a hol Montfort gróf néven tartózkodott. Ez ismeretség, ámbár olykor viharos nézetkülönbségek zavarták meg a bensőségét, Napoleon életének utolsó napjáig tartott. Ez az oka annak, hogy Ollivier sokkal jobban ismerhette Napoleont, mint bárki más és igen sok esemény titkos rugóját közelebbről láthatta, mint az ú. n. hivatásos történetírók, a kik végre is csak forrásokból meritenek. Ollivier ezért tehát nem csak történelmet, hanem rendkívül érdekes emlékiratokat is írt. Hugo Viktor is megírta az államcsiny történetét és előkészületeit (*Histoire d'un crime*), de költői képzeletének túlzásaival. Ollivier tárgyilagosan, okiratokra, diplomáciai levelezésekre támaszkodva beszéli el az eseményeket és azok indító okait.

A február 24-iki forradalom után a köztársasági elnök választására került a sor. Olliviernek nem Napoleon volt a jelöltje. Napoleon ekkor már oly népszerűsége telt szert a francia nép előtt, hogy megválasztását csakis a nemzetgyűlés hiúsíthatta volna meg. A nemzetgyűlésben Cavaignac pártja volt többségben. Tocqueville a közvetlen választást ajánlotta és mindenki álmélkodására Lamartine, a ki ellensége volt minden bonapartista üzelemnek és azt mondta, hogy két név létezik, melyekre köztársaságot nem szabad bizni: Angliában Monk, Franciaországban Bonaparte, Tocqueville indítványát támogatta. Lamartine beszéde előtt

mindenki meghajolt és a népszavazás útján való elnök-választás ügye győzött (1848. okt. 6.). E határozatnak voltak ugyan ellenzői, kik a jelöltségből az uralkodó házak volt tagjait ki akarták zárni, de ezt még Cavaignac is ellenezte, mert tudni akarta, hogy a nemzet kiben bizik. Mikor Napoleon a szószékre lépett, hogy szándékait megmagyarázza, oly szánalmasan beszélt, hogy győzött, nem azért, mert a trónkövetelő címet határozottan elutasította magától, hanem mivel azt a benyomást keltette mindenkiben, hogy ily rosszul beszélő embertől nincs mit tartani. Mikor Ledru-Rollin a teremből távozott, azt kiáltotta: «Mily ostoba! Vége van!», Thouret pedig, a ki az uralkodó házak volt tagjait ki akarta zárni a jelöltségből, indítványát megvető szavakkal vonta vissza. Napoleon szónoki felsülésének tulajdonítható, hogy a Bonaparték száműzetéséről szóló 1832. évi törvényt végleg eltörölték. A kik nem éltek azokban a napokban, megbocsáthatatlan hibának tarthatják az alkotmányozó gyűlés határozatát, mely szerint egy Napoleon sarjadék is megválasztható elnöknek, de ha mint a kortársak érezték volna a heves lökést, melyet az általános áramlat egyre erősített, láthatták volna, hogy a népszenvédeleyt semmiféle erőszak sem fékezhetne volna meg. Ha az alkotmányozó gyűlés választotta volna a köztársasági elnököt, a képviselőválasztások után a kizárás ellenére csaknem minden kerületben Napoleont választották volna meg. És ez 1848 december 10-én be is következett. Ha az alkotmányozó gyűlés választotta volna a köztársasági elnököt, Cavaignac kapta volna a szavazatok kétharmad, Ledru-Rollin pedig egy harmad részét. A közvetlen általános választáson Cavaignac 1,434.226, Ledru-Rollin 370.119, Lamartine 17.910 és Napoleon Lajos 5,434.226 szavazatot kapott, a mi azt bizonyítja, hogy a képviselők szavazata semmikép sem fejezi ki a nép igazi, alkotmányozó gondolatát. Különben 1815 óta, ha bármikor fordultak volna a néphez, mindig úgy felelt volna, mint 1848 december 10-én és a képviselőházak egyre száműzték a Napoleonokat. A választás után a győző és a legyőzött nemesen teljesítették a köteleességeiket. Cavaignac, kit ellenállásra biztattak, hallani sem akart erről, Napoleon Lajos pedig december 20-án megjelent a képviselőházban és megesküdtött, hogy

hű marad a demokrata köztársasághoz és teljesíteni fog minden kötelességet, melyet az alkotmány eléje szab. Ehhez az alkotmányos eskühöz azonban a herczeg még önként a következő nyilatkozatot füzte: «A nemzet szavazata és a letett eskü írják élém jövőndő magaviseletemet. Kötelességem meg van állapítva, mint becsületes ember fogom teljesíteni. A haza ellenségeit fogom látni mindenkiben, a ki törvénytelen úton kísérlené meg annak a megváltoztatását, a mit Franciaország állapított meg.» Beszédét elődéhez, Cavaignachoz intézett elismerő szavakkal végezte és hozzá-sietett, hogy a kezét megszorítsa. Cavaignac a kezét vonakodva megfogta ugyan, de a becsületrend nagy cordonját, melyet Napoleon Lajos még az nap este sietett neki megküldeni, visszautasította.

Napoleon Lajos tehát bevonult az Élyséebe. Egész Európa forrongott és Franciaország is nyugtalan volt. Bécsben kiütött a forradalom, Metternich lemondott és elmenekült. Az 1818-iki francia forradalom hatása sokkal általánosabb és mélyebb volt, mint az 1830-iki. A nemzeti-ségek politikája Bécsben, a hódítás politikájának székvárosában ülte első diadalát. A veszedelem közeledtére Ausztria császára a királyi szokáshoz hiven elejtette hű szolgáját épp úgy, mint a hogy Fülöp Lajos Guizot-t. «Kitartással küzdöttem csaknem negyven évi ministerségem alatt, — mondta Metternich. Törekvéseim hiúknak bizonyultak és minthogy sem két áramlat között, sem a tehetségeimnek meg nem felelő vízben nem tudok úszni, a szinpadról visszavonulok». Mikor pedig a lemondását Lajos főherczegnek átnyujtotta, így szólt: «A császárok akkor tűnnek el, mikor kétségbeesnek maguk miatt.» Metternich Bécsből Németországon át Londonba menekült, a hol Guizot-val találkozott. Palmerston mindkettőjüket gúnyos udvariassággal fogadta. A minister elleni lázadást nem sokára az uralkodó elleni követte és a császári család Innsbruckba volt kénytelen menekülni.

Bécsből a mozgalom a monarchia legszélső határáig terjedt el. Magyarországon a radikális párt ékesszóló vezére, Kossuth, keresztülvitte a császárnál, hogy az országgyűlést Pozsonyból Pestre helyezze, nemzetőrséget és magyar felelős ministeriumot engedélyezzen. Batthyány alakítja meg

az első ministeriumot és a heves küzdelem ellenére, mely Széchenyit, az alkotmányos ellenzék és Kossuthot, a forradalmi párt vezéreit egymástól elválasztotta, Batthyány egyesítette a ministeriumában és fölszólította Deákot, a ki Kossuth eszméinek ellensége volt, hogy mérsékelje Széchenyi haragját, lépjen be a kormányba és ott folytassa békitő szerepét. Deák makacs vonakodása ellenére elfogadja az igazságügyi tárczát.

Ollivier így adja elő tömören a párizsi és bécsi forradalom hatását Magyarországra. Az olasz és német események elbeszélése után Európa állapotának rajzába beleszővi az ausztriai és magyar eseményeket is. Bennünket különösen az érdekel, hogy hogyan nyilatkozik rólunk és hogyan beszéli el az akkori eseményeket.

Az osztrák császári kormány feltámadt ellenállása a nemzeti törekvésekkel szemben Magyarországon sokkal nagyobb akadályokba ütközött, mint a minőkkel a porosz királynak kellett szembeszállni. A vitéz magyar nemzetet autonómiájának elismerése óta belső egyenetlenségek emésztették. A horvátok a magyarokkal szemben ugyanabba a helyzetbe képzeltek magokat, a minőben a magyarok Ausztriával szemben voltak. Ők is nemzeti kiváltságokat követeltek. Pesten megtagadták őket. Bánjuk, Jellassich vezérlete alatt tehát fegyvert fogtak, hogy kierőszakolják őket. A szerbek Rajasics Józseffel az élükön csatlakoztak hozzájuk. A magyarok a császárhoz fordultak segítségért. Hogy a császárt megnyerje, Kossuth kijelentette, hogy Ausztriát segíteni kell az olaszországi háborúban, mert a hadjárat nem az olasz nemzet, hanem Albert Károly ellen folyik. Batthyány minister jelentékeny segítséget ígért, ha a császár segíteni fog a belső rendet és békét helyreállítani, azaz a horvátokat és szerbeket megsemmisíteni. A császár rá se hederít a kérelemre és kéz alatt támogatja és izgatja a horvátokat és szerbeket. A fenyegetett és kétségbeesett magyarok felirattal fordulnak hozzá és az országgyűlés egy küldöttsége útján arra kéri, hogy szentesitse a 40 millió forintról és 200,000 honvéd kiállításáról szóló országgyűlési határozatot és jöjjön Pestre. A császár a kérelmet nem teljesíti. Erre a képviselők Ausztria-Magyarország egyesített színeit süvegeiken piros tollbokrétával cserélik fel és Kossuth

jelt ad a felkelésre. Az osztrák kormány Olaszország részéről Milano megadása folytán meg lévén nyugodva, Jellassichot és horvátjait Magyarország ellen küldi és Lamberg tábornokot császári biztosi minőségben szintén Magyarországra küldi. Lamberget (Ollivier Lambertnek írja) megérkezésekor, szeptember 29-én megölik. A nagy Széchenyi életének, nagy művének hajótörésén kétségbeesve, egy heves vita után Kossuthal, megöri és a Dunába akar ugrani. István nádor elhagyta az országot. Az alkotmányos rendszer utolsó képviselője, Deák, vonakodik csatlakozni a radikális politikához, a melytől csak szerencsétlenséget vár és októberben kilép a miniszteriumból. Kossuth, a kinek ezentúl nem volt versenytársa és a kinek senki sem mondott ellen, népszerű dictator lett, az Ausztriával való minden kapcsolatot széttépi és Magyarország függetlenségét proklamálja. A bécsi nép támogatja a lázadást, az ellene küldött csapatok elindulását megakadályozza, Latour hadügyministert megöli és a császárt futásra kényszeríti. A diktátor, a ki eddig német hajlamú volt, szláv lesz és a lengyeleket hívja segítségül. Néhányan, mint Czartoriszky herczeg vonakodnak. «Egy lengyel — mondta a herczeg — nem csatlakozhatik kizárólag a Magyarországon uralkodó fajhoz a nélkül, hogy nemzetiségi kötelességeihez szembeötlően hűtlenné ne váljék». Mások, mint Bem és Dembinszky Magyarországra sietnek és a háború mindkét részről dühösen megindul. Az osztrák Windischgrätz tábornok visszafoglalja Bécset és Latour tábornok meggyilkolásának megtorlásául az egyik frankfurti követet, Blum Róbertet agyonlöveti. A háborúnak azonban még messze van a befejezése. Szorongatott helyzetében a császár az ügyeket Schwarzenberg Félix herczegre bízta, a ki azon feltétellel fogadta el a megbízást, hogy az öreg császár 18 éves unokaöccse Ferencz József javára lemond.

A magyarországi és ausztriai eseményeket röviden így beszéli el Ollivier. Előadásában vannak hiányok és tévedések is, de a kép, melyet fest, általában hű, a mint hű Európa akkori helyzetének a rajza is. A főkérdés azonban az volt, vajjon Napoleon Lajos az Európaszerte megindult nemzetiségi mozgalmakkal szemben mikép fogja viselni magát és támogatja-e a nemzetek alkotmányos és szabad-

ságtörekvéseit, mert mikor Napoleon Lajos az Élyséebe bevonult, a februári forradalom lángja mindenfelé kialvóban volt, mindenütt kompromittálva volt vagy leverték, mert forradalmi módszerének ostobaságával elfecsérelte azokat a javakat, melyeket az alkotmányos módszerrel megszerzett.

A szabadságot, melyet mindenütt kellemetlen lázadónak néztek, száműzték vagy bilincsekbe verték és a nemzetiségek elve a helyett, hogy az elmélet köréből a valóságba szállt volna le, közel állt ahhoz, hogy az erőre kapott hódítás joga megfojtsa. A távolban feltűnt a szent Oroszország czárjának haragos alakja, a ki türelmetlenül nézte a vén Európa véres vergődését. Európa e helyzetében mindenki joggal kérdezte, hogy Franciaország új feje mire határozza magát, a reactióhoz szegődik-e vagy szembe száll vele, daczol-e Miklós czárral vagy meghódol előtte, tovább fog-e elmélkedni vagy rideg Caesar lesz, megvilágítja-e eszméit, melyeknek népszerűségét köszönte vagy megtagadja-e őket, sietteti-e vagy megállítja-e a forradalom katasztrófáját? Szóval: Napoleon Lajos helyzete csöppet sem volt rózsás és mindenki aggódva várta, hogy mit fog tenni.

«Szerencsétlenség volt rám nézve, — mondta később III. Napoleon Olliviernek — hogy megválasztatásom után köztársasági ministeriumot nem birtam alakítani és a Poitiers-utczai emberekre *) kellett bíznom magamat.» A kikhez fordult, egymás után kosarat adtak neki, Lamartine vállalkozott volna, de Napoleon Lajosnak nem sikerült Lamartine mellé társakat találni. Ezért Odilon Barrothoz fordult, a ki december 20-án vállalkozott is a ministerium megalakítására, melynek ő és Jalloux közoktatásügyi miniszter volt a két legfontosabb személye és Ollivier szerint is bizonyos tekintetben azok közül a politikusok közül való volt, a kik a legkevésbé tökéletlen eszményképei az államférfiúnak.

A ministerek közül azonban egy sem volt odaadó iránta, sőt nem is rokonszenvezett vele, úgy hogy inkább porkolábjai mint tanácsadói voltak. A köztársaság elnöké-

---

*) Így hívták a szövetszert anarchistákat, mert ebben az utcában tartották üléseiket.

nek erkölcsi körülzárását betetőzte az, hogy a törvény tilalma ellenére a nemzetőrség és az első katonai kerület parancsnokságát Chaugarnier tábornokra ruházták, a ki így módon Párizs katonai parancsnoka lett. Ezzel azonban nem érték be, hanem a lyoni katonai parancsnokságot Bugeaudra, a kor legnagyobb katonájára bízták. Chaugarnier csak mint tanítvány helyezhető a mester mellé. Sem a hadsereg fejei, sem a miniszterek nem voltak Napoleon Lajos hívei és nem bíztak sem a jövőjében, sem értelmi képességében és csak türendő átmenetnek tekintették.

Ilyen volt a belügyi helyzet, mikor Napoleon Lajos az általános választói jog alapján, közvetlen népszavazás útján a köztársaság elnöki székét elfoglalta. A mérsékelt köztársasági párt megtagadta a támogatását, a radikálisok nyíltan támadták, ministerei csaknem ellenséges bizalmatlanságot tanusítottak, a hadsereg a társadalmi rend két hívének a kezeiben, kik ha közönyösek voltak személye iránt, ellenséges hagyományokhoz ragaszkodtak; a hozzá ragaszkodó nép és a forrongó társadalmi osztályok között, melyek egyre támadták, nem volt illetékes közvetítő; néhány jelentéktelen személyes barátja volt ugyan, de ezek inkább kompromittáltak; szóval: végtelen erő a teljes magányban. Páratlan államférfíui tehetség kellett ahhoz, hogy egyenesen állhasson, azután pedig ennyi kelepce közt járhasson. És ezt hajlékony és merész ügyességgel megcselekedte, jóllehet Thiers és barátai csak *crétint* tudtak látni benne. Hogy első miniszteriumában mekkora volt a bizalmatlanság iránta, legjobban az bizonyítja, hogy Malleville belügyminiszter vele sem a táviratokat, sem a rendőrség jelentését nem közölte, a hirlapok számára maga szerkesztette a Napoleonra vonatkozó személyes természetű közleményeket és a Lajos Fülöp alatt ellene folytatott perre vonatkozó iratokat nem adta ki neki. Mikor pedig Napoleon Lajos ezért szemrehányást tett neki, Malleville beadta a lemondását, a miben az egész kabinet követte. Kérelmére a kabinet visszavonta ugyan a lemondását, de Mallevillet követte a kabinet egyetlen köztársasági érzelmű tagja, Bixio. Ollivier joggal nevezi ezt a miniszteriumot a fogság miniszteriumának, mert Napoleon Lajost valóban fogva tartotta és elszigetelte.

A nép lelkesedése azonban nem csökkent iránta. Bárhol

jelent meg, mindenütt mint Napoleont és a császárt éljenezte a nép, mikor pedig a színházban a páholyában megjelent, az egész nézőtér fölállt és tüntetéssel fogadta. Ezek a jelenségek gondolkodóba ejtették ellenségeit, a kik csaknem nyíltan fegyveres felkelést szerveztek ellene és szónokaik sértő indítványokat nyújtottak be a képviselőházi üléseken. lapjaik polgárháborúra izgattak, melyet titkos társulataik készítettek elő. Chaugarnier látta a veszedelmet és minden eshetőségre megtette az előkészületeket. A miniszterium a clubok bezárását követeli, mire Ledru-Rollin a képviselőházban vád alá helyező indítványt nyújt be a miniszterium ellen, Proudhon pedig azt kívánja lapjában, hogy a köztársasági elnököt foszszak meg méltóságától. Az izgatottság óriási. Napoleon Lajos, a ki ebben az időben tanácsot szokott kérni Thierstől, Persigny-t küldte hozzá. «Az ország el van veszve, felelte Thiers. Iszonyú anarchia felé megyünk.

A képviselőházban a clubok uralkodnak, Ledru-Rollin a helyzet ura. Egy hét múlva itt lesz a rémuralom és a vérpad.» Persigny meg akarja nyugtatni Thierst. «Nem, — felelte, — ne ámítsuk magunkat. Mondja meg a herczegnek, hogy sajnálom, de semmit sem tehetek érte». Végre azt ajánlotta, hogy tüstént hívassa Bugeaud tábornagyot, a képviselőházat pedig helyezték át valamelyik vidéki városba, a hol a clubok befolyása alól kivonhatja magát. Chaugarnier azonban oly tapintatosan rendelkezett csapataival, hogy mikor Napoleon Lajos az nap délben a boulevardokon megjelent, fölkelők helyett lelkesedő néptömeget talált, mely «Éljen Napoleon!» kiáltással fogadta. Ha akarja, e pillanatban esküjét megszegve, az államcsinyt már elkövethette volna, a mire barátai egyre ösztönözték. Mikor az Élyséebe visszatért, Chaugarnier azt mondta tisztjeinek, a kik közt volt Clary vicomte: «Az elnök ma elszalasztotta a kedvező alkalmat, hogy a Tuileries-be vonuljon.»

Az államcsiny gondolata tehát már ekkor a levegőben volt. Napoleon Lajos azonban nem gondolt rá. Neki az volt a célja, hogy Franciaországban és Európában a nyugalmat és rendet, a mennyire hatalmában áll, helyreállítsa, még pedig nem a cäsarismus butító vagy a rémuralom iszonyatot keltő, hanem a consulatus éltető rendjét. Bizto-

sítani akarta a rendet, a gonosztetteket elnyomni, az utópiákat elfojtani. Ifjúsága nagylelkű és szabadelvű törekvéseinek gyakorlati megvalósítására akart törekedni, reformokat szándékozott kezdeményezni, törvényeket alkotni nemcsak a kihágások ellen, hanem a haladás előmozdítása érdekében. A négy éves elnökséget nagyon korlátolt hatalommal és hiányos alkotmánygyűléssel elégtelennek tartotta bármi komoly és főképp végleges dolog megalkotására, a mire magát nevével, gondviselészerű küldetésénél, a népszavazásánál fogva kötelezve érezte. Ezért tovább tartó, szabatosabban meghatározott, erélyesebb hatalom után vágyott, melyet azonban az alkotmánynak teljesen szabad revíziójával, a nép világos és közvetlen megkérdezésével kívánt elérni. Ha a hatalom e meghosszabbítását a nép megtagadta volna, mint Cavaignac, a dynastikus restauratio erőszakos vagy furfangos megkísértése nélkül lemondott volna. Gondolatának a lényegét minden alkalommal így magyarázta. Sőt a nép iránti vonzalmát és rokonszenvét és szabadelvű hajlamait is ki akarta mutatni, de miniszterei nem engedték meg és háromszor tagadták meg az általános amnestiára vonatkozó javaslat benyújtását, azzal az indokolással, hogy socialista ízű. Egyedül a közoktatás vagy tanításszabadságát sikerült teljesen és tüstént megvalósítania.

A törvényhozó testület hangulata azonban nem engedett meg semmiféle szabad szellemű reformot. Reményét az új képviselőházba helyezte, melyet 1849 május 13-án választottak. Csalódott. A mérsékelt köztársaságiak megsemmisültek, mert alig kaptak 70 mandátumot. Lamartinet sehol sem választották meg. A radikálisok 180, a conservatívok 500 főnyi többséghez jutottak. E szörnyű többségben a bonapartisták csekély töredéket alkottak. A többség zöme legitimistákból és orléanistákból állott. Napoleon Lajos azt hitte, hogy az általános szavazati jog meg fogja erősíteni a december 10 iki szavazást, voltaképen pedig megsemmisítette. Választottját meg akarta szabadítani, e helyett még szűkebb korlátok közé szorította. A nép meg volt győződve, hogy Napoleon Lajos elszánt barátait küldi a képviselőházba, kik támogatni és védeni fogják. E helyett az új képviselők odatörekedtek, hogy megszabaduljanak tőle. Igen

kis csoport kivételével az egész képviselőház ellene volt. Bármelyik fractióból alakította volna a miniszteriumot, ellenségeknek szolgáltatta volna ki magát. Ily képviselőházban nem tudta, kire bizza a hatalmat. Bugeaud tábornagy, a kit szintén képviselővé választottak, tüstént észrevette a bonyolult helyzet nehézségeit és kétségbeesett lépésre szánta el magát. Hadtestét úgy helyezte el, hogy szükség esetén Chaugarniernek kezet nyújthasson a győzelmes demagogia leverésére. Ez után pedig elfoglalta a helyét a képviselőházban.

Napoleon Lajos őt szerette volna megbizni a miniszterelnökséggel, a tábornagy azonban attól tartott, hogy a nevét a kabinet élén monarchikus reactió jelének fogják tekinteni és a közeli utcai harczokban a hadseregben ingadozást, sőt egyenetlenséget fog szülni. A följánlott hadügyi tárczát sem fogadta el, Napoleon Lajos mindamellett meg volt győződve, hogy a tábornagra számíthat a jövőben. Szerencsétlenségére, a tábornagy hirtelen meghalt. Haldokolva az ágyánál álló Napoleonnak ezt mondta: «Őn minden derék ember egyesülésével és segítségével meg fogja menteni Franciaországot. Az isten nem tartott méltónak arra, hogy segítségére legyek. Meghalok» (1849. jún. 10.). Bugeaud volt az egyetlen ember, a ki a conservativokat észretériteni, Chaugarniert maga alá helyezni vagy helyettesíteni, Thiers előre nem látó fondorlatait kijátszani tudta volna.

Bugeaud halála után a herczeg kénytelen volt teljesíteni Odilon Barrot követeléseit. A belügyi tárczát Dufaure, Cavaignac minisztere vette át, a külügyit pedig Tocqueville, a század legnagyobb politikai gondolkodója és ők voltak a kabinet oszlopai. Minthogy azonban a miniszterium a monarchikus képviselőház köztársasági kisebbségéből alakult, a parlamenti kormány elvének flagrâns tagadása volt. Napoleon erkölcsi fogsága tehát teljes volt. Mikor minisztereknek a hangulatáról számot adott magának, a nélkül, hogy közölte volna velük, üzenetet küldött a képviselőháznak. Az Egyesült-Államokban, a hol egyedül az elnök felelős, a ki a minisztereket segédeknek tekinti, ez egészen természetes. A miniszteri felelősséget megállapító alkotmány szerint azonban ez lehetetlen. Ez a közvetlen üzenet azt

jelentette, hogy minisztereim nem kötnek; nekik megvan a maguk politikájuk, nekem is megvan a magamé». Az üzenetben fölhitta a képviselőház minden tagját arra, hogy a nép javára, a haza dicsőségére és virágzására fogjanak vele kezét, hogy a köztársaság és az alkotmány zászlaja alatt teljesíthesse a küldetését. Az új miniszterek alig köszöntek neki és mire magyarázatokra került a sor, a szószékről fegyverkezésre hívó szó hangzott el.

HEGEDŰS PÁL.

FURIO.

Elbeszélés.

— Második közlemény. —

XII.

Néhány órával utóbb Iris az ebédlő ablakának támaszkodva állt, vállával a mező felé fordulva, úgy mondta magában:

— Hát nem volna rá mód, hogy egy kis lelket öntsek abba a fiúba?

Ebben a pillanatban meghallotta Furio lépteit, a ki a lépcsőn tartott lefelé és azonnal kiegészítette mondatát:

— No, most megkísérlem.

Furio futva rontott a szobába, azt hitte, hogy senki sincs benne; alig hogy belépett, megállott.

— Gyer ide, — szólt rá határozottan Iris, a mikor látta, hogy a fiú megfordul s kifelé igyekeznek.

Furio elképedve nézett reá.

— Ide, — ismételte a nő tréfásan parancsoló hangon; Furio lassan, lassan közeledett feléje.

— Még közelebb, — mondta Iris mosolyogva.

Furio annyira közel ment hozzá, hogy szinte érinthette volna; az arca kigyúladt, szemét lesütötte, szemöldöke ránczba volt szedve, hogy úgy látszott, mintha szenvedne; gyöngö, kényszeredett mosolyra húzta száját, nehogy épen séggel mogorvának lássék. Iris mintha olvasni akart volna lelkében, kíváncsi figyelemmel nézte, mert a fiú zavarát csakugyan furcsállani kezdte már.

— Hova készültél? — kérdezte tőle nyájasan s kabátja ujjáról leszedett valami odatapadt fehéret. Furio megdöbbenve követte tekintetével a nő keze mozdulatát. majd félénken ezt felelte:

— A kertbe.

— A tóhoz? — tudakolta megint a szép asszony mintegy szórakozottan, hogy bizalmas hangot vegyítsen a társalgásba; azzal, mintha pecsétet fedezett volna föl rajta, lehajlott, hogy szemügyre vegye a fiú másik kabátja ujját. Furio belelátott a szédítő tömegű szöke hajnak fenekére és bizonytalan hangon felelte:

— ... A tóhoz.

— De nézz hát a szemembe! — kiáltott rá Iris vidám élénkséggel; — tán félsz tőlem?

Furio megrázkódott és olyan tekintetet lövellt a szép asszonyra, a melyben száz hangos, csengő, elszánt «nem!» akart zengeni; de azután még zavartabban sütötte le szemét.

— Óh, be különös egy fiú vagy! — tört ki Irisből a kaczagás; hátra vetette fejét s összefogva körötte a kezét, föltakarta egész fehér nyakát és gyönyörű két karját.

— Mért nem fésülködöl soha?

— ... Hiszen fésülködöm, — felelte akadozva a fiú.

— De a mikor mindig olyan borzas vagy! — folytatta Iris s kezét a fiú fejére tette. Furio dereka megrándult, meghajlott, mint a kákaszál, s a piros szín eltűnt arczáról.

— No és most? — kérdezte a nő s levette kezét.

— ... Tessék? — dűnnyögte Furio összeszedve magát.

— Mi bajod?

— ... Semmi.

— Hát a nyakkendődet hogy kötted föl? Ha édesanyád volnék, látom, akadna dolgom, hogy kicsinosítsalak egy kicsit. Ide nézz most, hogyan kell megkötni; megállj egy pillanatra; így ni... meg így...

És a hogy hajtogatta, meg kötözgette a nyakkendőt, egyre ismételtette halk és beczező hangon, hogy így, meg így, közbe szüneteket tartva, mint a hogy a gyermeknek szokás, ha nem hagyja, hogy öltöztessék. Egyszerre csak visszakarta kezét:

— Miért remegsz? — kérdezte.

— Nem remegek, — felelte sietve a fiú.

— De igen, remegsz, még el is sápadtál!

— Nem én.

— Ha mondom, hogy igen, fiacskám; nem jól vagy, levegőre van szükséged, add a karodat, gyerünk, sétáljunk egyet a kertben.

Furio habozva nyujtotta a karját; és bizonytalan léptekkel vezette a nőt az ajtóig, ott azonban komolyra fordult a dolog: ki menjen elsőnek? ő? a nő? mind a ketten egyszerre? kar a karban, vagy külön-külön? Iris nevetve indult előre.

— Ejnye, ez ám a gavallér... — kiáltotta, azzal karon fogta megint a szégyenkező szegény fiút; — gyerünk hát.

Furioba, hogy nem függött már rajta az a pár szem, lassan-lassan visszatért az önuralom és tudatára kezdett ébredni boldogságának, de nagy Isten! tizet léphettek, a mikor nyekk! rátaposott sógornője szoknyájára; Iris a roppanás helyét nézi: a ruha elszakadt.

— Máskor a lábad elé nézz! — fakadt ki haragosan kipirulva. — Nem megyek tovább! — És indulatosan kikapta karját lovagja karjából: de rögtön vissza is ment feléje és mosolyogva mondta:

— Szegény Furio, de megjártad! — Azzal odanyujtotta kezét, úgy mondta: — Itt a kezem, béküljünk meg.

Furio remegő jobbát Iris piczi kezébe tette, azzal folytatta a sétát, de bizonytalanabb volt a járása, mint valaha. Kétfelől magas sövény beszegte ösvényen mentek. Iris az iskoláról, rendes foglalatosságairól, a vidékről kérdezgette a kis sógort, azokat a szokott kérdéseket ismételtette, a miket úgy kérdez a gyermektől az ember, hogy oda se figyel a válasza; végül a nénire fordította nevetve a szót:

— Kicsit szigorú, mi? — és félbeszakította a készülő választ, hogy egy virágra mutasson s leszakíttassa Furioval. Furio letépte a virágot, de csak szorongatta kezében, nem tudta, hogyan nyujtsa át.

— Rajta no, légy kedves fiú és tüzd ide ni szépen.

Azzal bájosan oldalt hajtotta fejét, hogy haja közé tűzhesse a virágszálat; Furio beletűzte.

— Nagy Isten! — sikoltott föl néhány lépéssel odább rémülten Iris; — miféle út ez?

Féllábbal egy vízzel telt gödörnek a szélére lépett és lába jó tenyérynire beléje csúszott. Némi erőfeszítéssel visszarántotta lábát: csak úgy csepegett róla a víz. Furio

térdre vetette magát és előbb a zsebkendőjével, majd az ösvény mentén nőtt fűvel, a mit sebtében kiszaggatott, kétségbeesett buzgalommal kezdte törölni, dörgölni a cipőt.

— Elég, köszönöm, elég. — mondogatta Iris; — elég már, Furio, köszönöm, ne fáraszd magadat, úgyis annyira megfűrödtem, hogy cipőt kell váltanom, elég, hagyj már.

És vissza akarta húzni lábát, melyet a boka körül vasabroncs módjára szorított a fiú keze.

— No, de elég volt! — csattant föl Iris és elkaczagta magát.

Furio fülig vörösen, verejtékesen, megdicsőülve emelkedett föl s mikor Iris eltávozott, elfojtott nevetés tört ki belőle, foga közé kapta ujját, erősen dörgölte a kezét, toporzékolni kezdett, megint kaczagott és égnek vetve szemét, elragadva kiáltott föl:

— Óh Istenem! Istenem! De boldog vagyok! Nincsen nálam boldogabb ember a földön!

XIII.

Iris elméjében meg sem villant az a gondolat, hogy a fiú nagy félenksége mögött rejtőzik valami; és mi csodálkozni-való sincs ezen. A gyermekeket mi mindig gyermekeknek hisszük, mint a minők valósággal. Ez pedig rendszerint azért van így, mivel a hogy magunk előtt látjuk őket, a hogy együtt vagyunk velök, nem emlékezünk már arra, hogy az ő korukban mekkora fokú volt bennünk az értelem s az érzelmesség. Ha mindig eszünkbe volna, szinte mindannyian emlékeznénk például arra, hogy gyermekkorunkban olyan beszélgetések folytak jelenletünkben, a melyeket mi ma gyermekek jelenlétekor el nem ismételnénk; pedig az akkori beszélgetők szilárdan meg voltak győződve arról, hogy nem értjük őket; holott ép annyira megértettük beszélgetésüket, akár ők maguk, csak az arczunkkal mutattuk, hogy nem. A gyermekek értelmisége majd mindig fürgébb, mint a szülők vagy a nevelők szeme, avagy bárki olyané, a kinek oka volna reá, hogy valami dologban bizonyos ideig tudatlanságban tartsa őket; az óvintézkedések majd mindig elkésnek; és azonközben, hogy a gyermekek értelme megnyílik, s hogy a nagyok

gyanítani kezdik, hogy megértik őket, minden gyermek többé-kevésbé képmutató és képmutatása annál finomabb s mélyrehatóbb, mennél gyakrabban csalódott a kíváncsisága.

Ugyanígy van ez az érzelemmel is.

De egy tizennégy éves fiú! Akárki mondta volna Irisnek, arra az ő üde és csengő kaczagására fakadt volna, a melynek hallatára nyitva felelte száját az ő kis rab-szolgája.

XIV.

Riconovaldo, a kit nem csak boszantott, hanem sértett már Candida növekvő közömbössége, egyre emésztette magát, arról ábrándozott folyton, mivel törhetné meg a leányt; ha máskép nem, ingerelni is kész volt, megutáltatni magát vele szemtől-szembe; csak azért, hogy a leány ne viselkedjék ezután úgy, mintha észre sem venné. Mert jól mondja Leopardi, hogy a férfi elviseli a gyűlöletet, sőt néha dicsekszik is vele; de a nemtörődömségnek pusztajelére vagy gyanújára kevesekben van akkora erő, hogy mozdulatlanul állják a közömbösséget és hogy bármi módon megszabadulni ne igyekezzenek tőle, ha kell, akár hitványságok elkövetése árán is. És mindenkinél inkább igazolnia kellett e mondást Riconovaldónak, a ki, bár természetellenes módon, gyanúba fogott mindenkit, hogy gyöngé fejű és üres lelkű valakinek nézik, büszke tudatában volt szépségének; és im, még csak ügyet sem vetnek itt reá.

Mikor látta, hogy szónoki kísérlete is balul sikerült, meggyőződött róla, hogy Iris igazat mondott Candidáról; hogy a leány a szerénység és alázatosság látszata mögött kevélységet és nagyigényüséget rejteget; a mi igen gyakori eset azokban, a kiknek legkevésbé van hozzá joguk s a kik legkevésbé mutatják. Arra gondolt azért, hogy mással próbálkozik, és most már ő is a közömböst kezdte játszani; ám Candida egyre hidegebb lett; és a fiatalembernek erőfeszítésébe került a játékot folytatnia. Végre komolyan megharagudott és mind kiméletlenebb lett; csipkedni kezdte a leányt olyanformán, hogy nővérel beszélgetés közben mindenféle gyermekesen rosszindulatú czélzást ejtett el. Egyszer a következő kifakadásra ragadtatta el magát: Can-

dida jelen volt és Iris valami özvegyasszony ismerőséről azt tudakolta bátyjától, hogy miért nem megy férjhez újra?

— Még hogy az a papirospépből gyúrt teremtés menjen férjhez másodszor? — felelte összeszorított foggal Riconovaldo. — Hiszen az észre sem veszi, hogy nincsen férje; azok közé a nők közé tartozik, a kik a természet törvényein kívül élnek; sőt, hogy szabatosan beszéljek, nem is nő az ilyen. Hogy a nő nevet megérdemelje valaki, nem elég ahhoz, ha az alakja, a külseje olyan, mint a nőké; a nő lelkének, a nő érzéseinek, a nő törekvéseinek kell benne lakozniok és az a nő, a kiben mindez nincsen meg, nem nő, mint a hogy nem nők a bábúk, a múmiák, a szobrok és azok a teljesen kész ruhák, melyek a szövetkereskedők boltjaiban a fogasokon függenek.

Candida azonban csak állta ezt is; egy mozdulattal el nem árulta neheztelését, egy jellel nem türelmetlenségét; közömbös volt és részvétlen, mint a kődarab; úgyannyra, hogy Iris, a kit szintén boszantott a leány viselkedése, néha a maga tűszúrásaival toldotta meg öcscséit, és Iris félelmetes szövetségesnek bizonyult. Riconovaldo, a kit anynyira ingerelt a dolog, hogy le tudta volna harapni az ujját s a ki egyre makacsabbul ragaszkodott szándékához, még egy kísérlettel próbálkozott. Fokként gyöngédebb lett, mintha megbánta volna, vagy hogy talán valóban meg is bánta Candida iránt való udvariatlan s rosszindulatú viselkedését, és udvarolni kezdett neki a maga módján, kedvesen és finoman; eleinte csak távolról, félénken; majd nyíltan, melegen és szelíden; olykor szinte könyörgően. De kedveskedésére Candida ép oly kevéssé vetett ügyet, mint előbb a rosszindulatára.

Riconovaldo, a ki most már kétségbeesve mondott le a siker reményéről, a kit elevenében, a magaszeretetében sebeztek meg, dühében úgy akart boszút állani, hogy tréfásra fordította a dolgot; folytatta az udvarlást, de úgy, a hogyan egy hetven éves aggleánynak csapja a szelet az ember, a mikor barátait akarja mulattatni; bizonyos meghajlásokkal, bizonyos hanglejtéssel, bizonyos émelyítően édes és torz mozdulatokkal, a melyek csatos czipőhöz és hajporos parókához illettek volna. Együttal sutba vetette Tommaseo illemszabályait is, a mik meghagyják, hogy leá-

nyok jelenlétében nem való hanyagul mozdulni, sem előkelő álmosággal nyújtózkodni, sem annyira odahajolni valakizhez, hogy a lehellet megérezzék, stb. Candida azonban mindannyiszor hátra húzódott vagy elfordította fejét és vállát, vagy pedig fölkelt és kiment.

Egyszer egy csokorra való fonnyadt, szagjahagyott virágot nyújtott át Riconovaldo a leánynak; ezúttal ránczba vonta szemöldökét Candida és elpirult; de azonnal fölülkerekedett magán, és a sarokba dobta a csokrot; sem fitymálás, sem megvetés nem volt a mozdulatában.

Igy múltak a napok és Riconovaldo egyre megátalkodottabb lett, bár olykor-olykor, ha a szenvedély elnémult benne, belátta, hogy nincsen igaza és hogy viselkedése gyerekes és hitvány. Ilyenkor olyan részvét fogta el a szegény leány iránt, hogy szinte utána tudott volna futni, hogy bocsánatot kérjen tőle; de a mint a legelső találkozásakor olyan ridegnek és olyan makacsnak látta megint, vége volt a megbánásnak: epéje jobban fölkavarodott, mint valaha.

Néha, hogy Candida rovására felüdjön kissé, elejtett szavakkal és mosolyokkal azt a hitet keltette a leányban, hogy elutazni készül.

Iris ezenközben folytatta a játékot Furióval nap-nap után, mint azon az emlékezetes sétájokon. Bizonyos meghittség fejlődött közöttük; Furio kissé elfogulatlanabb lett; boldog volt; Iris úgy rendelkezett vele, mint valami kis apróddal, száz apró házi dolgot végeztetett vele, egész nap készenlétben tartotta a maga rendelkezésére.

— Furio! — kiáltotta, és azonnal fölhangzott az élénk és remegő hangú:

— Tessék! — és rohanó lépések hallatszottak s Furio ott is termett már előtte lelkendezve és kihevülve.

Mennél több időt töltött vele, annál különösebbnek ítélte a fiút Iris, mert bizonyos hirtelen színe- és kedveváltozásait meg nem tudta érteni; mulatott rajtok; látta, hogy Furio alapjában véve jó és kedves fiú s jóakarattal volt hozzája, kedvelte. Ám, hogy a nő azzal az arczával, azzal a szemével, ingerlő ruhájával, hanyagul szabados modorával olyan közel volt mindig a fiúhoz, künn a szabadban, veszedelmet jelentett.

XV.

A nyaraló homlokfalán hosszú, keskeny terrasse futott végig az első emeleten, erre nyitak Furio szobájának ablakai; balkéz felől Iris szobájának ablakai szolgáltak a terrassera; jobbkez felől, középütt, az apáéi. Iris utolsó ablaka előtt négy vagy öt nagy virágos váza állt a sarokban s a vasrácsos korlátot jó darabon eltakarták a kertben elültetett szőlőfolyondár legfelső hajtásai. Egészen betakarta azt a zugot a lomb, soha fényugár be nem hatolt oda; az ember úgy elbújhatott benne, hogy sem a kert felől, sem az ablakok felől nem láthatta senki.

Furio egyszer este akkor tért aluvóra, mikor a többiek még alul beszélgettek; két óra hosszant alhatott, akkor fölébresztette a melegség, félig fölöltözve az ablakhoz ment, hogy egy kis éjjeli friss levegőt szívjon. Az éjjel olyan derűs és világos volt, hogy azt hihette volna az ember, nappal van. A kert fái a holdfényben tisztán látszottak, minden levél megismerszett rajtok, még a legtávolabbik is, akár a napfényben. Furio szívét az égbolt fényes békességének láttára édes mélabú öntötte el; sokáig nézte a kertet, a távoli ösvényeket, az elszórt házakat, a dombokat; azután keresztbe rakta az ablakpárkányon karját, reáhajtotta fejét; így volt jó ideig.

Mikor fölrezzent, úgy rémlett neki, mintha nagyon késő volna már s mindenki aludnék a házban. Mintha titokzatos kéz tolná, átvette magát ekkor az ablak mellvédjén és szinte öntudatlanul megindult a terrasseon. Egyszerre csak észrevette, hogy Iris szobája ablaka alatt jár, és borzongás futott végig testén; félt. Az ablakok tárva voltak, a szoba sötét; Furio azt gondolta, hogy Iris alszik már, hallani vélte lélekezését, érezte, hogyan száll fejébe a forróság, vissza akart fordulni . . . De nem volt hozzá bátorsága: zajt okozhatott és fölébreszthette volna vele az alvót; a virágos zug előtt volt, leült és elrejtőzött benne. Ebben a pillanatban zavaros hangok csengését hallotta alulról, az ebédlőterem felől. Elhült bele a vére. Még nem feküdtek le oda alatt, akkor hát most készülnek reá, jó éjt kívánnak egymásnak; mit tegyen? visszabújjék ágyába? észrevétesse magát? Nem, az lehetetlen; itt marad, csitt. A szíve han-

gosan vert. Egy perczel utóbb könnyű léptek közeledését hallotta a lépcsőn, két vagy három ajtó nyílt meg, csukódott be egymásután, mind közelebb; most világosság gyúl; az utolsó ajtó megnyílik, Iris a szobájában van, a kis asztalra teszi a gyertyatartót s az ablak felé indul. Furio visszafojtja lélekzetét, szívére szorítja kezét attól való féltében, hogy sógornője meghallja dobogását; Iris előtte van, fölötte van; ha kinyújtja karját, megérintheti, érzi az illatát, zavarosan látja ruhája fehérségét.

— Az Isten irgalmaért, távozz! — mondja magában a szegény fiú.

Iris fölemelkedik az ablak mellől, dudorászik, elhallgat, megint jár-kei a szobában, az ablak felé közeledik, visszamegy a szoba belsejébe, néhány érthetetlen szót dünyög...

Ezenközben szellő kelt, a mely gyönyörűséges kerti illattal áraszt el mindent. A szőlőlevelek s a virágok megsuhognak, mintha fölindulva, gyöngéden, könnyögően összesusognának s azt mondanák:

— Iris, Iris, Iris.

És az egész környék alszik és a hold ragyog.

Furio egy ideig mozdulatlan volt, könyöke térdén nyugodott s fejét kezére támasztotta. Azután lassan-lassan engedett a lába, a feje oldalt konyúlt, hanyatt terült a földön és elaludt.

— Óh micsoda fej, micsoda fej ez az enyém! Már megint elfeledtem becsukni az ablakot! — mondta Iris, azzal leszállt ágyáról és az ablaknak indult.

— Milyen édes virágillat! — gondolta s szitta az üde levegőt és az ablakpárkánynak támaszkodott. Egyszerre hátra szökött s halkán elsikoltotta magát:

— Nagy Isten! mi az?

Az ablak felé tart ismét, hallgatózik: lélezkzik valaki! A félelem bátorsága fogja el, elszántan kihajlik az ablakon és széttékint:

— Kit látok! Furio! Elájult.

Sebtében magára kapkodja ruháit, futva siet ki, lábujjhegyen megy a terrasse sarkáig és lehajlik, hogy megtekintse a fiút. Övén túl fölfelé a fiú egész alakját megvilágította a hold; a haja rendetlen volt, szája félig nyitva s arca még nedves a könnyeitől.

— Alszik, — mondta Iris, miután figyelmesen megnézte; — úgy látszik, sírt... Letörülöm könyjeit, attól fölébred majd.

Lassan, óvatosan előrenyúlt karjával, hogy elvegye a zsebkendőt, melyet a fiú félkézzel a melléhez szorított erősen, olyan mozdulattal, mint a mikor szívéhez szorit az ember valamit. Iris elvette a zsebkendőt, megnézte. Mi ez! hiszen az ő zsebkendője, a melyről azt hitte, hogy elveszett! Elgondolkozott kicsit, azután fölkiáltott:

— De lehetséges?

Néhány perczig mozdulatlanul nézte Furiót, a ki egyre aludt, azután visszament lassan szobájába, kihajlott az ablakba, lehullajtotta zsebkendőjét és bezárta a táblákat.

Furio fölébredt, körülnézett és megint úgy rémlett neki, mintha a szellő himbálta szőlőlevelek és virágok azt susognák fülébe:

— Iris, Iris, Iris.

XVI.

Bármely nővel, a kiben csipetnyi józan ész lakozik, mindent megértetett volna az éjjeli jelenet, de még ha csupán gyanút ébreszt is vala benne, arra ösztönözte volna akkor is, hogy megváltoztassa a fiúval való viselkedését. Ám Iris oly léha teremtés volt, hogy a kíváncsiság azonnal legyőzte benne az óvatosságot s a józanságot. Még a hiú tetszés érzését sem tudta elfojtani, mert oly eleve-nen buzgott föl szívében, hogy ideje sem jutott tőle megítélni, minő bűnös és veszedelmes ez az érzés. Nem mintha komolyra foghatta volna Furio szerelmét; de a nőt megragadta az, ha akárki szereti is; annál természetesebb, hogy megragadta Irist, a ki olyan igen szeszélyes és hiú teremtés volt. Azután meg mulattatta a dolog: hogy kezét nyújtja neki és a fiú elvörösödik; hogy karját karjába ölti és a fiú megrázkódik; hogy azt mondja neki: kedves! és a fiú szeme fölragyog; hogy kezeügyében egy fiú, a ki egy szempillantására azt teszi, a mit akar, — bájos valami volt ez. A lelkiismerete megbékítésére pedig száz mentsége volt; nem helyes-e az, hogy egy kicsit szereti és hogy meg is mutatja ezt a szegény elhanyagolt, elkeserített és mégis oly jó,

gyöngéd és szeretetre sóvár gyermeknek? Ne lett volna hozzá jóindulattal és ne bánt volna véle szeretettel attól féltében, hogy rossz származhatik a dologból; de nem kötelessége volt-e kételkedni abban, hogy árthat véle a fiúnak; lelkiismerete szerint nem tett egyebet, mint hogy ki is fejezte a vigasztaló szájalom érzését; mint hogy feddhetetlen anyai érzelemmel volt a gyermekhez; azt neki nem kellett tudnia, mit érezhet iránta a szegény fiú; mi kifogásolni való van hát a dologban? Most már fölérte észszel Furio sajátságos félénkségét, összezavarodásait, remegéseit, elpirulásait.

— No, már ez mégis újság! — mondotta magában reggel, a hogy lefelé ment a lépcsőn, — egy tizennégy éves gyerek!... a sógorom! — és elnevette magát.

XVII.

Candida aznap reggel alig, hogy fölkelt, sietve megkereste Furiót, az ebédlő egyik sarkába vezette, úgy mondta a fülébe:

— Mit míveltél tegnap a terrasse-on, a virágos sarkokban?

Furio megrázkodott és elpirult.

— Furio! — kiáltott föl Candida gyöngéd hangon, — ne menj oda többé.

Furio ránézett és tette, mintha nagyon csodálkoznék.

— Ne menj oda többé, Furio, — ismételte Candida halkabban: — itt ígérd meg nekem, a testvérednek, a ki szeretlek, itt ígérd meg szemtől-szembe, hogy nem mégysz oda többé...

— De hova ne menjek? — kérdezte Furio s lehorgasztá fejét.

— Oh! hiszen értesz engem, tudod, mit akarok mondani, ne nézz hát így reám, Furio; tedd, a mit mondok; nem tudom jobban megmagyarázni... de hiszen értesz engem, szeretsz engem; ne légy oly sokat Iris-szel, ne menj többé vele sétálni, maradj itt velem, érted...

— Hallgass! — kiáltott föl hirtelen a fiú.

Iris nyitott be ebben a pillanatban s átható és kutató pillantást vetett Furióra; ez még egészen zavart volt nénje szavaitól s viszonzotta a tekintetet, hogy kikémlelje, vajjon

az éjjel nem vett-e semmit észre? Egy ideig farkasszemet néztek így, a míg nem Candidát cserbenhagyta türelme, hogy látta, sógornőjének milyen gyöngye az ítélete és hal-kan, szemrehányó hangon kiáltott föl:

— De Iris!

A folytatáshoz azonban hirtelen elfogyott a bátorsága és kisietett a szobából.

Iris oda sem ügyelve a leányra, a fiú felé indult lassan, vállára tette kezét, hátrtolta kissé a fejét és merően a szemébe nézett.

Furio, mintha megbüvölték volna, le nem vette szemét a nőről, csak válláról tolt le lassan-lassan azt a két perzelő kezét, a mely égette, és arcát eltakarta karjával.

Az a mozdulat, a tekintete, az elpirulása olyan természetű volt, hogy kétséget nem hagyhatott és először esett meg, de utolsó ízben is, hogy Iris józanul cselekedett: még idején visszavonta kezét, a melyet már-már részvevő simogatásra nyújtott ki, azzal kiment lassan, meg sem fordult közben.

XVIII.

Délben Furio a kertben ült egy fa árnyékában; még csupa megindultság volt a reggeli jelenet óta. Forrón süített a nap és csöndes volt minden. Sem tücsök cirpegése, sem madár dala, sem pillangó röpködése, sem hang, sem mozdulat a közelben vagy távol; úgy tetszett, mintha a természet aludnék. És ekkor phantastikus élettél elevenedik meg minden, akár éjjeli időben. Határozatlan hangok hallatszanak, mint messziről hangzó hosszú kiáltások; lehellések, suhogások, susogások, hol nagyon messziről, hol henn a fülben, itt, amott, az ember nem tudja, merre, mindenfelé! Mintha volna valaki vagy valami a levegőben, a mi hullámzik és a mi lobog, a mi közeledik, a mi távolodik, a mi visszatér, a mi sürol bennünket s elvész. Egy-egy pillanatra rovarzümmögés hallatszik közvetlen közelben; el-suhan és csupa csend minden. Valami megrebben, valami felénk szállong: egy falevél hullott le. Gyik bújik elő, megáll, hogy azt hinné az ember, hallgatózik, majd mintha megrémült volna a csendtől, visszabúvik. A kertet, a mezőt

valami elmondhatatlan ünnepélyesség és szomorúság üli meg, akár egy magányos tengert; és a fej lecsuklik, mintha lenyomná, a félig húnyt szem a homályos völgyeken és a sötét zugokban tévedezik, melyeket a bágyadt képzelet a fűszálak és a föld rögei között jelenít meg. Csak Furio volt ébren ebben az órában. A vén állami tisztviselő szobájában szunyókált, hanyatt az ágyán, homloka csupa verejték volt, orrán jártak-keltek a legyek; a néni levetett harisnyával szintén szundikált a karosszékben, merev tartással, peczkes derékka, karba tett kézzel, mint egy bálvány és megvetően lebiggyedő ajakkal.

Furio két óránál régebb ideje nem látta Irist és nem tudta, merre van. Főlkelt ültéből és csavarogni indult a kertben. Hatalmas kert volt s olyan sűrűn nőttek benne a fák, akár egy kis erdőben. Furio messzire elnézett a fák törzse között, ha nem fehérlik-e valamerre női ruha, a mikor szeme néhány rózsaszirmra tévedt, melyek a fűvön voltak elszórva. Nem messzire odább ismét rózsaszirmok heverték s nyomukon, a meddig a szem ellátott, hosszú rózsaszín sáv húzódott a zöld fűben. Furio megindult a nyomon, kis ideig előre ment egyenesen, majd jobbra fordult, balra fordult, elkanyargott, vissza-visszatért, szinte végére jutott már a kertnek; egyszerre eltűntek előle a rózsaszirmok, körülnézett és a meglepődés kiáltása tört ki belőle. Egy fa tövében végignyúlva Iris feküdt; aludt.

Nem aludt, csak színlelte az alvást.

Furio megállt hét vagy nyolcz lépésnyire innen s nyitva felelt szájjal bámulta. Fehér ruha volt Irisen és körülötte sötétzöld minden; úgy vált el alakja az alaptól, mint a hattyú teste a tó füves partjától. Mint az ágyon, úgy feküdt, mezitelen félkarját feje alá hajtotta, a másik ki-nyujtva nyugodott oldalán és egyik lába föl volt takarva. Arcza Furio felé fordult és lehajlott alsó ajka mögül elő-tetszetek egyforma, fehér kis fogai. A hajfonatok meglazult tömege mintha felbomlani készülne, hogy aranyáradatban ömöljön szét. Rövideket lélekzett; szeme félig nyitva volt s merő nézésű, mint olyik alvó emberé, az orczái élénk rózsaszínűek.

Furio tágra nyílt szemmel nézte, keze feléje nyúlt csodálatában. Soha nem látott addig alvó szép nőt és elő-

szőr tapasztalta, mennyire szembetünövé és lágygyá teszi az álom a női idomok báját s megbámulta a szép, mozdulatlan arcznak gyermekies kifejezését. Szíve remegett, szikra futott végig minden idegén és mintha felhő bocsátkozott volna le szeme és Iris közé.

— Imhol hát, — suttogta remegő ajakkal és nedves szemmel, — imhol hát Iris, az én jószágos Irisem, a ki szeretet, a ki pártomat fogja és mindig velem van és a kinek annyi boldog órát köszönöm; a ki sajnál és megbocsát nekem... én így, a hogy vagyok, arra sem méltón, hogy közelében állhassak, ő meg olyan szépségesen... Imhol... Iris, alszol, öröködöm reád, olyan szép vagy, angyalom vagy, annyira szeretlek, hogy nem tudom, mit meg nem tennék érted; boldog vagyok; megcsókolnám lábod nyomán a földet, drága Iris.

Hirtelen kirántotta a zsebkendőt és megcsókolta mohón tizszer, tizenkétszer.

— Aludj csak, föl ne ébredj, Iris; öröködöm én rád, örökké itt állnék, hogy őrizzelek.

Egy közeli rózsatőhöz futott, nagy sebtében letépett róla egy csomó rózsát és az alvó nő lába elé szórta őket.

— Elborítlak virággal, rózsák között aludj te, a ki oly szép vagy.

Az alvó lába elé térdelt és megcsókolta kétszer, háromszor ruhája szélét, úgy suttogta:

— Édes Iris! én szépséges, jószágos Irisem!

Iris megmozdult: Furio fölugrott és lángba-tűzbe borult egyszeriben. A nő tetette, mintha egyre aludnék még; de mozdulása közben kibontakozott volt köpenyéből, a mely részint alája volt terítve, részint eltakarta keblét. Furio meghátrált erre a látványra, szeme merő nézéssel szegeződött a nőnek; kezével homlokához kapott, fejének egy lendületével hátra vetette haját, azzal futva eredt neki a mezőnek. Rohant, mintha kergetnék, úgy tetszett, mintha rugalmassá válnék a föld, hogy fokozza sebességét, csak úgy tűnt alóla az út; egy vizesárokhoz ért, belebukott, megfürdött benne, kivergődött belőle és rohant megint tükön-bokron keresztül, mintha a szél vinné; dombnak fut, megcsúszik, talpra áll, megkapaszkodik a cserjékben, fölér

a dombtetőre, onnan le a halom tulsó felére, nagyokat szökve, nyomában a guruló kövek, belegázolva növényekbe és ekebarázdákba, kiáltozással verve föl a csendes völgyet:

— Előre! — Ott! — Így! — Bátorság!

A mig végre elnyúlik a földön, kimerülten terül hanyatt, szeme az eget nézi, zavaros agya phantastikus mámorban úszik, mintha örvény fenekére merült volna alá.

DE AMICIS *után, olaszból*

ELEK ARTHUR.

HAZÁM.

Hazám, nyomorgatott hazám,
Édesem vagy, nem mostohám;
Aggódok, szánlak, féltelek,
Azzal fekszem, azzal kelek,
Bár hangosan nem zajgok érted,
Szivem dobogását megérted.

Sohsem valék, jól tudhatod,
Egetverő hős dalnokod;
Szerelmed hajt, emészt, ragad,
De a szó torkomon akad,
Midőn vásári zaj tiporja
Neved dicsőségét a porba.

Dal helyett csak imádkozom,
Néma érzéssel áldozom;
Félek, a szó kimondva ránk,
Az égbe nem hat már imánk
S hibáinkat újra, meg újra
Türni már az Isten is únja.

LÉVAY JÓZSEF.

BÚCSÚ.

Felhők jönnek, felhők szállnak,
 Láthatárom elborúl,
 És lelkemben a viszálynak
 Újra átkos kínja dúl.
 Büszke daczczal, ifju hévvel
 Sorsom elé nézhetek?
 Még talán nem veszítém el
 A reményt s önérzetet?

Megviselt az élet harcza,
 Nem ijeszt a zivatar;
 De azért, hajh! biztos partra
 Sajkám nem jut egyhamar.
 Érzem, érzem, nemsokára
 El kell válnunk, édesem:
 Kezedet hát utoljára
 Hadd szorítsa még kezem.

Egy szives istenhozzádot
 Tőlem nem sajnálsz talán:
 Szemed százszor legyen áldott,
 Mely utolszor néze rám.
 Csak a te derüs emléked
 Ki ne hamvadjon soha!
 Fásult lelkem újra éled
 S nem lesz sorsom mostoha:

PUSKIN után, oroszból

GYŐRI KÁROLY.

AZ EMBERISÉG ÚTJA.*)

Az emberi szellem fejlődésének története nem más, mint küzdelem. Az emberiség gazdasági, hitbeli, művészeti és jogi küzdelmei fölérnek Menes egyiptomi királytól egészen a mukdeni csatáig terjedő véres küzdelmekkel. Herakleitos, a mély értelmű ephesusi bölcselő azt tartja, hogy a szellemi fejlődés terén is «küzds az élet», de van hite és reménye is az emberiség haladásában. Négy évezrednek irodalmi emlékei tehát az emberiség fejlődési történetét jelentik. Ennek megírására vállalkozott Alberti.

Három nagy könyvben öleli föl rengeteg anyagát. Az elsőben «a régi kelet», a másodikban «a hit és az életöröm» s a harmadikban «a nemzetállam és világvallás» művelődését rajzolja eredeti felfogással és épen oly mélyreható, mint biztosan tájékoztató irodalmi ismerettel.

Az első könyv czime: *A régi kelet*. Ide sorozza Egyiptomot, Indiát, Babyloniát, Persiát és Kinát.

Egyiptom nem ugyan testi, de szellemi tekintetben «az emberiség bölesője». A művelődés legrégeb nyomaival, a meny nyire a hieroglypháknak hihetünk, s főleg rendezett állami életviszonyokkal ott találkozunk. Technikai, politikai és vallási tekintetben Lippert művelődéstörténetének adatai szerint körülbelül kétezer ötszáz évre mehetünk vissza Krisztus előtt. A Nilus áradásai miatt szükségessé vált vízműépítmények, az égnek meredő pyramisok és obeliszek s a sziklaüregék sirjaiban található festmények az egyiptomi műveltségnek örökbecsű alkotásai. Közelebbről hazája Egyiptom a vallásnak, a melynek naprendszerében s a túlvilágról alkotott magasztos felfogásában legelő-

---

*) Alberti K. *Der Weg der Menschheit. I. Band.* Berlin (Deutsches Verlagshaus) 1906. 648 lap. Ára 10 márka.

ször tünik föl az a fenséges gondolat, hogy a dolgok rendje, veleje s az isteninek lényege a soha meg nem szűnő cselekvőség. A felséges erkölcsi gondolatokban gazdag *Halottak könyvében* igen szép részletek vannak, a melyek közül különösen kiválik mély vallásos tartalmánál fogva a naphoz írt hymnus s a szépirodalom kezdeteként a *Rhapsziwit kincse*, a világ legrégibb anekdotája.

Az egyptomi culturköről függetlenül egészen más nemű, de ugyancsak tartalomban és alakban gazdag politikai és vallásos szellemi élet fejlődött ki Indiában. A régi Indiának (Kr. e. 3000 év) nincsen európai (már tudniillik a hellenektől átvett) értelemben vett történetírása keletindiai irott emlékek Dsussen alapos magyarázatai szerint inkább bölceleti és költői természetűek. Azért vesztegették meg Nietzsche-t is annyira, s a *szöke bestiák* faját és képét is tőlök vette át. Legmáradandóbb értékű irott emlékek a *Rigveda*, a melynek naiv gyermeki hitvilága és henotheista istenképzete Spencer és Dubois-Reymond agnosticizmusára emlékezteti az olvasót. Egyik leghíresebb része a *teremtés titkáról* s az *új erkölcsi élet értékéről* szól, míg Manu törvénye mintaképe az indiai ájrák állami szervezetének. Egyik legtanulságosabb darabja a papok és a harcosok közötti küzdelmet föltevő *Upanishadák*, a melyeknek magvas mondatai a *Niebelungok énekének* mondakörére emlékeztetnek. Az erőnek bölcelete hatja át ennek összes vonásait. — De különös figyelmet szentel a szerző Buddha egyéniségének s a bramánokkal, valamint a nép kinzóiival való küzdelmeinek. Meggyőzően vázolja s Buddha mondásaival bőven illusztrálja annak fenségesen tiszta s inkább negatív, mint pozitív jellegű erényekben igen gazdag érzület-ethikáját. Az élet a küzdelmek szakadatlan láncolata, a melynek összekötő kapcsa a tettekben gazdag szeretet. Bö idézeteit Hurdy és Neumann német fordításában közli a szerző, míg életrajzának, egy mintaszerű élet- és jellemképnek megfestésében Oldenberg nagy hírű művét követi.

Az ősidők harmadik nagy culturköre az Euphrates és Tigris kettős folyamú országban, a Középtenger és a persa öböl között elterülő Babyloniában keresendő. Helmholtz, Bezold, Chamberlain és Winckler műveinek gazdag felhasználásával behatóan ismerteti a babyloniaiak technikáját, hadviselését, erős jogérzékét, államalkotását és vallásos culturáját. Fénypontja a 2250. Kr. e. élt Hammurabi nevéhez fűződik, a kiről méltán mondja, hogy a

semita fajnak egyik leggeniálisabb és leghatalmasabb alakja, a kinek «Babylonia jog- és katonáállama a maga nagyságát köszönheti». Tudományos és technikai tekintetben páratlanul áll az ő culturájok az ó-kori népek történetében s ujabban kiásott cserepes tábláik szövege indította meg Delitzsch óta a *Babel und Bibel* ismeretes mozgalmát. Különösen a teremtésnek és az özönvíznek kibetűzött s az ó-szövetségre emlékeztető története plastikai tekintetben méltán helyezhető a biblia mellé. Irodalmi, költészeti és drámai tekintetben azonban a babyloniaiak eposza mögötte áll a biblia hasontárgyu elbeszéléseinek, úgy hogy «a zsidók lopásáról» — mint Delitzsch állítja — itt korántsem lehet szó. A két szövegnek összehasonlítása minden ponton megczáfolja szerzőnk szerint is Delitzsch merész állítását a zsidó culturának Babyloniától való függéséről. Végül Winckler nyomán és szövegében ismerteti Hammurabi törvénykönyvét, főleg annak felségesen tiszta családjogát. A való élet iránti erős érzéssel alkotta meg Hammurabi, az az a jognak királya a positiv jogot, a melynek egységes polgári és büntetőjogi rendszere szentesíti azt a tételt, hogy *justitia fundamentum regnorum*. A világnak legrégebbi írott törvénykönyve ez, a melynek szövegét három darabban 1901. és 1902-ben fedezték föl s szöszzerinti német fordításban Winckler tette közzé. A vallással összeszővött jog forrása ősrégi szemita felfogás szerint a nap, a mint Hammurabi is a törvényeket a napisten kezéből vette át. A törvényhozáshoz és annak érvényéhez való jogát a japán Mikádóhoz hasonlóan közvetlenül a naptól vette, s a zsidóknál maig is a rabbinus pap és bíró egy személyben. Férfiasan észszerű világfelfogás s erős akarat hatja át annak összes vonásait. Két jellemző sajátsága van e törvénykönyvnek, nevezetesen büntetőjogi részének erős szigora és családjogának nagy humanismusa. Különösen védi a nőket és a gyermekeket az önkénnyel szemben. A nőnek hozománya, polgári létjogosultsága, életmódja és női méltósága rendkívül humánus és liberalis alakban van feltüntetve s rettenetes átkot szór arra, ki «tiszta és bölcs művét megbolygatni merészelné.»

Nietzsche művére emlékeztetőleg *Mit mondott hát Zarathustra* czim alatt ismerteti továbbá Persia culturrendszerét. Zarathustra egyike azon kevés ó-kori nagy újítóknak, ki a *Zend-Avestában* irodalmi hagyatékkal ajándékozta meg az emberiséget. Az Ormuzd és Ahrimanteremtő és ördög dualista kép-

zete az ő alkotása. A dæmonok hite jellemzi az ő tanrendszerét s Belzebub és Mephistopheles nem más, mint a megtestesült Ahriman. A feltámadásban vetett hite s a munka önzetlen szeretete maig is kedves olvasmánygyűjteményé.

Végül az első könyvnek *A sárga faj* című szakaszában ismerteti a kínaiak culturvilágát, a melynek négyes főbb alapja a házasság, a földművelés, az írás és a selyemtenyésztés; ezek mellett a vízműépítészetre s főleg a csatornázásra is nagy gondot fordítottak. Mint békés, türelmes és munkás nép az egyéni jólétet a munka szeretetében s a családi életben kereste. A ház, a család a kínai ember lelke s a kegyelet az ő keleti világnézetének a lényege, — már tudniillik a kegyelet az ősök a szellők és a gyermekek iránt. S közelebről vallásos rendszeröket tekintve az indiai árják hadi cultusával, a babyloniak despota szellemével s az egyiptomiak papi bölcseségével szemben a kínaiak vallása igazi parasztvallás, az ősök tiszteletében összpontosuló shintoismus. Vallásuk a proletariátus megtestesülése lévén, a kínaiak maig is gyűlölik a hellén-germán nyíltságot és őszinteséget, undorral fordulnak az ujításoktól s az egész európai culturában, a nyugati rendszer technikájában csakis szemfényvesztést látnak. A Kínától később kölcsönzött japán polgárosulás természetesen itt még nem jöhet tekintetbe. A kínai faj valódi megtestesülése Confucius, ki minden metaphysikai speculatiótól menten kizárólag a jól rendezett állami szervezetre, a családi élet bensőségére s az urbánus érintkezés módjaira fektette a fősúlyt. Lényének mását az ő mondásai alkotják, a melyeknek jellemző sajátysága abban fejezhető ki, hogy az égnek útja az őszinteség s az ember feladata az őszinteségre való törekvés. Egyenesség és őszinteség minden jónak az alapja. Természet szerint közel állanak az emberek egymáshoz, a cultura ellenben elidegeníti őket. Csak a legfőbb bölcsesség s a legmélyebb ostobaság sohasem változik. Ne az bántson, hogy az emberek téged nem ismernek, hanem inkább az, hogy te nem ismered őket. A műveltség és természetesség egyensúlya teszi a valódi gentleman lényegét. A nemes lélek mindent magában, a közönséges ember mindent másban keres. Tanulni gondolkozás nélkül hiábavaló, gondolkozni tanulás nélkül veszélyes. A kölcsönösség kísérje egész életünket. Az öreget a nyugalom, a barátot a hűség s az ifjút a gyöngédség díszíti. Ölni éltetés nélkül kegyetlen, sikert várni küzdés nélkül hamis, törvényt alkalmazni annak ismertetése előtt rabló s a jutalmazásban fukarkodni alávaló el-

járás. Kína classikai könyvei a politika alapjául szolgáló *Shuking*, a classikus dalkönyvet tartalmazó *Shiking* s a rokoni kegyeletet szentesítő *Hsiaoking*. Utóbbi a sárga fajnak tulajdonképi etikája, a melynek hármasszemes eszménye: a császár iránti engedelmeség, az önfeláldozó hazafiság s a szülők iránti szeretet. A kínai vallásrendszer egyik sajátos speculatív alakja Laotse «titkos bölcsesége» s a világirodalomnak egyik leghíresebb és legnehezebb könyve a *Tao te king* az erényre vezető hivatalos útjával. Ebben a kínai sociális érzéssel szemben az individualismust, sőt nemesebb értelemben vett anarchismust prédikálja. Az önmegszentelést hangoztatja az emberi életben. E gyűjteménnyel behatóbban a francia Rémusat és Julien s a német Strauss foglalkozott. A jezsuiták voltak annak első ismerői. Szemelvényeket Strauss fordításában közöl a szerző.

A második könyv czime: *Hit és életöröm*. Tudniillik a hit Izrael s az életöröm Hellász culturrendszerének jellemző sajátossága.

Izrael föllépése az emberiség szellemi fejlődésének történetében forduló pontot jelez. Ősi története s a babyloniai és egyiptomi culturától való függése máig is homályos. Wellhausen, Budde s más kiválóbb német szaktudósok Krisztust és a keresztyénséget Izrael s általában az egész emberiség világtörténeti központjának mondják. Ezt Alberti nem ismeri el. A mint Mommsen a rómaiak történetét csak a köztársasággal és nem a királysággal kezdi, úgy Izrael történetének kezdete is csak Dávid király idejére vezethető vissza. Dávid kitűnő politikai fő, a kinek bajai az asszonyok voltak. A biblia két legrégebbi darabja *Debora éneke* és *Dávid siralma Saul- és Jonathánért*, mely részletek sokkal régebbiek, mint a szerzőtől jól ismert és kritikailag jól méltányolt pentatruch. Jahve haragvó istene az egyiknek s a mély emberi érzés a másiknak tárgya. Soden fordításában közli azok szövegét.

A könyvnek legmaradandóbb és legremekebb jellemzéseihez a próféták élet- és jellemképe tartozik. A tett és az igazság emberei voltak azok minden tekintetben. Azok között is kitűnik Jezsaiás, ki fölismerte, hogy a monotheismus az egykori világ-cultura alapja s ennek az eszmének szolgálatában állott az ő egész élete. Csak egy isten van és ez Jahve, és Izrael annak valódi hirdetője. A messiási országnak nálok még politikai, sociális ize van s különösen Jezsaiás beszédei tele vannak

sociális tartalommal. E beszédek szövegét Kautzsch bibliafordításából közli. Az orthodoxia idejében fejlődött ki később a zsidóknak finomabb materiális és positiv jogi érzéke és felfogása.

Izrael történetének második része *Jahor és Elohim* címet visel. Itt mindenekelőtt ismerteti a teremtés történetének kettős előadását. Az első az emberben az istennek tudatosan megteremtett képmását s a föld urát s a másik a bűnöst látja. E két irodalmi termék «talán az emberiség legfontosabb és legbefolyásosabb okirata.» Művészi előadását, nemes egyszerűségét, gyönyörű plastikáját, költői symbolikáját, nyelvezetének csodás erejét s elbeszélésének formai szépségét és tömörségét tekintve, páratlanul áll a világirodalomban, a melylyel szemben a teremtés történetének s az özönviz legendájának párhuzamos babyloniai alakja irodalmi értékét tekintve valóságos Tohuvabohu. Olyan a hasonlóság a két előadás között, mint Bandello valamely naiv novellája és Shakespeare mesteri drámái között. «A bibliai elbeszélések hallhatatlansága azok mikéntjében, az előadás művészi formájában van, mely a bibliát, mint irodalmi műreket is a könyvek könyvének minősíti. Legyen a biblia a kijelentésből való vagy sem — költői tekintetben a legnagyobb mű, a melyet az emberiség megalkotott. Általa halhatatlanságra jutott a zsidó szellem.» Remek jellemzése ez a bibliának egy művelődéstörténeti (művelt laikus) írónak a tollából.

Másik nagy alkotása Izrael szellemének a testi és lelki egyéniség érdekeit szolgáló erkölcsi törvény. A hármas szövegezésben ismeretes tízparancsolat alap gondolata a szövetség hívsége isten és a zsidó nép között. Felsőleges oldala ez a semita materialista erkölcsiségnek, a melyet ledönteni Delitzschnek sem fog sikerülni.

De maradandó alkotásai a historiák és legendák is, a melyek az ó-szövetségben határozottan irányzatosak. A nemzeti isten szolgálata s a papi befolyás növelése alkotja céljokat. Tiszteség és valódiság jellemzi a zsidó történetírást, a melynek szigorú tárgyilagossága messze fölötte áll egy Xenophon, Livius, Thiers vagy különösen a német Treitschke és Lambrecht classikai történetírása jól ismert chauvinismusának. Egy Ábrahám, Jákob és József alakjainak rajza «talán az emberiség legértékesebb okirata» s egy Izsák feláldozásának vagy Dávid- és Jonathának legendája valósággal felülmulhatatlan. Ugyanaz a szellem, keletnek szelleme hatja azokat át, mely a kis Japánt az éjszaki

moloch ellen harcra tüzelte és győzelemre vitte, — jegyzi meg szellemesen a szerző.

S végül a kétkedés fölébredésének is classikai nyoma van Izraelben. Példa rá *Jób könyve* s az érzelmes *Kohelet*. Wellhausen *Izraelita és zsidó történelem* című műve nyomán kimutatja, hogy Jób könyvében a bölc világrend érvényében való kétkedés s a szenvedés, mint a jó embernek megpróbáltatása tűnik fel. De a könyv dogmatikai tartalmánál nagyobb annak irodalmi értéke. Szerkezete és kivitele a legszebb, a mit a régi szemiták költői szelleme megalkotott. Jób panaszaiiban az emberi élet mély tragikuma magasztos lyrai formában tűnik élénk. A prologus a világirodalom legdrágább gyöngye s az isten és a sátán közötti vitatkozás — mely Miltont és Goethét is ihlette — a nyelv erejét és szépségét tekintve páratlan a maga nemében a világirodalomban. A kétkedés másik alakja a *vanitas vanitatumot* hirdető *Prédikátornak* evangeliuma, a melyet morphiomos hatása, Hamleti hangulata és mély lemondása, a biblia legsajátosabb könyvévé tesznek. Teljes ellentéte «a lét igencélését» hirdető *Énekek éneke*, a melyben az istentől fölcent Salamon, az ó-kor legnagyobb háremének ura a legtermészetesebb emberi érzést, a mindent átölelő szerelmet hirdeti. A szerelem szenvedélyének vágya szerzőnk állítása szerint, mely azonban tultzás — megfelelő aesthetikai formában kifejezve, nemes tisztaságát és bensőségét tekintve messze fölötté áll egy Sappho vagy Ovid, Musset vagy Byron s Petrarca vagy Goethe lyrájának. Távol minden tisztátalan, földi érzékiségtől a legemberibb érzést emeli a mennyeknek körébe.

Izrael hitvilágának ellentéte a hellének életöröme.

Az ó-kori népek jól nevelt és fegyelmezett dynastiáival és papi kasztjaival szemben Hellaszban csudásan és hatalmasan domborodik ki az életeleven egyéniség az életerős személyiségek lélektana. A görög világra ráillik Heine szava:

Es bleiben tot die Toten,
Und nur der Lebendige lebt!

A hellen nép nem Görögországban született. Világnézete a delphi-i oraculum és az olympiai ünnepi játékok befolyása alatt hatalmas lángelmék: a költők műve. Az élet szava a művészet s a művészetek művésze a tragédia. Alkotásának talaja pedig a város, a polis, főleg Athéne, a melynek politikája minden

izében államművészet. Csak két népnek volt classikus szónoklata s ez a görög és az angol. Pedig a szónoklat — mint Burckhardt mondja — erős egyéniségeket kíván. Az első nagy költői egyéniség Homeros, a kinek *Iliasa* és *Odysseája*, a legszebb emberiséget s a legtökéletesebb görögséget dicsóíti. A hatalmas helyzetek megteremtője, kinek szépsége, hősi küzdelme és okossága eszméit mesteri vonásokkal rajzolja meg a szerző. Az eposzt a tragédia mint a hellén városi művelődés nagy diadala követte. Aischylos *Lelánczolt Prometheuszának* nagy titáni küzdelme és Sophokles emberfeletti emberisége örök tanítómestere az emberi költészetnek. A mythos mélységeiből merítik az új szabad emberiség drága gyöngyeit. A kötelesség és a hazaszeregetet érzelmé megteremti a mai tudományos történetírást, a melynek két legkiválóbb képviselője Herodotos és Thukydides. Az utóbbinak halotti beszédje Perikles fölött «a legszebb ünnepi beszéd, a legkiválóbb politikai és irodalmi emlék, sőt a művelődéstörténet és a szónoklat páratlan műremeke a világon.» Az æsthetikai és politikai irányzattal karöltve haladott a dolgok maradandó lényegét kutató bölcelet, a melynek Jézus Krisztus előtt legideálisabb történeti élet- és jellemképe s a hellén culturélet fordulópontja Socrates, Platon és Aristoteles. Főleg Platon a maga szellembölceletével a legtökéletesebb «bölceleti és művészi egyéniség», a kinek *Symposionja* az ó-kori irodalom legszellemesebb és legragyogóbb emléke. Végül a mélységes tartalmú ismeretelmélet mellett a görög culturvilág egyik legmaradandóbb alkotása a szónoklat s annak legkiválóbb képviselője és vezéralakja Demosthenes.

A harmadik könyv czime: *Nemzetállam és világvallás*. Az előbbi Róma, utóbbi a keresztyénség nevéhez és culturájához fűződik.

Az ó kori világ legnagyobb politikai alkotásának, a római imperiumnak beláthatatlan irodalma van. Mommsen *Rómaiak története* című műve a modern culturvilág egyik legdrágább kincse. A világuralom fölépítése a nemzetállam alapjain nagy-szerű gondolat s méltó vetélytársa Hellasz gymnastikai és vallási fogalmának. Jellemző, hogy a régi rómaiak épen nem voltak geniális, hanem csak átlagos közepes emberek. Egyetlen lángelméjük, Cæsar mellett, Scipio, Pompejus vagy Augustus épen nem elsőrangú szellemek. Róma története igazolja, hogy mint nevelheti a komoly önfegyelmzés az átlagos intelligentiát

az állameszme szolgálatában. A római fegyelem valóságos diadala Dubois-Reymond találó szava szerint a hadsereg. Annál gyengébb volt Róma sociális téren. Megteremtette a nemzeti egységet, de nem a társadalmi. Önző politikája a meghódított népek és területek kiaknázása volt. Ez határozza meg politikai szónoklatát s ez változtatta meg a görög hetærával szemben a nõhöz való szabadabb viszonyát. Róma alapítása Livius, az elsõ római nagy történetíró szerint is az emberiség történetének egyik legnagyobb és legfontosabb eseménye. Világirodalmi törekvéseiben Karthago volt ellenfele, melynek fia Hannibal «a semitismus s általában az ó-kor egyik legnagyobb hadvezéri tehetsége». A régi római szellem a három pun háboruban jutott el fénypontjára, a melynek megtestesülése Cato és Scipio, az indiai árja faj két mintaszerû alakja. Így hát Hannibal- és Scipiónak Zama melletti találkozása az ókori történelem legnagyobb mozzanata, a hol két fajnak két ellentétes világnézete ütközött össze egymással. Róma egyetlen lángelméje, talán a legnagyobb a világon: Cæsar, a kiben a római szellem legkiválóbb tulajdonságai összhangban voltak egymással. A gyakorlati életnek és alkotásnak vonása, a melytõl távol állott minden ideológiai vagy fantastikus elem. Nagy szónok, író és hadvezér volt, ki azonban még késõbbi éveiben is ügyesen forgolódott az asszonyok körül. De politikai tevékenységének és hadviselõ mûvészetének éltetõ lelke a demagogia s a realista hideg észszerû számítás. Róma ethikai mozgalmának két kiváló képviselõje Carus, s a szellemes eklektikus, de felületes Cicero, mig hanyatlásának oka az erkölcstelenséggel párosult mérhetetlen fényízés, a melyet eloszlatni még Juvenalis és Horatius ostorozásainak sem sikerült. A teutoburgi ütközet Tacitus szerint is annak csak természetes folyománya.

A világvallás eszméjét a *keresztýenség* s annak dogmatikai ethikai compendiuma: a hegyi beszéd (Máté 5—7 s Luk. 6. fejj.) képviseli. Krisztus élettörténetének fõbb forrásai az evangéliumok, a melyeket szerzõnk eléggé érthetetlenül «tiszván párt-iratoknak» minõsit. A szemita Márk evangelista historikus, Máté theologus, Lukács költõ és János harczos Jézus történeti léte kétségtelen s még a talmud sem vonja kétségbe. Az evangéliumok mindegyikét a térítõ és hódító erõ jellemzi. A keresztýenség culturális ereje és hatása annak ethikai világnézetében keresendõ, mely az ó-kori világnézettel szemben teljesen átalakította

az embereknek Istenhez, az embertársaikhoz és az anyagi érzéki léthez való viszonyát. Az Istenhez való viszonynak éltető lelke a szeretet, az emberek közötti kapocs a testvériség s az anyagi-nak érzékinek felfogásában a vezérlő gondolat az embert emelő és nevelő munka, — mindeneknek veleje pedig az önzetlen isten- és emberszeretet magasztos érzelme és ethikai cselekvősége.

E világhódító és átalakító keresztyén cultura bővebb rajza különben a mű második kötetének van fentartva.

Albertinek mélységes tartalmú, szép előadású, idézetekben és irodalmi közlésekben gazdag és adataiban teljesen megbizható művelődéstörténeti műve alapján valóban érdemes, tanulságos és hálás dolog követni az emberiség szellemi fejlődését és haladását nagy és küzdelmes útján.

Sz. M.

ÉRTESÍTŐ.

*Radó Antal: Római Rhythmusok. Budapest, Franklin-Társulat
1906. 118 lap. Ára 2 korona.*

Régi időkben alig találunk példát arra, hogy magyar versköltő a külföldet látogatta volna akár egyszerű kedvtelésből, akár a végett, hogy ott a természet és művészet szép alkotásainak szemléletével izlését nemesbítse s költői ihletét új benyomásokkal serkentse. Nehéz volt a távol idegen világokkal érintkezés. Nyűgözők voltak a közviszonyok, fejletlen a közlekedés s valljuk meg, szárnyát szegte a tovarepülésnek a szegénység is. Egyet-kettőt a katonai pálya vezérelt a művelt külföldre, mint a két Kisfaludyt a «sötét olajfák illatos húsébe». Legtöbben csak a hazai bokrok éneklő madarai maradtak. Így Csokonay, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa stb. Ez a szűkebb-körű kizárólagosság, ha nem gazdagította is képzeletüket és teremtő erejüket távol világok új képeivel s benyomásaival, talán előnyére vált költészetök nemzeti eredetiségének mind tartalom, mind pedig forma tekintetében.

Mennyivel szerencsésebb e részben a mai költő nemzedék! Nyitva előtte kelet és nyugat, észak és dél. Könnyű szerrel röppülhet messze idegen vidékekre pihenni vagy tanulni, gyönyörködni vagy lelkесedni s mint szorgalmas méh, megrakodva térni haza az idegen virágokból szívott mézzel. Látogatásának kecsesgető s gyakran igénybe is vett tárgya London épen úgy, mint Páris, vagy «Helvéczia hótakart tetői», Róma és Velence épen úgy, mint Konstantinápoly vagy Kairó. Úgy látszik, e nemzedék előtt már nemcsak a közlekedés nehézségei, de a szegénység esélyei is csökkentek.

Ime Radó Antal is április felé zord-ködösnek, hideg-téliességnek és unalmasnak találja a Gellérthegy és a Duna légkörét és

így szól magához: «Keressünk egy kis napsugárt, Jerünk le délre! Keressünk egy kis virulást, Jerünk le délre! Keressünk egy kis feledést, Jerünk, jerünk le délre!» A vágyat és a szót követi a gyors elhatározás. Rómába megy s nejjével karöltve járja be az «örök város» nevezetesebb romjait és környékét. A mit ott lát, tapasztal, gondol vagy érez, nem úti rajzba s ismertető vagy tanító szemlébe, hanem *Római rhythmusok* címmel költeményekbe foglalja. A kis gyűjteményt egy elégiai hangú szonettben nejjének ajánlja, «a miért a hosszú vándorlás alatt jó pajtás volt, vidám és szerény». Ez a jó pajtáság, vidámság és szerénység, a feleségről mondván, különös, szinte furcsa okául tűnik fel előttünk annak, hogy «ez úti naplót ajándokul ezért adja» feleségének a «hálás» férj.

Ha végig lapozzuk a csinos kis gyűjteményt, el kell ismerünk abban Radó Antal gyakorlott költői tehetségét, alkotási ügyességét, hajlékony nyelvkezelését, mely a legkülönbözőbb versformákban egyforma könnyűséggel mozog. Sokat és könnyen dolgozik. Talán épen a könnyűség csábítja a sokra. Jelen kis gyűjteményében a végső lapon huszonhárom számmal vannak felsorolva «egyéb verses munkái» melyek részint eredetiek, részint fordítások. Dús aratás, ha csak a felére van is rányomva a múzsza csókja. A *Római rhythmusok* nem egyenlő színűek, nem is egyenlő értékűek. Vannak azok közt erőteljes, bevégzett, kerekded egészlet mutató költemények. Vannak olyanok, melyeket vagy a túljengés, vagy egy-egy nyers részlet kevésbé ajánl. Van egy-kettő olyan, melynek kihagyásával nem veszített volna a gyűjtemény.

Szerzőnk rajongó szeretettel csügg Rómán. Vonzódik hozzá nemcsak az «örök város» érdekes, sőt bámulatos volta miatt általában, de saját ifjúkori emlékei miatt is, melyek lelkében a vándorlása közben újra ébrednek. Már gyűjteménye homlokára tűzött jelmondat is (Byronból) jelzi ezt az előszeretetet: «Oh Rome! my country! city of the soul!» De útjában nem a mai Róma nevezetességeire fókuszál, hanem a múlté. A múlté látja figyelmét. Inkább, sőt csaknem egészen a régi «urbs» romjait és történetén mereng. S azok felett írja legjobb vagy legszínesebb költeményeit: *Titus ive, A Via Appián. A Colosseumban. A katakombákban.* De mellettök más, előtte felmerülő tárgyak és alkalmak is megkapják figyelmét s dalra ösztönzik. Rhythmusai közé beszöveget saját életkörülményeiből egyes részleteket, subjectív érzelmeket, reflexiókat, melyeket részint lyrai, részint festő, vagy más természetű költeményeiben

helyén levőknek gondol. Így a *Levél* című szonettben megtudjuk, hogy kis leányuk «girbe-görbe vonásokkal» levelet írt nekik (a levélhez méltó a vers). A *Búcsú* című meleghangú költeményben, melylyel Rómától búcsút vesz, megtudjuk, hogy az ő őse nem a honalapító Árpáddal jött e hazába; «Nyomorú fajnak átokvert utóda, Tán dédapám volt, ki beköltözött S talán tilinkót fujdogálva rőtta, Az ország utját baj s inség között». Megtudjuk, hogy ő kelet, dél és nyugot költői gyöngyeit magyar szóba önti, hogy nyugalom után vágyódik, de dolgoznia kell tovább kis családjáért stb. Ezek az egyéni vonatkozások azonban nem rínak ki az illető költemény egységes folyamából vagy hangulatából, habár nem szükségképeni alkatrészei a római utnak.

Feltűnő, hogy számos versében, néha a tárgytól is ösztönözve, néha a nélkül, elégiai búsongás fogja el. Sokszor foglalkoztatja az elmúlás gondolata. Ott, a hol egyéni érzelve vagy reflexiója nyilatkozik, többnyire ily borongó temperamentumot áru el. A rhythmusok kis úti napló, az utazás természete szerint, feltűnteti a Rómába érkezést (Poesis nihil urbe Roma vivere majus. Horatius) az ott történt változatos bolyongást és tapasztalatokat, a haza felé indulást és haza érkezést. Egyéb költeményeiben is ugyan, de különösen ez utóbbiakban igaz, meleg, megható hangon szólal meg nála a honvágy és honszeretet. Ily tartalmú szép költemények a *Búcsú*, *A határon*, *Hazafelé*, *Újra honn*. Utját, valamint nejjével karöltve kezdte, úgy akképen is végzi. Biztatja is, hogy «tele az út emlékivel, tavaszi fényt visznek ők innen el» s az majd «örömet fakaszt» nálok. De otthon már az író asztal mellett elhagyja őt ez a bizakodás, méla csüggedés fogja el «és szinte-szinte fáj, hogy visszajött». Sötét gondolatait a gyermekszobából csengő kaczagás riasztja el, az ad neki erőt, hogy munkáját újra kezdje. Ez az úti rajzot bevégző sötét vonás mintegy subjectiv visszhangja az egész utazásnak.

A nagy értékű romok közt andalogva, talán a classikus világ lehelletét akarta éreztetni a szerző az által is, hogy számos költeményét ma már nem igen használt régi versformákba öntötte: alkajusi óda, szonett, ritornell. Rég bebizonyítottuk, hogy nyelvünk mily kitűnően és mily könnyen alkalmas minden mesterséges görög vagy római versmértékre. Radó talán mutatni akarta, hogy ma sem felejtettük el; vagy jellemezni akart általa, például *Virág és Horatius* című versében. A ki, mint ő, oly sokat foglalkozott és foglalkozik idegen költők versformáival és szellemé-

vel, könnyen felejtí vagy mellőzi a magyar nép nemzeti versalakokat s azoknak megfelelő szellemet. Jelen gyűjteményében sincs annak semmi nyoma.

Költeményei közül felemlítünk néhányat: *A hónapos szoba*, közvetlenség éreztetésével hat; merengés a multon, de túlságosan el van nyujtva, szinte az unalomig. *Virág és Horatius*, továbbá *Pro lingua hungarica*, sikerült két költemény, kegyeletes hódolat két régi magyar költő emlékének, Virágénak és Faludiének. Épen így emlékezik Aranyra a *Tasso tölgye* címűnél, de a melynek bevégezése elbágyad azzal az erőtlen biztatással: «Tasso csak álmodozz'». A *Garibaldi szobra előtt*, lelkes szózat «a Rómát látogató magyar fiúkhoz»; de kissé áradozó, sok benne a próza, sok a száraz történet s nem találó az az összehasonlítás, hogy Garibaldi volt Italiának Rákóczija. A *Fontana Trevi* szép búcsúkölteménynek indul, de sokféle magyarázgatása és a végének ellapulása nem teszi becessé. Az egész kis gyűjtemény méltó helyet foglal el Radó sikerültebb eredeti költői munkái közt.

V.

A Választójog Reformja. Irtu Concha Győző. (Különlenyomat a Jogállam 1906. évi IX. füzetéből.) Grill Károly könyvkiadóvállalata. Budapest, 1907. Ára 1 korona.

Semmi sem jellemzi jobban azt az ötletszerűséget, melylyel politikánkat vezetik, mint a választójogi reform kérdésének története. Néhány évvel ezelőtt az általános szavazatjog csak egy pártnak volt programpontja. Annak is inkább a kirakatában volt a csillogó liberális úrúközt. Érvényesítésével maga sem sokat törődött. Egyszerre a nagy politikai forgószél feltörte a kirakatot, kiragadott onnan sok holmit s épen az általános szavazatjog repült a forgatagban a legmagasabbra, talán csekély fajsúlya miatt.

De bármily csodálatosak a magyar politika útjai, hiszszük, hogy vezető államférfiaink átérzik annak a jelszónak jelentőségét, melyet politikai programjokban a legelső helyre tettek. Gyanítanunk kell ezt már csak abból a körülményből is, hogy nem igen siettek a jelszó tartalmának határozott formulázásával.

Marad tehát idő az okos szó meghallgatására. Concha füzetete nem késett el. Melegen ajánljuk azok figyelmébe, kik tudni

akarják, mit jelent az általános szavazati jog s hogy mikép kell megcsinálnunk a választójog reformját.

Ismertetni akarjuk tartalmát. A választójog reformja a nemzeti életnek egyik legfontosabb feladata. E reformmal a nemzet azok mellé, a kik eddig akaratát eldöntötték, újakat kíván sorakoztatni; az állami hatalomban eddig nem részes tömegeket e hatalom részeseivé akarja tenni. Mily terjedelemben? e kérdésre eddig vezető államférfiaink nem adtak határozott választ. A kormány programja általános választójogot akar, de az állam történelmi jellemének sérelme nélkül. Így beszélt a bádeni paraszt is, aki 1848-ban a köztársaságot kívánta az örökös nagyherceggel az élén. Az általános választójognak értelme az, hogy minden fölnőtt ember választhat, kivéve a törvénytől méltatlansággal sújtottakat, vagy az elmebajosokat, vagy a katonákat. A ki tehát a nemzet érdekét az általános szavazati jog fölé helyezi, az már megtagadta az általános szavazati elvét.

Mivel zavarba jutottunk az alapelvekre nézve, a tudománynak meg kell határoznia a szempontokat, a melyek figyelembe vétele nélkül a reform a nemzetnek helyrehozhatatlan kárával valósulna meg. Két tényezővel kell itt számolnunk. Az egyik a nemzet, mely fönn akar maradni, mint külön lény a maga részei fölött és más nemzetektől függetlenül. A másik tényező az egyes emberek, kik szintén uralkodni akarnak esetleg a nemzetnek kárával vagy fönmaradásának kockáztatásával. Világos ebből, hogy nem az egyes polgárok jogának érvényre juttatásáról kell gondoskodnunk, hanem arról, hogy a választók, kikre a nemzet a maga sorsát bízza, a nemzet lehető legjobb köreiből teljenek ki.

A míg az anarchia elvét a nemzetek magokévé nem teszik, megdönthetetlen igazságnak mondhatni, hogy a választói jog meghatározásában a nemzet érdeke az első. Csak akkor fognak a nemzetek a választójog megváltoztatásához, midőn alkotó elemeikben változás áll be. Ha egy nemzet hatalmának törvényes letéteményesei ellene szegülnek a nemzet igazolt kívánalmainak, ilyenkor a jogilag nem létező nemzet forradalmakhoz kénytelen fordulni a maga átalakítása végett. De ily forradalom csak akkor lehet győztes, ha a nemzet pártolja, vagy elfogadja. Ha pedig a nemzet hatalmának törvényes letéteményesei egy magaslatra helyezkednek a nemzet összes tagjaival, mint a mi nemességünk 1848-ban, a választójog ekkor a nemzet adománya az előbb jogtalan osztályok részére. Tehát akár forradalmi úton, akár alkot-

mányosan keletkezik a választójog, azt mindig az összeség adományozza az egyes egyénnek.

Bár döntő a választójog meghatározásában a nemzet érdeke, az egyes nemzetről sem lehet megfélemlenünk. De a nemzettag sem kívánhatja, hogy a nemzet oly teendővel bizza meg, a melyekhez nem ért, a mint orvoslásra nem vállalkozhatik, a kinek hozzá képzettsége nincs. Az ideális állapot a felnőtt polgárok lehető legnagyobb részének részesedése a nemzeti akarat meghatározásában, mert ez ép oly nemzeti érdek, mint a nemzet felsőbbsege egyes tagjai felett. De olyan boldog nemzet nincs sehoh, a melynek minden felnőtt tagja mint törvényhozó bírná embertársai iránt kötelességeit teljesíteni. Kit lehet az összesekből kizárni? ennek mindenütt a nemzet a bírója. A mi reformunknál a magyar nemzet évezredes hegemoniája körül forog a megfontolás.

E hegemonia ellen se az egyéni szabadság, se a jogegyenlőség nevében nem lehet támadni. Érinti-e az általános szavazati jog a magyarság hegemoniáját? Az általános szavazati kimondásával a magyar választók 56·2°·o-nyi aránya a tulajdonképi magyar területen 51·7°·o-ra olvad. Ha pedig a horvátokat is számba vesszük, a magyarság kisebbséggé lesz. Ezt a helyzetet nem változtathatja a választókerületek számának és beosztásának rendezése. Mert az általános szavazati elve a kerületeknek egyenlő számú választókból alakítását kívánja. Azt mondják az általános szavazati hívei, hogy a mai választójog mellett is a választóknak csak 56°·o-át teszi a magyarság s ez hegemoniáját erősen fön tudja tartani, nincs tehát ok félni, ha e százalék 51·7°·o-ra esik le. De a nemzetiségieknek részben passiv viselkedése megszűnnék, ha az általános választójog rendszere életbe lép. Ők követelik most is a lehangosabban — a socialisták mellett — az általános, egyenlő, titkos és direct választójogot. Tudják, miért. Az általános szavazati jog szükségképen egyenlő. Hogy egyenlő legyen, a választókerületeknek is egyenlő számú választókból kell állniok. Így tehát a magyar állam nemzeti jellemét csak a korlátolt szavazati jog kiterjesztése óvhatja meg.

Nemcsak a magyar hegemonia, de társadalmunk rendje is ellene van az általános szavazati jognak. Majdnem megnégyszerezné a mai egy millióra menő választók számát. Az öt holdon aluli törpebirtokosok, a mezőgazdasági munkások és napszámosok döntenének a választásokon. Igaz, hogy társadalmunk átalakult

s hogy a gazdasági fejlődés oly iparosokat és gazdasággal foglalkozókat teremtett, a kiknek intelligenciája nem áll a politikai jogokban részes parasztság mögött. Mindamellett, ha reformot s nem forradalmat akarunk, a választók mai számának megkészszerzésén nem igen szabad túlmennünk. Az angol választói reform is fokozatosan és óvatosan haladt. Angliában ma is a lakosságnak csak egy hatoda választó, míg Franciaországban a lakosságnak körülbelül egy negyede. Alsóbb osztályunk még a magyarság körében sem eléggé érett arra, hogy aggodalom nélkül ruházhassuk föl a választói joggal. Ha választóvá teszszük, elmondhatjuk Lowe Róberttel, az 1867-ben életbe lépett angol reform ellenzőjével: «Most már nevelhetjük urainkat.»

A külföldi államok tapasztalatai az általános választói jog terén nem igen csábítók.

Az északamerikai unióban az általános választójog csak korlátolt mértékben lépett életbe, Bryce mégis azt mondja, hogy «a déli államok négereinek, vagy a nagyobb városok ujonnan fölvelt bevándorlóinak kezében a választójog veszedelem forrása lett». Ostrogorski az amerikai általános választói jog következményeiről szólva, azt mondja, hogy «az aljasság típusait, melyeket az emberi nem Kaintól Tartuffe-ig létrehozott, a demokratia egy újjal szaporította, az üzleti politikussal». A politikai iparlovagok ugyanis az általános szavazat segélyével kizsákmányolják az amerikai nemzetet.

A mai magyar választói rendszernek az a főhibája, hogy a kerületek területi felosztása igazságtalan épen a magyarság s a társadalmi tényezők súlya szempontjából.

A Duna-Tisza közben, hol a lakosságnak 77°-a magyar, 63 képviselőt választanak, ellenben Királyhágón túl, hol a lakosság 33°-a magyar, 74 képviselőt választanak.

A választókerületek átalakításának kérdésével a szerző nem foglalkozik; erre a helyviszonyok részletes ismeretén alapuló adatokra volna szüksége. Hanem a választói jog kiterjesztésére nézve részletes javaslatot dolgozott ki, melynek eredménye az, hogy a megkészszerezett választók számában 55·6°/o volna a magyar és 44·4°/o-a nem magyar. Az új elemek az ipari és gazdasági munkásokból kerülnének ki. Korlátozásúl az írás és olvasás megkövetelése nem volna elég, kellene még a honvédelmi kötelezettség teljesítése és a két évi tartózkodás a községben.

A magyarul írni és olvasni tudás föltétele nagyon is erő-

szakos és sértő politika. A Királyhágón túlra nézve megfontolandónak tartja a szerző, nem kell-e ott a külön választói minősítést a jövőben is föntartani.

Csak kivonatát adhattuk itt a szerző nagyon tanulságos fejtegetéseinek.

Concha az általános elveket éles logikával állapítja meg. Retrograd irányt senki se vethet szemére. Az igazi haladás és méltányosság elvét szerencsésen egyesíti a nemzeti szemponttal. Nagyon sokat tanulhatnának politikusaink — ha ráérnek tanulni — a szavazati jog külföldi történetének rövid, de alapos áttekintéséből. Szerzőnk reformjavaslata is nagyon figyelemreméltó; abból az okvetetlenül helyes szempontból indul ki, hogy kivált az ipari és gazdasági munkások köréből kell vennünk az új választókat. Oly erős logikával fejtegette az előzményekben a választói jog nagyobb kiterjesztésének veszélyét, hogy szinte túlságosnak találjuk a tervezett szaporítást. De e részletekhez nem szólunk. A fődolog az, hogy Concha kimutatja, mennyire veszélyes jelszó az általános választói jog s hogy mi mindent kell megfontolnunk, mikor a választói jogot reformálni akarjuk.

d.

Új magyar könyvek.

Atzél Béla dr. A kihágások könyve. (Tudományos zsebkönyvtár. 178—179. sz.) Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 181 l.) 1 K 20.

Balogh Sándor. A borjú természetes és mesterséges táplálása, valamint felneveltetése az egy éves korig, tekintettel a gümőkór elleni védekezésre. Kassa, 1906. (Budapest, Pátria.) (8-r. 258 l.) 5 K.

Barabás József dr. Népszerű egészségtan. (Tudományos zsebkönyvtár. 182—183. sz.) Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 144 l.) 1 K. 20 f.

Beke László. Mezőgazdasági bakterologia. Kassa, 1906. Vitéz A. (8-r. 144 l.) 3 K.

Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. VII. évfolyam. 1904. szerkeszti dr. Thiring Gusztáv. Budapest, 1906. Grill K. (8-r. XXII, 359 l.) 6 K.

Büsbach Péter dr. Egy viharos emberöltő. Korrajz. Második kiadás. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 352, 358 l.) 5 K.

Döntvénytár. Grill-féle — II. kötet. Magánjog. II. családjog

és kötelmi jog. Almási Antal dr., Gaár Vilmos dr., Kovács Ödön dr. Közreműködésével szerkeszti Imling Konrád dr. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 438, VIII, 439—1142 l.) 23 K.

Finkegy Ferencz dr. Bűnügyi esetek. Büntetőjogi practikumok részére. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 88 l.) 1 K 20 f.

Hampel József. A Nemzeti Muzeum legrégebb pannoniai sírtáblái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI. köt. 1 sz.) Budapest, 1906. Akademia. (8-r. 74 l. és 23 tábla.) 2 K.

Kovács Gábor dr. A népesedési elmélet újabb fejlődése. Debreczen, 1906. Hegedüs és Sándor. (8-r. 84 l.) 1 K.

Nericsán József dr. Szénvegyületek chemiája. (Szerves chemia.) Vezérfonal. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. XII, 226 l.) 4 K.

Schopenhauer. 1. A halálról. 2. A faj élete. 3. A tulajdon-ságok öröklése. 4. A nemi szerelem metafizikája. 5. Az élethez való akarat igenléséről. 6. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Bánóczy József. Harmadik javított kiadás. (Filozófiai írók tára. II. kötet.) Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 170 l.) 2 K 80 f.

Simonyi Zsigmond. Középiskolai műszótár. Az országos középiskolai tanáregyesület megbízásából. Számos szakember közreműködésével szerkesztette —. A vallás- és oktatásügyi m. kir. miniszterium támogatásával kiadja az országos középiskolai tanáregyesület. Budapest, 1906. Athenæum (8-r. XV, 463 l.) 8 K.

Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerkesztették Tabró Henrik dr. és Ujlaki József dr. Budapest, 1906. Deutsch. (8-r. VII, 295 l.) 5 K.

Szilágyi Dezső beszédei. Szerkesztette Fayer Gyula dr. Első kötet. Közös ügyek. Közös egyetértéssel czélszerűbben elintézhető ügyek. A keleti kérdés. A Tisza-Szell-féle kiegyezés. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. XX, 428 l.) 9 K.

Tomka József. Az ásványolaj-adóra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. Budapest, 1906 Toldi L. biz. (8-r. 399 l.) 4 K.

Vajda Péter. Dalhon. Szemelvények. Kiadta és bevezetéssel ellátta Nemes Béla dr. Gyoma, 1906. (Budapest, Kilián utóda biz.) (8-r. 63 l.) 2 K.

Wartha Vincze dr. Chemiai technologia I. rész. Budapest, 1906. Kilián utóda biz. (8-r. 177 l.) 6 K.

CULTURÁNK ÉS A TERMÉSZETBUVÁRKODÁS.

Néhány évtizeddel ezelőtt a külföldön kitünő egyéneknek is, sajtóságos nézetei voltak culturánkról, nevezetesen nyelvünk alkalmatosságáról a tudomány művelésére. E tekintetben talán nem lesz érdektelen azon érvelés ismertetése, melyet a magyar nyelv culturai jelentőségére nézve, egy kiváló német tudóssal szemben, már régebben kifejtettem. A hatvanas évek vége felé, fiatal tanár koromban Münchenbe utazván, látogatást tettem szaktudományom egyik világhírű képviselőjénél, báró Justus Liebignél. Az ő iskolájából került ki a chemiában első vezetőm, J. Redtenbacher akkori bécsi egyetemi tanár. Ennek ajánlatára a nagy tudós szíves előzékenységgel fogadott és csaknem fél napon át érdekes társalgásra méltatott. Ez természetesen szakkérdések és főképen szakmánk egyetemi tanításának módja körül forgott. A chemia gyakorlati tanításának nagy-tapasztalású megalapítója bölcs tanácsokat adott, melyekben kiemelte, hogy a tanításban fősúlyt fektessenek az alapfogalmak és az egyszerűbb chemiai műveletek megértetésére, valamint azoknak helyes gyakorlati alkalmazására. Kifejtettem előtte, hogy ez elveket kezdettől fogva szemmel tartottam és tőlem telhetőleg a tanításban megvalósítani törekedtem. Beszélgetés közben azt kérdezte tőlem, miféle nyelven tartom előadásaimat? Midőn erre azt feleltem, hogy előadásaimat magyarul tartom, elcsodálkozott és azt az észrevételt tette, hogyan lehetséges ez, hiszen a magyar nyelv nézete szerint nem eléggé művelt arra, hogy a tudomány elvont fogalmait és gondolatmenetének finom árnyalatait szabatosan ki lehetne rajta fejezni. E nyilatkozat, melyet, ha jól vettem észre, a 70-ik évi hadjáratot megelőző német chauvinismus is befolyásolhatott, nem kis

megütközést keltett bennem. Ennek legyőzése után azt kérdeztem tőle, beszél-e a báró magyarul? Erre «nem»-mel válaszolt, mire megjegyeztem, hogy ez esetben lehetetlen nyelvünk értékét méltányolnia. Tévedéséről meggyőzendő, beszélgetésünket ekként folytattam. Magyarországnak törvényesen elismert állami nyelve a magyar nyelv, tanárai ennél fogva előadásait ezen a nyelven kötelesek megtartani. Az egyetemek feladata első sorban a tudomány terjesztése. Mivel pedig hallgatóságunk nagyobb része sikerrel csak magyar anyanyelvén értékesítheti az előadásokat, ezért e törvényes intézkedés nemcsak jogosult és méltányos, hanem a művelődés érdekében szükséges is. A mi egyéb-iránt a magyar nyelv alkalmasságát illeti a tudományok művelésére és terjesztésére, kijelentettem, hogy részemről a magyar nyelvet nemcsak benső szépségénél, hangzatos-ságánál és tömörségénél fogva, hanem főképen azért tartom alkalmasnak a főntebbi célra, mert nyelvtanának, szó-fűzésének egyszerűsége és szabatos világosságánál fogva, hivatottabb is erre, mint némely bonyolodottabb nyugati culturnyelv. Ennek igazolására szolgálhat, hogy tudományos értekezéseimet eredetileg az Akadémiában magyarul terjeszttem elő és azokat saját fordításomban német tudományos folyóiratokban is közzé szoktam tenni. Ha e fordításokat a magyar eredetivel összehasonlítom, mindig azt tapasztalom, hogy a német fordítás legalább $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ részzel hosszabb. Ennek konkrét fölvilágosítására főlemlítettem, hogy azt a mit magyarul egy szóval kimondhatunk, pl. «beláthatjuk», ezt németül négy szóval lehet csak kifejezni «wir können es einsehen». Ezenfelül értekezéseim magyar szövege világosságánál és tömör szabatosságánál fogva mindig jobban kielégít, mint a német. Liebig erre azt mondta, e felfogásom abból értelmezhető, mert a magyar nyelvben járatosabb és anyanyelvem szépségei iránt kétségtelenül elfogult is vagyok. Erre válaszómban kifejtettem, hogy ez értelmezés nem lehet helyes, mert összes szaktanulmányaimat Bécsben, Heidelbergben és máshol csaknem kizárólag német nyelven végeztem. Ennél fogva kezdetben a német tudományos nyelvben járatosabb voltam, mint ugyane téren a magyarban, melyet szaktudományom művelésére csak később alkalmaztam.

Azután Liebig azt az észrevételt tette, hogy nem lévén tudományos irodalmunk, sikeresen egyetemi színvonalon magyar nyelven tudományos működést nem lehet kifejteni. Azt beismertem, hogy szaktudományi irodalmunk, kivált még akkorában, korlátolt volt, de törekedni fogunk ilyen irodalmat viszonyainkhoz képest anyanyelvünkön megalkotni. Mire való ezzel vészödni, mondta Liebig, mikor itt van a nagy német, francia és angol világra szóló szakirodalom. Erre azt válaszoltam, hogy e szakirodalmat mi is lehetőleg fölhasználjuk. Ez az irodalom azonban oly kiterjedésű, mely fölött a tájékozatlan kezdő áttekintést alig szerezhet és így kritikai ítélőképesség és nyelvismeret hiányában e nagy irodalmak rá nézve nemcsak kétes értékűek, hanem károsak is lehetnek. Mert olyan nagyterjedelmű irodalomban, mint pl. a német, túlzás nélkül legyen mondva, talán jobb lett volna, ha annak csak a java, mintegy 10%-a látott volna napvilágot. Ha mi szűkebb körben hazai szakirodalmat fogunk létesíteni, arra törekszünk, hogy e 10%-ot honosítsuk meg. Ennek ifjaink culturánk előnyére könnyű szerrel fogják jó hasznát venni. Egyébiránt a kis nemzetek tudományos törekvéseit a nagyok, különösen a németek hajlandók kicsinyelni, pedig nézetem szerint ez jogosulatlan, sőt a tudomány érdekében káros is. Tekintsük csak saját tudományszakunk történetét, különösen Németországban, hol azt legintensívebben művelték. Ez a történet kétségtelenül bizonyítja azt, hogy a tudományos igazságok kiderítését az előítélet és elfogult egyoldalúság századokon át hátráltatta, sőt megakadályozta. Legföltűnőbben látható ez az alchymia 15 százados tévedéseiben. Miután a gyakran elrejtett való igaz kiderítése az ember tökéletlensége miatt tapasztalásként oly nagy nehézséggel jár, az elfogulatlan tudósnak a valódi tudás érdekében csak örülnie kellene, ha a tudományos igazságokat különféle utakon keresik. Ezen utak alapját pedig az egyes nemzetek anyanyelve alkotja. Mert a nyelv természetével az észjárás különfélesége elválaszthatatlanul össze van forrva. Ha az igazság kutatásában a különféle nemzetek eltérő utakon ugyanazon eredményre jutnak, ez legnagyobb biztosítéka a kinyert igazság helyességének. Ki tagadhatná, hogy a skandináv nemzetek, a kis Dánia, Belgium és Hollandia mily

nagy szolgálatokat tettek a tudományoknak, különösen a természettudományoknak helyes irányú fejlődésében. Azért meggyőződésem szerint, az ú. n. érdekes nemzetiségek tudományos törekvéseit a valódi tudósnak nem szabad kicsinylenie. Ezek között a magyar faj törekvéseinek már azért is kiváló hivatása van, mert nyelve eredetére nézve, eltérőleg a többi európai nyelvek nagyobb részétől, nem indogermán, hanem a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozik. Ennélfogva is észjárása lényegesen eltér amazokétól, mely a főntebb érintett okoknál fogva kivételes fontosságú a tudományos igazságok kiderítésében és ellenőrzésében. Ezt végül Liebig is beismerte, úgy hogy a legjobb egyetértésben fejeztük be beszélgetésünket. *)

Hazai társadalmunk, művelődésének eddigi iránya következtében, nagyon hajlandó a cultura kérdéseiben a szépirodalomnak, a művészeteknek és legföljebb az ú. n. szellemi tudományoknak, túlnyomó jelentőséget tulajdonítani. Ellenben az exact tudományok jelentőségét e téren főképen annyiban méltányolja, a mennyiben azok eredményei hasznos alkalmazásokra vezetnek. Ezeket mint a kényelmet és jólétet előmozdítókat a szellemi tudományok hasznos eszközeinek tekinti ugyan, de azoknak határozottan másodrangú, hogy úgy mondjam alárendeltebb szerepet szeret tulajdonítani. A következőkben azt törekszem kimutatni, hogy az exact tudományoknak nemcsak az alkalmazása, hanem főképen a bölcséleti iránya az, a mi a modern cultura fejlődésére a legnagyobb befolyással van. Azt tartom, hogy nagy részben épen e befolyásnak tulajdonítandó a szellemi tudományoknak újabb alakulása, hogy úgy mondjam, a renaissance-a is. Hosszú tapasztalataim alapján

---

*) Az 1905. év tavaszán Wiesbadenben H. Fresenius tanár családjánál egy estét töltvén, Liebiggel való főntebb vázolt beszélgetésemet elmondottam. Ez a nevezett tanárt nagyon érdekelte, mert híres atyja Liebignek egyik kiváló tanítványa volt. Beszélgetés közben arról is szólottam, hogy hazai művelődésünket érdeklő kis essay-vel foglalkozom, melynek tárgyát e dolgozatomnak czíme fejezi ki. Úgy hiszem ennek tartalmát barátjával a *Deutsche Revue* szerkesztőjével közölte, ki utólag levélben több ízben fölkért, közölném ennek a német viszonyokra is alkalmas részét a főntebb említett folyóiratban, melyben kivonatosan az ott meg is jelent.

egyszersmind észrevételeket kívánok tenni arra vonatkozólag, miféle viszonyok azok, melyek hazánkban az ily irányú tudományos termelésnek útjában állanak. Teszem pedig ezt azon reményben, hogy idővel azokat a súlyos akadályokat az illetékes hivatottak elhárítani és így hazai magasabb culturánk egyik legfontosabb tényezőjének útját egyengetni fogják.

A nemzetek magasabb culturájának föltételei: az anyagi jólétnek bizonyos mértéke és a nép túlnyomó többségének ezzel szoros kapcsolatban lévő testi és erkölcsi épsége, továbbá a való igaz, a szép és jó fenköltsege iránt való élénk érdeklődése. Mind ezen kiváló sajátságoknak alapja azonban az egyeseknek, különösen pedig a vezető egyéniségeknek, következetes józan és tárgyilagos gondolkodásmódja. A gondolkodás e módja lényegében véve az a képesség, hogy a való igazat lehetőleg biztosan fölismerjük, ez pedig a valódi tudás. Valljuk meg őszintén, hogy ez utóbbi tér az, a melyen más műveltebb népekkel szemben kissé gyenge lábon állunk. Nézetem szerint e sajnálatos körülmény egyik főtényezője közéletünk, gazdasági állapotaink és politikai viszonyaink ziláltságának.

A cultura alapját a fentebbi módon fölfogva, érdekes közelebbről megvizsgálunk, miben áll ez a valódi tudás és czélszerűen hogy tehetünk arra szert. A civilisatio története általában és az egyes tudományágak története kellőleg bizonyítják, hogy a tárgyilagos észjárás hiánya miatt, az előítéletek és a babona befolyása következtében, az emberiség számtalan tévedésnek és sajnálatos csalódásnak van kitéve. Culturai tekintetben a legnagyobb jelentőségű tisztázni azt, miben áll a szó szoros értelmében vett valódi tudás és szigorúan tudományos gondolkodás. A valódi tudás nem csupán a tények és eszmék, valamint ezek kapcsolatának ismeretében áll. Igénytelen nézetem szerint a valódi tudás az a képesség, hogy adott és kétségtelenül megállapított előzményekből, fentebbi ismereteink alapján, a logikai következményeket előre biztonsággal levezethessük. E képességnek legérettebb alakja azon esetekben nyilvánul, melyekben a következmények nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is szabatosan meghatározhatók. Ez például sokszor lehetséges a matematikában, a csillagászat-

ban és a matematikai physikában. A gondolkozásnak ez a legérettebb alakja az ú. n. szellemi (humanistikus, sociális stb.) tudományokban, tehát a történelemben, a philológiában, valamint a jogi és politikai tudományokban kevésbbe nyilvánul, mert e tudományokban a következtetések lényegileg inkább minőségi természetűek.

A fönt vázolt tudásnak, illetőleg észjárásnak eredeti forrása a tisztán tudományos kutatás területén fakad, melynek feladata új igazságok kipuhatólása. Fölfogásom szerint a tudományos kutatás a kulturai haladásnak egyik legfontosabb tényezője. A tapasztalás tanúsága szerint csakugyan azon országok culturája a legvirágzóbb, a melyekben a szellemi tevékenység ez irányát legbuzgóbban és legsikeresebben ápolják. Más fontos tényezők befolyását nem tekintve, ezen országok csak részben köszönik nevezett előnyeiket annak, hogy a kutatás útján kiaknázott új igazságok culturájukat közvetlenül is előmozdítják. Ez előny leginkább annak tulajdonítható, hogy az olyan országokban, a hol a tudományos kutatással nemcsak behatóan, hanem kiterjedt mértékben is foglalkoznak, a föntvázolt észjárás a társadalomban leginkább el van terjedve és meghonosodva. Ekként a társadalom tagjainak aránylag nagy része jut azon helyzetbe, hogy az emberi tevékenység legkülönfélébb terén a kulturai haladás érdekeit sikeresen előmozdithassa. Például szolgálhatnak e tekintetben a nagy culturállamok, mint Angol-, Francia-, Németország és Amerika.

A legtöbb civilizált államban a tudományos buvárkodás műveléséről leginkább a magasabb tanintézetek, tehát főképen az egyetemek, műegyetemek és más fölsőbb tanintézetek gondoskodnak. A nevezett intézeteken e tevékenység igen czélszerűen a fölsőbb szakképzéssel bensőleg össze van kapcsolva. Ez nemcsak a fölsőbb tanítás érdekében mellőzhetlen, hanem azért is igen fontos, mert így a föntebbi értelemben vett tárgyilagos gondolkodás sikeresen elterjed és így az extensiv cultura javára legjobban értékesül.

A legkülönözőbb országokban, így nálunk is, a tanítást kivétel nélkül az állam ügyének tekintik és terjedelmes törvényes intézkedésekkel szabályozzák. Föltűnő azonban, hogy ez intézkedésekben sehol sincsen határozottan hangsúlyozva, hogy magát a tudományos buvárkodást, mely a

fölsőbb tanításnak s így a culturának valódi alapja, szintén állami ügynek tekintenek. E körülménynek sok országban az a sajnálatos hátránya van, hogy az ilyen kérdésekben nem igen járatos kormányzási hatóság a felsőbb tanintézetek tanárait egyoldalú, az alaki tanításnak gyakran fölösleges munkájával és mellékes administratív teendőkkel túlterheli. Ez néha oly mértékben történik, hogy a tanároknak physikailag lehetetlenné válik a tudományos búvárkodással való komoly foglalkozás. A tudományos tanintézetek valódi hivatásának e félreismerése nemcsak a tanügyet magát, hanem a magasabb culturának kifelé ható szétterjedését is igen kártékonyan befolyásolja.

Hazai viszonyainkat tekintve, az Akadémia, a Nemzeti Muzeum, az Erdélyi Muzeum-egylet, a királyi magyar Természettudományi Társulat, korlátolt anyagi eszközeikhez képest, tőlük telhetőleg és a legtisztább szándékkal támogatják a tudományos búvárkodás fejlesztését. Ez intézeteknek tagjai nagyobbrészt egyetemi, műegyetemi és akadémiai tanárok, ehhez képest a tudományos termelés hazánkban is túlnyomólag az ő működésük eredménye. Nem is szólok a középiskolákról, melyeknek tanárait a tanítás feladatai csaknem teljesen igénybe veszik. Első sorban az egyetemek csekély száma és ezeknek is túlterheltsége okozza, hogy az önálló tudományos termelés nálunk csak sokkal korlátoltabb lehet, mint a nyugati culturállamokban.

A mondottak után az a kérdés merül föl, mely tudományágak alkalmasak a tárgyilagos gondolkodás meghonosítására. Alig kell kiemelnem, hogy e célnak nagyon különféle tudományos tanulmányok felelhetnek meg, ha azokat helyes irányban és kellő kitartással végezzük. Minthogy azonban az értelmi tevékenység, kivált ha az tisztán speculativ terén működik, tapasztalásként számtalan tévedésnek van kitéve, azért a természettudományi tanulmányok kiválóan alkalmasak a tárgyilagos gondolkodás megszokására. A természettudományok különféle ágai közül pedig főképen az exact kísérletező szakok hivatottak e célra, tehát a physika és most már a chemia is. E tudományágak legegyszerűbben és legbiztosabban szoktathatják az embert reális észjárásra, ennél fogva a szigorú és egyszerűsmind tárgyilagos gondolkodásra. A tárgyilagos igazság ki-

derítésében módszereik felsőbbbsége abban van, hogy az értelem következtetéseit a kísérleti bizonyítás tárgyilagos tényeivel, a legtöbb esetben mennyiségileg, tehát szigorúan ellenőrizhetik. E tudományszakokban ennél fogva aránylag leginkább vagyunk megóva a csalódásoktól. Ezenfelül az a nagy előnyük is van, hogy legbiztosabban szoktatnak gyakorlati tanulmányozásuk útján a tények elfogulatlan és tárgyilagos megfigyelésére. Mivel az észlelés eredményei a logikai következtetés előzményeit alkotják, világos, hogy a tárgyilagos gondolkodás legfontosabb követelménye a gyakorlat útján megszerzett elfogulatlan megfigyelő képesség. Ebben különböznek lényegileg a kísérletező tudományszakok a tiszta matematikától. Ez utóbbi abstract eszményi fogalmakkal dolgozik, az ezzel való kizárólagos észjárás egymagában nem képesít a valóság megítélésére. Matematikai észjárás nélkül azonban a kísérletező tudományok sikeresen nem művelhetők. A főntebb jellemzett exakt és reális gondolkodás csak e két tudományág egyesített tanulmányával szerezhető meg.

Az exact természeti törvények tulajdonképen általános érvényű kifejezései a tények és eszmék egymáshoz való vonatkozásaink és pedig olyan tények és eszmék vonatkozásainak, melyek szabatos észlelésekkel, sőt többnyire mérési kísérletekkel sokoldalúlag és tárgyilagosan ellenőriztettek. Ha e törvények tartalmát helyesen átértettük, alkalmazásukkal képesek vagyunk az előzményekből oly következtetéseket levonni, melyek a való igaznak teljesen megfelelnek és a melyeknek helyessége kétségtelen. Így például a termochemia főtétele az energia megmaradását a következő tételben fejezi ki: «Chemiai változásokban a keletkező hő mennyisége csupán a kezdet és végállapottól függ, de az úttól, melyen a változás történt, merőben független». Mikor 1 gramm szőlőcukrot levegőn (kezdet állapot) a caloriméterben elégetnek, vízzé és széndioxyddá (a végállapotba) változik át. Ekkor 1 gramm czukor a kísérlet bizonyossága szerint 3743 caloria hőt fejleszt, vagyis annyit, a mely 3743 gramm víz hőmérsékét 1 Celsius fokkal emeli föl. Tegyük föl azt a kérdést, hogy 1 gramm szőlőcukor az élő szervezetben való átváltozáskor mennyi hőt termel? Tudván, hogy a szervezetben a szőlőcukor,

bár egészen más átváltozások útján, végül szintén vízzé és széndioxyddá alakul, tehát hogy a kezdet és végállapot mindkét esetben azonos: a föntebbi tétel alapján biztosan állíthatjuk, hogy egy gramm szőlőcukor a szervezetben szintén 3743 caloria hőt termel. Ennek előre való kimondása az adott előzményekből azért kétségtelenül biztos, mert tudjuk, hogy a föntebbi tétel nem aprioristikus okoskodásból vezetett le, hanem a tapasztalással több oldalról ellenőrzött és elméletileg is okszerűen megállapított általános érvényű törvény.

A jártasság a természet törvényeinek alkalmazásában azt eredményezi, hogy a gyakorlati élet legkülönbözőbb kérdéseiben a szabatos következtetést megszokjuk. E megszokás kisebb-nagyobb mértékben megóv bennünket a kétes előzmények elfogadásától és ekként a téves következtetésektől. Bizonytalan esetekben kételkedést idéz elő és arra késztet, hogy a bizonyosság más biztosítékait keressük. Röviden e megszokás a fölületes hiszékenységtől sikeresen megóv és ezért az igazság helyes megítélésére kiválóan gyakorlati jelentőségű. Mivel pedig az igaz a jóval és széppel a legbensőbb kapcsolatban van, világos, hogy a tárgyilagos gondolkodás az ethikai és æsthetikai érzéket a legelőnyösebben befolyásolja, azt fejleszti és élénkíti.

Mennél általánosabban van valamely népnél a tárgyilagos gondolkodás elterjedve, annál határozottabban van művelődésének haladása biztosítva; mert a babona, az előítélet és az ezekkel kapcsolatos téves kiindulási pontok és a hibás következtetések annál kevésbé késleltethetik vagy akadályozhatják meg felvilágosodását. Már föntebb említettem, hogy a tárgyilagos gondolkodás természetesen különféle tudományágak terén szerezhető meg. Nézetem és tapasztalásom szerint azonban az exact tudományokkal legegyszerűsebben és biztosan érhetjük el a czélt. Miután a természettudományi búvárkodás a szigorú gondolkodást legsikerebben fejleszti, benső, hogy úgy mondjam közvetlen kapcsolat van a tudományos búvárkodás ezen neme és valamely nép modern culturájának fejlődése között.

E benső vonatkozás méltánylására fontoljuk csak meg, milyen óriási méretben emelkedett a mult század technikai vívmányai következtében a civilisált államok gazdasági jól-

léte. E vívmányok a természettudományi igazságok és törvények technikai értékesítésének folyamányai. Ezek azonban végelemzésben főképen az exact természettudományi kutatás következményei. Példaként elég arról megemlékeznünk, hogy az elektrotechnika áldásai, ennek keletkezése és felvirágzása főképen Faraday és kortársaitól végzett kísérletei tisztán tudományos buvárkodásoknak köszönhetők. Az orvosi tudomány és a közegészségtan nagyszerű haladásai pedig túlnyomólag Pasteur és munkatársai természettudományi kutatásainak tulajdoníthatók. E buvárkodások eredményeinek alkalmazásával a gazdasági jólét és a közegészség felvirágzása az emberiséget kimondhatlan sok nyomortól szabadította meg; az emberi társadalom erkölcsösségét és emberséges altruista felfogását pedig rendkívül nagy mértékben fejlesztette.

A szigorú természettudományi buvárkodásnak legfontosabb jelentősége azonban abban az átalakításban rejlik, melyet az világnézetünkben előidézett. Gondoljunk csak az energia megmaradása és átváltozásának tételeire, melyeket R. Mayer, H. Helmholtz, S. Carnot és R. Clausius állapítottak meg.¹⁾ Továbbá emlékezzünk a spectrum analysis fölfedezésére G. Kirchhoff és R. Bunsentől.²⁾ Végül gondoljunk a legújabb buvárkodásokra a radioaktivitás és az ionisatio terén.³⁾ Mindezek eredményeit megfontolva be kell látnunk, hogy a természettudományi buvárkodás philosophiai világnézetünkre és ezzel a civilizatióra a legnagyobb befolyást gyakorolta. E befolyás már eddig is sokféleképen nyilvánult abban, hogy az újabb cultura a természet hatalmas kincseit és erőit az emberiség javára értékesítette. A természetbuvárkodás legújabb iránya eddig nem is sejtett vívmányok kiaknázását igéri. Ezek hivatva vannak arra, hogy a cultura jelenlegi viszonyait az emberiség azon rétegeinek javára is teljesen átalakítsák, a melyek eddig csak csekély mértékű jóllétnek örvendhettek. E tekintetben a természettudomány illetőleg az exact természettudományos

1) Bővebb ismertetést l. Than Károly, *Az elméleti chemia újabb haladásáról*. Budapest, 1904. 116 l.

2) L. Than Károly, *A kísérleti chemia elemei*. Budapest, 1897-I. 676 l.

3) Ugyanott II. k. 184. l.

buvárkodás hivatva van a civilizatio emberszerető irányának a legnagyobb szolgálatok teljesítésére.

A természettudományi buvárkodásnak közvetlen kapcsolatára a culturával nagyon tanulságos, mondhatnám bizonyító a német birodalom felvirágzásának példája. E birodalomnak nagyszámú egyetemlein, technikai főiskoláin és egyéb intézetein, a tiszta természettudományi buvárkodást páratlan buzgósággal és sikerrel ápolják. Liebignek a gieseni egyetemen történt áldásos kezdeményezése óta, ez intézeteken az exact buvárkodás e nemével nemcsak a leghivatottabb mesterek, hanem igen nagyszámú előhaladott növendékek és szakemberek is foglalkoznak. E növendékek és szakemberek később főnökeivé, illetőleg dolgozótársaivá válnak a nagyszámú, gyakran kitűnően szervezett tudományos (katonai, orvosi, közegészségi, földművelési stb.) és ipari intézeteknek, valamint a gyáraknak, mely utóbbiak sokszor több ezer munkást foglalkoztatnak. Ezen ipari és egyéb intézeteken a tudományos buvárkodásnak szánt különleges laboratoriumok vannak berendezve, melyek nagyobbrészt a főiskolákkal benső szellemi közlekedést tartanak fenn. Ekként ez intézetek nemcsak hogy a gyakorlati tevékenységet új tudományos csírákkal termékenyítik meg, hanem a tárgyilagos gondolkodásnak megannyi melegágyai, miáltal az a népesség igen széles rétegeire áttérjed. Az újabb német culturának bámulatos felvirágzásában, meggyőződésem szerint, igen fontos szerepe van a természettudományi buvárkodás és a gyakorlati tevékenység eme kölcsönhatásának. Hasonló tanúságot vonhatunk le a többi nyugateurópai nemzetek és Amerika példáiból.

E rövidke vázlatban úgy hiszem kimutattam, hogy a szigorú természettudományi buvárkodás, a népesség jelentékenyebb részének tárgyilagos gondolkodásával és modern culturájának fokozatával, benső és közvetlen kapcsolatban van. Részemről hajlandó vagyok azt is kimondani, hogy általában bármely nép magasabb culturájának valódi mértéke: tudományos termelésének mineműsége és terjedelme.

A culturállamok mindinkább méltán legfontosabb feladataik közé sorolják a tudományok önálló fejlesztését és sikeres előbbrevitelét. Ezt hallgatagon ugyan, mert törvényben kifejezve nincs, mai napon éppen oly fontos állami érdek-

nek tekintik, mint a szorosabb értelemben vett magasabb tanítást. Az önálló tudományos buvárokodás, hogy úgy mondjam, főforrása egyrészt a magasabb oktatás sikerének, másrészt a tudomány összes gyakorlati alkalmazásának épen úgy, mint a hasznos új találmányoknak és magának a tudományos szellem meghonosulásának az államban. Az állam áldásos kulturái működésének ez alkotja egyik lényegét, ez adja meg annak a magasabb kenetet, mely nélkül a kulturái tevékenység sok tekintetben meddő külsőséggé fajul.

A nyugati culturállamokban ezt már régen felismerték. Ezeknek magasabb tanintézetei olyan javadalmazással, eszközökkel és segédszemélyzettel vannak szervezve, különösen az exact kísérletező szakokban, hogy az intézeteket vezető tanár főtevékenységét épen az önálló buvárlatokra irányíthatja. Ilyenek Franciaországban a Collège de France, az École normal superieur, az École des hautes études, az Institut Pasteur, Angolországban többek között a Royal Institution, Németországban a Technische Reichsanstalt, és a most keletkezőben levő Institut für physikalische Forschung stb. Németországban egyébiránt az egyetemi intézetek vezető tanárainak is főfeladata az önálló tudományos buvárokodás, melyben nekik kiválóbb előhaladott növendékek segédkeznek. Az elemibb tanítás és a mellékteendők végzése, felügyeletük és intentióik szerint, nagyrészt a segédszemélyzetre van bízva. A kiválóbb egyetemi tanárok meghívásuk alkalmával rendszerint kikötik, hogy mindenféle administratív teendőktől, birálatoktól, véleményadások és e félektől hivatalból fel legyenek mentve. A fent nevezett intézeteken működtek a nagy felfedezések hősei, kik az emberiségnek valódi jóltevőivé váltak pl. Regnault, St. Claire, Deville, Pasteur, Berthelot, Davy, Faraday, Kirchhoff, Bunsen, Helmholtz, Hertz, Röntgen, P. Curie, Rutherford, Thomson, Lénárd P. hazánkfia és többen mások. Hogy újabban Németországban mennyire méltatják a magasabb cultura szempontjából az exact buvárokodás jelentőségét, bizonyítja J. H. Van't Hoff esete. E kiváló hollandi chemikust néhány évvel ezelőtt, fényes javadalmazással meghívták Berlinbe, hol neki önálló laboratoriumot és ebben lakást adományoztak, csupán azzal a feladattal, hogy az elméleti chemia terén tudományos buvárlatokat végezzen.

Tetszésére van bizva, hogy heti 1—2 órában elméleti előadásokat is tarthasson az egyetemen, de szigorúbb kötelezettség nélkül. Laboratoriumában 5—6 szaktudós áll segédkezésére a tudományos kísérletek kivitelében; de gyakorlati tanításra, mely idejét nagyon igénybe venné, kötelezve egyáltalában nincsen és ilyent nem is végez.

A főntebb jellemzett tudományos intézetekből kerülnek ki a nagy felfedezések. Ezek folyamánainak tekinthetők a nagy természeti igazságok felismerése, valamint azon egyszerű találmányok technikai és gyakorlati alkalmazásai, melyek a lefolyt század legjellemzőbb vonását alkotják. Sajnálatos, de culturánk jellemző symptomája, hogy nálunk egyetlen oly tudományos intézet sem áll fönn, melynek főfeladata volna, hogy tagjai anyagi és egyéb gondoktól menten, erejüket főképpen a tudományos buvárkodás nagy problémáinak megoldására irányíthatnák.

Hazai viszonyainkat tekintve az utóbbi évtizedekben első sorban a magyar tudományos Akadémia, a Nemzeti Múzeum és más hazai intézeteink kiváló és tiszteletreméltó munkásságot fejtettek ki a tudományos buvárkodás terén, melyet ujabban a külföld is kellő elismeréssel méltányolt. Azonban ez intézetek munkás tagjai nagyobbrészt tanárok, kik számtalan egyéb feladattal vannak túlterhelve. Ezek munkálatain, bármennyire értékesek is közöttük egyesek intensitás tekintetében, egy részükön észrevehető, hogy néha csak nagy erőfeszítéssel járó mellékfoglalkozás eredményei. A tudományos felfogás extensiv elterjesztése tekintetében legfelsőbb tanintézeteink, a kir. magyar Természet-tudományi Társulat és az ennek példáját követő más egyesületek hatása, határozottan kiváló sikert mutathatnak fel.

A nagyobb szabású önálló tudományos termelésnek, kivált a kísérletező tudományok körében nagy nehézségei vannak. A buvárok ilyenmü tevékenysége anyagi függetlenséget, contempláló életmódot, költséges intézeteket, és mindenekefelett szabad időt és ismét időt igényel. Hazánkban a tisztán tudományos kísérleti buvárkodás csaknem kizárólag a két egyetem és a műegyetem tudományos tanintézetek tanárait van utalva. Ez intézetek száma, az ország lakosságának számához képest aránytalanul csekély. Ennélfogva a gyakorlati és kísérletező oktatást igénylő

tanulók száma ugyanazon intézeten aránytalanul nagy. Intézetemben például, mely 70 dolgozó helylyel van berendezve, mintegy 350 orvosnövendék, 30 tanárjelölt és 15—20 haladottabb növendék vesz egyidejűleg részt a chemiai gyakorlatokban. E körülmény a különben is korlátozott számú segéd-személlyel szervezett intézeteinkben, a vezető tanár idejét és erejét rendkívüli módon veszi igénybe. Ehhez járul a tudomány mai rohamos fejlődésének szemmeltartása mellett a legkülönbözőbb természetű (orvosi, gyógyszerészeti, tanárjelölt elemi és polgári iskolai tanítók) vizsgálatok óriási száma, különféle véleményezések, az intézeti javadalmazások és az egyes hallgatókkal való pénzbeli elszámolásoknak terhe és egyéb administratív teendők halmaza. Ezeket betéti az alkotmányos élet kinövésének tekinthető végnélküli ülések sokasága. Mindezek naponkint 5—6 órát vesznek igénybe. E viszonyok között az egyetemi tanároknak az e szakokban működő része csak a legnagyobb önfeláldozással végezhet némi tudományos buvárkodást. Önfeláldozással, mondom, mert tudományos tevékenységre a kísérletező szakok tanárai csak úgy szakíthatnak időt, ha a művészeti élvezetekről lemondva, a társadalmi érintkezéstől visszavonulnak, sőt családi életüknek nagyrésztét is feláldozzák. Ilyen adott viszonyok között nagyobbszabású és olyan mérvű tudományos termelésről, mint a nyugati államokban, nálunk egyelőre alig lehet szó. Markusovszky és Trefort kezdeményezése óta ugyan a kísérletező tanszékek fényes intézetekkel vannak ellátva, ezekre azonban, sajnos, Rokitan-szkynek azon mondása áll, hogy «a kis laboratoriumokból nagy felfedezések, a nagyokból pedig kis dolgozatok kerülnek ki.» Viszonyaink között ez úgy értelmezhető, hogy a nagy intézetekben a mellékes feladatok megbénítják a főfeladatot.

Ha a tudományos buvárkodás fontosságától át vagyunk hatva, úgy a kezdetben vázolt magasabb kulturai feladat gyökeres megoldására, nézetem szerint, nálunk két mód vezethet célhoz. Az egyik az volna, hogy egyetemeink számát három helyett legalább hatra emelnők fel. Ez által a tanulóág az egyes főiskolákon és azok intézetein czélszerű intézkedések útján felére, talán egy harmadára apadna le. Ekként a gyakorlati tanítással járó administratív és mellék-

teendők megfelelő szervezéssel kapcsolatban annyira csökkenének, mint pl. a német egyetemeken. Ha még az egyes intézetek és seminariumok segédszemélyzete kellőleg szaporíthatnák, ha továbbá az egyetemi tanárok mellékes foglalkozásaiktól lehetőleg felmentetnének, sőt azokban kötelezőleg is korlátoztatnának; akkor a vezető tanárok és segédszemélyzetük intensív tudományos termelése legalaposabban volna biztosítva. Ezzel a szaktudósok és szakképzett egyének száma szaporodnék és így az extensív tudományos működés is örvendetes lendületet nyerne. Ezt főképen úgy lehetne fokozni, ha a modern culturában már nélkülözhetetlen gyakorlatilag fontos intézetek száma is államilag és magánvállalkozás útján növeltetnék.

A másik mód az lenne, hogy a magyar tudományos Akadémia, a fontosabb tudományszakoknak tisztán tudományos fejlesztésével egyes kiváló szaktudósokat olyan módon bizna meg, hogy azokat anyagilag független állásba helyezné és a szükséges eszközökkel ellátná a Collège de France, a Royal Institution vagy a berlini Akadémia példájára (l. fentebb Van't Hoff esetét). E tudós buvárok kutatásaik eredményéről vagy szakmaik egyes speciális ágairól, az egyetemeken esetről-esetre korlátolt óra számban előadásokat is tarthatnának. Erre természetesen az kívántatnék meg, hogy az Akadémia aránylag csekély alaptőkéje jelentékenyen emelkedjék. Ez állami meg társadalmi segítséggel s az Akademiának szigorú gazdálkodásával volna idővel elérhető. Erre a bukaresti román Akadémia utánzásra méltó példát ad, melynek alaptőkéje, hallomás szerint, 11 millió francra emelkedett. Elérhető volna ez úgy is, ha a tudománynak Semsey Andor mellett, nálunk is olyan pártfogói akadnának, mint pl. Aumale herceg, ki a párisi Akademiának 20 millió francot hagyományozott, vagy Smithson továbbá Carnegie Amerikában.

A fontos kérdésnek ez alapos, úgyszólván végleges megoldása az ország és az Akadémia pénzügyi erejének elégtelensége, továbbá a kártékony előítéletek ellenszenves sokasága miatt, ez idő szerint a kívánatos gyorsasággal alig remélhető. Meggyőződésem szerint ez alapos megoldás valamely módjának idővel meg kell valósulnia, ha magyar hazánk culturmissiójának azon magasabb színvonalára akar

emelkedni, melyre politikai és ethnographiai helyzeténél fogva hivatva van. Úgy vagyok meggyőződve, hogy az egységes magyar állam eszméjének e módon sokkal nagyobb szolgálatot tennénk, mint bármilyen más politikai vagy administratív intézkedéssel. Az említett nehézségeknél fogva, addig is még a főntvázolt eszményi megoldás lehetőségessé válik, nézetem szerint, mintegy átmenetileg a feladat már most is meg volna közelíthető talán a következő eszmék alapján.

Mondassék ki alkalmas alakban és helyen hivatalból, hogy az önálló tudományos buvárkodás, valamint a tudományos irodalom művelése, nagy jelentőségű államérdek. Hogy ennek megvalósítására hazai viszonyaink között első sorban az egyetemek, a műegyetem és a főiskolák tanárai vannak hivatva. Ez azért volna szükséges, mert ez eddig sehol sincs határozottan kijelentve. E tanintézetek tanárai hivatalból tulajdonképen csupán a tanítással vannak megbízva. Már pedig e színvonalon a tanításnak valódi sikere, éltető ereje, sőt gyakorlati eredménye is csak akkor van, ha a tanár egyénileg foglalkozhatik az önálló tudományos buvárkodással és a tudományos irodalom művelésével.

Azon tanszékek és intézetek igazgató tanárai, a kik bizonyos időn át tanári működésük alatt, kiválóbb önálló tanítványokat képeztek ki, és a tudomány fejlesztésében hivatottságuknak olyan kétségtelen jeleit tanusították, mely biztosítéka annak, hogy e téren nagyobb szabású eredményeket érhetnek el: bizassanak meg szaktudományukban való intensivebb buvárkodással vagy tudományos irodalmi működéssel. Ez természetesen az illető egyetemi hatóságok behatóan indokolt javaslata alapján történhetnék meg. E kérdések elintézésére az egyetemek autonomiáját, kellő biztosítékok mellett, lényegesen ki kellene bővíteni. Ezenfelül az administratív és folyó ügyek intézésével megbízott, évenként változó egyetemi tanács tagjait hosszabb időre (legalább 5 évre) megválasztott senior tagokkal volna szükséges kiegészíteni.

Kivánatos volna, hogy a főntebb jellemzett tanárokat időnkint (5—10 év közben) rövidebb időszakokra pl. egy félévre a czélből szabadságolják, hogy hirnevesebb külföldi tudományos intézeteket látogathassanak meg. Ez időn-

kinti szabadságotól függően, hogy az illető tanárok szaktudományuk új irányzatával, közvetlen személyes érintkezés útján ismerkedhessenek meg. Ez eljárás Japánban egy idő óta jó sikerrel van meghonosítva.

Mindezen czélok elérésére szükséges volna a szóban forgó tanárokat az elemibb gyakorlati oktatás mechanikai terheitől és az administratív teendőktől lehetőleg felmenteni. Ez úgy volna megvalósítható, ha az említett teendők közvetlen elintézése az igazgató felügyelete és intenciói szerint, saját nevelésű fiatalabb rendkívüli tanárookra vagy adjunctusokra bíztnék. E fiatal tudósok később, ha alkalmasnak bizonyulnak, a tanár utódaivá válhatnak. Az igazgató tanárnak, előadási óráinak lehető reduálásával, főfeladata volna a kiválóbb haladott növendékek közreműködésével intenzív önálló tudományos buvárlatokat, illetőleg irodalmi tevékenységet végezni. Ekként a magasabb szakképzettségre törekvő tanárjelölteknek, a doctorandusoknak és a gyakorlati pályákra készülő kiválóbb növendékeknek bő alkalma lenne magukat, az eddiginél alaposabb módon, magasabb tudományos színvonalon kiképezni. Ezek közül aztán a legkiválóbbak mint assistensek és adjunctusok alkalmaztatnának, mi szűkebb mértékben eddig is történt. E szervezéssel nemcsak a tudományos termelés fokozódnék, hanem a tudományos buvárkodás áldásos szelleme lassankint a gyakorlat régióiba is sikeresen áttérjedne. Egyszersmind a felsőbb tanintézetek tanszékeinek ellátására alkalmas nemzedékről az eddiginél bővebben volna gondoskodva. Ekként az új egyetemek létesítése, legalább e fontos tekintetben, elő volna készítve. Ez intézkedés képviselné nálunk azt, a mit Franciaországban az «École supérieure des hautes Etudes» néven néhány évtizeddel ezelőtt megalkottak, melynek üdvös hatása általánosan elismert.

Itt első sorban a kísérletező tudományozások tanszékeiről emlékeztem meg. Kellő módosításokkal ezen eszmék a gyakorló seminariumokkal kapcsolatos többi tanszékekre nézve is áldásosan volnának kiterjeszthetők. A gyakorló seminariumokban való tanítás, a jogi tudományokban való alaposabb képzés érdekében, e szakokban is általánosan és kötelező módon volna meghonosítandó.

Az itt fölvetett eszmék megvalósítására leglényegesebb

kellék volna hazánkban a harmadik egyetemnek és a második műegyetemnek mielőbb történendő felállítására. Nem kevésbé fontos volna, mint már fönnebb is mondtuk, a gyakorlati czélok elérésére hivatott, de tudományos vizsgálatokkal kapcsolatos intézeteknek pl. vegyakisérleti, mezőgazdasági, hygienikus, kereskedelmi és ipari kísérleti állomásoknak a meglévők mellett nagyobb számban való életbe-
léptetése.

Ha Magyarország a magasabb kulturai tevékenység terén más országokkal szemben lépést akar tartani, úgy nálunk is szükséges, kivált az exact tudományok körében, a főntebb érintett irányokban szervezkedő intézkedéseket tenni. Az önálló tudományos termelés terén hazánk versenyét a nagy művelt országokéval alig hozhatjuk párhuzamba. E tekintetben nálunk sokkal kisebb nemzetek, mint a belgák, a svájczok, a hollandok és a dánok, már régebben túlszárnyaltak bennünket. Finnországban, Görögországban, Romániában, sőt a kisebb Balkán-államokban pl. Szerbiában és Bulgáriában is a tudományos törekvéseknek olyan jelei mutatkoznak, melyek ha az utóbbi idő aránya szerint növekednek, utólérhetnek, sőt ha ezen ügy különös gondozását elhanyagolnánk, idővel túl is tehetnek rajtunk. E kérdés pedig nézetem szerint egyik legfontosabb tényezője nemzeti önállóságunknak, sőt életképes fennmaradásunknak.

Műveltségünk bizonyos tekintetben kétségtelenül kisse egyoldalú. Tudományos irányban, könnyen érthető okokból, túltengő a jogi képeztetésre való törekvés. A napi, gyakran igen is meddő politika népünk értelmi tevékenységét túlságos mértékben veszi igénybe; az exact képzettség aránylag háttérbe van szorítva. Kevéssel ezelőtt II. Vilmos német császár tudósokkal való társalgása alkalmával azt az észrevételt tette, hogy Németországban nagyon sok a jogászokodás, többet kellene a természettudományokkal és az orvosokkal foglalkozni. Pedig mennyivel kedvezőbbek e tekintetben a viszonyok Németországban. Mit mondjunk e szempontból saját hazai állapotainkról! Reméljük, hogy a kártevény elöitéletekből való kiábrándulás után, nálunk is harmónikusabban fog a tudományos műveltség tovább fejlődni. Mint egy illetékes barátom nem régiben megjegyezte, igen megnyugtatólag biztat a jövőre nézve az a tény, hogy szá-

mos kiváló tudományos vállalataink között, túlnyomólag legtöbb tagja van a m. kir. Természettudományi Társulatsnak. Tény az is, hogy a természettudományi alapon művelődő orvosnövendékek és a technikusok tanulmányaikban általában nagyobb szorgalmat tanúsítanak, mint a joghallgatóknak jelentékeny része. Ezek pedig kétségtelen bizonyítékai annak, hogy népünk és ifjuságunk józanságának, a számtalan kártékony irányú befolyás és előítéletek ellenére is, élénk érzéke van a szigorú realis gondolkodásra és a természettudomány jelentőségét illetőleg, a modern culturai haladás tekintetében.

THAN KÁROLY.

A MAGYAR CZUKORIPAR.

Hatalmas, új alakzatú gazdasági problémák korát éljük, melyeknek lényegébe a tudományos kutatás még nem hatolhatott be. A gazdasági élet ez új korszakának legszembe-tünőbb jelensége az összes culturállamokban a *hiány*. A hiány, nem a szónak hétköznapi értelmében, melylyel a plebejusi inséget nevezük, hanem a hiánynak a legmodernebb, a legfinomabb hajtása, melynek termőtalaja épen a szükségleteknek, a fogyasztásnak túlon túl való megnövekedése. Minden országban ugyanaz a nóta: munkás-hiány, szénhiány, vas-, réz-, cinkhiány, pamut-, gyapjú- és jutahiány. És ha egy pillantást vetünk a szédítően fokozódó fogyasztás számadataira, ha e cikkek piaci árának hatalmas — 50 sőt gyakran 100%-kal való emelkedését tekintjük, a józan megfigyelő előtt szükségszerűen felvetődik a kérdés: vajon ez a tünet az évek hosszú során visszatar-tott, most tömegesen jelentkező fogyasztásnak természetes következménye-e, vagy valami mesterséges hatványozása ennek, olyan eszközökkel, melyeket az uralkodó védvám-politika, az amerikai sokmillió trustök raffinált technikájá-val egyetemben teremtett meg.

E kérdések megoldása a közel jövő tudományos feladatai közé tartozik s nem is foglalkoztam volna velük, ha ez a gazdasági alakulás nem haladt volna el nyomtalanul az emberi táplálkozás legfontosabb cikkei fölött — a húst kivéve — s nem halad el nevezetesen nyomtalanul a gabona és a mi ezúttal első sorban érdekel bennünket, a *czukor* fölött.

Szinte úgy tetszik, hogy a fogyasztásnak e legbecsesebb javai mostoha gyermekei az új árának s annyira szembe-szökő az ellentét, hogy önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajon nem vonattak volna-e be ezek a cikkek is az árak

nagy átalakulásának forgatagába, ha termelésük kiterjedtsége nem hiúsítja meg az ellenőrzés, az áttekintés minden lehetőségét? Széltében-hosszában az áru piacdon mindenütt a legvidámabb hangulat, csak épen a cukor rögzött meg évek óta nyomott áriveauján, az 1904/1905 cukorévadjának árszökkenései ugyanis csak epizod jellegűek, előidézve a párisi spekulánsok vakmerő játékától.

És mégis, azt látjuk, hogy azokban a fejtegetésekben, melyekkel a gazdasági dolgokban tájékozatlanok gondolkozás nélküli nagy tömege az ipar aranyországának dicséretét zengi, rendszerint a cukoripart idézik iskolai példa gyanánt. Ez a sajátos tulajdonság különösen nálunk tartja magát, meglehetősen makacsul. Idehaza még az a felfogás dívik, hogy a cukoripar a kormányok kényeztetett kedvence, különös kiváltságok birtokosa és a hazai mezőgazdaság a helyett, hogy a földművelés egy új, modernebb zászlóvivőjét tisztelné benne, sajnos, többnyire úgy vélekedik róla, hogy alkalmas meggazdagodási tárgy néhány kiválasztott számára. Ez a helyzet cziczomázatlan pillanatfelvétele, bár szívesen elismerjük, hogy néhanapján, különösen bőséges répatermések hatása alatt, a jobb meggyőződés is utat tör magának s hangos szóval követeli a cukorgyárak gyors szaporítását. Szélsőségek talaján azonban az iparnak izmos meghonosodását és egészséges továbbfejlődését hasztalan várjuk: és ezek a szélsőségek ott burjánznak fel, a hol *az impressió foglalja el a dolgok lényegébe való mélyebb betekintés helyét*. Ez a körülmény birt engem arra, hogy bevilágítsak ez iparág kulisszái mögé, hogy világos nyelven és világosan beszélő számok segítségével megértessem a cukoripar eredményeit s hozzájáruljak egy józan és igazságos közfelfogás megteremtéséhez.

Az 1888. és 1889. évekről kelteződnek a modern, nagyarányú alkotások a magyar cukoripar terén. Ezek az évek hozták meg a cukoradó reformját, mely a termelési adó életbeléptetésével megszüntette azokat az igazságtalan adóterheket, melyek a gyengébb minőségű magyar répat az osztrák versenynyel szemben túlságosan nyomták. Az ország nyugati részében ugyan már évtizedek előtt keletkeztek cukorgyárak, ezek azonban — alkalmazkodva az akkori viszonyokhoz — csak szerény keretekben fejlődhettek s répa-

szükségletük ellátása jórészt a saját és bér gazdaságukból történt. Az adóviszonyok kedvezőbbre fordulása azonban nagyot lendített a cukoripar ügyén: hajlandóságot keltett cukorgyárak alapítására, bár rendkívüli nehézségek, nevezetesen a szükséges répaanyag hiánya, a fejlődésnek útját állották. Húsz esztendővel ezelőtt hazánk legtöbb vidékén még meglehetősen patriarkalisak voltak a gazdasági viszonyok s a répa termelés érdekében éveken át folytatott propaganda a mezőgazdasági körök maradi hajlamai folytán nem nagy eredményekkel dicsekedhetett.

Hogy a vállalkozásra hajlandó iparosköröknek megadassék a lehetőség a szükséges nyersanyag megszerzésére, gondoskodni kellett arról, hogy eltérően a nyugati államoktól, melyeknek gyárai aránylag kis körzetekből fedezték répa-szükségletüket, a mi sajátos viszonyainkhoz alkalmazkodó tarifarendszer segítségével tétessék lehetővé a répának nagy távolságokba való szállítása is. Csak az a körülmény, hogy ily módon a termelők nagyobb száma vétetett igénybe, egyenlíthette ki hathatósan a mezőgazdáknak a répa termeléshez való kisebb hajlandóságát.

A cukorgyárak ma is hálásan ismerik el azt az előzékeny megértést, melylyel az akkori kormány az idevágó javaslatokat fogadta és a m. kir. államvasutak vonalain kivételes díjszabás alkalmazásával a répaanyag szállítását 200—300 kilométer távolságokból is lehetővé tette. Ezt szívesen elismerik a cukorgyárak, de nem titkolhatják el, hogy ez volt az egyetlen kedvező intézkedés, melyet a cukoripar a magyar kormányok részéről tartósan élvezett. Csakis ennek a rendszernek köszönhetette azonban az ország a nagy cukorgyárak keletkezését és ennek a javára irandó, hogy hazai fogyasztásunk négyötödét a magunk részére az osztrák piacztól elhódíthattuk. De nem csak a gyárosnak használt ez a rendszer: javára vált minden termelőnek és a hazai közgazdaság egészét is szolgálta. Ezek nélkül a tarifakedvezmények nélkül a ma fennálló cukoriparnak csak egy csekély töredéke működne és a jelentékeny mezőgazdasági fejlődés, melyhez ezeken az utakon jutottunk, soha be nem következett volna. És mégis, az olcsóbb tarifát korántsem tekinthetik ajándéknak a magyar cukorgyárak, mert Németország és Ausztria fuvardíja, a feldolgozott répa-

anyag átlagában, még mindig alacsonyabb, mint a mi fuvar-dijunk. A fuvardíjak ugyanis 20—50 kilométeres távolságokra a végeredményben még magas egységarak mellett is kedvezőbbek, mint a mi fuvardijaink 200—300 kilométeres távolságokra alacsonyabb díjbeosztás mellett.

A kormánynak ez a rendszabálya, egy kedvező conjuncturára való kilátás, mely a nyolczvanas évek végén a cukoriparra nyílt, együttvéve okozták, hogy néhány év lefolyása alatt nyolcz cukorgyár keletkezett. Nyolcz nagy cukorgyár, melyeknek termelő képessége az ausztriai átlagüzemekével háromszorosan felér. Csak az új alapítások e nagy terjedelme mellett volt lehetséges, hogy a versenyt a versenyző államokkal felvehettük, mert répaanyagunknak az éghajlat okozta rosszabb minőségében rejlő hátrányát máskép el nem háríthattuk. Csak a nagyarányú napitermelés, a feldolgozásra szánt répaanyag nagy mennyisége s ezek következtében az üzemköltségek tetemes alábbszállítása, segítették át a magyar cukorgyárost a kezdet nehézségein. Szerencsés esetek, mint az 1890—1900 évtized ismételt kedvező ár-alakulásai, a 27 koronányi magas vám, melynek védelme alatt egy jól szervezett, a belső fogyasztást alkalmasan kihasználó osztrák-magyar cukorkartell jött létre: mindezek a körülmények közreműködtek abban, hogy az újonnan létesült gyárak egyike-másika, de néhány megnagyobbított régebbi üzem is, kiváló eredménnyel dolgozhatott. S mint-hogy ez üzemek javarészének műszaki és kereskedelmi vezetése hivatásuk színvonalán álló emberek kezében volt, érthető, hogy egyes vállalatok nemcsak gazdagon kamatoztak, hanem a befektetett tőke tetemes amortisatióját is meghozták. Mert az előrelátó iparosnak első kötelessége, hogy az eszközt, melylyel dolgozik, mint kérdéses cselekvő vagyont tekintse s ha tevékenysége gyümölcsöket hoz, a tiszta nyereséget leírásokra fordítsa. Minden iparág ki van téve az előre nem látott hullámlások súlyos rázkodtatásainak s az eredményes évek után bekövetkeznek a szűkösebb conjuncturák, mint ahogy ezt — hogy közelfekvő példát idézzünk — az egykor oly szépen virágzott malomipar történetén szemlélhetjük.

A kilenczvenes esztendőök nagy tartalékolásaiban kell keresnünk az egyes vállalatok állandó sikerének titkát, mert bár az idézett évtized gazdag volt kedvező conjuncturákban

s bár ehhez — mint kifejtettem — egyéb szerencsés körülmények is járultak, a cukoripar huszonkét iparvállalata között nem egyet találunk, mely tiz esztendő vagy még régebb idő óta semmit sem hozott, vagy pedig polgárinak is alig nevezhető hasznot. Erről azonban sohasem esik szó, s — mint mindenütt — csak az egyesek eredményét tartják szem előtt, mikor az összességről mondanak ítéletet. Szó sincs róla, a múlt idők eredményeiről csak a legbarátságosabb hangon beszélhetünk s csak az utolsó lustrum volt az, mely a kiviteli jutalmak megszüntetésével, a 27 koronányi vámnak 5 kor. 70-re történt leszállításával a jól jövedelmező, biztos alapokon nyugvó kartellt lehetetlenné tette és helyzetünkben súlyos változást idézett elő. És ha a cukorgyárosnak minden oka meg volt — és ezt szívesen elismerjük — hogy a múltak dicséretét zengje, még több oka van arra, hogy aggodalommal tekintsen a jövőbe.

Az idők változását a cukor áralakulásában a következő, az 1889/1890 évekig visszanyúló táblázatos kimutatás szemlélteti :

Termelési évek	A nyerscukor átlag- ára, franco Aussig. első termék:
	korona
1889/90	30.42
1890/91	31.52
1891/92	33.09
1892/93	37.99
1893/94	33.58
1894/95	25.70
1895/96	28.20
1896/97	23.85
1897/98	24.75
1898/99	26.27
1899. 1900	26.29
1900/1	25.09
1901/2	18.83
1902/3	20.90
1903/4	20.30
1904/5	30.07
1905/6	19.22
1906/7 augusztus	20.15

S most legyen szabad egy számítást felállítanom a tekintetben, hogy a mai viszonyok között miként alakul a befektetett tőkének és üzemköltségnek a jövedelemhez való viszonya. Mindaddig, míg él bennünk a becsvágy, hogy cukoriparunk kivitelre dolgozzék, mindaddig, míg határainkat Ausztria elől teljesen el nem zárhatjuk, képtelenség kis üzemekről beszélni; ha teljesebbé menne az a néhánéha felmerülő óhajlás, hogy a nagy cukorgyárak helyébe az apró, decentralisált mezőgazdasági üzemek jussanak, bizony nagyon hamar elérnők, hogy Magyarország a cukor világpiaczaról teljesen kiszorulna, s termelése csak a bel-földi fogyasztásra, tehát a mostani termelés egyharmadára szorítkoznék. Ezzel a tervvel tehát nem is akarok tovább foglalkozni: a kis üzemek ki nem kerülhetnék zátonyra jutásukat; gazdasági viszonyok, korszellem, minden ellentmond e tervnek. Számításaim alapjául nem is a legnagyobb üzemeket veszem, a milyen kettő-három áll fenn nálunk, hanem olyan gyárat veszek alapul, mely naponként 10,000 q. répát dolgoz fel nyerscukorra s egy termelési évadban összesen egy millió métermázsa répát használ fel. Az ilyen gyárüzem nálunk — beleértve a telket, az iparvágányt, a tisztviselő lakóházakat, a cukorraktárakat, 3.5 millió koronába kerül. Ha kevesebbet veszünk fel, csak magunkat ámitjuk. Forgó tőkéül a bankhitelen kívül, mely utóbbi a termelési évad alatt vagy egy millió korona, másfél millió korona szükséges, úgy hogy egy szilárd alapokon nyugvó gyárnak öt millió korona saját tőkével kell rendelkeznie. A répa ára (e cikknek napról-napra való megdrágulására egyébként még visszatérek) a feldolgozó gyár távolságához képest 160 és 180 fillér közt váltakozik az állomás, ehhez járul még a q-kénti 10—40 filléres fuvardíj, úgy, hogy a gyárosnak a gyárban legalább 195 filléres vételárral kell számolnia. Ez az átlagár, mert egyes esetekben — különleges körülmények folytán — alacsonyabb, illetőleg magasabb árak is fizettetnek.

Talán nem végzek felesleges munkát, ha ezen a helyen arra a körülményre is utalok, hogy a délmagyarországi és keletmagyarországi répa — nyilván éghajlati körülmények folytán is — sokkal kevésbé tartós, mint az, melyet nyugaton és északon termelnek és így a gyáros nem is fizet-

heti érte ugyanazokat az árakat. Számítsunk még a répa árához répamag-, átvételi-, beprismálási és felszedési költségek fejében 15 fillért, akkor a répa teljes árát 210 fillérben állapíthatjuk meg.

A mi a műszaki feldolgozás költségeit illeti, azok természetesen széles határok között mozognak és számos tényezőtől, nevezetesen a berendezéstől, az administrációtól és első sorban a napi teljesítés terjedelmétől függenek. A németországi cukorgyárosok évi jelentésében Glantz egy igen tanulságos kimutatást közöl, melyben 66 német gyár üzemi költségét sorolja fel. S azt találjuk, hogy ez a költség a répa 100 kgrja után 51 pfennig és 110 pfennig között ingadozik. 300,000—1.5 millió q répát feldolgozó gyárak szerepelnek e kimutatásban s ha kikeressük a mi számításunkhoz szükséges egy millió q répát feldolgozó gyárak átlagát, akkor üzemköltségül, beleértve az amortisatiót is, 65 pfenniget (76 fillér) kapunk a répa minden q-ja után.

Saját tapasztalataim meglehetősen igazolják ezt a számítást. Jól berendezett gyáraknál rendszeren 60 fillért számíttunk a répa minden q-ja után, amortisatio nélkül.

A tehertételek tehát a következőképen alakulnak:

1 millió métermázsa répa — az 5%-nyi szokványszerű túlsúly épen hogy elég az apadás pótlására — a műszaki feldolgozásra készen, 100 klgként 2 kor. 10 fillért számítva kerül	2.100,000 kor.
Üzemköltségek 60 fillérjével	600,000 "
5% leírás, melyet egy szolid vállalkozó csekélyleni is fog	175,000 "
5% kamat a bankhitel után egy fél-esztendőre	25,000 "
Összesen tehát	<hr/> 2.900,000 kor.

a kereseti adó nélkül.

Mielőtt a bevétel-tételekre áttérnénk, foglalkozni kívánunk a répakihasznlás kérdésével. Az osztrák cukorgyárosoknak Bécsben megjelenő hetilapja 1906 október 24-diki számában egy kimutatást közöl, melyből kitünik, hogy a magyar répa kihasznlása messze mögötte marad az osztrák tartományokban elért eredményeknek. És pedig termeltek cukrot:

	cukortermelés a répasúly százalékában				
	1905/6	1904/5	1903/4	1902/3	1901/2
Magyarország — —	13·1	13·0	13·9	14·1	12·3
Csehország — —	16·2	15·0	15·5	15·4	15·7
Morvaország — —	15·9	14·2	14·7	14·5	14·2

E hivatalos adatok az utolsó öt év átlagában Magyarországra nagyon kedvezőtlen eredményt, 13·2%-ot tüntetnek fel. Saját feljegyzéseinkből, melyek régebbi évekre is visszanyulnak, 13·5%-ot állapíthatunk meg, mert az 1904/5 és 1905/6 évek különösen kedvezőtlenek voltak, míg a folyó évad egy százalékkal kedvezőbb eredményt mutat.

A bevételek tehát a következőképen alakulnak:

Egy millió mm répából 13 1/2 %-kal számítva 135,000 mm cukor termelhető.	
A cukor mm-ját 20 koronával számítva ab Aussig, a mi Magyarországon 19 kor. 40 helyi értéknek felel meg s ebből 2% skontot leszámítva, mert az ár négy havi hitelre értendő, kerekszám 19 kor. számítandó mm-ként vagyis az egész mennyiség után	2.565,000 kor.
2 1/2 % melasse = 25,000 q á 6 kor. —	150,000 "
A répaszeletekből való bevételi többlet a termelő gazdáknak járó szeletszállítványon felül — — — — —	50,000 "
	<hr/> 2.765,000 kor.

A tiszta veszteség tehát 135,000 korona, a nélkül, hogy a tőke kamatozásáról szó esett volna.

Íme tehát a nyerscukorgyártás eredményei a mai viszonyok között annyira szánalmasak, hogy az üzembentartás lehetetlen volna, ha más mozzanatok nem javítanának valamit a súlyos helyzeten. Ezeket a mozzanatokot abban a szervezetben kell keresnünk, mely a finomított cukornak a belföldi fogyasztás számára való eladásánál évek óta szolgálja gyáraink érdekeit, s a mely szervezetnek alapelve, hogy minden gyárnak, legyen bár műszakilag nyerscukorgyártásra vagy finomított cukor gyártására berendezve, a belföldi fogyasztásban részesednie kell.

A belföldi piaczk használatát a brüsszeli egyezmény fennállása óta tervbe vett surtaxe lett volna hivatva bizto-

sítani a belföldi termelés részére. Minthogy azonban ez törvényerőre nem emelkedhetett, kárpótlásul az osztrák finomítók megállapodásra léptek a magyar cukorgyárakkal — egyelőre csak az 1906/1907 és 1907/1908 évadra, — melynek következtében lehetségessé vált a magyar fogyasztás négy ötödének, tehát az összes termelés egyharmadának öt koronával magasabb értékelése a belföldi cukor minden métermázsája után.

Sajnos, ez meglehetősen ingatag alap és minden attól függ, vajon sikerülni fog-e az osztrák és magyar finomítók között állandó megegyezést létesíteni, mert a küzdelem, mely a belföldi finomítványok eladásának szervezetlensége folytán kitört, olyan jelenségeket vont maga után — a mint ezt Ausztriában a legutóbbi két esztendőben alkalmunk volt tapasztalhatni — hogy a finomított cukor az exportparitás határán alul került eladásra.

Az a gyár, mely körülbelül 135,000 métermázsát termel, az érvényben levő kulcs alapján 30—35,000 métermázsára belföldi contingenst nyerhet. Ha ebből levonjuk azt a részt, mely a finomítót azon a czímen illeti, hogy a nyerscukorgyár quotáját bérfinomításra átveszi, vagy megvásárolja, akkor a belföldi eladásokból mintegy 150,000 korona jövedelmet állíthatunk a számlába. Ez az összeg kiegyenlíti a keletkezett deficitet és így egy nyerscukorgyár a legjobb esetben ma csak a leírásokat keresheti meg.

A finomító-üzem eshetőségei sem sokkal kedvezőbbek, már csak abból az okból sem, mert a fennálló magyar finomítók aránytalanul többet termelhetnének, mint a mennyi a belföldi fogyasztás számára szükséges s üzletük kizárólag attól függ, hogy a belföldi piacot kellő ellenőrzés alatt tarthatják-e.

Természetesen kedvezőbb eredményre jutunk, ha 1½ vagy két millió q répa feldolgozásával számolunk. Itt már 10—15 fillér üzemköltségmegtakarítás is elérhető, csak hogy ilyen terjedelmű gyárak nem keletkezhetnek hirtelenében, ezeket húsz évi vagy még tovább tartó kemény munkával úgyszólván nevelni, fejleszteni kell. Végül jönnek esztendők, és ilyen az idei idény is, a mikor a répa magasabb cukortartalma segíti a cukoripart, de mindazáltal a dolog úgy áll, hogy a cukorárfolyam jelentékeny emelkedése nélkül a

cukoripar Magyarországon jövedelmező üzletnek épenséggel nem tekinthető.

Véleményem szerint azonban kétségkívül elkövetkeznek olyan esztendők, melyekben a termelés és eladás feltételeinek viszonya kedvezőbben alakul s ebben a véleményemben nem ingat meg az a kivált német részről hangsúlyozott állítás sem, hogy a répacukor elsőbbségét a nádcukor veszélyezteti és a répacukor uralma immár vége felé jár. A répa versenybirásában való bizalmamat ez meg nem ingatja.

Wolfnak, a boroszlói egyetem tudós tanárának és a középeurópai gazdasági egyesület kezdeményezőjének nemrég megjelent nagyon érdekes fejtegetéseiből, melyeket a kubai cukortermelés gyors emelkedésének jelentőségéről írt, tudjuk, hogy az Antillák gyöngyének éghajlati viszonyai és talajminősége felette alkalmasak arra, hogy Cuba cukortermelését hatalmas arányokra fokozzák. De épen e fejtegetésekből, különösen e fejtegetések történeti visszapillantásából azt is látjuk, hogy a cukorszükséglet mily soha nem sejtett mértékben emelkedett s következtethetünk a bekövetkezendő időkre, melyek a nádcukortermelés jövendőlt emelkedését is absorbeálni fogják. Hiszen látjuk, hogy míg az 1883/84 évek cukorválsága annak a körülménynek tudható be, hogy az európai répatermelés elérte a 24.000.000 q-t, már az 1904/5 évi szédületes cukoráremelkedésnek kiindulási pontja az volt, hogy a 48 millió q-ra rugó termést, mely tehát a 1883/4 évit kétszeresen felülmulta, akkor általában rossz termésnek minősítették. Ma már úgy áll a dolog, hogy a nád és a répacukor 115—120 millió mótermázsát tevő összmenyisége épen hogy elegendő a statisztikailag felvett világfogyasztásra, melyben Kelet-India és China nincsenek is beleszámítva. Nem kétséges, az alacsony árfolyam, mely szerintem a világkonjunktura kérdése, ki fog egyenlítődni, a mi azonban mélyebb aggodalommal tölt el bennünket: az a cukorgyártás speciális helyzete hazánkban.

Ha már a multban is végtelen nehéz feladat volt nagy- és középbirtokosainkat a répaművelés számára megnyerni úgy ma, a mikor e feladattal félig-meddig megküzdötünk, olyan jelenségekkel találjuk magunkat szemben, me-

lyek — nyíltan bevalljuk — nemcsak hogy a répaművelés terjedését gátolják, hanem a termelőt arra is kényszerítik, hogy a művelés korlátozásával vagy teljes felhagyásával foglalkozzék. E jelenségek legszomorúbbika munkásosztályunk ijesztő arányokat öltött kivándorlása, mely az utolsó két esztendőben felül volt a 400 ezeren s a mely leginkább a mezőgazdasági munkásságot tizedelte meg. Sajnos, ennek a tömeges kivándorlásnak pusztító hatásai rövid időn belül nemcsak a cukoriparban fognak nyilvánulni, hanem Magyarország egész közgazdasági életében is, és véleményünk szerint nem lehet fontosabb feladata a kormánynak, mint e sajnálatos népvándorlás megakasztása. Az a hivatkozás, hogy a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben Németországból milliók meg milliók vándoroltak ki s azután a kivándorlási folyamat magától megszakadt: a mi viszonyainkra nem alkalmazható. Mert Németországban a relatív túlnépesség mellett beállott munkahiány okozta a kivándorlást, holott nálunk, különösen az utolsó esztendőben munkaalkalomban nem volt hiány s a kivándorlást többek közt az oceánon túl kecsegtető nagyobb kereset, *a néplélek bizonyos nyugtalansága* okozhatta. Egy másik kedvezőtlen jelenség: olyan nagy birtoktestek parcellázása, melyek a répaművelésre már berendezkedtek, úgy, hogy az előadottak szerint a répaművelés alatt álló terület csökkenését már az 1907/8. évadra 15—20%-ra becsüljük.

Végül nem hagyhatjuk megemlítetlenül, hogy a mezőgazdasági munkásosztályban olyan destructiv szellem lett úrrá, hogy a termelő szinte tehetetlenül áll azokkal a követelésekkel szemben, melyeket a mezőgazdasági munkás — különösen a nehezebb bérmunkánál, mint a melyet a répaművelés is megkövetel — támaszt.

Ezeket a többköveteléseket egyszerűen a répa árának emelése által kiegyenlíteni: a vázolt viszonyok között lehetetlen. Ha már most azt akarjuk, hogy a magyar cukoripar fennmaradása veszélyeztetve ne legyen, akkor oda kell törekednünk, hogy azokat a köröket is megnyerjük a répaművelés számára, melyek erre eddig kaphatók nem voltak s melyeknél a fent érintett jelenségek természetesen nem nyilvánulhatnak. A birtokos parasztsztyalt értem. A mi lehetséges volt Ausztriában, Németországban, Franciaországban,

Belgiumban és Hollandiában, a mi lehetséges volt azokban az országokban, melyek a cukoripart csak nemrég karolták fel, mint Itáliában és Spanyolországban, a mi még Romániában is keresztülvihető volt, az elől a magyar gazdaközönség sem zárkozhatik el huzamosan. Hiszen látjuk, hogy egyes megyékben, mint Pozsony-, Nyitra- és Trencsénmegyében, a legkisebb gazdák is termelnek répát; igaz, hogy ezeken a vidékeken a lakosság jelentékeny része szláv elemekkel van tarkázva. De sehogy sem tudjuk megérteni, hogy a magyar Alföld, kitünő humustalajával, gazdag nagyközségeivel, mért zárkoznék el e művelési ág elől.

Jól tudom, milyen nehéz győzedelmeskedni gyökeret vert mezőgazdasági előitéleteken, ismerem a hajlandóságot is a kényelmesebb művelési ágakhoz, mint a milyen pl. a tengeri termelésével jár, mégis meg kell találni az utakat, melyeken a parasztgazdával a répaművelés előnyeit megértetni, a répaművelés jövőjét biztosítani lehetne. Hosszú és fáradságos út ez. Az egész magyar cukoripar és a mezőgazdasági érdekképviselésekben egyesült értelmiség vállvetett együttműködésére van szükség, hogy eredményeket érjünk el. Azonban tapasztalataimból állithatom, hogy elég lesz néhány alföldi nagyközség eredményes példája e téren, s biztosítva van az egész mozgalom sikere és a parasztgazdák meg vannak nyerve a répaművelés számára.

Vannak kilátások, melyek a kissé borús jelen derülésére engednek következtetni és melyek — ha teljesedésbe mennek — egyedül hivatottak arra, hogy a magyar cukoripart igazán az állandóság jellegével ruházzák fel. Hiszem, hogy ez a cél elérhető, hogy ezt a célt el fogjuk érni, mert az igazságok minden időben érvényesülnek és a magyar cukor-nagyipar nélkülözhetetlensége a magyar közgazdaság életében: ilyen igazság.

HATVANY-DEUTSCH SÁNDOR.

BRUNETIÈRE.

Brunetière hős volt abban az értelemben, a melyben ezt a szót Carlyle használja. A középkorban *doctor polemicus*nak nevezték volna. Egész életén át vitatkozott, folyton elveket keresett s elveiből lassanként oly hatalmas rendszert épített föl, mint valamely középkori kolostor. Hozzá hasonló egyéniségeket csak a középkori kolostorok falai közt találunk. A leghűbb képet úgy alkotjuk róla, ha szerzetesek közé képzeljük, a kiknek tetszésétől kísérve czáfolja valamely eretnek ellenvetéseit, míg ő maga mindenkit keresztkérdések közé sodor.

Külső megjelenése inkább vallott asketára, mint modern tudósra. Sovány alakja majdnem kísérteties jelleget kölcsönzött neki; arcza merev és márványszerű volt, mintha egyetlen izom sem volna rajta. A harag vagy jó kedv kifejezése az izmok játékától függ; Brunetière arczán azonban mintha megszűnt volna az izomélet. A ki őt az utóbbi időben látta, azt a benyomást nyerte, hogy Brunetière nem tud mosolyogni. Arcza teljesen beesett; szemüregéből erős lélek tükröződött, de csak a gondolkodó s nem egyúttal az érző lélek is. Az érzelmeknek minden élénksége és mozgalmassága hiányzott róla. Ha nem beszélt, keskeny ajkai makacsul összezáródtak; homlokán vízszintes irányban erős ránczok húzódtak végig, valamint arczán is oldalt az orrtól egészen az ajkak széléig. Ha pedig beszélt, tekintete félelmissé vált s haragot és melancholiát fejezett ki.

Ezt a képet azonban csak első megjelenése idézi fel bennünk. Brunetière ugyanis ma már nem vált volna be egyházatyának, mert sokkal önállóbb és szabadabb szellemű, sőt sokkal modernebb volt, hogy sem Aristoteles és Aquinói

Szent Tamás békóit türni tudta volna. Általában Brunetière egyike volt a XIX. század legmerészebb szabadgondolkozóinak s e tekintetben élesen különbözik az óvatos, megfontolt, kísérletező, érzelmes és finom izlésű Sainte-Beuvétól. Brunetière nagyon szerette a világosságot és kedélyében nincsen egyetlen mystikus vonás sem. Ebben ismét ellentéte Sainte-Beuvenek, a kinek költői műveiben és első bírázataiban hosszú ideig feltűnő volt a mystikus irány. Brunetière azonban nem kedvelte a középkori irodalmat s legkevésbé a mysteriumdrámákat és passiójátékokat, melyeket a vallásos szellem gagyogásainak nevezett. Sainte-Beuvétól még abban is különbözik, hogy ez költő és regényíró akart lenni s kritikussá lett; ő azonban semmi más nem akart lenni, mint kritikus. Életének fő céljává azt tűzte ki, hogy elvekre vezeti vissza és módszerrel látja el a kritikát. Ez természetesen annyit jelentett, hogy a kritikából önálló tudományt teremt.

E törekvése miatt Brunetière csakhamar szemben találta magát a modern írók egész taborát. Egyetlen ember ellen egy hatalmas tábor, melynek élén Anatole France áll: vajon lehetett-e kétség az iránt, hogy Brunetière vállalkozása kudarcot fog vallani?

Am Brunetièrenak sikerült az, a mi lehetetlennek látszott. Most már a kritikát mindenki épen oly külön irodalmi műfajnak tekinti, mint a regényt vagy drámát. A kritikus nemcsak színes képet fest arról az összbenyomásról, melyet rá valamely író gyakorolt és nemcsak az író természetrajzát állapítja meg, mint ezt Sainte-Beuve tette, hanem magának az irodalmi műnek természetrajzát is. S bár Brunetière halálos beteg, de halálát nem is sejtve kijelentette, hogy még nem mondott el mindent, a mit el akar mondani, annyi kétségtelen, hogy Brunetière jelszava: «a kritikának exacttá kell válnia», győzelmet aratott. Ehhez hasonló vállalkozást hasonló sikertől kísérve csak egyetlenegy mutat fel a XIX. század. Ez a Lermolieff vállalkozása, a ki épen úgy exacttá tette a művészettörténetet, mint Brunetière a kritikát. Mind a ketten üldözték azt az összbenyomást, melyben addig oly vakon bíztak az irodalom s a művészet történetírói s a mely már annyiszor vezette félre őket. Míg Brunetière azt hangoztatta, hogy minden írónak és minden

műfajnak vannak bizonyos állandó és folyton ismétlődő sajátságai, addig Lermolieff azt tanította, hogy nincs festő. a kinek minden festményén valamely közös vonás ne volna. Először az elv s azután a részletek: ime a Lermolieff és Brunetière kritikai módszere.

Az újabb francia irodalom alig ismert élénkébb elmét, mint Brunetière. Erélyes, szenvedélyes, harczias és végtelemül értelmes volt s így korának legerősebb egyéniségei közé tartozik. Mint Mézières írja, egész életének története nem más, mint szakadatlan küzdelem. A küzdelem fogalma valóban elválaszthatatlan a Brunetière egyéniségétől. Sokat küzdött nemcsak irodalmi ellenfeleivel, hanem magával az étellel is. Toulonból, a hol 1849-ben született, egy marseille-i collegiumba és innen Párisba került. Fel akarta magát vétetni az École Normale Supérieurebe, de az intézet versenypályázatán megbukott, mert képtelen volt egyetlen latin mondatot is helyesen megszerkeszteni. Vizsgálatát nem ismételhette meg a porosz-francia háború miatt, melyben mint önkéntes vett részt. A háború után magánleczkékből tengődött, majd a Collège Sainte-Barbeban kapott alkalmazást. Sokat nélkülözött és nélkülözései közt sokat betegeskedett. A gégesorvadást, mely őt sirba döntötte, valószínűleg ifjúkorának nélkülözései közt szerezte.

Bourget ajánlatára 1875 óta cikkekét kezdett írni a *Revue des Deux Mondes*ba, melynek 1893 óta szerkesztője volt. Még 1886-ban tanárnak hívták meg az École Normale Supérieurebe, a hol egykor oly rosszul tette le a kötelező vizsgálatot. Itt tanított a legutóbbi évekig. Az intézet újjászervezése alkalmával az összes tanárokat meghívták a Collège de Franceba, csak őt nem. Mellőzését azok az elvi ellentétek magyarázzák, melyek őt a Combes-féle kormánytól elválasztották.

Nélkülözése napjaiban azt kérdezte tőle egyik tanára: «Voltaképen mi akar ön lenni?» Brunetière habozás nélkül így felelt: «A *Revue des Deux Mondes* szerkesztője s a Collège de France tanára.»

E két terve közül csak az első sikerült. Második tervének kudarcza rendkívül elkeserítette őt, mert leghatalmasabb fegyverétől fosztották meg vele. Brunetièrennek fő ereje ugyanis nem a toll, hanem a szó volt. Brunetière, míg

hangját el nem veszítette, számos kitűnő szónoklatot tartott. Mikor az előadó teremben gyors és rövid léptekkel, hatalmas serviettejével a hóna alatt megjelent, a hallgatóság körében már előre várakozást keltett. Vajon kivel fog megint hadakozni? Előadását meg sem kezdte s már tekintete jelezte a győzelem biztosságát.

Legnagyobb sikereit tehát mint szónok aratta. Prózájának bonyolult körmondatai s elavult fordulatai, ez: — a klaszikus, terjedelmes, polemikus próza, melyet némelyek épen úgy elavultnak tekintenek Franciaországban, mint a Johnsonét Angliában vagy a Lessingét Németországban; azok a végnélküli közbevetések és segédcapatok gyanánt felvonuló zártételek; ítéletei, melyek többnyire ködösek és nehezen érthetők voltak, mert Brunetière sokkal jobban értett a fogyatkozások éles kiemeléséhez, mint a jó tulajdonságok eleven színezéséhez; az a zord határozottság, mely ott lappangott összes véleményei mögött, szóval mindaz, ami Brunetière olvasását nyomtatásban megnehezítette: élénkké, kedvessé vált s csaknem a zene varázsával hatott e szenvedélyes logikus ajkairól. Mindig a logika és a logika elsősorban: ez uralkodott ellenmondást nem tűrő erővel és zsarnoki kényszerrel Brunetière minden mondatában.

Hallgatósága izlésének soha sem tett engedményeket. Mindig merev, tekervényes, hosszadalmas, majdnem szálkás volt; mindig vitatkozott és mindig a dialektika fegyvereivel küzdött; sohasem akart hatni se az érzelmekre, se az akaratra, hanem mindig az értelemre és a józan belátásra, vagy, mint ő szokta mondani, az emberekben szunnyadó logikai hajlamra; de meggyőződésének ereje és az a tény, hogy nehézkes mondatai mögött mindig hatalmas gondolatok rejlettek, Brunetière szilárd retorikáját sokkal hatásosabbá és izgatóbbá tették, mint az ékesszóló Boissier vagy Lavisse előadásait folyékony és csengő zenéjük. Brunetièret ezért mindig sok nő hallgatta, sőt legbuzgóbb hallgatói épen a nők közül kerültek ki. Egyetlen méltó ellenfele a francia szocziálisták vezére: Jean Jaurès volt. Mondják, hogy a francziák egy időben egyszerre rajongtak Jaurèsért és Brunetière-ért. Ez a látszólagos ellenmondás onnan ered, hogy a francziák ma is épen úgy szeretik az ügyes cau-

seuröket, mint őseik, a gallok, a kikről már Julius Cæsar följegyezte, hogy sok dolgot elhittek, ha valaki ügyesen adta elő. A francziák sokféle gondolatot elfogadnak, ha valaki mesterien fejtegeti azokat.

Néhány éve még az egész előkelő Páris egy teljes téli időnyen zsúfolásig megtöltötte a Sorbonne nagy amphitheatrúmat, hogy meghallgassa e merész és harcziás szónok előadásait Bossuet beszédeiről. Hatalmas készütsége és biztos tudománya talán a Bossuet-kérdésben tündöklött a legáthatóbb fényvel.

Lelke mélyén láng lappangott, mely ki-kitört, mikor egy-egy fontosabb nyilatkozatot tett, néha úgy látszott, hogy ereje fogytán van, de a következő pillanatban már új lendülettel és új szenvedélyvel szállt síkra véleményei mellett. Az orvosok már egy évvel előbb figyelmeztették, hogy kimélje magát. Ettől kezdve mindenütt erősen bélelt felöltöben jelent meg, melyet csak akkor vetett le, mikor előadását megkezdette. Vállait összehúzva, kissé meggörnyedve, nyugtalan tekintettel bontakozott ki belőle, mintha boszankodnék a miatt, hogy kimélnie kell magát. De ez nem is sikerült neki. Mihelyt Bossuet ellenfeleire került a sor — s ő maga is alig várta, hogy rájok kerüljön — ismét epésen és kitaróan vitatkozott.

Ekkor termete kiegyenesedett, szeme lángolni kezdett és hangja hirtelen tiszta és csengő lett. A ki hallgatta, még soká fogja érezni meggyőző hanghordozásának s kifejező taglejtéseinek hiányát. Nem volt magas termetű s előadásai közben mégis nagynak és hatalmasnak látszott.

Bossuet volt legkedvesebb írója s a XVII. század legkedvesebb százada. Mind a kettőt kitaróan csodálta és hévvel védelmezte. Bossuetben nemcsak irodalmi eszményt, hanem valóságos irodalmi hőst látott, a kinek szobrát ő van hivatva körülbástyázni. Bourget ezt írta róla halálakor: «Mintha még most is hallanám őt, a mint előttem Fénelont ócsárolja, ugyanolyan hangan, mintha valamely ismerősének illetlen magatartása miatt volna fölháborodva s mintha Fénelon ellen személyes okokból panaszkodnék: oly nagy volt már ekkor lelkesedése a hatalmas meaux-i püspök iránt.»

A XVII. századról Brunetière egyszer így nyilatkozott:

«Minden kornak megvan a maga jellemző művészete. A XVI. századnak: a festészet; a XVII-iknek: az építészet; a XVIII-iknek: a szobrászat; a XIX-iknek: a zene.»

A XVII. század iránt érzett lelkesülésének titka bizonyára abban rejlik, hogy fő jellemvonásának az építészetet tekintette.

Ő maga is bizonyos tekintetben építész volt. Eszméiből hatalmas, szabályos és szimmetrikus palotákat emelt. A palota oszlopait tények alkották, de csak annyi tény, a mennyire épen szüksége volt. Nem szerette a mellékes jelenségeket: a festőiség, vagy egy-egy részletnek bája nem tudták elragadni őt.

Brunetière ugyanis vérmérsékletre nézve klasszikus és fáját tekintve latin volt. Kedves volt előtte az egység s a szilárd összetartás, de gyűlölte a sokféleséget, s legjobban gyűlölte a francia forradalomtól kezdeményezett individualismust. Mint Bourget, ezt a francia irodalom tévedésének tekintette. Az irodalomnak előre hömpölygő áramlatát vissza akarta szorítani s új életre kívánta kelteni a régi Franciaország irodalmi hagyományait. Annak a hatalmas épületnek neve, melyen Brunetière egész életén át dolgozott: a műfajok kiválása. Egy-egy irodalmi műfaj épen úgy saját korának terméke és összefoglalása, mint maga az író. Ez nem más, mint az irodalmi életre alkalmazott darwinismus. Az irodalomban épen úgy van létért való küzdelem és fajkiválás, mint a természetben. Minden irodalmi műfaj épen oly önálló életet él, mint bármely növény- vagy állatfaj. Mindegyik egyéni s egyúttal társas életet folytat.

Darwin rendszerében kétségtelenül annak szilárd egysége ragadta meg őt. Elméjének szigorú logikája az irodalmi műfajokat ugyanoly reális étellel és valóságossággal ruházta fel, mint a milyent az állat- és növényfajok folytatnak. Elhatározta, hogy születésöknek, fokozatos átalakulásuknak, kifejlődésöknek vagy elhalálozásuknak tárgyilagos történetírója lesz. Vállalatát, úgymond, Darwin és Hæckel törvényei szerint fogja végrehajtani.

Nem félt attól, hogy egészen Hæckelig fog eljutni, noha Hæckel legvégső következményéig vitte keresztül a Darwin tanítását. Sőt Hæckelben sokra becsülte azt, hogy teljesen végiggondolta a Darwin gondolatát. Ő maga is mindig te-

kintetbe vette minden gondolatának összes oldalait és lehetőségeit.

Brunetière közvetlen kiinduló pontja azonban nem Darwin vagy Hæckel volt, hanem Taine. Ez majdnem hihetetlennek látszik. De maga Brunetière is épen oly nagy átalakulásokon ment át, mint az irodalmi műfajok, mire a természettudománytól, a melyből kiindult, a Bossuet súlyos, mély és mindent átölelő elméjének hatása alá került. Taine-t mindenütt czáfolja: a *Kritika fejlődéséről* írt művében és többi testes köteteiben egyaránt, s mégis Taine tanítványa lett volna? De vajon Nietzsche nem Schopenhauerből és a német romantikából indult-e ki?*) A legtevékenyebb és legádázabb eretnekek vajon nem az egyház kebeléről szakadtak-e le? A jelenkori francia kritikusok valamennyien vagy Renanból, vagy Tainéből indultak ki. Renan nemzette Lemaître-t és France Anatolet, a kik, mint mesterök, mind a ketten hűtlenek lettek a kritikához; Taine pedig szellemi atyja volt első sorban Bourgetnak, a ki néha még most is visszatér a kritikához; Faguetnak, a ki teljesen a kritikára adta magát s végül Brunetièrenek, a ki mindnyájok közt a legnagyobb áldozatokat hozta a kritika oltárán. Sőt épen ő volt az, a ki áldozati oltárt emelt a kritikának. S mily érdekes jelenség: Anatole France, a Renan-tanítvány és Brunetière, a Taine-tanítvány, mindjárt pályájok kezdetén szembe kerülnek egymással. Brunetière azokat a kritikuskokat, a kik a kritikáról vallott nézeteit nem fogadták el és nem alkalmazták, hirdetési vállalkozóknak nevezte.

Ám Taine és Brunetière közt nagy különbségek vannak. Taine mindenek fölött a nagyok erényeinek volt kritikusa, harczosa és magasztalója; Brunetière azonban egész életén át nagy bűnökre vagy apró hibákra vadászott s az írókban logikai vagy erkölcsi fogyatkozásokat keresett; Taine fő gondolata a méltánylat s az igazolás volt; Brunetière ellenben csak másodsorban akart igazolni s fő szenvedélye a hibák lajstromozásában s az ellenmondások kiélezésében merült ki. Taine mindig tekintetbe vette az író, a ki a mű mögött rejtőzött s a Sainte-Beuve lélektani elemzéseit ha-

---

*) E. Faguet, *En lisant Nietzsche*. Paris, 1905. Société française d'Imprimerie et de Librairie.

talmas philosophiai rendszerré fejlesztette, mely mindent a törvény vaserejével szoritott együvé; Brunetière nem mellőzte ugyan teljesen az író, de azt hirdette, hogy csak laza kapcsolatban van a művel, hogy az embert és a művet, a mennyire csak lehet, el kell szigetelni. Az irodalmi művet önálló egyénnek kívánta tekinteni, melynek önálló élete, önálló szervei és önálló életműködései vannak s mindezek mintegy kiszakadtak abból az emberből, a ki a művet létre hozta. Brunetière kétségkívül philosophus volt, de csak az irodalom philosophusa, míg Taine az ember s a társadalom philosophusa is volt. Taine a művészetet mint az egyéni és társadalmi jelenségek következményét tanulmányozta, Brunetière pedig ezeknek okául tekintette; Taine nem foglalkozott a művészetnek erkölcsi mozzanataival, Brunetière azonban folyton az erkölcsi mozzanatokot tolta előtérbe. Végül Taine mestere volt a szónak, kritikai műveinek minden lapja költészetet, még [pedig fenkölt költészetet sugároz; néha színekben dús képeket rajzol, néha pedig hullámos vonalú s csodálatos arányu szobrokat farag; azok az irodalmi arcképek, melyeket Shakespeareről, Balzacról, Michelangelóról és Saint-Simonról, vagy pedig azok, melyeket Dantonról, Robespierreről, Maratról készített, mindörökké halhatatlanok maradnak és Brunetière az elsők közt van, a kik Tainenek ezt a művésziességét méltányolják; ő maga azonban mindenekelőtt polemikus, logikus, dialektikus, tépelődő, raisonneur, óriás tudománnyal, melyet egy Pico della Mirandolához is méltó emlékező tehetség támogat; tömören és világosan ír, és szigorú prózájában van valami classikai előkelőség, sőt római méltóság; éles és fürkésző elméje mindig oly szólamokat talál, melyek kitörölhetlenül vésődnek agyunkba, úgy hogy Párisban gyakran lehet hallani azt, hogy valakinek stílusát ekként dicsérik: «Úgy ír francziául, mint Brunetière»; de hiányoztak belőle a rendkívüli szárnyalások, a merész átmenetek, az üdítő oázisok s az élénkítő és egyénítő lehellet, egyszóval mindazok a tulajdonságok, melyek Taine vagy Sainte-Beuve egy-egy kritikájának lyrai melegséget vagy drámai mozgalmasságot kölcsönöznek. Metsző szelleme, dogmatismusa, elmélkedő hajlama s puritán irodalmi egyénisége előtt ezek a praeludiumok, ezek a zenei mozzanatok, ezek a kedves szokellé-

sek, a képzeletnek ezek az ünnepélyes nyilatkozásai s a stilusnak vagy költészetnek ezek az előkelő játékaik veszélyeseknek tüntek fel arra az igazságra nézve, melyet ő mindig mezeitelenre vetköztetve akart bemutatni.

Mindezen egyéni s talán inkább személyes különbségek mellett is, melyek csak arra szolgáltak, hogy Brunetière-re némi világosságot vessenek, a két ember közt nagy, sőt igen nagy és eltagadhatatlan rokonság van: mindkettő rendszeralkotó volt; mindkettő irodalomtörténetet írt, még pedig a szó legnemesebb értelmében; mindketten mélyen átértették az antik s az egykorú philosophiát s végül, bár ez kissé valószínűtlennek látszik, pedig nagyon természetes: mindketten erősen, gyökeresen s visszavonhatlanul positivisták voltak.

Pedig mióta 1875-ben a *Revue des Deux Mondes* dolgozó-társa lett, melyet utóbb annyi tekintélylyel és oly szerencsés kézzel szerkesztett, Brunetière szakadatlanul küzdött a Zola-féle naturalismus s a romantikának azon formája ellen, melyet a modern írók naturalista vagy épen kísérleti irodalomnak neveznek. A legnépszerűbb műfaj legkitartóbb rombolói közé tartozott s ő vezette be mindazon támadásokat, melyeknek súlya alatt néhány év előtt összedőlt az az épület, melyet építői oly erősnek hittek s a mely a közönség előtt oly hatalmasnak látszott. Nem volt barátja Flaubertnek s nem kimélte még Balzacot sem, a kiről élete végén oly tartalmas művet írt, mely nemcsak kritikai erejével válik ki, hanem méltányosságával, vagy jobban mondva igazságosságával is, mert méltányolni Brunetière soha sem tudta Balzacot. Még egész Európa emlékezetében élnek heves támadásai a Baudelaire lyrája ellen. Az irodalomnak összes modern vagy modernnek látszó formái az ő örökké fiatal és örökké fáradhatatlan tollában folytonosan akadályra találtak. Ámde módszere mindenkor szigorúan positiv volt, haragja tényeken keresztül hatolt előre; legkedveltebb fegyvere az okmány volt s leghatalmasabb eszköze a próba. Mindent próbának vetett alá s minden próbája fényesen sikerült. Ez nem dogmatismus, vagy a mennyiben annak tekintjük, minden tudományt dogmatikusnak kell tekintenünk.

Mint Balzac-cal, úgy Guy de Maupassant-nal szemben is igazságosságra törekedett. Ellenfelei előtt ez feltűnő volt,

mert ők Brunetièrenek mindig csak egy-egy oldalát látták és soha sem az egész Brunetièret, a ki szüntelen azt hangoztatta: Minden műfajt az illető műfaj szempontjából és minden művet magából a műből merített szempontokból kell megítélni. «A mi Maupassant-t, úgymond Brunetière, az ifjabb regényírók közül leginkább kiemeli s a mi neki oly sajtóságot kölcsönöz, melyet classikusainknál a legtöbbre becsülünk, az azon mûgond, melylyel művészi tulajdonságait műveibe befekteti, nem pedig személyét, jellemét vagy életét. Ismerjük azt a dühös vágyat, melynél fogva mindenki a maga személyével akar bennünket foglalkoztatni, s ha erre nem iskolai emlékeiket használják fel (ez France Anatolenak szól), akkor arról a módról beszélnek, a hogyan műveiket létrehozzák; úgy látszik, azt hiszik, hogy ezek a dolgok nemcsak őket és családjukat, hanem az egész közönséget érdeklik . . . Maupassant naturalista, valóban naturalista, a ki hű marad önmagához és doctrinájához s a ki jól tudja, hogy valaminek szükségképen még nem kell igaznak lenni, ha valóban megtörtént is; s hogy nem a jegyzetek és úgynevezett okmányok tesznek egy utánezatot hűvé vagy a stilust valószínűvé, hanem épen ellenkezőleg elriasztják az illusiót. Mondom, valódi classikus ő, a ki jól tudja, hogy ha művek hosszú életűek lesznek, ezt csak saját maguknak köszönhetik, függetlenül minden műelmélettől a melyet képviselnek s minden lármától, melyet maguk körül támasztanak.»

Egy Feuillet Octaveról írt cikkében a következő kijelentést teszi: «Az ideális æsthetikának legfőbb szabálya az, hogy a művészet arra való, hogy tetszésünket megnyerje. Ez azt jelenti, hogy az emberek a művészetet nem azért találták fel, hogy egygyel több okunk legyen sorsunk felett panaszkodni . . . Akármily tárgyat dolgozunk is fel, soha sincs művészet báj nélkül; s bájta soha sem hoz létre a természet vagy élet egyszerű utánezata. Minden tárgy jó, ha azokat maguknak a tárgyaknak természete szerint dolgozzuk fel; de megfelelő módon csak akkor vannak feldolgozva, ha tetszésünkkel találkoznak, mert minden egyéb tulajdonság közt épen erről az egyről ismerjük fel őket. Egy-egy remekmű vizsgálata tehát alapjában nem más, mint annak vizsgálata, hogy az miféle gyönyörűséget szerzett nekünk.»

Ezt a nyilatkozatát sokszor használták fel érvnek Brunetière ellen. Azt állították, hogy benne mintegy megtagadja magát s Feuilleet kedvéért oly engedményeket tesz, melyeket másoktól ridegen megvon. Pedig Brunetière itt sem tesz mást, mint a mit e cikke előtt és után cselekedett: elveket állít fel. A művészetnek fő célja a tetszés; de ki tagadhatná, hogy a tetszésnek is vannak határai vagy hogy a tetszésben is nyilatkozik bizonyos elvszerűség?

A Brunetière doctrinája tehát positivista volt s bár claszikai irányát némelyek pedanteriának, erkölcsi irányát pedig clericalismusnak nevezték, annyi kétségtelen, hogy logikus és következetes, sőt majdnem orthodox formája volt a Darwin, Spencer és Haeckel tanainak. A műfajok kiválását egyúttal megtoldotta a műfajok közti rangfokozat elméletével is; ez az elmélet ismét a Taine-féle *művészeti eszménynek* visszhangja gyanánt hat reánk.

Ily elméleti készültséggel s épen positiv szelleme miatt jutott el Brunetière híres jelszávához: a *tudomány csődjéhez*, mely annyi bámulót szerzett neki a tudatlanok közt, noha bámulóira ő maga volt a legkevésbé büszke s annyi elleniséget azok között, a kik őt egész életén át félreértették. Az utóbbiak sorából került ki az az ellensége is, a ki halála hírét hallva, így kiáltott fel: «Most ő is csődöt mondott!» A *tudomány csődje* épen tizenkét évvel ezelőtt hangzott el s oly időben, mikor a természettudományok nem sejtett eredményekkel lepték meg az emberiséget. Kétségtelen, hogy az a cikk, mely fölé Brunetière *A tudomány csődje* címet írta, bombaként hatott, annál is inkább, mert szerzőjének a pápánál tett látogatása előzte meg. Ám az a meggyőződés, hogy a tudomány sokkal többre vállalkozott, mint a mit megfejtani képes, már húsz évvel előbb élt Brunetièreren. Előre veti árnyékát abban a cikkben, melyet 1875-ben a realismusról írt s főleg abban a támadásban, melyet Zola ellen intéz. Ez 1887-ben jelent meg s címe volt: *A realismus csődje*.

Ma már mindenki elismeri, hogy ez a cikk, mely Brunetière nevét egyszerre világhírűvé tette s a Berthelot-val folytatott hatalmas szellemi párviadalt vont maga után, a Brunetière positivista elfogultságából fakadt. Mit állított ugyanis Brunetière? Hogy a matematikai és fizikai tudó-

mányok nem teremtettek semmiféle tudományos morált, vagy helyesebben mondva: nem állapították meg s nem is tudták megállapítani annak alapjait.

Hogy a morál, melyről nemcsak ő s nem először ő gondolkozott ekképen, mégis létre jött, ennek a tudományn kívül eső alapon kellett történnie. Minden morál csakugyan valamely vallási rendszeren nyugszik. Igaza volt abban is, hogy vannak bizonyos lelki szükségletek, melyeknek a tudomány nem tud eleget tenni.

Brunetière ebben is szigorúan az evolutionista philosophia határai közt marad; övé csak a forma, mely inkább zajos, mint szerencsés, de az eszme tagadhatatlanul Spencerszerű s ezt mindenki elismeri, a ki olvasta *Az első alapelveket*. Mindenesetre Brunetière az új életre ébresztett régi elvbe a küzdelem hevét s a mérkőzés szellemét vitte bele, melyet az ő harcias vérmérséklete s a jelenkori Franciaország életviszonyai egészen a túlzásig — vagy épen az igazságtalanságig fokoztak. A francia clericalismus és az egész világ clericalismusa tüstént fegyverül és érvül foglalta le a maga számára Brunetière jelszavát, mely nem is önmagában, hanem csak ily mellékes körülmények miatt sérti oly érzékenyen a modern gondolkozást.

Az idő bizonyára mérsékelni fogja egy őszinte és buzgó elmének e túlzásait. Bizonyos, hogy abban a nagy társadalmi küzdelemben, mely ma Franciaországot két részre szakítja, a nationalistáknak s a traditionalistáknak nem volt erősebb párt-hívők, mint Brunetière. Egyáltalában ő mindenekfölött párt-ember volt. És épen ellenfelei, a kik a tulsó oldalon: a legitim köztársaság oldalán állnak, fogják legnehezebben nélkülözni az ő erős és szilárd ellenzékiességét s önkéntelenül is érezni fogják távollétének hiányát. El fogják ismerni, hogy számukra egy ősztönző erőnek hija van s hogy saját ügyök sokkal kevésbé biztos és küzdelmök sokkal kevésbé értékes e merev és fékezhetetlen antagonistá nélkül. Akár mint ellenfél, akár mint pártfél, Brunetière mindig igazi bajnok volt. Ezért Franciaországban mindenki tisztelte Brunetièret s talán ellenfelei sokkal jobban méltányolták őt, mint pártfelei.

Halála meglepetésként hatott, noha az utolsó tíz hónapban mindenki tudta, hogy lappangó tüdőbaja következtében gégesorvadás áldozata lesz.

Harczi kedvére, lángoló logikájára, szenvedélyes értelmiségére Pascalhoz hasonlít. De az ő megtérése nem hasonlít a Pascaléhoz. Hiányzik belőle az öröm extasisa, a lyra ömledezése és a malasztban való erősen egyéni hit, a mi Pascalt Pascallá teszi. A Brunetière megtérése: vagyis római útja nem ilyen. Rómában nem szívet cserélt, hanem csak szellemi irányát változtatta meg s nála ez a gondolatváltozás hazafias és értelmi szükséglet volt. Oly kérdésekre, melyekre neki a positiv tudományok nem tudtak feleletet adni, ott keresett megoldást, a hol ezt hivatásszerűen osztogatják. Ám a vallás az ő szemében nem lélekmentés volt, hanem oly philosophiai rendszer, mely jobb híján pótolja a matematikai és physikai tudományoknak egy oly fogyatkozását, a mely miatt ezek csődbe jutottak. A vallásban leginkább annak összekötő és összetartó ereje ragadta meg őt, épen úgy, mint a Darwin elméletében. Tetszett neki az, hogy a vallás millió és millió elkülönített emberből egy egységes testet alkot.

Nem Brunetière vagy Barrès találta fel a nationalistáknak azt a jelszavát sem: «Földünket és halottainkat — Notre terre et nos morts!», de Brunetière volt az az elme, mely életet lehelt a nationalisták pártba s abba a nemzedékbe, melyet Barrès képvisel. Az ő rendszerében a hazafiság és vallásosság az ősök iránti kegyeletnek — a mit az angol így hív: *ancestor worship* — modern formája gyanánt jelent meg. A hagyományok fentartását sürgette államban és alkotmányban, társadalomban és nevelésben egyaránt. A nevelés terén például akkor foglalt állást a latin nyelv fentartása mellett, mikor azt az egész világon mindenütt üldözték. Ez akkor történt, mikor Brunetièret az Egyesült-Államok látták vendégül. Híre megelőzte, s a hol csak megfordult, ünnepelték. Felolvasást is tartott New-Yorkban s mindenki azt hihetné, hogy Brunetière, mint udvarias francia azt vitatta, hogy az ifjú Amerikáé a jövő a vén Európával szemben vagy legalább is azt, hogy Amerika mennyire utolérte Európát. E helyett Brunetière arról beszélt, hogy nem szabad elhanyagolni az ó-kori remekírókat. Oly meggyőzőn fejtegette a classikusoknak nevelő értékét, oly meggyőzőn állította hallgatói elé azokat a szellemi gyönyöröket, melyekkel olvasásuk jár, hatásukat a modern

irodalmakra, a cultura fejlődésére, szükségességöket a művészi idealismus szempontjából, hogy hatalmas tapsvihart aratott ott, a hol minden themával inkább lehet tapsvihart aratni, mint a classikusok apologiájával.

Bizonyítása a következőképen foglalható össze: a latin nyelvet fenn kell tartani, mert nem nyújt se felekezeti, se nemzeti, se szakszerű nevelést, hanem humanistikus, általános emberi műveltséget, a mely nem hogy elaprózná és szétválasztaná az emberiséget, hanem egy közös alapon egyesíti és összetartja.

Miként a classikusokat, úgy fogadta el az egyház fegyelmét is, bár tudjuk, hogy nagyon ingadozott a két egyetemes társadalmi erő: tudniillik a katholicismus és socialismus között s élete végén nála ritka méltánylattal és gyengédséggel nyilatkozott a socialismusról. Párt-hívei már attól féltették őt, hogy át fog pártolni a socialistákhoz.

Mikor a Dreyfus-ügy Franciaországot megosztotta, természetes volt, hogy az egységnek és tekintélynek ez a félelmes bajnoka szívesen feláldozott volna egy ártatlan embert a nép szeszélyének. Nem akarta átlátni, hogy e magatartása számos régi bünt igazol s így például azt a tyrannismust is, melyet az egyház Galileivel szemben tanúsított. De Brunetièrenak meggyőződése volt az, hogy a haladást egyedül a többség s a törvényes rend tartja fenn. Valóban, Brunetière a Dreyfus-eset óta vette fel gondolatrendszerébe a törvényes rend eszméjét. A kik olvasták a vitáit, melyet ő a *Revue des Deux Mondes*ban s egy igen tartalmas ellenfele a *Grande Revue*ben a Zola beleavatkozása miatt folytattak, bizonyára örömmel ismerik el, hogy Brunetière, ha nem volt is igaza, minden esetre következetes maradt önmagához és elveihez. Élete végén már nagyon szeliddé és nagyon mérsékeltté vált s egyike volt annak a huszonöt katholikusnak, a kik a *Gravissimo* kezdetű encyclika megjelenésekor nyílt levélben arra kérték a pápát, hogy fogadja el az egyház és állam szétválasztásáról szóló törvényt. Többé nem a harcot, hanem a kibékülést hangoztatta s nem rajta és elvtársain, hanem a pápán múlt, hogy ez létre nem jöhetett. A kik betegszobájában mellette voltak, azt mondják, hogy megingott abban a meggyőződésében,

melynek azelőtt annyiszor adott kifejezést: «A miniszterek eltűnnek, — a pápa megmarad.»

Csak ötvenhét évet élt, de szigorú életelvek szerint s általános tekintélynek örvendő.

Egész életén át szakadatlanul dolgozott s míg mások a munkában ellankadtak és pihenés után sóvárogtak, ő mindig szilárdan állott a munka mentődeszkáján. Úgy látszott, hogy munkája, mely a legrettenetesebb és leggyilkosabb munka volt, soha sem fogja őt lesújtani: egy váratlanul jött roham azonban megölte őt. Ámde egy nemes jellemnek és nagy ironiak képét hagyta hátra. Mint Faguet írta, «halála Franciaországra, a francia irodalomra, a philosophiára s az összes európai gondolkozókra oly nagy veszteséget jelent, mely soká, igen soká pótolhatatlan marad.»

Folyóiratát még halála előtt is teljesen ő maga állította össze s itt adta ki utolsó cikkét is *A XVIII-ik századi francia társaságokról és philosophusokról*. Ez voltaképen bírálat egy nagyobb műről, mely azt vizsgálja, mily hatással volt a francia philosophia az első francia forradalomra. Harmincz évvel előbb Rosquain. *A forradalmi szellem a forradalom előtt* című művében megtagadta a philosophusok befolyását a forradalomra, illetőleg azt állította, hogy nemcsak a philosophusok voltak okai a forradalomnak. Brunetière nagy vonásokban újra megrajzolja az egész kor szellemi képét s megállapítja, hogy nagy gondolatok nélkül nincsenek nagy események.

A philosophia s az irodalom történetében az ő élete is oly esemény volt, melyet egyetlen hatalmas gondolat irányított: az igazság. Az igazságot nem érhetjük el, de törekednünk kell arra, hogy megközelítsük. Ezzel a gondolatával tehát Brunetière a XIX. század Lessingje volt.

BERKI MIKLÓS.

A DUNA ÉS TISZA KÖZÖTTI CSATORNA.

Franciaország gazdagságának nagy részét kiterjedt víziút-hálózatának köszöni. Az Atlanti-óceán partvidékét a folyók és a hegyeken átvezető csatornák összekötik a Földközi tenger partvidékével, víziút kapcsolja össze a legtöbb ipari és kereskedelmi központot s a hegység és síkság, észak és dél, kelet és nyugat nagy tömegű nyers termékei az ország belsejében víziutakon cserélődhetnek ki. A szállítás olcsósága még a vasutak megépülte után is megtartotta a víziutak jelentőségét úgy, hogy azóta nemcsak a vizen szállított áruk tömege növekedett meg, hanem a víziutak hosszúsága is, mely jelenleg Franciaországban mintegy 12,300 kilométert tesz ki. E víziutak legnagyobb része egymással összeköttetésben van s csak igen elenyésző csekély részének van teljesen elkülönült forgalmi köre. És épen ez a körülmény, hogy egyik folyóból a másikba, az ország egyik szélétől a másikig szabadon közlekedhetnek a hajók, adja meg e víziutak nagy fontosságát.

Németország Franciaország példája után indult. Óriási közgazdasági fejlődése jóformán víziutainak fejlődésével tart lépést. A Rajna, Elba, Odera és részben a Visztula, Németország e négy nagy folyója, a rajtok véghezvitt szabályozások révén óriási forgalmat tud lebonyolítani. Főként a Rajna, Németország dicsősége az, melyen a forgalom akkora, hogy egyetlen európai folyó sem versenyezhet ebben a tekintetben vele. A Rajnán egymagán évenként több mint hat milliárd tonna-kilométer a forgalom. De a négy német nagy folyó egymással körülbelül párvonalosan halad s mind a négynek egymástól független forgalmi köre van. Ezek a folyók még nincsenek egymással kellőképen kapcsolatban s épen ezért a németek újabban arra törekednek, hogy e folyókat

keresztcsatornákkal kössék össze. A tervezett Mittelland-Kanal, mely oly sok vitára adott alkalmat s melynek egy része már elkészült, a Rajnát és az Elbát kötné össze. De kivüle az Elba és Odera, az Odera és Visztula közt is részben már kész csatornák vannak, részben újakat terveznek. A német víziutak, melyeknek hossza összesen mintegy 10,000 kilométer, akkor érik el teljes forgalmukat, ha ezek a keresztcsatornák is kiépülnek.

Minálunk az összes nagyobb, hajózható vízfolyások egymással összeköttetésben vannak, mert mind a Duna vízmedencéjéhez tartoznak. E körülmény nagyon kedvező volna a vízi szállítás kifejlődésére. Mindazáltal a forgalom folyóinkon meglehetősen visszamaradt. Hibás forgalmi politikánkon kívül számos egyéb közgazdasági ok is közreműködött ez állapot létrehozásában; de folyóink természetes elhelyezkedésében is jelentékeny akadályt találunk a forgalom fejlődésére.

Hajózható folyóink egy része ugyanis hosszú darabon párvonalosan halad egymással úgy, hogy bár egyesülések pontján összeköttetésben vannak, az árúk mégis csak nagy kerülővel tudnak egyik folyóból a másikba jutni. Pl. a Duna budapest—gombosi és a Tisza szolnok—titeli szakasza több száz kilométer hosszúságban halad párvonalosan; épen így a Száva párvonalas a Drávával és a Duna gombos—titeli szakaszával.

Ezért már régóta tervezik e párvonalas folyószakaszoknak keresztcsatornákkal való összeköttetését. E csatornatervek közül egyet már megvalósítottak. Ugyanis 1794-ben hozzákezdtek a Ferencz-csatorna építéséhez, melyet 1801-ben fejeztek be s vele a Dunát és a Tiszát kapcsolták össze. A Ferencz-csatorna Monostorszegnél ágazik ki a Dunából s Bácsföldvárnál, illetőleg újabban Óbecsénél éri el a Tiszát. Azonban a csatorna csak csekély útrövidülést ad a hajózásnak s épen ezért a forgalma nem nagy.

Később más tervek is készültek, még pedig mind a Duna és Száva, mind a Duna és Tisza összekapcsolására.

A Duna és Száva között a vukovár—samaczi csatornát tervezik, mely 60 kilométer hosszú lenne és 476 kilométer hosszúságú víziutat helyettesítene.

A Duna és Tisza közötti csatorna dolgában az idők

folyamán számos tervet dolgoztak ki s ez a kérdés már a XVIII. század vége óta vajúdik. Volt idő, midőn a csatorna a megvalósuláshoz már-már közel állott, de aztán elhallgattak róla. Újabban az egész ügy részletes vizsgálat és elbírálás alá került s reá vonatkozóan egész sereg terv készült, melyek közül három válik ki: a budapest-szegedi, a budapest-csongrádi és a budapest-szolnoki.*)

Az bizonyos, hogy a csatorna dunai kiágazó pontjának Budapesten, az ország fővárosában és forgalmi középpontjában kell lennie. Ha merült is föl itt-ott más nézet, ma már ez a dolog vitán fölül áll. Csak a tiszai torkolat kérdésében eltérők a nézetek, némelyek Szolnokra, mások Csongrádra és ismét mások Szegedre akarják vinni a csatornát. Látni fogjuk majd, hogy a fölmerült tervezetek alapos vizsgálatával ez a kérdés magától megoldódik és Csongrád válik a tiszai torkolat helyévé.

Az egyes csatornairányok hosszát összehasonlítva a jelenlegi víziút hosszával, a következő összeállítás mutatja:

	A csatorna hossza	A jelenlegi víziút hossza
	Km.	Km.
Budapest és Szolnok közt —	108	798
Budapest és Csongrád közt	140	709
Budapest és Szeged közt —	175	637

Az építőköltség, melyet alább kissé közelebbi vizsgálat alá veszünk, azok szerint a tervvázlatok szerint, melyeknek kivitele egyáltalán szóba kerülhet, mintegy 50—60 millió korona közt változik.

E nagy költség erős vitát keltett, vajjon egyáltalán gazdaságos-e a Duna és Tisza közötti csatorna létesítése?

Első sorban is a vasútak részéről történt sok kifogás. Fölhozták, hogy az új víziút versenytársa lesz a vasútnak s ez utóbbit károsítja. De nálunk vasút és csatorna egy kézben, az állam kezében lesz s így káros üzleti versenyről

---

*) Fölemlítem itt még egy negyedik csatorna gondolatát is, mely a figyelmet megérdemli. Ez a Dunát a Tiszával az Ipoly, Rima és Sajó mentén kötné össze s fejlett bányászati és iparú, gazdag vidéket szelne át. De e hegyvidéki csatornának egészen más, inkább csak helyi a jelentősége, míg a föntebb említett síkvidéki csatornák a nemzetközi forgalom útjai volnának.

szó sem lehet, hanem csakis olyan egészséges versenyről, mely a közgazdaság javára szolgál.

Fölhozták, hogy a vasút is képes oly olcsón, — hátán nem is nyereséggel — szállítani, mint a víziút s itt bonyolódott és hosszú vita fejlődött ki a vasúti és vízi szállítás önköltségének megállapítása czéljából. A nélkül, hogy ebbe a vitába beleelegyednénk, constatálnunk kell, hogy a vasúti szállítás drágább, mint a vízi. A vasút bizonyos árúkra vonatkozóan leszállíthatja tarifáit, ha bizonyos közgazdasági érdekek úgy követelik, de az ily árleszállítás mindig káros magára a vasútra s mindig fölmerül az az óhaj, hogy ezektől az olcsó szállítást követelő nyers- és tömegárúktól a vasutat megszabadítsuk. Fölhozták azt is, hogy ha a csatorna építőköltségét a vasút segélyezésére fordítanák, akkor akár ingyen is szállíthatná a vasút azokat az árúkat, melyek a csatorna forgalmát fogják kitenni. De világos, hogy a vasútnak e tömegárúkkal való megterhelése eltorlaszolná, míg a csatorna épen megnyitná a forgalom fejlődésének az útját. És valóban azt tapasztaljuk külföldön, még párvonalosan haladó vasút és víziút esetén is, hogy a víziút megnyitása után rohamosabban növekedett a vasút forgalma, mint azelőtt. A tömegárú olcsó szállítása a víziúton hatalmas mértékben föllendítette az ipart, élénkebbé tette a közgazdasági életet s megnövelte az árúk kicserélésének szükségét. És ha valahol talán a víziút csökkentőleg hatott a vasút forgalmára, ezt mindig különleges körülmények idézték elő s ily kivételek csak az általános szabály megerősítésére szolgálnak. És a Duna és Tisza közötti csatorna a vasúttól csakis azokat az árúkat fogja nagyrészen elvonni, melyek szállítása most is többé-kevésbé teherként nehezedik reá; ilyen árúk a gabona, a kőszén, a kő, a kavics, a fa, építőanyagok, érczek és más nyerstermékek, de nem vonja el, sőt megnöveli azoknak az árúknak a vasúti szállítását, melyek kibírják a magas szállító árt s melyek a vasút igazi jövedelmét adják.

Sokkal fontosabb és megszívlelésre méltóbb az üzleti világ kifogása a csatorna ellen. Ez a kifogás abban csúcsosodik ki, hogy a csatornának nem lesz meg az a forgalma, melyet várunk, mindaddig, míg hajózhatóvá tehető folyóinkat kellőleg nem szabályozzuk. Így tehát fontosabb, hogy

előbb a folyókat szabályozzuk s a csatorna építése csak azután kerülhet sorra.

A dolog megértésére tudnunk kell, hogy jelenleg a következő vizeinken van hajózás:

A Dunán	— — — — —	1033 km. hosszúságban
A Tiszán Szolnoktól	a torkolatig	339 " "
A Körösökön Gyomától	" "	77 " "
A Dráván Barcstól	" "	150 " "
A Száván Sziszekttől	" "	604 " "
A Bosuton Ljubántól	" "	49 " "
A Ferencz-Csatornán	— — — — —	235 " "
A Bega-csatornán	— — — — —	116 " "
A Balatonon	— — — — —	121 " "
Összesen		2724 km. hosszúságban

E 2724 km. hosszú víziúton kívül szabályozással hajózhatóvá tehető még:

A mosoni Duna	— — — — —	127 km. hosszúságban
A soroksári Duna	— — — — —	55 " "
A Rába Győr és Sárvár közt	— — — — —	82 " "
A Vágduna és a Vág Zsolnáig	— — — — —	278 " "
A Nyitra Nyitráig	— — — — —	86 " "
Az Ipoly Balassagyarmatig	— — — — —	90 " "
A Sió és Kapos	— — — — —	112 " "
A Dráva Gyékényes és Barcs közt	— — — — —	76 " "
A Tisza Vásárosnamény és Szolnok közt	— — — — —	356 " "
A Kraszna Nagymajtényig	— — — — —	66 " "
A Szamos Szatmár és Vásárosnamény közt	— — — — —	70 " "
A Bodrog és mellékfolyói	— — — — —	246 " "
A Sajó és Hernád	— — — — —	130 " "
A Körös-Berettyó Gyoma fölött	— — — — —	160 " "
A Maros Piskiig	— — — — —	344 " "
A Bega Temesvár fölött	— — — — —	39 " "
A Temes	— — — — —	87 " "
A Kulpa Károlyvárosig	— — — — —	135 " "
Összesen		2539 km. hosszúságban

Így tehát a már hajózható és még hajózhatóvá tehető víziutak összes hossza 5263 km., nem számítva bele az esetleg még újonnan épülő csatornákat.

A még nem szabályozott hajózható folyóink tekintélyes hosszúsága valóban fölhívja a figyelmet szabályozásukra, annál is inkább, mert így a Duna és Tisza közötti csatorna költségénél sokkal kevesebb összegért sokszorosan nagyobb hosszúságú víziutakat nyerünk. Hozzájárul még az a ked-

vező körülmény is a szabályozáshoz, hogy fokozatosan hajtható végre s az apránként befektetett tőke már rögtönösen meghosszabbítja a hajózó útvonalat, míg a csatorna csak teljes elkészültével, az 50—60 millió korona teljes befektetésével hozható üzembe.

E folyamszabályozásoknak főként a Tiszára és mellékfolyóira eső része az, a mi a csatorna forgalmát megnövelné. A felső Tisza, Szamos, Bodrog, a Sajó és Körös az, melynek szabályozásából eredő forgalom a csatorna felé fog irányulni, míg kétséges, hogy a délebben fekvő Marosból jövő árúk nem fogják-e részben a Titel felé vivő kerülő utat fölkeresni, ha a csatornán esetleg magas vámot szednek. A kereskedelemügyi ministerium kiadásában megjelent *Adatok a Duna- és Tisza-csatorna kérdéséhez* című munka a csatorna kezdeti forgalmát mintegy 1 millió tonnára, a fejlettebb forgalmat 2 millió tonnára becsüli. De a forgalom számítása nagyon is ingatag s itt sok más közgazdasági tényező helyes és körültekintő egybevetése szolgáltatathat alapot annak elbirálásához, hogy vajjon a csatorna megépítése gazdaságos-e?

A csatorna kétségkívül igen hasznos szolgáltatokat tesz a nyugat felé irányuló forgalom lebonyolítására. Nyugat felé a csatorna mint nemzetközi út szerepel, mert Ausztriába és Németországba szülő gabonakivitelünk jelentős útját fogja alkotni. Azonban a dél és kelet felé irányuló forgalomban a csatorna már nem nemzetközi, hanem csak belföldi jellegű, mert a déli és keleti külső államok felé irányított árúk folyóinkon és nem a csatornán fognak hajózni.

Ha most még tekintettel vagyunk arra is, hogy folyóink, mint említettük, természetes összeköttetésben vannak egymással és a Tiszavidék árúit jelenleg is áthozhatjuk, bár talán nagy kerülővel, a Dunába, mindinkább kérdésessé válik, hogy czélszerű-e csakis a hajózás érdekeit szolgáló csatornát a folyók szabályozása előtt megépíteni?

Belejátszik ebbe a kérdésbe a csatornavám nagysága is. Vannak, a kik általában a csatornánakon a vám szedését nem tartják helyesnek s a hajózás szabadságában oly közgazdasági hasznot látnak, mely felülmúlja a hajózást korlátozó csatornavám jövedelmét. A hajóutat úgy tekintik, mint a közutat, melyet az állam megépít és díjtalanul bocsát a

közönség rendelkezésére. Főként az olyan csatornákra áll ez, melyek a forgalomra kedvezőtlen folyami víziút megjavítására szolgálnak. Ilyen a Duna és Tisza közötti csatorna is, mely — hogy úgy mondjuk — a Tisza kedvezőtlen folyásirányát hivatott megjavítani. Mindazáltal nem volna célszerű a csatornavámost teljesen megszüntetni. A kezelés és fentartás költségét okvetetlenül a hajózásnak kell elviselnie, sőt talán ezen fölül is még némi csekély összeget, mi nem akadályozza egyrészt a csatornának a vasúttal való egészséges versenyét, másrészt nem engedi, hogy a vízi forgalom a kerülő útra térüljön, mi egyenesen a csatorna célját veszélyeztetné.

Így tehát a csatornát a hajózás szempontjából jóformán a fonds perdu kell építeni s épen ezért nem késünk kijelenteni, hogy egy 50—60 milliós befektetést tenni tisztán hajózó csatornába, nem tartanók gazdaságosnak mindaddig, míg a folyók szabályozásával a kellő forgalmat nem biztosítottuk, ha egyébként nem tudnánk a csatornának valami úton más közgazdasági hasznot is biztosítani.

És itt jegyezzük meg, hogy nem csak az üzleti világ, hanem a földbirtokosság is tiltakozott a tisztán hajózó csatorna létesítése ellen, melynek szerintök a mezőgazdaságra nincsen haszna. A birtokosok is első sorban a folyók szabályozását sürgetik.

Azonban lehet a csatornát úgy is létesíteni, hogy a hajózáson kívül igen fontos mezőgazdasági és ipari érdekeket is szolgáljon s a közlekedésre, iparra és mezőgazdaságra háramló hármassal haszon teljesen igazolja a csatorna mielőbb való megépítését.

Hogy a csatorna megépítésének mikéntjét közelebbről vizsgálhassuk, szükséges a csatornára vonatkozó tervezetekkel kissé megismerkednünk.

A sok tervezet, mely a csatorna érdekében készült, két csoportba osztható: az egyik csoportba a mély bevágású, a másikba a magas vezetésű csatornatervek sorakoznak.

A tervek két csoportjának megértésére meg kell jegyeznünk, hogy a Tisza vízszine Szolnokon mintegy 17 méterrel, Csongrádon mintegy 20 méterrel alacsonyabban van, mint a Duna vízszine Budapesten és így, ha csatornát nyitnánk Budapesttől Szolnokig vagy Csongrádig, a Duna vizét

a Tiszába vezethetnők. Azonban a Duna és Tisza között enyhe emelkedésű magaslát vonul át, mely a budapest—szolnoki irányban 45—50 m., a budapest—csongrádi irányban 15—20 méterrel magasabban van, mint a Duna kis vízének színe Budapesten.

Már most a tervezetek egyik csoportja a magaslát átvágását hozza javaslatba, hogy a Dunából kivezetett víz a csatornában a Tisza felé folyhasson; ez a mély bevágású csatorna, melynek iránya szükségképen Csongrád felé vezet, mivel ebben az irányban csak 15—20 méter leásás szükséges.

A tervezetek másik csoportja nem akarja a dombhát átvágását, hanem a csatornát a felszín alakulata szerint emelkedésben vinné úgy, hogy a dombhát legmagasabb pontjától mind a Duna, mind a Tisza felé esése lenne. Ez a magas vezetésű csatorna, melyet, hogy benne kellő mennyiségű víz legyen, mesterségesen kellene vízzel ellátni a legmagasabb pontján. Ez a vízzel való ellátás történhetik például a Dunából szivattyúzás segítségével, vagy valamely magasabban fekvő folyóból, ha vizét külön csatornán oda tudjuk vezetni.

A kétféle tervezetnek számos változatát dolgozták ki, melyeket nem sorolok föl, mert csak haszontalanul bonyolítanám azt a kérdést, melyet tisztázni akarok.

Csak azt jegyzem meg, hogy a szakértők legnagyobb része a magas vezetés mellett döntött úgy, hogy ma már jóformán csak arról folyik a vita, hogy a magas vezetésű csatorna tiszai torkolatát Szolnokra vagy Csongrádra helyezék-e? A szegedi torkolat kérdése ugyanis nem jön számításba egyrészt azért, mert Szeged sokkal délebbre fekszik a Tiszán, semhogy az ide vezetett csatorna nagy útrövidülést adhatna, másrészt azért, mert a Szeged felé vezető csatorna a Csongrád felé vezetőnek a nyomában halad mintegy 107 km. hosszúságban s a csongrádi vonal kiépültével szükség esetén Szegedre bármikor szárnycsatorna létesíthető.

A már-már elfogadott magas vezetésű csatornával szemben megpróbálom itt a mély bevágású csatorna ügyét védelmezni s kimutatni a másik rendszerrel szemben való elsőbbségét.

Mindenek előtt felsorolom azokat a kifogásokat, melye-

ket a mély bevágású csatorna ellen fölhoznak, hogy sorra megczáfoljam s azután kimutatom a mély bevágású csatorna kiváló jó oldalait és nagy közgazdasági fontosságát a magas vezetésű csatornával szemben.

Ezek a kifogások a következők:

1. A mély bevágású csatorna fekeke a Duna és Tisza közötti magaslatnál 15—20 méterrel mélyebb lévén, leszálítja a talajvizet s kiszáritja a fölszint. Az *Adatok a Duna-Tisza-csatorna kérdéséhez* című hivatalos kiadvány szerint a talajvíz leszállása a csatorna mindkét oldalán mintegy 2—4 kilométer, de legalább is egy kilométer szélességben érezhető volna. E széles terület terméketlenné válnék, mert a futóhomok, mely a fölszint borítja, csak akkor terem, ha elegendő nedvesség van benne. A szárazzá vált futóhomok szélfúvás esetén a csatornába hullna, melynek kotrása költséges.

2. A mély bevágás oldallejtőinek megkötése nehéz. Helyenkint homok az altalaj s itt különleges biztosítások szükségesek. Fölhozzák a szegedi rakpart bedőlését, melyet a rakpart alól a folyós homoknak a Tiszába áramlása okozott. Fölhozzák a Teltow-csatornát, hol az oldallejtők becsúszása csak fárasztó munkával és nagy költséggel tette lehetővé a csatorna kiásását.

3. A mély csatorna zsilipjeinek alapozása nehézségbe ütköznék.

4. A 15—20 méter mély bevágás fölött nagyméretű hidak szükségesek.

5. A mély bevágás mentén a ki- és berakodás az árúknak 15—20 méter magasságra való fölemelését és leszállítását követeli.

6. A csatornában előálló vízfolyás a hajózást, illetőleg vontatást nehezítené.

7. A mély bevágású csatorna az összes tervváltozatok között a legköltségesebb.

E kifogásokkal szemben a következők az észrevételeim:

1. A geológiai kutatások kimutatták, hogy a Duna és Tisza közötti dombháton a talajvíz magasan, a felszín alatt átlag 2 méter magasságban áll; e felső talajvíz kötött márgarétegen gyűl össze, mely szintén nem nagy mélységben mindenütt föltalálható. A mély bevágás esetén tehát a

talajvíz szintje nem szállhat lejjebb, mint ennek a kötött márgarétegnek a szintje. Épen ezért a talajvíz leszállásának visszahatása nem terjedhet kilométernyi távolságokra s a bevágásból kikerülő földdel a szárazabbá váló keskeny földszalag teljesen beborítható. A tenyésztetre különben is csak a felső 0·8—1 méter vastag rétegnek van befolyása s már a 2 méter mélységben levő földárja is vajmi kevés hatással van a fölszin nedvességére. Egyébiránt a magas vezetetésű csatorna is néhány méternyi bevágásban lévén, épen úgy leszállítja a márgaréteg fölszinéig a talajvizet, mint a mély bevágású csatorna s így ebben a tekintetben nincsen különbség. Mert nem igaz ám az a fönnen hirdetett kijelentés, melyre a mély bevágás ellenzői oly nagy súlyt vetnek, hogy a magas vezetetésű csatorna a talajvíz színében létesül. Valójában vagy alatta, vagy fölötte vezet. A hol alatta menne, ott még csak hagyján; nem volna más hatása mint a talajvíznek némi csekély leszállása. De a hol a csatorna a talajvíz fölött vezet, ott a csatorna vizének elszivárgása ellen költséges módon kell védekezni s a helyzet sokkal súlyosabb, mint mélyebb bevágás esetén. A mi pedig a csatorna behomokolását illeti, a mély bevágású csatornából kikerülő földdel sokkal nagyobb szélességben borítható be és köthető meg a futóhomok, mint a magas vezetetésű csatorna esetén. Különben is a homokfúvás széles és mély bevágásban kisebb baj, mint keskeny és nem mély bevágásban. A homokot egyébként mindkét esetben faültetéssel meg kell kötni a csatorna mentén.

2. A mély bevágás legeslegnagyobb részben kötött márgába kerül s csak helyenkint víztartalmú homokba, hol a lejtők különleges biztosítása szükséges. Ily homokos helyek a magas vezetetésű csatornában is lennének; a különbség csak az, hogy a mély bevágású csatornában valamivel több ilyen hely van. De a munkálatok körütekintő végrehajtása és a lejtőknek kőrakással való biztosítása a nehézségeket legyőzi. A szegedi rakodópart bedőlésének dolgát nem lehet a csatorna dolgával összezavarni. Szegeden a Tisza éles kanyarulatban, meredek part mellett, meglehetősen nagy sebességgel és folyton változó vízállással folyik s a homok kimosását ez a körülmény okozta. A rakodópart mozgása megszűnt, mihelyt a meder további mélyülését megakadályozták.

lyoztuk s fölmagosodásáról gondoskodtunk. A csatornában ilyfajta kimosások nem létesülhetnek, mert benne jóformán álló víz lesz. A Teltow-csatorna esete sem hasonlítható a Duna és Tisza közötti csatornáéhoz. A Teltow-csatorna egy részét ingoványos talajba ásták be s ezért folyt össze, még pedig ott, hol a leásás csekély mélységű volt, míg a mély bevágásban sehol sem volt baj. Ily ingoványos talaj a geológiai kutatások szerint a Duna és Tisza közötti csatorna mély bevágása mentén nincsen. Nem a mély bevágás okozta hát a Teltow-csatornánál a bajt, hanem a talaj minősége.

3. A mély bevágású csatorna zsilipjei a csatornaszakasz kezdetén és végén vannak, hol tulajdonképen nincs mély bevágás s így megalapozásuk nem kerül nagyobb fáradságba és költségbe, mint magas vezetésű csatorna esetén.

4. A mi a hidakat illeti, a magas vezetésű csatorna néhány 35·5 méter hosszú hidja helyett a mély bevágású csatornán néhány 60--70 méteres hid szükséges. Ez nem olyan nagy dolog, hogy tőle megijedhetnénk.

5. Igaz, hogy mély bevágás mentén a ki- és berakodáskor 15—20 méter magasság-különbséget kell legyőzni, de csak 30 kilométer hosszúságban s csakis azokra az árúkra vonatkozóan, melyek a csatorna két partja mentén jönnek forgalomba. Míg a magas vezetésű csatorna esetén minden árút, mely a Tiszából a Dunába, vagy a Dunából a Tiszába megy, föl kellene emelni a dombhát tetejére. Ez a körülmény maga is megmutatja a mély bevágású csatorna elsőbbségét a magas vezetésű fölött.

6. A víz sebessége a csatornában jóformán tetszés szerint mérsékelhető s ha akarjuk, épen olyan csöndes vizet létesíthetünk a mély bevágású csatornában, mint a magas vezetésűben.

7. Az *Adatok a Duna- és Tisza-csatorna kérdéséhez* című munka a mély bevágású csatorna építőköltségét mintegy 62·6 millió, a Csongrád felé vezető magas vezetésű csatorna építőköltségeit mintegy 46·4 millió koronára teszi. Az utóbbihoz azonban hozzájárul kezdetben mintegy évi 166,000 korona szivattyúzó költség, mely a forgalom növekedésével még fokozódik. Meg kell jegyezni, hogy a szivattyúzó költségeket az *Adatok* alacsonyra veszik s maga a vízszükséglet számítása hibás. Helyesebb, ha 200.000 koro-

nára költségeljük már kezdetben is a szivattyúzást. Ezen kívül tekintetbe kell venni mindkét csatornán a fentartás költségeit. Az *Adatok* szerint a mély bevágású csatorna fentartása valamivel nagyobb, mint a magas vezetésű. A mély bevágású csatornán több a földmunka, kevesebb a műtárgy. De kérdem, hogy a földmunka — ha egyszer jól csináltuk meg — követel-e nagyobb főtartást, mint a műtárgy, melynek számos romlandó és kicserelést kívánó része van s mely folytonos fölügyeletet és kezelést kíván? Oly kérdés ez, mely bizonyára nem a magas vezetésű csatorna részére döntené el ebben a tekintetben az elsőbbséget. De a költségek összehasonlításakor ne vegyük számításba a főtartás költségeit, mely a két csatornán az *Adatok* szerint sem sokban különbözik s ezt annál inkább megtehetjük, mert viszont a szállítás költségeiben a mély bevágású csatorna olcsóbb valamivel, mint a magas vezetésű. Így tehát egyik oldalon 62·6 millió korona építőköltséggel szemben áll a másik oldalon 46·4 millió korona építő- és évi 200,000 korona szivattyúzó költség, mely utóbbi 4%-kal tőkésítve 5 millió koronát tesz ki úgy, hogy a magas vezetésű csatorna költsége 51·4 millió koronára emelkedik. E számítás szerint tehát a mély bevágású csatorna költsége 11·2 millió koronával drágább volna.

Kérdés, hogy e nagyobb költség fejében van-e akkora haszon, mely a mély bevágású csatorna elsőbbségét biztosítja?

E kérdés tisztázására előre kell bocsátanom, hogy ha átlag 16 négyzetméter keresztmetszetű hajókat 1·3—1·5 m. sebességgel akarunk vontatni a csatornán, akkor a hajómetszet hatszorosára kell vennünk a csatorna vízalatti szelvényét, vagyis körülbelül 96 négyzetméterre. Ezt a területet úgy állíthatjuk legcélszerűbben elő, ha a csatorna fenékszélességét 26 méterre, kisvízi mélységét 3 méterre vesszük. Ezeknek a méreteknak a helyességét igazolják azok a kísérletek, melyeket De Mas Franciaországban és Haack Németországban a hajók vontatása dolgában végeztek. A 96 négyzetméteres szelvény egyaránt célszerű akár mély bevágásban, akár magasan vezetjük a csatornát. A csatornának ez a vízalatti nagy mérete mély bevágás esetén előállítható a nélkül, hogy a költségeket növelnők. Mert az.

Adatok szerinti tervezetben a csatornaszelvény lejtői túl-
enyhék és a vontatóutak túlságos szélesek. Ha a csatorna
víz fölötti részében, ott, ahol a csatornát kötött talajban
vezetjük, a szelvény lejtőit meredekebbre vesszük s a von-
tatóutak fényűző szélességét csökkentjük, akkor a víz fölötti
földmunkában annyit takaríthatunk meg, hogy a víz alatti
csatornaszelvény földmunkatöbbletét körülbelül kiegyenlít-
hetjük úgy, hogy a költségek lényegesen nem változnak. Magas
vezetés esetén a csatornaszelvény megnövelése föltétlenül
nagy költségtöbbletet adna.

Fölhozhatná itt valaki ellenvetésül, hogy ily nagy csa-
tornaszelvényt sem Franciaországban, sem Németország-
ban, sem sehol nem alkalmaztak. De a ki figyelemmel
kísérte a hajózó congressusok tárgyalásait és az idevágó
tanulmányokat, az tapasztalhatta, hogy a francziák nagyon
is sajnálkoznak, hogy csatornáik oly szűk mérettel készül-
tek. Különben is egy 50—60 évvel ezelőtt létesült csator-
nán nem alkalmazhatták azokat a méreteket, melyeknek
helyességét csak néhány évvel ezelőtt állapították meg a
megtett kísérletek. A németek már az újabb csatornáikon
erősen megnövelték a csatornaszelvényt (a Teltow-csatornán
majdnem 62 négyzetméterig fölmentek) és a különböző
hajóméretekre megállapították a vontatásra legkedvezőbb
sebességeket. A Duna és Tisza közötti csatorna 96 négy-
zetméteres szelvénye föltétlenül kedvező a vontatásra s
annál inkább elfogadható, mert egyrészt nem növeli az
Adatok szerint előírányzott költséget, másrészt hozzá, mint
alább kitűnik, a könnyű vontatáson kívül egyéb haszon
is fűződik.

Belátható, hogy ekkora csatornaszelvény részére a víz-
nek mesterséges úton, szivattyúzással való beszerzése nem
kicsi dolog s épen ezért a mély bevágású csatorna elsőb-
bsege itt nyilvánvaló, mert ebben az esetben a tápláló víz
bőségben rendelkezésre áll s beszerzése nem függ a gépi
munka eshetőségeitől.

Jó oldala a hajózás szempontjából még a mély be-
vágásnak, hogy csak kevés számú zsilip van rajta s így a
forgalom nincs miattok annyira akadályozva, mint a magas
vezetésű csatorna esetén, hol a zsilipek száma nagy. A mély
bevágású csatornában nem kell az átmenő árúkat haszon

nélkül a dombhát tetejére fölemelni és ismét leengedni, mint a magas vezetésű csatornában.

De a legföltünőbb elsőbbsége a mély bevágású hajózó csatornának a hozzá kapcsolódó ipari és mezőgazdasági haszonban van.

A csatornában kisvízkor is mintegy 23 köbméter víz vezethető másodpercenként, melylyel mintegy 3000 lóerőnyi energiát állíthatunk elő. De a csatornában az év legnagyobb részében 4 méter magas (vagy még valamivel magasabb) víz tartható, mely esetben a csatorna másodpercenkénti vízhozománya 40—50 köbméterre fokozható s vele még több lóerő is termelhető. A termelt energia a zilipek kezelésére, a vontatásra, a csatorna világítására s más egyéb ipari és mezőgazdasági célra használható.

Még nagyobb haszon háramlik a mély bevágású csatornából a mezőgazdaságra, mert a 40—50 köbméter vízzel mintegy 100,000 kat. holdnyi területet foghatunk öntözés alá. A ki tudja, hogy öntözéssel megkétszerezhetjük, megháromszorozhatjuk a föld jövedelmét, az kellőleg megbecsülheti e 100,000 hold öntözött terület értékét. És mindent a hasznot mintegy ráadásul kapjuk a hajózó csatornára.

Épen ezért a Duna és Tisza közötti csatorna létesítése oly kedvező alkalom az első nagy öntözőcsatornánk megvalósítására, hogy ezt az alkalmat elszalasztani annál is inkább nagy kár lenne, mert nem lehet reményünk, hogy a közel jövőben más úton közérdekű öntözőcsatornát létesítsünk.

Ugyanis az 1900 évi XXX. törvényezikk, mely a közérdekű öntözőcsatornák létesítéséről intézkedik, a birtokosoknak nem ad oly segítséget, mely az öntözéssel járó kockázatot nagyon csökkentené. E törvény szerint, ha valamely öntözhető terület részére a birtokosok társulása alapján, egységes terv szerint öntözőcsatornákat létesítenek, az állam csak akkor támogatja anyagi segítséggel a vállalatot, ha az öntözhető terület birtokosai nem akarnak mindnyájan a társulatban s így az öntözésben résztvenni. Az állam ekkor az öntözésben részt nem vevő területekre jutó évi terhet viseli, de csak abban az esetben, ha a társulat az összes évi tehernek legalább a felét fedezi. Az állami támogatás maximuma tehát a vállalat évi terbének fele s e támogatás,

mely legfőlebb ötven évig tart, évről-évre abban a mértékben csökken, a mint az öntözésben résztvevők száma szaporodik. Az előadottakból világos, hogy az állami támogatás, ha elősegíti is az öntözőcsatornák megvalósulását, nem csökkenti az egyes öntözés alá fogott területekre jutó terheket, sem az öntözéssel járó kockázatot.

A birtokosokra kétségtelenül sokkal kevesebb a kockázat, ha az állam maga építené meg az öntözőcsatornákat s a vizet aztán pénzen adná el a birtokosoknak. És épen ebből a szempontból van a Duna és Tisza közötti hajózó- és öntözőcsatornának nagy jelentősége.

De vajjon venné-e a magyar birtokosság a vizet? Vajjon nem történhetnék-e meg, hogy meglenne a nagy öntözőcsatorna s még sem öntöznének?

Nem lehetetlen, hogy a dolog így is üthet ki. Legalább is számíthatnánk az első évek sikertelenségére. Mert a mi népünket előbb nevelni kell az öntözőgazdálkodásra. Meg kell szoknunk a különleges növények termesztését, a földművelésnek szinte kertészkedő módját, melyhez éber felügyelet és sok munka szükséges. De hiszen a csatornát nem csak a ma szükségleteire, hanem örök időkre építjük s csak a kezdet nehézségeit kell legyőznünk, hogy az öntözés fölvirágozzék.

Mindazáltal a Duna és Tisza közötti csatorna létesítése még kezdetben sem járna fölsüléssel, mert a csatorna megnyitása napjától kezdve teljes mértékben szolgálná a hajózást s az öntözés később abban a mértékben fejleszhető, a mint ebben az irányban a szükségletek jelentkeznek.

Sőt azt sem tartanám indokolatlannak, ha az állam az öntözés terjesztésére bizonyos fokú kényszert alkalmazna.

Ha Belgium teljesen consolidált birtokjogi viszonyok közepett megtehetette azt, hogy a Campine-csatorna mentén kisajátította mindazokat a földeket, melyek öntözhetőek voltak, de a melyeknek birtokosai öntözni nem akartak és eme kisajátított földeket az öntözésre való berendezés után ismét magánosoknak adta el: kérdem, miért ne tehetné meg ugyanezt a magyar állam is a Duna és Tisza közötti csatorna mentén, midőn úttörő munkáról, az öntözés eddig ismeretlen módjának és hasznának megismertetéséről van szó?

De hiszem, hogy nálunk ilyesmire nem fog sor kerülni.

Ha a mi értelmes és szorgalmas magyar népünk látni fogja az öntözés hasznát, tömegesen fog jelentkezni öntözővízért s az öntöző gazdaságok sokkal hamarabb berendezkednek a csatorna mentén, semmint gondolnók.

És megvan az öntözőcsatornáknak az a hasznuk is, hogy a másodrendű főcsatornákat is hajózhatóvá tehetjük s velök a hajózó csatornák egész hálózatát létesíthetjük. Ezzel a szegedi csatorna kérdése is mintegy magától megoldódna.

Az olasz csatornákra való hivatkozással rendszeren föl szokták hozni ellenvetésül, hogy a hajózó csatorna nem alkalmas arra, hogy egy időben öntözőcsatorna is legyen. A hajózó csatorna ugyanis a könnyű vontatás céljából lehetőleg csöndes vizet kíván, míg az öntözőcsatorna lehetőleg azt kívánja, hogy benne minél több vizet vezethessünk. Az olasz csatornákon csakugyan a fölfelé hajózás némi késleltetést szenved a víz nagy sebessége miatt. De a mi csatornánk esete egészen más. Míg az olasz csatornákon az esés nagy, 25—30 cm. kilométerenkint, addig a mienké csak 1 centiméter; míg amazokban a víz 1·2—1·5 m. sebességgel mozog, a mienkben csak 24—28 centiméter sebességgel. Az olasz csatornák első sorban öntözés céljából készültek, a mienk pedig hajózás céljából s az öntözést csak azért értékesítjük, mert ráadásul, mintegy ingyen kínálkozik.

Meg kell még itt jegyeznünk, hogy a nagy szelvényű, mély bevágású csatornában — bár benne a sebesség 24—28 cm. — a vontatás sokkal olcsóbb, mint a szűk szelvényű csatornában. A vontatóerő pl. kisebb, ha a nagy szelvényű csatornában 1·5 m. sebességgel vontatjuk a 16 négyzetméter keresztmetszetű hajókat, mintha a kis csatornában 1·0 m. sebességgel történik a vontatás. Még kedvezőtlenebb a dolog a kis szelvényű csatornára, ha tekintetbe vesszük, hogy az *Adatok* szerint benne néha 20 cm. sebesség is létrejöhet, midőn tavaszkor a felszíni és talajvizek áramlása a csatornában nagyon erőteljes. A könnyű és olcsó vontatás megengedi, hogy a csatornavámot kissé emeljük, bár miként kifejtettem, lehetőleg alacsony csatornavámra kell törekednünk.

Az előadottakból már világosan kitűnik a mély bevágású csatorna elsőbbsége a magas vezetetésű fölött. De ez elsőbbséget hozzávetőlegesen pénzértékben is kifejezhetjük.

Ha a csatorna vízával előállítható 3000 lóerő jövedelmét az erőtelepre eső költség levonásával lóerőnkint és évenként 100 koronára tesszük, 300,000 koronát kapunk, mely 4%-kal tőkésítve 7·5 millió koronát képvisel.

Ha az öntözővizet 40 köbméterre vesszük és literét 30 koronáért árusítjuk évenként, ez maga 1.200,000 koronát tesz ki. Ennek felét az öntöző berendezések, felét a főcsatorna hasznára írva, 600,000 koronát vehetünk a hajózó csatornára eső bevételül, melynek 4%-os tőkésítéssel 15 millió korona felel meg.

A mély bevágású csatorna 62·6 millió építőtőkéjéből tehát le kell vonnunk egyrészt a termelhető energia 7·5 millió, másrészt az öntözővíz árának megfelelő 15 millió, vagyis összesen 22·5 millió korona tőkét úgy, hogy a csatornának tisztán a hajózás céljaira eső tőkebefektetése 40·1 millió, míg a magas vezetősű 51·4 millió korona. Így tehát a mély bevágású csatorna javára 10·3 millió korona esik, nem tekintve, hogy rajta a szállítás sokkal olcsóbb, hogy vízzel való ellátása közvetlen és biztos, hogy e csatornával kapcsolatban még olcsó árban a hajózó csatornák egész hálózatát létesíthetjük, hogy a termelt energiával és az öntözéssel kapcsolatban különböző iparágak honosodnak meg s az adónak új forrásai nyílnak meg.

Itt kell fölemlítenünk, hogy a magas vezetősű csatornát a garami vízművei akarják összekapcsolni s a Garam viziérejét akarják arra használni, hogy a vizet a Dunából a csatornába szivattyúzza. Ennek a tervzetnek műszaki és pénzügyi részéről csak keveset tudunk. A mi belőle a kereskedelemügyi ministeriumban 1906. június hó folyamán megtartott értekezleten nyilvánosságra jutott, nem nagyon biztató. E szerint 30,000 lóerő fejthető ki a Garam viziéréjével, melyből 8--10,000-et a csatorna részére kellene lefoglalni a szivattyúzás, vontatás stb. céljaira. Ez más szóval a csatornának évenként 800,000—1.000,000 korona kiadással való megterhelése.

Némi fölvilágosítást kapunk arra is, hogy ez a vízimű 25 millió koronába kerül, de ebben az összegben nincsen benne a vízműhöz tartozó völgyzáró gátak költsége, mert szükségességük csak később tűnt ki s róluk az értekezlet

idejében szó sem volt. Már pedig ez jelentékeny összeget képvisel. A csatorna és vizimű költsége a völgyzáró gátak nélkül is 75 millió koronára menne föl.

Kapunk még egy adatot a vizimű jövedelmére is, mely állítólag 2—2.5 millió koronára tehető. A dolog nagyon zavaros és homályos. Az látszik csupán, hogy valami nagy üzletről van szó.

Épen ezért teljes világosság szükséges ebben a dologban, hogy ily nagy fontosságú munkálat, mint a Duna és Tisza közötti csatorna, üzleti speculatio tárgya ne lehessen. Sokkal magasabb közgazdasági szempontoknak kell itt dönteniök.

A mély bevágású hajózó csatorna, mely az öntözést is szolgálja, a csatornamenti alföldi népnek állandó elfoglaltságot és kenyeret ad s az öntözés révén leköti a kétkari munkást a földhöz, mely már nem igen tudja a kivándorlástól visszatartani. A csatorna tehát útmutatást adna a földműves-socialismus nagy kérdésének megoldásához.

Az alföldi ember, kinek keresete most évenként alig néhány hónapra terjed s ez alatt magas munkabér mellett kénytelen dolgozni, mert az egész évre valót kell megkeresnie, az öntöző gazdálkodás mellett jóformán egész évben találna elfoglaltságot. A mezei munka tavasszal előbb kezdődne és ősszel később végződne s jóformán az egész év folyamán egyenletes tempóban tartana. A munka folytonossága magával hozza a kereset folytonosságát s a gazda és munkás állandóbb, szorosabb viszonyba jut egymáshoz.

Sőt mivel az öntözés akkor leggazdaságosabb, ha a munkás-család a maga földjén, a maga erejével dolgozik, apró 1—2 holdas öntöző-telepek létesítésével még inkább le lehetne kötni a népet a földhöz. Birtokhoz kell juttatnunk a földművest, hogy munkásságát azon a földön fejtsse ki, melyhez a tulajdon szeretete köti s melyben, ha munkásságát tőkésíti, első sorban a maga hasznát mozditja elő.

Az anyagi szükség s a socialismus tanításai megingatták a munkásokban a haza iránt való szeretetet. Az államnak meg kell mutatnia, hogy ezt a derék, értelmes munkabíró népet elveszni nem engedi s érdekükben még tetemes

áldozattól sem riad vissza. Újra föl kell bennök ébreszteni a szebb jövő reménységét s a honi 'földhöz való ragaszkodást.

Ezért mielőbb hozzá kell fogni a csatorna megépítéséhez, mely körülbelől tíz évig fog eltartani. Ez idő elegendő arra, hogy folyóink jórészt a hajózás céljaira megjavítsuk s előkészüljünk az öntöző gazdálkodásra úgy, hogy a csatorna megnyitásakor közgazdasági haszna teljes mértékben érvényesülhessen.

BOGDÁNFY ÖDÖN.

AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓ- TÖREDÉKEK.

Második közlemény.*)

A pusztán.

1903 április 22.

A nappal kelek. A kis kert kora reggeli hangulata (egészen) zavartalan. A kép egyszerű. De őszinte. A határ nyugodt. A vidéket köd fátyolozza. A rétet harmat hinti be. A csordák most ébrednek. Az első bushmanek most vágatnak a tanyára.

Ausztrália mezei élete teljes vadságában tárul elem. Nagyszerű — mint a mienk, vagy Oroszáziáé. Bár nincs meg benne sem a magyar pusztá festői hatása. És nélkülözi a Steppe költészetét.

Délelőtt több dolgom. Délután M' Wundretal a membilai állomásra. A tegnap kiválasztott 340 ökröt azon szállítják. A munka gyorsan el van intézve.

Hazafelé Engelsburgon át. Új telep. Pár faház. A lakosok nagyobb részt németek. Csupa egyszerű földműves. Szorgalmas és takarékos nép. A hely alig tíz éves. És máris van hat temploma. A lakosság lutheránus. De vannak angol methodisták, stb. stb., sőt az üdv hadseregének is nagy imháza — vagy mint hívják — kaszárnýája van. A kath. templom a legjelentékenyebb. Környéken sok az ir munkás.

Este a gramofon jó a társalgás segítségére.

1903 április 23.

Egyedül maradtam a pusztán. Csak szombaton utazom tovább. M' W. és L. be mennek a vásárra. A házat rendel-

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 362. számában.

kezésemre bocsátják. A csend és magány jól esik 24 órára. Egész nap dolgozom. Estefelé sétálni. Engelsburg felé. Találkozom több csordával. A bushmanok kivétel nélkül köszönnek. Egy párral szoba állok. A legtöbb német eredetű. De németül nem beszél. Azt se tudja, honnét került ide. Sem írni, sem olvasni nem tudnak. Életmódjuk, lakásuk, szokásaik a lehető legkezdetlegesebbek.

A Creek*) partján két suhancz halászik. Egy kis pontyot fog. Beszéli, hogy néha egész éjjel kint tanyáznak.

Haza térve vár az ebéd. A két cseléd mindent a legnagyobb renddel végez.

A kis faházban igazán megvan minden, mi szükséges. Minden, a mi kényelmes. Csak a fölösleges hiányzik. Nálunk megfordítva van. A fölöslegessel kezdik . . . és a szükségesre sokszor nem telik. A házat a homlokzattal kezdik megépíteni — belsőre aztán sokszor nem jut. A salon berendezése a fő, fürdőszoba . . . hiányozhat.

Egészen megoththonosodom Ausztrália pusztáin. Az öreg kertész zavar. Itt locsolja a veranda virágait. Szerbiából vándorolt az új hazába. Ma tíz tagos család atyja. Fiai itt vannak a bushban.

M' W. délben hazaérkezik. Beszéli, hogy a vásár lanyha volt. Ökreiért mindössze 9½ £-et kapott átlag.

Délután Engelsburgba. A kilátás a dombokról nagyon tág. Halmos, távlat hegyes. Emlékeztet a Sheviot-vidékre.

1903 április 24.

Sötétben indulunk. M' W. elkísér Munballáig. Kődös, hűvös reggel.

A vonat 7-kor indul. Lassú, döcögős út. De itt is úgy vannak vele, mint nálunk. Azzal vigasztalják magokat, hogy jobb, mintha kocsin kellene vándorolni.

Megállunk minduntalan. A kis deszka-órházak előtt pár utas mindig vár. Egyszerű pusztai alakok.

Ipswichben a M' Connel-család vár. Velök Eskbe. A vidék jobbára olyan, mint *Munballa* táján. Dombos. Erdős. Kevés szántóföld. A talajt legelő fedi . . .

1-kor érkezünk. A kis város vendéglőjében reggeli készen

*) Patak.

vár. Az épület fagunyhó, de az asztal szépen van felterítve. Ezüst és virágok. A konyha egyszerű, de egészséges és jó.

Nagyon meleg van. A hőmérő Fahrenheit szerint 90 fokot mutat árnyékban.

Délután átmegyek a templomba. Lelkész nincs. A kulcsot egy jómódú ir kereskedő őrzi. Meglátogatom. Otthona jó fogalmat nyújt az idevaló polgárság lakásviszonyairól. Nagyon hasonlónak találom az amerikaihoz. Jó módról tanuskodik. Bizonyos fokú műveltséget árul el. De hiányzik a lelkiület finomultabb árnyalata — hiányzik az élet költészete, mi a keleti népek kiváltsága. Ázsia sátrainak egyedüli kincse.

3-kor indulunk. Három amerikai *buggiera* ül fel a társaság. Ezután hegyen-völgyön Mount-Brisbane felé. Hegyen és völgyön a szó szoros értelmében. Ausztrália útjai csak a térképen léteznek.

A hol a kocsinyom vezet egyszersmind közlegelőül szolgál. A marhák útközben a vásárra, így laknak jól. Vagy midőn egyik birtokról a másikra hajtják, az ország útján legelve táplálkozik.

Mount-Brisbane Esktól 20 angol mérföldre lehet. Útközben pár nyájat találunk. Egy hídnál két ökrös szekér állja útunkat. Az egyik elé 18 ökör van fogva, a másodikat pedig 20 vonja. Mindössze egy béres néz utánok. A járom olyanféle, mint a mi alföldünkön. A marha nyakasziirtjén vonja a terhet.

A víz majdnem teljesen ki van apadva. A parton majd három öl magasan egy tábla jelzi az esőzések alatti vizállást.

Naplementkor érkezünk. Előnyös világítás. Szép színek.

1903 április 25.

Mount-Brisbane Queensland egyik legnevezetesebb birtoka. Híres marha-hízaló állomás.

Csupa rét. Halmos legelők. Távolabb hegyláncz látszik. A völgyben egy folyó kigyózik. Kies vidék. A ház egy dombon áll. Egyszerű faépület. Zsindely fedi. De körül kis kert. Olyanféle, mint a mi pusztai kuriáink. Kivülről még igénytelenebb. De belől keveset különbözik Bedfordsquare vagy a London N. W. bármelyik otthonától.

Kényelmes. Lakályos. Csinos. Sok apróság. Még több könyv.

Ebédre a családon kívül a felügyelő (és Clergyman). A gyermekek még nem esznek asztalnál.

Az ebéd, jobban mondva «high-tea» continentalis vacsorának felel meg. Az asztal körül nőcselédség szolgál fel. A bizonyos angol liberiában, fehér kötő, kézelők, gallér és főkötő, fekete ruha. Teríték, edény, minden nagyon csinos és keresett. Azzal a bizonyos rendszeretettel, mi az angol középosztály egyik kiváltsága és erénye.

Este zene. Mrs Mel zongoráz. Férje énekel. Azt hiszem *Sutton*ban vagyok közel húsz esztendeje. Ez országban, jobban mondva e népnél semmi se változik. Ebben rejlik egyik nagy ereje. Politikai — mint társadalmi conventiói — biztos vára.

1903 április 26.

Vasárnap. Kath. templom a szomszédban. A Clergyman itt tart anglikan beszédet. Mint hallom, pár belső és külső cseléd jött át. De a tanyák lakosai nagyobb részben katolikusok. Templom van majd minden népesebb tájon. Csak a papság hiányzik. Sok helyen hónaponként alig van egy-két mise. De minderről másutt.

Délután beborul. A hőség kezd szünni. Lesétálunk az istálló-épületekhez. Csak pár telivér áll boxjaiban. A többi ló, valami 100, kint legel a szabadban. Csak reggelenként hajtják be. Akkor kiválasztják, a mennyi egy napra szükséges.

Egy ló középára ez idő szerint 15 és 20 £ közt változik. Az ausztráliai lovak hiresek. Kitartók, gyorsak. Az utolsó háború seregeit részben innét, részben Magyarországról látták el.

1903 április 27.

Délfelé lekocsikázunk a padokok közé. Egy hold legelőre egy marhát számítanak, ötven-hatvan holdas táblák külön vannak korlátolva. Az ökrök ott hiznak. Négy-öt £-ért veszik mint sovány tinót. 9—10 £-ért adják el felhízalva. A táplálék kizárólagosan fű. Tartási költség minimalis.

Délután a birtok másik részét nézzük meg. Útnak hire sincs. A ló derékig jár a fűben. Sok fatörzs. Sok tuskó. Pár-szor azt hiszem, felfordulunk.

Az egyik erdőben menyétfogó tanyát találunk. Két szennyes, rongyos alak pár száz bőrt szárít. Van sok.

A vadászás könnyű, hurkot kötnek a törzsekre és éjjelenként könnyen esik 20—30 zsákmányul.

A bőr elég csinos és ára darabjának mindössze egy korona.

Az egyikkel szóba állok. Sokat beszél vándor életmódjáról. Jobbára begyalogolta egész Ausztráliát. Csodálatos élet. Különös kereseti mód.

A *bush*ból visszatérve a cselédházak előtt állunk meg. Fából vannak építve, mint minden e tájon. Az egyikben lehet nyolcz szoba. A legények, béresek, napszámosok lakása. A másikban egy cseléd él. Ez egyszersmind a *club*ház. Ott esznek.

A bér rendszeren egy hétre egy £ és teljes ellátás. Így, ha akarnak, takaríthatnak meg bőven. Alkalom kevés van a költekezésre.

Szobáik megannyi kis zug. Meglehetősen kezdetleges. Mint a legtöbb legény-lakás, rendetlen. Csak egy vagy kettő néz jobban utána.

A házaspáraknál már több a csin. És legyen bármennyire egyszerű a gunyhó külsőleg, belül mindig van, a mi kellemesen lep meg, mi otthonos és tiszta.

Az öreg pár, ki a fiatalság után néz, skót. Az asszony éppen főzi a vacsorát. Marhapecsenye és burgonya. Vaj, kenyér stb.

Az élelem jó. Majdnem túlgazdag, a meleg éghajlatot tekintve. Napjában háromszor. És mindháromszor hús.

Csodálkozásomra nem csak nevemet tudják, de azt is, hogy China, Japán, Korea és Oroszországon át utaztam. Hogy tavaly Indiában voltam stb. Az öreg anyóka egy heti lapot szed elő. Az egész első lap utazásommal foglalkozik. Természetesen sok a hibás informatio. De a hang legalább rokonszenves.

1903 április 28.

Egész reggel dolgozom. Olvasok adatokat Ausztrália gyarmatosítására vonatkozólag. Átnézek számtalan iratot.

Délután átkocsikázunk a szomszéd telepre. M' Connel nővérét látogatjuk meg.

Nyolcz mérföldre lakik. Háza indiai bunquesra emlékeztet. Ami szép, az a fekvés. Óriási parkhoz hasonlít az egész vidék. A Stanley és Brisbane folyók kiváltképen változatossá teszik a panorámát.

Később Mr. Somerset a férj kivisz a tanyára. Egy nyolczvasú ekével 18 ökör szánt. Új találmány. De a munka után ítélve, beválik. A szűzföldbe mélyen hatolnak a kerékalakú vasak. Egy béres néz a marha után. Egy gyerek az ekét ülve kormányozza.

Aztán lemegyünk a folyópartra. Megnézzük, hol az utolsó nagy árvíz áttörte a gátat. A leírás után ítélve rettenetes rombolásokat végezhetett. Queensland egy része teljesen elpusztult. A gazdálkodási mód és viszony ugyanaz, mint Mount Brisbane vagy Fassi Fernben hizláló állomás.

Mr. Somerset sok részletet mond el. Beszédes és sokoldalú. Boldog tulajdonosa a szép nyolcezer holdas birtoknak és egy nyolcztagú családnak. Angliából mint fiatal és vagyontalan tagja a Beaufort hercegi családnak érkezett. Nagyatya az ösmert generalis és a herczeg unokatestvére.

Este haza. A padokok között sok marha. Az út lehetetlen. Toronyirányban. De már hozzá vagyok szokva.

1903 április 29.

A reggel a rendes. A délelőtt nyugalmát egy idegenszerű alak zavarja fel. Kalapja még nagyobb, mint a rendes bushman karimása. Munkakereső — vagy mondjuk munkakerülő.

De ez még nem okozna csodálkozást. Átlag napjában kettő vagy három jön az egész éven át. És a szokásos kérdés után: Van-e munka . . . megkapva a szokásos feleletet, nincs . . . kéri, a mi még szokásosabb, ebédjét.

A *bush* élet elmaradhatlan szegénylegényei. Aztán vándorolnak tanyáról-tanyára. Mindenütt megkérdezve, van-e dolog? És mindenütt kikérve az ételt és lakást. Lassan megkerülik az összes tartományokat és magát a világrészt. Ha kész vannak, kezdik a sétát Ausztrália körül, da capo.

Délután átkocsizunk egy szomszédos tanyára. A tulajdonos, a mint érkezünk, épen lovat patkol. Fia egy vad csikót tanít. Neje a kertben kapál. A család vagyona közel egy millió.

De életmódjok a régi. C . . . . uram életpályáját mint munkás kezdte. Így van azzal a legtöbb szomszéd is.

A melléktelken kis templom. Egy mise hónaponként.

1903 április 30.

Reggeli után Cressbrukba. 17 mérföld. Az öregebb M' Connel birtoka. Az apa a mult század közepén vándorolt Queenslandba. Darab kenyérért egész kis birodalmat vásárolt. Ma minden gyermeke gazdag. Az ausztráliai első telepitők könnyen szereztek vagyont.

A kis telep érdekes példánya az idevaló urasági laknak. Szerényebb, mint a mi kuriánk. Se stylus, se díszítés. Mindössze deszkafalak és bádogfedél. Csúnyább házakat nem lehet elképzelni.

Körül gazdasági épületek. Mindannyi fából van. Mrs M' Connel fogad. Férje Angliába utazott. Pár gyermek van vele — a nyolczból. (Ausztráliában 8 és 14 közt váltakozik a legtöbb család gyermekeinek száma.)

Alig érkezünk meg a 2¹/₄ órai kocsizás után (mialatt 16 sorompót kellett kinyitni), máris egy tilburyn a szomszéd tejszarnokba visz.

A gazdaságban amerikai minta szerint süritett tejgyár van.

A munka érdekes. Minden a helyszinén készül. Bádogdobozok, bezárás. Töltés stb. stb. Egy ügyes munkás áll a vállalat élén. Amerikában tanult. Körül majorság, az egyik baromudvarban fabódé áll. *A munkások könyvtára.* Pár jó munka.

Visszafelé M' Gardener tanyája előtt állunk meg. A háza pár oszlopon álló faláda. M' Gardener a Lord Barkare unokatestvére. Úgy él, mint a legegyszerűbb farmer.

Ebéd után megnézzük a veteményes kerteket, istállót, gépházat stb. A mit látunk, nem sok. De figyelemreméltó az európaítól annyira eltérő gazdálkodási rendszer.

Még érdekesebb a gazda maga, családja és napszamosa. Az árak háromszorosak. A cselédek száma lehetőleg korlátolt. A munkás az úr.

Úr a régi értelemben nem létezik. Mindenki dolgozik. Sőt nehéz munkát végez.

A napszamos . . . talán a legkevesebbet. Ausztrália a munkások paradicsoma.

Haza későn érünk. Tüskön-bokron . . . és tizenhat kapun át.

Este búcsú-ebéd, utána obligát zene. Mount-Brisbane-Toowoomba.

1903 május 1.

Reggel 5 óra után utazunk. Még sötét van. A tanyát köd fedi. A mint Esk fele koczogunk, egymásután jut eszembe a sok apró incidens, mely az ausztráliai falusi életet olyan sajátossá teszi.

Mount-Brisbane tipikus hely. Több alkalmam sehol se lehetett volna tanulmányokat tenni.

Nemzetgazdasági szempontból érdekes, mint válik a vadon intenzív gazdasággá.

Politikai fontossága kivált az általános szavazati jog által lesz érezhetővé, mindenki szavazó.

A fekete lakosságot mint irtja ki a fehér.

Megfigyelésre érdemes minden részlet. A ház. Tanya. Birtok. A tulajdonos. Alkalmazottjai. A munkások.

Minden eltérő a mi intézményünkötől.

Az uraság, a mint a cseléd vagy munkás egyformán dolgozik. Csak a munkakör eltérő. De az se lényegesen. Az úr maga fog be és hajtja buggieját. Az asszony varr vagy a kertet ápolja. Inas, kocsis --- nem létezik. De azért minden példás rendben folyik. Páratlanul tiszta a legutolsó sarok is. A konyha egyszerű s jó.

A kiszolgálás rendes. Minden található, mire szükség van. De semmi felesleg. Semmi lőtás-futás.

«Rendszeresség.» E szóban rejlik az angol háztartás láthatatlan ereje.

Mondjuk, sok a «*chablon*.» De ennek is megvan a maga haszna . . .

A társadalmi formák, a (hétköznapi) érintkezés, egymás közt. Feljebbvalókkal vagy szolgálakkal mind meg van határozva. És mindannyi a közös «céllok» elérésére szolgál. A megélhetést könnyíti meg. Az életet teszi kellemesebbé.

Ipswichig a vonat 3 óránál tovább döcög. Az unalmas tájat ösmerem. Unalmas, ámbár most a permetező eső felfrissítette s ámbár halmos.

A kis faállomásokon sok farmer. Legtöbb a német.

Ipswichben maradok 3-ig. Ebédre a plébániára. Horan fogad. Mellette három káplán. Tipikus ir papok. Egy ausztráliai születésű (Duhig) a legrokonszenvesebb.

Megnézem az iskolát. (Christian Brother.) A kolostort.

Zeneiskolát. Épülő új templomot. A kolostor az, mi legjobban meglep.

F. Duhig elkísér a vasuton *Gattonig*. A kormánynak ottan nagy földmívelési iskolája van.

A vasúttal tova *Toowoombaig*. Queensland második városa. Szépen fekszik a kétezer láb magasan elnyúló *Darling-Dawnokon*.

A vonat mászik. Este van, mire megérkezem.

A város utczái szépen ki vannak világítva, népesek, mikor a plébániára hajtok.

Nagyszabású épület. Majdnem túlságosan gazdag a berendezés. Soha ilyen fényes plébániákat. A papság Ausztráliában nagyon gazdag. *Fat. Rev. X.* egyike a vagyonosabbaknak. Ámbár csak egyszerű plébános, három millió koronáig áll.

Jól beszél francziául. Párisban tanult. Sokat utazott. Eszes, erélyes. De a rokonszenvet, mint hallom, nem tudta megnyerni.

Az okokat nem keresem, mindössze 24 órát töltök. Mellette három káplán.

Reggel mise a kolostorban. Később az iskolát nézem meg.

Reggeli után kikocsizom. Szép tulkyját maga hajtja. Elvisz a *Christian Brother* iskolába és megmutatja a várost. Élénk kereskedés. Sok nép. A vidék csinos. Kivált a kilátás az alant terülő mély völgyre.

Délben tovább. *Warwick* a következő etape. 5 felé érkezem.

Ismét a plébánián szállok meg. Ismét kényelmes ott-hont találok. A lakosok itt is ir papok.

Jó alkalom a helyzetet tanulmányozni. Az ir jellem egyike a legsajátosabbaknak. Az ir papság a maga nemében egyedüli.

A w. plébános egy typus. *Colossalis* alak. Óriás erő. Érczes hang. Heves mozdulatok. Erőszak és harezkedv tükröződik vissza minden mozdulatából, minden szavából.

A kolostorok csatái kétségtelenül jobban lelkünkhöz szólnak.

De az élet háborújában emezeké a siker.

Fh. Horan (az *Ipswichben* megismert plébános testvére) estefeleg megmutatja a várost. Széles utczáik. Nagy telkek.

A főutca eléggé élénk. Kivált ma, szombat este, hogy a tanyák népe is bejött.

Legszébb épület a kolostor. Csak azután jó a városház stb. stb. A lakosság nagyrésze *ir* gazda, földműves. Katholikus és bőven adakozó.

Útközben Fh. Horan mindenkit megszólít. Mindenkivel tréfál. Nevet. Adomázik. Humora durva. Kaczaja sértő. Modora túlzott. De mint látom, a nép így szereti.

Este egy családhoz vezet. Kártyáznak. Én nézem. Figyelek. Tanulmányokat minden körülmények között tehetünk.

Azt hiszem, soha se térünk haza. 11 elmúlik és az üres társalgás foly szakadatlanul.

A plébánost teljesen ki látszik elégíteni a pár asszony tartalmatlan csevegése.

1903 május 3.

Délelőtt nagy részét a kolostorban töltöm. Ha a plébánia légköre nem elégít ki, annál épületesebbnek találom a Lister of Mercy K. intézményeit. Rend. Tisztaság. Áhitat. Műveltség.

Délben Fh. Horan nagy hitszónoklatot tart. Azt hiszem, az utolsó ítélet órája ütött. Dörög, mint a vihar. Közben egy-egy hívet apostrophál. Végre egy gyerkőcöt majd kikerget, mert szundikálni kezd.

Mindez jellemző, azért jegyzem fel. Mindég érdekes megfigyelni, milyen módon érintkezik a lelkipásztor nyájával.

Délután az egész város fel van kerekedve.

Mr. Kingetont, a föderalis kereskedelmi minisztert várják. Fh. Horannak van a városban a legszebbb kocsija. Így a polgármesterrel ő megy érte.

Nem kérek a localis tisztességből. Az egyik káplánnal hosszú sétára.

Estefelé a polgármesterhez. Pék. Egyszerű iparos. Neje példányképe a régi divatú háziasszonynak. Házok tiszta. Az otthon és légkör kellemesebb, mint a tegnapi, de ennek ellenére röviden maradok. F. Horant ott hagyom — kártyázni.

Hazatérőben az utca tele az «üdvhadserege» katonáival. Dobpergés, trombitaszó, fáklyák lángjainál haladnak.

Követőik számosak. Mig a plébániára érek, öt templom mellett vezet el az út. Mind ki van világítva. Mind tele. Aláhúzom. Semmi se mutatja világosabban a nép szellemét.

1903 május 4.

Délben a kolostort nézem meg részletesen. Látogatásom közben sok érdekes dolgot hallok.

A plébániáról ugyanaz a nézet, mint az enyém . . .

Beszélnék a papságról. Általában. Életmódjok. Tulajdonaikról. Szellemi és földi vagyoni állapotokról stb.

1903 május 5.

Esős nap. Hangulat elutazás előtt. Búcsú a Z.-ban. Reggeli stb.

Elutazás. Állomás. A kocsi tele. Mindenki üzletről beszél. Struggle for Gold.

A vidék esőben. Ausztrália.

5-kor Toowoomban lesz az állomás. Angol szokások ereje.

10-kor Brisbaneban.

1903 május 6.

A kormányzóval Dunwichban töltöm a napot. Az aggasztánok otthonát látogatom.

9-kor indulunk a kormányzó Yaditján. Kormányzó neje, polgármester neje. A két parancsnok. Szárnysegéd. Pár vendég.

Az idő borongós. A Brisbane partján villák stb.

Dunwichben 1 körül. Sziget. Tele szórva faépületekkel. 1200 aggasztán.

Ebéd órája. Berendezés stb. Rendszer.

Hiányok.

Az emberek mint barmok jönnek számba.

Hajlék és táplálék.

Semmi, mi e züllött lények utolsó napjait tűrhetőbbé tenné. Semmi, mi reményt kelthetne.

Még csak foglalkozási érdekkörről se gondoskodtak.

Késő van, mire haza érünk. Estét az érseknél töltöm.

1903 május 7.

Reggel a székesegyházból át a St. Stephan iskolába. Egész ovatióval fogadnak. Nagyobb szabású intézet. Az ap. alatt, több polgári tanítónővel.

Később Mr. Thynne és Grayhez. Ezer dolgom.

Reggeli a Clubban, Mr. Scahy közoktatásügyi és Mr. G. Gray tárczanélküli miniszterekkel.

Sokat beszélünk Ausztrália közügyeiről. A fehér munka. Kérdés. Kanakok, chinaiak stb.

S aztán Dunwichre terelte a társalgást. Újabban az ő tárczája alá került.

Megmondom nézetem őszintén. Nagyjában osztja. Ő maga is belátja, hogy moralis támasz hiányzik, stb. stb.

Teára a Gov. Houseba. Csak a család. A kormányzó hazakisér. Sokat beszélünk philosophiai tárgyakról. A kormányzat philosophiájáról stb. stb.

A város tele sétálókkal. A matrózok a hid tetejére másznak széles jó kedvökben.

1903 május 8.

Tele zsufolt órarend. — Rettenetes éghajlat. Este majd összerogyom.

Kezdem 5-kor. A rendes. St. Stephan stb. A városban tegnap este tudták meg, hogy visszatértem, így a telephon csöng, kit mikor láthatnék.

11-kor fat. Duhig jó Ipswichből. 11^{1/2}-kor Mr. M' Connel a fels. iskola igazgatója. 12-kor Mrs X. egy másik köznevelési nagyság.

1-kor Gray és Thynne reggeliznek nálam. Mindketten fontos állásokat foglalnak el.

2-kor a *Telegraph* levelezője jó interviewolni. Meg akarja ösmerni benyomásaimat Ausztráliát illetőleg.

Később a St. Anna iskola. Főnökné stb.

Csodálatos organisáló képesség.

Péntek este. A boltok nyitva. A város tele. London külvárosa.

8-kor a Br. Courier levelezője keres fel.

9^{1/2}-kor az állomásra. A kormányzó meghívására Mount-Morganba.

Holnap este érkezünk.

Csak Lady Chermside és Ch. Webb a magántitkár utaznak.

A suite pár tag. Cselédség. A salonkocsi elég nagy. Sok beosztással. De ráz meglehetősen.

A különvonat 9 óra 30 perczkor hagyta el a brisbani állomást. A Perronon több hivatalos egyéniség búcsúzott el.

A kormányzó még mindenkivel váltott pár szót, aztán robotgunk észak felé. Csak a kormányzó családja, egy szárnysegéd és pár szolgálta az utazó közönséget. A szíves meghívást, hogy tartsak velök Mount-Morganba, örömmel fogadtam el. A híres aranybánya Ausztrália egyik főnevezetessége. A gyarmat kormányzója a részvénytársaság meghívására utazott a hely megtekintésére.

Az első állomást Bundabergben tartjuk másnap reggel. Jelentékenyebb vidéki város. Míg a vonat áll, a salonkocsiban megreggelizünk. A vonatot sokan várják. De csak rövid ideig maradunk, aztán folytatjuk a tropikus jellegű erdősegeken át észak felé utunkat.

Délbe érkezünk Gladstoneba. Új telep. Pár faház. Sok üres telek. Por és forráság.

Luncheonra a Grand-Hôtelba térünk. Mert «Grand-Hôtel»-ja ezen a tájon még a pusztának is van. Sőt nem is rossz. A szobák és eledel jók. A közös ebédlőben foglalunk helyet. Sok kereskedő és utazó ül az aztaloknál. A kormányzó többekkel szóba áll. Sir-Herbert demokrata. Vagy mondjuk demokratikus szerepe van.

A jelenség számomra új. India kormányzói királyi fényű udvartartása után az ellentét még meglepőbb. A kormányzó neje mindenüvé követi férjét.

Délután hajóra szállunk. Szerény lapátos gőzös. A vasuti híd még nem kész. Ez idő szerint hetenkint mindössze háromszor van összeköttetés Queensland északi és Ausztrália többi része között. Az út öt óráig tart.

Ebédet a hajó társalgójában szolgálják fel. A kormányzó és neje is a közös asztalhoz ülnek, ugyanannál étkeznek cselédjeik is. Önkénytelenül jut eszembe a calcuttai vagy bombay-i kormányzói paloták szigorú spanyol udvari szer-tartása. E két véglet közt a középút volna a legszerencsésebb megoldás.

A folyó mentén a vidék lapos. A növényzet buja, a forráság szinte türhetetlen.

A tulsó parton Rockhamtonig ismét másfél órát vasúton töltünk.

Este felé érkezünk. A polgármester, küldöttségek és felhőszakadás fogadnak. Csukott kocsik nincsenek. Így bőrig ázva érkezünk a vendéglőbe.

Tegnap este óta nagy területet jártunk be. Ha a vidék nem nyújtott is semmit, mi különösen meglepett volna, tapasztalataim számosak voltak.

Érdekes volt mindenekfelett a kormányzói állás helyzetét megfigyelni.

Milyen óriási különbség, miképen lép fel Indiában, Afrikában és itt Ausztráliában, kétségkívül érdekes az eltérés, kétségkívül figyelemreméltó a modor és módszerek között, melyeket Anglia különböző gyarmatain alkalmaz. Mint lép fel és mily apparatust alkalmaz a kormányzó különböző világrészekben. És legérdekesebb, hogyan fogadja a különböző nép kormányzójának képviselőjét.

1903 május 9.

Badeburgban reggelizünk. Jelentékeny város. 20 perczig állunk. Az állomás tele.

1903 május 10.

A székesegyház nagyszabású kőépület. Gothikus. Két tornya van. Emlékeztet a cantonira.

A püspök Európában utazik. Helyettese felszólít prédicálni. Nincs mód visszautasítani. A gyülekezet számos. Mint örömmel tapasztalom, figyel és hálás.

Később az ujságok képviselőit fogadom.

Délbe haza. Ebéd ismét a közös teremben.

A Hótel tipikusan *ausztráliai*. Deszkafalak. Kényelmes. Tiszta. Az órarend pontos . . . a zsarnokságig.

De a *rendszer* Anglia alap intézménye. A gyarmatok a *rendszeren* épültek fel.

Délután a kormányzóval (és Lady Chermsideval) beszéljük meg benyomásainkat.

Később *Father Battle*, a püspökhelyettes jö értem.

Megmutatja az iskolát, zárdákat. Felmegyünk a hegyen emelkedő intézetbe.

Minderről csak azt ismételhetem, mit Brisbane vagy a többi városokban mondtam.

Vacsorára a Rectoryba. Pár fiatal pap.

Haza *Father Lery* kísér. Jól beszél francziául.

Mire haza érek, teljesen ki vagyok merülve, reggel 6 órától este 10 óráig talpon. Megismerkedtem vagy 250 egyénnel.

Mise. Prædicatio. A chorus gyakorlóterme, ujságok levelezői, iskola, kormányzói ebéd, két kolostor. Christian brother school. Benedictio. Az apáczáknál. Tea a főbíró házában. Látogatás a polgármesternél. Vacsernye a cathedra-leban. Vacsora a rectoryban.

És mindez idő alatt folyton válaszolni kérdésekre. Ismerkedni stb. stb.

Ha mindehhez hozzáteszem, hogy a hőmérő $92\frac{1}{2}$ Fahrenheit fok körül állott és a levegő olyan nedves és gőzs volt, hogy ülve is patakzott a víz a homlokokról, a fáradság még jobban érthető.

A hőség volt az kétségkívül, mi ama napot utazásaim egyik legfáradságosabb napjává tette; a nedves üvegházi tropikus légkörben a szellemi munka megöli.

1903 május 11.

Reggel a zárdában. Később elfogadom a meghívást, hogy felolvasást tartsak.

Reggeli a kormányzóval.

$10\frac{1}{2}$ -kor a vasútra. Különvonat vár. Mount-Morgan, a világ egyik leghíresebb aranybányájába utazunk.

Mount-Morgan eredete alig 20 éves. Mindössze egy cukorsüveg-alakú hegy . . . aranyból.

Körül a bányamunkások várost alakítottak.

Az állomáson fogad a környék kicsije-nagyja.

Négylóvas — omnibus (Ausztráliában nincs hintó). Zenekar. Honvédcapat. Az iskolás fiatalság stb. stb.

A díszmenet bevonul a főtérrre. A kormányzó beszédet tart. A hatóság felel. Egy fehér ruhás «baby» virág-csokrot nyújt át. A programm az ismert. Mint a világon mindenütt.

A tömeg tiszta és világos. A nők mosóruhában. A nap forrón süt. Az iskolás gyerekek kifejezése derült.

A férfiak erőteljesekek.

Ebéd a *Mount-Morgan Company* igazgatósági épületében. Szép és kényelmes ház. Ott vagyunk beszállásolva. Házi urak Mr. Callon és Mr. Dowling. Igazgatók és részvénytulajdonosok. A Mount-Morgan részvények pedig jól fizetnek. Az osztalék tavaly az egy millió forintot meghaladta.

Ebéd után a kocsik ismét előállanak. Egyenesen a bányákhoz.

Siklókon fel és le. Alagutakon át — barlangokba.

Legcsodálatosabb maga a hegy. Színe, alakja *plum-pudding*hoz hasonló.

És csak úgy metszik szeletekre, mint a nemzeti édeséget.

Részben már fel is emésztették.

Később a gépházakba. Villamos gyűjtőkhöz.

Estefelé a plébánost látogatom meg.

Fh. Battle, ki a különvonatról lekésett, épen jó. Útja változatos és fáradságos volt.

Nagyon levert. Csendes élete egyik ünnepnapját vesztette el. Ki tudja, mikor fog különvonattal utazni.

Este többen jönnek. A kertben a bányászok zenekara játszik. Igazán jól.

Később Fh. Battle és a plébános jönnek értem. A város termében a munkások estélye folyik. Oda sietek pár percze.

A társaság épen egy *lanciért* tánczol. Munkásösszejövetel mindég érdekes.

Kitünő alkalom a nép szórakozásait, modorát, kedélyvilágát megismerni.

1903 május 12.

Nehéz nap áll előttem. 5 $\frac{1}{2}$ -kor kelek. Templom. Plébánia. Szerencsére szép idő. A fagyos szentek hűvös szelőkkel köszöntöttek be.

Nem tudtam, hogy a másik Hemispherán is ilyen zordonak.

Alig van időm megreggelizni. Sietünk mind a bányák felé.

Hogy délig hány tárnában jártam (van 52 emelet), mennyi mérföld Katakombán át vándoroltam keresztül-kasul, nem tudnám elszámolni.

De még fárasztóbbak voltak a gépházak, kohók, zúzók, szítalók és a számtalan poros, gőzös, füstös helyiség.

Ennyi volt a munka, a fáradság.

Az érdekesség kárpótolt.

Nem vagyok se bányász, se gépész. Technikai ismereteim hézagosak.

De ha a részletet nem tudtam is kellőleg értékelni, az egész mint a modern iparélet egyik legtanulságosabb lapja, annál érdekesebb.

Mi lepett meg legjobban?

Talán a *munka intellectualis* oldala.

A legtöbb napszámos teljesen képzett. Mondjuk csak, képzettséggel kezeli mesterségét.

A kővágótól a főmérnökig mindannyija egy-egy mes-
ter a maga nemében.

A munkafelosztás a másik szembetünő vonás.

8 óra. Háromszor felváltás. A dolgos soha se fárad.
A munka soha se szünetel.

Több gépészszel, bányászszal s fűtővel megismerkedem.

Mindannyi nemcsak szorgalmas — de mi több, szen-
vedélylyel látszik mesterségét folytatni.

Dél elmúlt és még mindég a kohók között. Három
óránál tovább barangolunk — de még aranyat nem láttunk.
A termelést hónaponként elküldik. Átlag ötvenezer forint
körül áll a havi kimutatás. Egy uncia értéke 100 korona.
25 koronás értékpapírok havonkénti kamata három penny.

Végre egy félszerben megmutatják a vasládát. De mint
mondják, üres. A formák körül kúpban állanak. Megannyi
téglavető láda.

Piaczra Londonban kerül a legnagyobb rész.

Ebéd után az iskolákat látogatjuk. Később egy órára
visszavonulok esteli felolvasásomat nyélbeütni.

6-kor ebéd. 6¹/₂-kor búcsú. 6³/₄-kor indulás. Father
Battle kísér. A kormányzó is holnapig marad.

Sürgönyözök, hogy a hangversenyt érkezésem előtt kezd-
jék meg.

Az állomásról egyenesen a terembe.

Ovatióval fogadnak. Minden sarok zsúfolva.

Előadásomat a hallgatósághoz mérem. Sokat improvisá-
lok. Így az érdeklődés mind élénkebb.

A magyarázatokat térkép segélyével teszem világosabbá.

Peking tervrajzát krétával táblán vázolom.

Az ünnepélyt karok és az iskolás gyermekek felette
csinos előadása fejezi be.

Mozdulatok, előadás, öltözet mind válogatott.

A mai lapok nagyon hízelgően írják le az estét és
elhalmoznak bókjaikkal.

Késő van, mire a Rectoryba érünk. És holnap haj-
nalban tovább.

1903 május 13.

A hajnali óra ellenére az egész ház talpon. Fat. B. friss, mint mindég, és Fat. e Cul a nyugalom maga.

A vonatról majd lekésünk. Csak épen hogy a fentar-
tott kocsiba léphetünk. 1 és 1/2 óra vonaton. Aztán hajón
a «Narrows»-on. Vissza Gladstone felé.

A partok árnyasok. Zöldek. A vizen pár alligátor.

Délben Gladstoneban. A parton a plébános vár. Francia
missionárius. A telep új, de máris virágzó. Kivüle még egy
másik pap. Typikus bútor.

A plébánia nagyon szép. Úgy a kolostor is.

Az iskolát a szomszédos templomban tartják. Sok
növendék.

3 órakor az állomásra. Sok utas. Egy meglehetősen rusti-
cus alak kéri, ereszsziük kocsinkba.

Csak pár állomásig alkalmatlankodik, mint mondja,
bányász.

Később pár szót váltunk. Búcsúzva mindkettőnket egy-
egy saphirral ajándékoz meg.

Bundabergba este 8-kor érkezem. Az állomáson egész
küldöttség fogad. Ott van a papság és egész előkelőség.

A városon át a Rectoryba. Az utczák szélesek, egye-
neselek.

A Rectoryban több vendég. A ház nagy és ké-
nyelmes.

A templom oszlopos basilica. Építője egy olasz pap volt.

Ebédre a Gibson-családhoz. Typikus puritán otthon.
Az asztalon csak víz. Férj és feleség egymás mellett ülnek
stb. stb. Érdekes megfigyelni a hajdani egyszerű családi
életet.

A ház fa és deszka, a fedél bádog, minden egyszerű.

Ebéd után kikocsizunk a czukor-ültetvényekre. Meg-
nézzük az új csatorna-rendszert.

Ausztrália napi kérdése.

Sok indus munkás. Ozsonnára az egész szomszédság.
Mind Gibsonok.

Estefele vissza Bundabergba ebédre a Murphy csa-
ládhoz.

Később Liedertafel-concert. Az egész város együtt.

Meglepő e munkásokból fölvergődött társaság.

1903 május 14.

Korán a zárdába. Szép új épület stb. Minden rendes, mint a S. of Mercy K. házaiban.

9¹/₂-kor kocsin ki a híres Gibson-társulat czukorültetvényeibe.

15 mérföld.

Fogad az egész család. Megmutatják a gépházat stb. Külsőleg minden kezdetlegesnek látszik. Félszerek. Faalkotmányok. Bádoffedél stb. De a kiterjedés annál nagyobb.

Mindössze közel kétezer alkalmazottjok van.

Az évi kiadás közel egy millió korona. A jövedelem ennek megfelelő.

Legalább abból ítélve, hogy az öreg Gibson mint nap-számos érkezett Skótországból és ma az egész öt négyszög-mérföld czukorültetvény boldog tulajdonosa.

Megnézünk mindent részletesen. Vízűtőket, kisvasutat, villamos tárházat.

1903 május 15.

7-kor indulunk Bundabergből. Sokan kikisérnek az állomásra. F. O. Reilly G.-ig jön.

Maryborrough tipikus kis város. Gympiebe délben. (Lonpiban egy Gutmann nevezetű gaz zsidó mutatja be magát. Mainzból ered.)

A Presbiteryn Father Horan fogad. A harmadik a testvérek közül. Legkellemesebb.

Megmutatja a templomot, kolostort stb. stb. Az iskolában nagy fogadás. Rend. tisztaság.

Dalok, szavalat. Az ünneplés túlsoká tart. Egy vakációzt adok a látogatás örömére.

Később a várost nézzük meg. A kórházat, városházat stb.

Végre kikocsizunk a határra. A híres aranybányákhoz stb.

Este vecsernye. Utána prædicálok. A lelkesedést nem érdemlem. Zene, bemutatások stb.

Félholtan térek haza. Túlsok volt az ünneplésből.

1903 május 16.

5¹/₂-kor kelek. Templomba stb. 7-kor az állomásra. F. O. Reilly kísér ki. Főnök fogad.

Délben érek Brisbanebe. Gray miniszter fogad. A gyűlésterembe egyenesen. Többen várnak.

Megadom az utolsó intézkedéseket az esteli (gyűléshez) előadáshoz.

Reggelire a Clubba. Később jönnek a bizottság tagjai.

Melonnal, Thynne stb. Majd hozzák a kész képeket stb. Ezek az elmaradhatlan reporterek. Mindennap van valami az ujságokban. Egy pár rólam írt cikk jó. Végre az érsekhez. Onnét St. Hallowba.

7-kor érek haza. 8-kor kezdődik a felolvasás. A terem tele. Queensland eliteje ül előttem. A főpolgármester mutat be. Tapsvihar fogad.

Aztán elkezdem előadásomat. Beszélek két órán át. Pihenőt csak a tapsok alatt tartok. De nem akarok magamról (többet) beszélni. Előadás után mindenki bemutatkozik.

Az ujságok képviselői stb.

Erdenelbe a Gray-családdal.

1903 május 17.

Erdenel. A Gray-család otthona. Szép ház, még szebb a fekvés. Mise a teremben. Allocutio egy öreg cselédhez. Megható jelenet.

Délután valóságos fogadást tartok. Thynneok, Maxvelek, Beadek, és az egész katolikus világ meglátogat. A házi asszony szerepét Mrs Queculan végzi, rokonszenves öreg dáma. (Az első distinguált alak, kit látok.)

Később George Grayval kikocsizom. A közminisztert látogatjuk meg.

Vacsora után haza a clubba.

1903 május 18.

Fárasztó, nehéz levegő. Írok egész reggel. T. B. Governementhouse. Parlament stb.

4 órai vonattal Ipswichbe. Útközben az ujságokat olvasom. Mind rokonszenv hangján ír. Túlságosan úgy.

F. Horan és Duligh várnak. Egyenesen a városházra. Végső rendezések.

A Presbiteryebe ebédre. De alig van időm pár harapást enni. Az ujságírók várnak. Egy csomó correcturát kell végeznem. Ez az előkészület — a közönség elé lépni.

Egyenesen a városház disztermébe. Minden hely elfoglalva.

A főpolgármester jó szónok. Bemutatása mesteri.

(A mi engem illet, arról minek írjak.)

Az előadásról nincs érkezésem írni.

1903 május 19.

6-kor zárdába. 7-kor vasútra. Sokan elkisérenek.

A kocsiban még két ujságlevelező. Elkisérenek a negyedik állomásig. Kérdezve. Faggatva.

Délbe Toowoombaban M' Donnel stb. fogadnak. Csak egy órát maradok. 1-kor tova «Roma» felé. A vasúton pár ismerős.

Később a vasúton írok. Egy öreg úr jóakarattal meg-szólít. «You work to hard with your brains».

1903 május 20.

Hajnalban érkezem. A Fines arts hételbe költözöm át és ott fürdöm meg. Pihenésről szó sincs. Ki jó, ki megy. A faház olyan, mint egy kalitka. De tiszta.

Később ki Roma-Downra. A King-család tanyája. Hasonló Mount-Brisbanehez. De kevésbé csinos. Úgy látom, Cressbruk és Mount-Brisbane Queensland két minta-gazdasága.

M' King 40 év körül. Typikus ir földesúr. Beszédes és derült. Folyton mozog. Örökös actio.

Neje ausztráliai. Komoly. Dolgos. Vendég M' Buckannan. Szomszéd.

Délután kikocsizunk a birtokra. 25 ezer hold. Kingnek még két nagyobb birtoka is van.

Az életmód hasonló Fassi-Fern és Mount-Brisbanehez. Csendes. Szellemes.

1903 május 21.

Reggel korán Rómában. Áldozó csütörtök. M' King maga hoz be. Amerikai buggieja elé három kis fakó van fogva. Az út nehéz. Éjjel vihar volt.

Megyek a kolostorba. Apró faépület. De van minden, mi szükséges.

A templom és iskola távolabb. A plébános Pat. Capra egy piemontese 30 éve van Ausztráliában. Hazájába soha se tért vissza.

Csodálatos, mennyire assimilálódnak az idegenek az angol gyarmatokon.

Lunchre vissza Roma-Downba. Öt angol mérföld. Az

út mentén benszülött néger tábor. Sátrak, putrik. Úgy élnek, mint nálunk a cigányok.

Délután irok.

Szép napnyugta. A tájkép lapos. De fensik.

1903 május 22.

Egész reggel dolgozom. Lunche után az egész család bekisér két kocsival Romába. A kis város nagy izgalomban van, az esteli felolvasás a közbeszéd tárgya. A kerület képviselője fogad. Jobban mondva senátor. M' Loral a felsőház tagja. Ő fogja a Chairman szerepét viselni.

Ebédre a plébániára. A katolikus csarnokba a fiatalság zenekara kísér. A többi a rendes.

1903 május 23.

Hajnal. Pár utazó távozik. A fakalitka kong. Minden lépés visszhangzik. Ausztrálázsiai vendéglőben aludni lehetetlen. 7-kor Jack a vasútra hajt. Az állomásfőnök egy kényelmes kocsit tartott fenn számomra.

A vidék . . . olyan, mint minden ausztrálázsiai tájkép. *Bush* a szó szoros értelmében, sok helyen ki van száradva. (Ringbark e tájon is nagyon el van terjedve.)

A vonal mentén több tanya. És sok sátor. Csodálatos e nép, mennyire szeret a vadonba visszatérni, őseletet élni.

A kocsim terrasseáról a kék eget nézem. Szép délibáb. De a sikon nincs meg a pusztá költészete.

Dalnyban a közlekedési miniszterrel találkozom. Beül hozzám. Egy napot töltött itten, mint mondja. A tuberculosis kórházat nézte meg.

Toowoombaban egész tömeg vár. Dr. Mac-Donald házába. Nagyon 'szép. Izlées berendezés. Minden finomult. Mintha nem is Ausztráliában lennék.

Ebéd után pár vendég. (M' Whigt stb.)

1903 május 24.

A székesegyházban. Sokan. Dél előtt folyamán irok. Lunch után Mac-Donalddal hosszú sétára. A híres *Pic-Nic-pointhez*. Szép kilátás. A város csinosan fekszik. Legjobb a levegője. Ma igazán fagyos.

Ebéd után vecsnyére. Aztán praedicálok. A templom zsúfolva. Van mindenféleképp. Nagy meghatottság.

Hazatérve M' Gorntz stb. Toowoomba fel van forgatva mióta megjöttem.

1903 május 25.

Majd megfagyok, olyan hideg. A zárda, kápolna dermesztő.

11-kor ki a vidékre. 12 mérföldre. Lunchre Col King családjához.

Queensland egyik legszebb tanyája. Csinos ház. Az első falusi cement ház. Eddig csupa faházban voltam.

Col King családja kellemes. Unokatestvérei Wordbornoknak. (Bengal főkörmányzója. Calcuttában voltam nálok.)

A ház régi divatú, de úrias. Délután haza. Az úton sok részeg. Nemzeti ünnep. A szél tart. Hideg.

8-kor van a felolvasás. A városház diszterme csinos. Tágas.

A polgármester a Chairman.

A hallgatóság a város eliteje. Rokonszenves.

1903 május 26.

Reggel a kolostorba. A gyermeksereg ünnepi díszben vár. Beszéd. Általános meghatottság. M' Donnelléknél búcsúreggeli. Elutazás. Nép az állomáson. A Darling-Downokon át. Hegyvidék. Kilátás. Brisbaneba este. 10-kor tova. Hálókocsi rossz. Amerikai rendszer. 8-kor érkezés Bundabergba.

Gróf VAY PÉTER.

A SZABADELVŰ CSÁSzáRSÁG.

Harmadik közlemény.*)

III.

Napoleon Lajos a külügyeket épen oly rossz helyzetben találta, mint a belügyeket. Németországban a frankfurti parlament okozott zavarokat. Ezek ismereteseek. Bennünket Ollivier művében főképp az érdekel, hogy mit mond Ausztriáról és szabadságharczunkról. Ollivier rólunk mindenütt rokonszenvesen szól.

Ausztriában, úgymond, a kibontakozás a magyarok hősiés ellenállása miatt lassabban ment. Hogy czélt érjen, Ferencz József császár Oroszország intervencióját volt kénytelen igénybe venni. Miklós czár Ausztria fiatal császárljának kérelmét részint jószágból, részint, mivel a lengyelek a magyar seregbe léptek, még inkább azért, mert Ausztria épségének biztosításával saját birodalmának az érdekeit tartotta szeméi előtt, főképp pedig azért teljesítette, mert végre alkalma akadt egy lázadás leverésére. Az orosz csapatok számukkal elnyomták a magyarokat és Görgey Világosnál letette a fegyvert. A szolgálát oly nagy volt, hogy Ausztria örökös vazallusa lett volna Oroszországnak, ha Schwarzenberg szavai szerint Ausztria már akkor nem lett volna eltökélve arra, hogy a «világot hálátlanságával bámulatba ejtse.» Egyelőre azonban Poroszországban és Ausztriában mindennek vége volt, a forradalmi mozgalmak le voltak verve. Napoleon Lajos a német ügyekbe semmiképp sem avatkozott bele.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 361. és 362. számában.

Dániában támogatta Anglia törekvéseit a dán nemzet függetlensége és a fegyverszünet érdekében, Magyarországon diplomáciai előterjesztésekkel igyekezett megakadályozni az orosz beavatkozást, Olaszországban azonban, a hol az események tragikus fordulatot kezdtek venni, és a hová menekültek az európai államokból kiűzött forradalmárok, nem érte be a tétlenséggel. Piemontban demokrata miniszterium alakult, Rómában be akar avatkozni, Napoleon Lajos támogatja, de eredménytelenül és Gioberti megbukik. A novarrai csata után Albert Károly lemond és Victor Emanuel lett Piemont királya. Az olaszországi események elbeszélése közben Radeckyról és Haynauról és általában az osztrákokról ez a véleménye: az osztrákok vezérei győzelmeiket mindenütt szégyenletes megtorlásokkal feketítik be, koboztak, gyilkoltak, börtönöztek, sarczoltak. Két fiatal 18 és 21 éves leányt Brescia főterén azért, mert a császári színeket kigúnyolták, megvesszőztek. A katonai parancsnok ezután a városi hatóságtól 37 forint 7 krajczárt követelt a jég ára fejében, melylyel az áldozatok sebeit borogatták, és az elhasznált vesszőkért. Palmerston föl volt háborodva. «Ezek az osztrákok, mondta, valóban a legnagyobb bestiák, a kimagukat valaha civilisált emberek nevével cziczomázták föl. Galicziai, olaszországi, magyarországi és erdélyi kegyetlenkedéseik csak az afrikai néger faj és a haitiiai eljárásához hasonlíthatók. Legutóbbi hőstettük, 40-nél több egyén megkorbácsolása, a kik közt volt két nő is, igazán túlságosan becstelen és fölháborító.»

Napoleon Lajos ellenségei a római expedíciót jó ürügynek találták arra, hogy új rohamot intézzenek ellene. Ledru-Rollin az alkotmány megszegésével vádolta és azzal fenyegette, hogy az alkotmányt minden eszközzel, még fegyverrel is meg fogják védelmezni. A támadásra Napoleon Lajos higgadt, határozott proclamatióval felelt, mely a már-már kitörőben levő fölkelést teljesen elfojtotta, még mielőtt Chaugarnier csapatai kivonultak volna. Mikor az elnök az Élyséebe visszatért, az utczák népe mindenfelől arra biztatta, hogy vessen már véget az üzemeknek. Amiensban történt, hogy a nemzetőrség zászlainak kiosztásakor július 16-án a nép valóságos rajongással fogadta. Chaugarnier mellette, Persigny pedig mögötte lovagolt és feléje hajolva látható

meghatottsággal így szólt: «A herceg végezzen már. Ha császárrá akarja magát kikiáltatni, számíthat rám. Beszéljen velem őszintén, értsük meg egymást és a köztársaságnak csakhamar véget vetünk*.)» Napoleon Lajos az államcsiny ellen hami (július 23.) és toursi (augusztus 1.) beszédében még határozottabban tiltakozott, de a nép, mely előtt kijelentette, hogy nem akar államcsinyt elkövetni, annyira unszolta és annyira ragaszkodott hozzá, hogy minden czáfolat ellenére mindenki azt hitte, hogy az államcsiny küszöbön van. Még azok is, a kikre az államcsiny súlyosan nehezedett volna, türelmetlenkedtek, hogy miért nem jön már, és Napoleon Lajost lenézték, a miért nem szánja rá magát. Proudhon kijelentette, hogy az az ember, a kit hatodfélmillió szavazattal választottak meg és ezzel az erővel nem tudott semmit művelni, hanyatlik. «A tétlenség semmisítette meg, mert az inertia erejének képviselőjévé tette magát» — írta Proudhon. A külföldön az álmélkodás még nagyobb volt. «Ha az elnöknek a prestige-e csakugyan akkora, a minőnek hirdetik — mondta a porosz király — miért feszélyezteti magát a köztársaság akadályával?» És ebből azt következtette, hogy jellemtelen, értéktelen ember, a ki futó incidensként fog eltűnni a Bourbon- vagy Orleans-restauratio előtt. A kitől félték, mindenütt kezdték megvetni. Ez alatt a nép szenvedélyes kifakadásai és az undor, melyet benne parlamentarizmus miniszterei keltettek, arra ösztönözték, hogy a parlamentarizmussal szakítson. Minisztereit nyájasságával és kivánságaik gyors teljesítésével igyekezett megnyerni és Tocqueville javaslatára még azt is megcselekedte, hogy két személyes nagy ellenségét küldte Bécsbe és Szent-Pétervárra nagyköveteknek. Sohasem hallották, hogy azt mondta volna: «Akarom.» Akaratának legerősebb kifejezése ez volt: «Nem gondolja?» («Ne vous semble-t-il pas?») Hogy a miniszterium mennyire kezében tartotta, annak fényes bizonyosága az, hogy miss Howardhoz való gyengéd viszonya miatt egy ízben megakartá róni, a mi ellen Napoleon Lajos férfihöz illő módon tiltakozott. Ily viszonyok között teljesen magába zárkózott és csak bizalmasainak a körében volt látható nyílt, értelmes, nyájas és határozott arcz kifejezése.

---

*) Pertigny *Mémoires*, 138. l.

Ekközben Róma és Velence megadták magukat és Olaszországban épen úgy, mint Poroszországban és Ausztriában mindennek vége lett. A népek reményeinek e meghiúsulása Miklós czár műve és öröme volt. a kinek a tekintélye nagyobb volt és a kinek jobban hízelegtek, mint Sándor czárnak és Metternichnek valaha. Ő volt a reactio lelke, mely most Európát gyászfátyollal vontatta be. Bármikor hitták, mindig kész volt a reactio segítségére sietni, mint az aldunai tartományokban, Magyarországon. Még Olaszországba is lement volna, ha Radecky gyengült volna. A hol nem harczolt, tanácsokat adott. Ausztriát ő biztatta arra, hogy ne engedje át Lombardiát és azt követelte, hogy az 1815. évi területi felosztáshoz ragaszkodni kell. Minden jel arra mutatott, hogy az 1819. és 1832. évinél is súlyosabb reactio közeledik azzal a különbséggel, hogy a két előbbi reactio idején a forradalmi, a szabadelvű eszmék egyaránt elmerültek, míg 1849 után a szabadelvű eszmék túléltek a forradalmiakat még Ausztriában és Németországban is. Végre a két előbbi reactio idején Európában nem volt senki, a kinek tekintélye és akarata lett volna ahhoz, hogy Sándor czárral vagy Metternichchel szembeszálljon, 1849-ben azonban oly hatalmas és elszánt egyén tűnt föl, a ki nem sokára dacolni fog a legyőzhetetlennek hitt czárral, ellenáll neki, leveri, a legyőzöttek ügyét kezébe veszi és az 1848-iki forradalmon okulva, az örökre elveszetteknek hitt előnyöket visszaszerzi.

Piemont volt az első, melyet a köztársaság elnöke nyíltan támogatott és Ausztriával szemben megvédett. Ugyanezt tette, még pedig pedig minisztereivel egyetértve, az apró olasz és német herczegségeken, melyek fejedelmei a forradalmárokat üldözőbe vették. Fegyveresen nem avatkozott be, de a diplomacia minden eszközét fölhasználta arra, hogy üldözésüket megnehezítse. Miklós czár és Napoleon Lajos közt az első összeütközésre a magyar menekülők szolgáltatottak okot. Oroszország beavatkozása következtében Magyarországon — írja Ollivier — a mozgalom vezérei Kossuth, Bem, Zamoyski Widdinbe, a török határon túlra menekültek. Ausztria a portától kiadatásukat követelte. Miklós czár támogatta Ausztriát. A szultán azt felelte, hogy a szerződések ilyesmire nem kötelezik és a követelés teljesítését megtagadta. Az

osztrák és orosz nagykövetek tüstént megszakították az érintkezést és kijelentették, hogy ha Törökország egy menekülőnek lehetővé teszi a szabadulást, ezt hadüzenetnek fogják tekinteni. A porta Francia- és Angolországhoz fordult segítségért. Tocqueville nem tudta, mit válaszoljon. A herceg a nélkül, hogy akár őt, akár miniszter társait megkérdezte volna, Palmerstonnal együtt Oroszországhoz és Ausztriához tiltakozó jegyzéket küldött. Hogy pedig a jegyzéknek nagyobb súlya legyen és a szultánt megerősítsék, a francia és angol hajóhadak a Dardanellák felé indultak. Mikor a miniszterek mindezekről értesültek, összebújtak, tanakodtak, de megállapodásra nem tudtak jutni. Thiers toporzékolt, fenyegetődzött és kijelentette, hogy Franciaország el van veszve, ha e vakmerő határozattól nem áll el az elnök. Napoleon Lajos meghallgatta Thierst és a minisztereit és megmaradt elhatározása mellett. Az elhatározás oly kevéssé volt vakmerő, hogy a csár, miután első fölindulása lecsillapodott s az angol és francia kabinetek hangulatáról értesült, lemondott a követeléséről, nehogy a tiltakozás előtt kénytelen legyen meghajolni vagy visszavonulni. Ez volt az első eset, hogy a nagy csár, a kinek mindenki engedelmeskedett, egy ellenállás előtt megállt. Európa elbámult és Páris felé kezdett nézni és Párisra kezdett hallgatni. Hogy a magyar menekültekkel mi történt volna Napoleon Lajos nélkül, könnyen elképzelhető. Első erélyes föllépéseért az európai politikában mi magyarok tartozunk neki legnagyobb hálával. Bár ne állt volna meg ennél a lépésnél . . .

A római ügyekbe való beavatkozása minisztereivel és kivált Barrot Odilon elnökkel oly ellentétbe sodorta, hogy a miniszteriumot elbocsátotta, mert észrevette, hogy ez' az úgynevezett nélkülözhetetlen miniszterium csak az ő támogatásával élhet és a képviselőház többsége éppen úgy megunta, mint ő. Fölmerült a kérdés: vajon a miniszterium fölmentése nem sértette-e meg a parlamenti rendszert? Minthogy a Barrot-miniszterium csupán a kisebbséget, az új pedig a többséget képviselte, az új sokkal inkább volt a többség szenvedélyeitől és eszméitől áthatva. A változás valóban nagy jelentősége másban rejtett. Az alkotmány ketős felelősséget állapított meg egymás mellett: a köztársá-

sági elnökét és a minisztereket. A Barrot-miniszterium bebizonyította, hogy együtt lehetetlen működniök. A miniszterek és a köztársaság elnöke egymással nem törődve kétfelé húztak. A köztársasági elnök úgy vette elejét az összeütközésnek és összeférhetetlenségnek, hogy a miniszteri felelősséget eltörülte. Többé nem lesz vele szemben egy vele legalább egyenlő miniszterelnök, mert ő lesz a végrehajtó hatalom feje és saját miniszteriumának az elnöke. Két akarat helyett csak egy lesz, és ő lesz a végrehajtó hatalom. Az alkotmányos monarchistáknak, kik az állam élére felelőtlen főt akartak, a kit felelős miniszterek fedeznek, ez az egyszerűsítés nem tetszett; a köztársaságiaknak azonban tetszeni kellett volna, mert akkor meg voltak győződve, hogy a köztársasági elnök felelőssége, következőleg a miniszterek alárendeltsége lényege a köztársasági rendszernek. Az új miniszterium megalakult. Két legérdekesebb tagja, kik Napoleont minden viszontagságában kísérték, két riomi fiatal ügyvéd volt, kiket Morny vezetett az Élyséebe. E két új ember Rouher és Parien. Ámbár az új miniszterium kész volt engedelmesebben szolgálni az elnök nagyravágását, eszméit épen oly kevéssé vallották, mint elődeik, sőt nem is sejtették. Inkább Thiers és Guizot nézeteihez húztak. Minthogy azonban Napoleon nem akarta kockáztatni az alkotmány revisiójának a sikerét, másrészt látta, hogy a miniszterek a képviselőház többségének a szenvedélyeit, boszúvágyát és félelmeit képviselik, neki csak előnyére válhatott, hogy ily tanácsadókkal vegye körül magát. Ennek a hátsógondolatnak volt a következménye Hugo Victor sajnálatos kizárása. Hugo Victor miniszterségének a kérdése oly érdekes és meggyőzősége következményeiben oly nagyfontosságú, hogy lehetetlen ide nem iktatni.

Az a kérdés merül föl: vajon a költő kért-e tárczát és megigérték-e neki? Bizonyos, hogy épen úgy kívánta, mint Lajos Fülöp alatt a párséget. Szerencse, hogy olykor ily hatalmas lángelmék is nagyravágók szíveskednek lenni. Senkinek sem volt több joga ehhez egy Napoleon alatt, mint Hugo Victornak. Mert ki magasztalta fenségesebb dalokban a nagy ember dicsőségét és szerencsétlenségeit? Ki követelte hevesebben a Napoleonokat számkivető törvények eltörlését? Ki érdemelte meg jobban, hogy a nevét

egy Napoleoné alá írja? Az elnök érezte e köteles hálát; látta a mellőzés veszedelmét, mivel tudta, hogy a költők boszúja mily sokáig él és mily messzire hallatszik a hangja és tapasztalta, hogy a Bourbonok mivel fizették meg Chateaubriand' elbocsátását, Lajos fülöp pedig Lamartine mellőzését. Azért szilárdan el volt tökéelve, hogy a napoleoni epopaea dalnokát meghívja a tanácsába. Szerencsétlenségére, Hugo Victor a jóakarátát tehetetlenné tette. Ennek pedig Hugo Victor egy beszéde volt az oka, mely a képviselőházban nagy habotát keltett, mert oly állítást czáfolt, melyet senki sem tett. Hugó Victor azonban sohasem bocsátotta meg Napoleonnak, hogy nem lett miniszter. A miniszterium erőszakos belpolitikát követett, Napoleon pedig minden alkalommal azt hangoztatja, hogy csak törvényes eszközökkel akar kormányozni, az államcsiny gondolatát pedig elutasítja magától. A socialismus egyre erősödött és minden közel járt az általános fölforduláshoz. Még azok is, a kik állandóan az államcsiny ellen szónokoltak, félelmükben az államcsinyt ajánlották és az Élyséet mindenféle fölhívással ostromolták. Napoleonnak azt kiáltották: «Nem azért választottuk meg, hogy a mi kárunkon érényeit mutogassa, hanem hogy bennünket megmentsen.» Még Proudhon és Tocqueville is biztatták, bizalmasai és barátai pedig nem tudták megérteni, hogy hová lett a bátorsága és miért nem nyúl döntő eszközökhöz. Napoleon tántorithatatlan maradt. Hosszas alkudozások és torzsalkodások után Thiers elvállalta az általános választói jogról szóló törvény módosításának a kidolgozását, melynek alapelve három évi községi illetőség és ennek igazolására az egyenes adófizetők jegyzékébe való fölvétel volt. A javaslat meglepő gyorsasággal, két-három nap alatt elkészült és benyujtatott. A lakóhelyet öt módon lehetett igazolni: személyes adófizetéssel, a közmunka természetben való lerovásával, a munkaadók vagy szülők bizonyítványával, a köztisztviselők működéséről és a katonai szolgálatról szóló bizonyítványokkal. Az általános választói jognak ezen kívül más korlátokat is szabtak. Franciaországban az általános választói jog már a forradalom óta megvan és így ott szereztek erre nézve legtöbb tapasztalatot. Olliviernek az a véleménye róla, hogy az általános választói jogért való rajongás csak annyit ér, mint minden más rajongás. Min-

den nagykorú polgárnak, a ki nincs megfosztva politikai jogaitól, tekintet nélkül vagyonára vagy műveltségére, elidegeníthetetlen joga van ahhoz, hogy hazája ügyeihez hozzászóljon, az alkotmány megállapításában részt vegyen és csak beleegyezésével fizessen adót. De abból, hogy minden polgárnak van szavazata, nem következik, hogy mindenki szavazatának egyenlő súlyának kell lenni, hogy az alkoholista napszámosnak, a gondolkodónak, tudósnak, művésznek, államférfiúnak, a nemzet dicsőségének, az iparosnak, kereskedőnek, kik a nemzet gazdaságának megteremtői, az iskolapadokról kikerülő vagy a műhelyben fölszabaduló fiatal embernek a szavazata ugyanannyit érjen, mint az évek és felelősség súlya alatt megérett családapának, már pedig az 1848. évi francia törvényhozók a politikai egyenlőség ürügye alatt ezt egész természetesnek találták, noha a politikai egyenlőség semmivel se törvényesebb és észszerűbb, mint a társadalmi, mert a természet minden szervezetének végzetes törvénye a különbözőség, vagyis az egyenlőtlenség. A földön nincs két hasonló, tehát egyenlő fűszál, falevél, állat, halandó. Ha az egyenlőség politikai, miért ne lenne társadalmi, törvényi? Miért kell egyenlőtlenségre kárhoztatni a pénzszekrény előtt azokat, a kiket egyenlőkké tettek az urna előtt? Bármit tegyünk: vagy a társadalmi egyenlőtlenség öli meg a politikai egyenlőséget, vagy a politikai egyenlőség a társadalmi egyenlőséghez fog vezetni. Az egyenlőtlenség csak akkor lenne türheterlen, ha az ész és munkát megakadályozná abban, hogy a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelkedjék; de mihelyt ez lehetséges, nem gátolja a munkást, hogy milliomos, a cserzővargát, hogy köztársasági elnök legyen, mivel mindenki élvezi a természeti törvénnyel összeegyeztethető minden egyenlőséget. Az egyenlőség hívei maguk is annyira érzik a francia általános választói jog nyugtalanító hibáját, hogy még mindig nem állapodtak meg végleges alkalmazásában és a lajstromos (scrutin de liste) és kerületi (arrondissement) szavazás közt ingadoznak. A lajstromos szavazás a műveletlenségnek oly könnyűségeket biztosít, melyeket a corruptiótól megvon: a bajnak csak a természete változik. A baj orvossága oly hierarchikus szervezetben volna, melyben külön és foglalkozásszerinti csoportok volnának és a

tanult, értelmes emberek helyettesítenék a felületes fecsegőket, a kik Jalloux mondása szerint, minthogy semmire se képesek, mindenre készek. Nem remélhető, hogy bármily testületnek meglesz a bátorsága vagy előrelátása ehhez a reformhoz, a mely nélkül vagy elpusztulunk vagy a nemzetek utolsó sorába süllyedünk. Ehhez a gondviselészerű férfiúra volna szükség, a ki a kellő időben támadna föl, hogy Izraelt megmentse. Addig is azonban néhány könynyebben és tüstént alkalmazható óvszert el lehetne fogadni. A többség vezérei, kiket Hugo Viktor sokszor kifütyült drámája után *Burgraves*-eknek neveztek, se nem gondoltak ilyesmire, se nem javasoltak ilyet. A javaslat tekintet nélkül a választók állapotára három millióval csökkentette a választók számát, mert a választói jogosultsághoz szükséges életkort 21 évről 25-re emelte föl. A javaslat iszonyú elégedetlenséget és izgatottságot keltett, a kormány magáévátette ugyan, de lanyhán védelmezte, mindamellett törvény lett belőle. Napoleon Lajos azzal, hogy a választók számának a megtizedelésébe beleegyezett, ellökte maga alól a szilárd alapot, a melyen fölemelkedett. Azt hitte mindenki, hogy népszerűségét teljesen elvesztette. Míg fölkeléstől tartottak, valamennyire tekintettel voltak rá; a mint ez az aggodalom megszűnt, nem tartották érdemesnek, hogy ki-méljék, mindenféle szemrehányással illették és már utódáról gondoskodtak, de nem tudták, ki lesz: Chambord gróf vagy az orleansi hercegnő. Az ez után lezajlott tömérdek izgató esemény közt legnevezetesebb volt az elnök dotációjának a fölemelése 1.200,000 francról 2.160,000 francra, mert az intendánsa azt a megjegyzést tette pazarlásaira, hogy a havi 100,000 francal úgy él, mintha a civillistája 15 millió volna, a mire az elnök azt felelte, hogy ezek repräsentationalis kiadások. A fizetésemelés kérdése nagy vihart keltett a képviselőházban és csak Chaugarnierre tekintettel, dacból, mint a szolgaság díját szavazták meg. Az ügy természetesen rendkívül szenvedélyes vitákra adott alkalmat a sajtóban, mely egyre az államcsiny ellen mennydörgött. Baroche belügyminiszter rágalomnak nyilvánította az államcsiny híresztelést és kijelentette, hogy mindaddig, míg ők a miniszterek, minden államcsiny lehetetlen. A bizalmatlanság mindamellett oly nagy volt, hogy a képviselő-

ház elnapolása előtt, az Élysée nyílt ellenségeinek ismert tagjaiból állandó bizottságot küldött ki, melynek Chaugarnier is tagja volt. A másik két nagy esemény Chaugarnier elmozdítása Páris parancsnokságától és Thiers szakítása volt Napoleon Lajossal. 1850 őszen a Cavaignac-csoport kivételével, mely többé-kevésbé meggyőződéssel védte az alkotmányt, minden párt összeesküdött ellene, némelyek a nélkül, hogy tudták volna, hogy hová rohannak, mások azért, hogy visszahozzák a királyt, Chaugarnier, hogy pretorianus dictaturához jusson, a forradalmárok az 1893. évi alkotmány visszaállításáért, a socialisták a társadalmi leszámolásért. Ilyenek voltak az áramlatok, melyek még az idegen megfigyelőket is megdöbbenetették. Cavour egy levelében ezt írta: «Mindennap úgy érzem, hogy jobban utálok Franciaországot; kezdem Ausztriát is többre becsülni. Különösen a legitimisták ellen érzek egyre növekvő undort és nagy zavarban volnék, ha választanom kellene köztük és a vörösek közt.» A képviselőház izgalmas ülései, az egész országban Napoleon ellen és mellett állandóan folyó tüntetések, a sajtó izgatásai miatt a polgárháború már-már kitörőben volt. Chaugarnier eltávolítása, a ki a köztársaságot és az elnökét is meg akarta buktatni és a hadsereg segítségével dictatorrá akarta magát kikiáltani, a képviselőházban iszonyú fölháborodást, haragot és düht keltett. Berryer kijelentette a szószéken, hogy itt az ideje, hogy a személyes mindenhatóságra való ismételt kísérleteknek véget vessenek és gyalázatosnak találta, hogy a katonák Napoleont éltetik. Ő maga azonban a királyt éltette ugyane beszédében és dicsekedett vele, hogy Wiesbadenben járt a száműzötnél (Chambord grófnál), a ki nem teheti a lábát Franciaországba, melyet király ősei hódítottak, nagyobbítottak meg, szerveztek. Baroche belügyminiszter erre azt kérdezte tőle, hogy minő joggon támadja az állítólagos imperialista tüntetéseket, mikor nyíltan hirdeti hódolatát a trónkövetelő iránt és a szószéken a legitimitás zászlaját tűzi ki? A kormány különben monarchikus restauratiót nem akar se az idősebb, se a fiatalabb ág részére, se nem gondol a császárság visszaállítására. A jelen pillanatban, folytatja, Franciaországra nézve az üdv csak a köztársasági kormányban van és a kormány ez alkotmányos és törvényes alapról kéri minden

párt jó polgárainak a támogatását. Thiers meg Claremontban az orleansi hercegnővel lépett összeköttetésbe, a ki állítólag a térdeire tette kis fiát, a mi Thierst annyira meghatotta, hogy elhatározta, hogy a párisi herceg jogait meg fogja védeni. Mindez azonban csak pletyka volt. Thiers Napoleon Lajos utóda akart lenni. Ollivier sehol sem kiméli Thierst és csöppet sincs elragadtatva tőle. Thiers ez időbeli szerepéről az a nézete, hogy Thiers Franciaország urának képzelte magát, a ki nélkül Napoleon Lajost nem választották volna meg a köztársaság elnökének és újraválasztása lehetetlen volna. Thiers mindaddig ragaszkodott Napoleon Lajoshoz, míg Mentorául fogadta, de mihelyt önállóságot tanusított, duzzogni kezdett. Thiers annyira ment kéretlen tanácsosaival, hogy kifogásolta, hogy Napoleon katonai egyenruhát kezdett viselni és még azt is ajánlotta neki, hogy a bajuszát nyirassa le. Napoleon egyik kívánságát se teljesítette, a miért Thiers berzenkedett ugyan, de Napoleon ismerte Thiers hiúságát és duzzogásának azzal-vetett véget, hogy figyelmével halmozta el, egy roueni beszédében megdicsérte és a nejét karonfogva vezette az asztalhoz. Ezek az apróságok annyira megszelidítették Thierst, hogy így kiáltott föl: «Hisz' ez nem Cæsar, hanem Augustus!» A béke azonban csak színleges volt és az ellentétek közöttük egyre élesebbek lettek, úgy, hogy Thiers elhatározta, hogy újraválasztását meg fogja hiúsítani. Minthogy a köztársasági elnöki székre való jelölésből lassankint mindenkit kizárt sajátosságos helyzete, csak két lehetséges jelölt maradt: Napoleon Lajos és Thiers, és Thiers kapott is minden alkalmon, hogy magát fölkinálja és az elnököt bírálgassa. A harc a képviselőház és Napoleon között állandó volt. Mindegyik félt a másiktól, szóval: farkasszemet néztek. Minisztereinek bizalmatlanságot szavazott a képviselőház, mire lemondtak. Napoleon természetesen nem sajnálta a lemondást.

Az aggasztó belügyi helyzetet súlyosbította a külügyi. Don Pacifico és a svájci menekültek ügyét hamarosan elintézték, de Olasz- és Németországban és a Keleten oly események zajlottak le, melyek, ha nem volt is közvetlen következményük Franciaországra, sőt Franciaországot látszólag nem is érintették, a valóságban első fölvonása az 1870. évi drámának. Ausztria Poroszországot Németország-

ban épen úgy feszélyezte, mint Franciaország Olaszországban. Ausztria volt a közös ellenség és Porosz- és Franciaország szövetkezése ellene természetesnek látszott. Ha Ausztriát megcsonkítják, a jövő császárnak nem lesz szándéka a dolgok ereje ellen harcolni és nem fogja nyugtalanítani Európát meggondolatlan kapzsiságával. A dolgok ereje azt is követelte, hogy Olasz- és Németország nemzeti alapokon alakuljanak meg. Franciaországnak elég lesz, ha segít Olaszországnak az osztrákokat kiűzni; ha Poroszország ebben támogatja Franciaországot, bátran szervezheti Németországot nemzeti vágyai szerint, mivel Franciaország elég nagy és terjeszkedni nem kíván, sőt ha hatalmát okosan használja, a világnak irányt szabhat, míg ha hódításra adja magát, az egész világot fegyverkezni kényszeríti maga ellen. Ez volt a francia külügyi program, melyet a Berlinbe nagykövetnek küldött Persigny utasításai ellenére Radowitzczal való beszélgetésében kifecegett, sőt azt is elárulta, hogy a császárságot a nép és hadsereg segítségével nem sokára vissza fogják állítani. Ez 1850 január havában történt. Mikor ennek a híre Párisba érkezett, Napoleon rendkívül fölháborodott, mire Persigny beadta a lemondását. Napoleon Lajos hasztalan igyekezett Ausztriát megnyerni, hogy Poroszországtól elválaszthassa. Ez nem csak nem sikerült, hanem a két német hatalom 1851 május 16-án titkos szövetséget is kötött, a mely szerint a legközelebbi három év alatt bárki támadja is meg birtokait a német szövetségben belül vagy kívül, mindegyik állam minden erejével támogatni fogja a másikat.

Németországban Bismarck szerepe a frankfurti országgyűlésen keltett általános figyelmet, mivel minden kérdésben merev porosz álláspontot foglalt el és a német demokracia minden kívánságával szembeállt még a német egység gondolatával is, ha porosz hegemonia nélkül létesülne. «Poroszok vagyunk és poroszok maradunk!» — kiáltotta büszkén és gőgösen. Ugyanekkor kezdte meg hivatalos szerepét Cavour, de e két politikai lángelme föllépésének fontosságát nem is sejtették a francziák belső zavaraik tomboló zajában. Napoleon hasztalan igyekezett parlamentáris kormányt alakítani, végre ügyvivő miniszteriumot volt kénytelen kinevezni, mely csakhamar megbukott, még pedig az

elnök számára kért újabb 1.800,000 francnyi subventio miatt, melyet a képviselőház megtagadott. Hogy Napoleon mily pénzsűkében volt, legjobban az bizonyítja, hogy Henry küldetéséhez nem tudott 6000 francot se szerezeni és Fould Achille bankháza, melynél egy bont nyújtottak be, azt felelte, hogy csupán kereskedelmi váltókat számítol le. Napoleon erre kijelentette, hogy eladja a lovait. Új miniszterium alakítása óriási nehézségekbe ütközött. Napoleon bárkit megbízott volna a cabinetalakítással, de Thiers folyton gáncsot vetett neki részint úgy, hogy a nem parlamentáris kormányokat megbuktatta, részint úgy, hogy a parlamentárisak megalakítását megakadályozta. Broglie Victor közbenjárásával, a ki minden válságban szilárd, előrelátó és önzetlen volt, Foucher Leónak mégis sikerült cabinetet alakítani. Ily viszonyok közt közeledett a döntő fordulat. Ollivier szerint az államesiny elkerülhetetlen volt a socialisták mozgalmai, a forradalomtól való félelem és Franciaország legkiválóbb szellemeinek nyilatkozatai szerint is, a kik közt voltak Lacordaire, d'Haussonville asszony, Molé, Broglie Albert, Dupin, a képviselőház elnöke, Lamennais, Michelet és mások. A trónkövetelők izgatásai, a nép rajongása Napoleonért, sőt oly egyének nyilatkozatai Napoleonról, mint Lamartine és Tocqueville, a kik magasztalták, a kedélyeket folyton izgatottságban tartották. Igen érdekes, hogy Lamartine mikép nyilatkozott róla. «A legkomolyabb és leghatározottabb államférfiú valamennyi között kivétel nélkül, a kiket hosszú élete folyamán az államférfiak közt ismert. Jelenlegi helyzete magaslatán áll, a hazája iránti kötelességeit ismeri, éles szemű, jószívű, nagy értelmű, becsületes szellemű, e mellett szegény», — volt Lamartine véleménye. A népet egyre jobban megnyerte nyilvános megjelenésekor tapintatával, a válságos pillanatokban tanusított erélyével, büszke, méltóságos, mindamellét bizalmat keltő külsejével. A nép e neve miatt választotta meg, most pedig magáért akarta újra megválasztani, Ollivier szerint Napoleon a nép megszélyesítője volt. Napoleon tudta ezt és ezért nem akart Cæsar sorsára jutni. Az alkotmány-revisiót támogatta és beszédeiben váltig Franciaország boldogságát hangoztatta. Igaz, hogy beszédeinek némely részét kétféleképp is lehetett érteni. Így például mikor Dijonban 1851 június 1-én azt

mondta: «Higyék el, uraim, Franciaország az én kezeimben nem fog elpusztulni!»

Az akkori francia alkotmánynak két sarkalatos hibája volt: az egyik, hogy az általános választói jog alapján két egyenlő jogú hatalom, a köztársasági elnök és a képviselőház, keletkezett, és összeütközés esetén nem volt bíró köztük, a ki a vitás kérdésben döntsön; a másik az elnök újraválasztásának a tilalma, a mi még az Egyesült-Államokban sincs meg. Hosszú és elkeseredett viták után a revisiót abszolút többséggel megszavazták (446 szavazat 278 ellen), de hiányzott az alkotmányos többség, a mihez 543 szavazat kellett volna. A revisio tehát nem sikerült, jóllehet másfél millió kérvényező is követelte. Ezekről azonban azt mondták, hogy a kormány machinatióinak a hatása alatt kérvényeztek. A heves viták eredményét Lamoricière foglalta össze legtalálóbban ezeket mondva: «Azt mondták, hogy az alkotmány fogyatékos és tönkre tesz bennünket, a köztársaság lehetetlen és megöl bennünket, de az alkotmányt csak törvényesen kell megváltoztatni és a köztársaságot eltörölni, mert ha a törvényesség teréről lelépünk, elveszünk. Így hát elvesznénk, ha megtartjuk az alkotmányt és a köztársaságot, és elveszünk, ha törvénytelenül döntjük meg őket, már pedig másképp nem szabadulhatunk, mivel a revisio el van utasítva. Ha a népet ily helyzetbe hozzák, tudják, mi a felelete? Ha meg kell halni, haljunk meg, jobb menekülni forradalom révén, minthogy az országnak alkotmányával kell elvesznie, még törvénytelenül is revideálni kell, vagyis meg kell sérteni!» E beszéd az egész országban visszhangot keltett és a válasz az volt rá: «Nincs más menedék, meg kell sérteni ezt az útalatos alkotmányt!» Mások meg azt hangoztatták, hogy hogyan van az, hogy a többség, mely elegendő volt az alkotmány megállapításához, nem elég a reformálásához? Voltak, a kik még tovább mentek. A dolgok nem jól mennek, — hajtogatták. A képviselőház és az elnök nem értenek egyet, mert a képviselőház, melyet az elnök támogatására választottak, annak megbuktatására törekszik. Képviselőink elárulnak bennünket; az elnököt államcsiny tervezésével vádolják, pedig ők esküsznek össze. Egymással czivakodva, nem tudják, kit tegyenek a helyére és meg akarják akadályozni, hogy újra megválasszák. Győ-

zelmük csak anarchia volna. Ezt nem engedjük meg. Így beszéltek a kaszárnyákban és műhelyekben. A revisió mozgalom a helyett, hogy megállt volna, egyre erősödött. De az idő rövid volt rá, mert csak három havi idő volt hozzá. Így tehát a revisio ezen túl az alkotmány megsértését, a képviselőház mellőzését és a népre való hivatkozást jelentette. Augusztusban, mikor a képviselőház belefáradva szép feladatába, szétoszlott, az államcsíny kész volt a közvéleményben. A szörnyű kiáltás: «Végezni kell vele!», melyet eleinte suttoptak, később dörmögtek, most viharként szállt az ország egyik részéről a másikra. A kérdés csak az volt, vajon az elnök, a ki a minden oldalról jövő biztatás ellenére ellenállt, végre elszánja-e rá magát? De Napoleon habozott. Talán nem tette volna, ha azt tartotta volna, a mit a régiek, hogy minden eszköz, mely a hatalom megtartását előmozdítja, tisztességes (*Omnia retinendae dominationis honesta*). vagy ha olyan lett volna, mint Katholikus Ferdinánd, a ki, mikor azt hallotta, hogy XII. Lajos azon panaszkodik, hogy két izben megcsalta, így kiáltott föl: «A bohóc hazudik! Legalább tizenkétszer csaltam meg!»

Az államcsínyt világosan tanácsolták a viszonyok, Napoleon habozásának azonban volt egy nagy akadály: az alkotmányra tett eskü. Most lezajlott nagy alkotmányválságunk idején sok szó esett a királyi eskü kötelező voltáról. Rendkívül érdekes és tanulságos tehát, ha Olliviernek az alkotmányra tett eskü kötelező voltára vonatkozó fejtegetéseit ismertetem. Montesquieu a római birodalom hanyatlásának legfőbb okául az eskü megvetését mondja. A philosophiai történetíró, a ki a sikereket elbeszélésük után itéli meg, épen úgy kutatja az erkölcsi lehetőséget, mint a politikai czélszerűséget és nem helyesel mint szükségest oly tény, melyet az erkölcsi törvény elítél. A mi rossz, sohase szükséges. Az államcsínyt nem engedte meg az erkölcsi törvény, ha minden kötelezettséget, minden esküt minden körülmények közt feltétlenül meg kell tartani, bármi történjék is, mert a bölcs sohasem szegi meg a szavát. De hát megengedhető-e ily absolut szabály? Ollivier Senecára és aquinói szent Tamásra hivatkozik, a kik bizonyos körülmények között az esküszegést megengedhetőnek tartják, sőt Bossuete is hivatkozik, a ki szerint: «Concedimus in jure

ecclesiastico Papam nihil non posse cum necessitas postularit.» (Bossuet, *Defensio*, XI. könyv, XX. fejezet), a mi azt jelenti, hogy katolikus vallási dolgokban nincs fogadalom, eskü, mely alól a pápa ne adhatna feloldozást. A polgári ügyekben a bíró, a politikában a közvetlenül megkérdezett nép adhat feloldást. Csakhogy mind a vallási, mind a polgári ügyekben az eskü megszegését a feloldozás megelőzi. Ugyanaz történhetik a politikában is, mindazonáltal leggyakrabban az érdekelt az erkölctől helyeselt, elfogadott gyakorlat szerint saját kockázatára és veszedelmére kijelenti, hogy *ipso facto* felmentve érzi magát, feltéve, hogy a nép ítélete alá bocsátja magát. Albert-Károly szintén hasonló aggasztó helyzetben volt, midőn népének azon vágyával állt szemben, hogy szabadelvű alkotmányt adjon neki és Ausztriának megesküdött, hogy ezt sohase fogja tenni. Egy püspökhöz fordult, a ki ezt a választ adta: «Minden eskü, mely valamely fejedelmet arra kötelez, hogy alattvalóinak a javát nem fogja előmozdítani, semmis,» — és Albert-Károly megadta az alkotmányt. Napoleon a történelem jövődjő bírájának a lelkiismeretéhez fordult, ez pedig tömérdek példát mutat arra, hogy bizonyos törvényesség megsértése olykor bűn, gyakran szerencsétlenség, néha szabadulás. Hol volna az emberiség, ha egyet se sértett volna meg? Ha valamely törvényes dolog megsértése bűn, akkor a francia történelem 1789 óta nem egyéb a bűnök sorozatánál. Bűn volt a király trónfosztása és lefejezése, de azért ezt a forradalmi tényt nagy nemzeti eseményként ünneplik. Bűn volt az első komoly köztársasági kormány megbuktatása, bűn volt a királyság eltörlése és a köztársaság kikiáltása. Az emberáldozatok, a rabszolgaság, a despotismus minden alakjában nem volt-e törvényes? De azért valamennyit eltörlték. Vannak gyűlöletes törvényes dolgok. A kik eredménytelenül támadják meg őket, vértanúk, a kik megdöntik, jőtevők. Az 1848. évi alkotmány incorrect törvényesség: bitorolja az örökös monarchiát és a nemzeti souverainitást. A convent első ülésén egyhangúlag mondta ki a következő elvet: «Alkotmány nincs a nélkül, hogy a nép el ne fogadja.» (1792 szeptember 22.) Az 1848-iki alkotmányt, mely a hagyományos monarchikus elv szerint értéktelen, a nép nem fogadta el és így a demokrata elv szerint se ér sem-

mit. Nem méltó tiszteletre. Nem érdemel egyebet, mint hogy darabokra zúzzák.

Napoleon végre is megnyugvást talált lelkiismeret-furdalásaira a történelem régi és új példáiban, döntött és Párizsba hívatta Saint-Arnaud-t, a ki az 1848. évi forradalmon fölháborodva, gyűlöletében esküt tett a köztársaság ellen és Napoleon Lajosra szavazott, mert «ismeretlen és mert az ismerentlőtől remélni lehet.» Saint-Arnaud augusztus 15-én érekett Párizsba, nem tudva, hogy mit akarnak vele.

Saint-Arnaud megérkezése után Napoleon szilárdan el-
tökélte, hogy az államcsinyt a képviselőház elnapolása alatt fogja végrehajtani, mert a képviselőház felosztatásához nem volt bátorsága. Az államcsiny napjául szeptember 22-ike volt kitűzve, de nem várt akadályba ütközött: Saint-Arnaud arra kérte a herceget minden magyarázat nélkül, hogy mentse föl adott szava alól és ne számíton rá. Erre a tervbe beavatottak, Carlier, Magnon, a kik közreműködésüket megígérték, szintén visszavonultak. Napoleon azt hitte, el van árúlva, mert Carlier fecsegései következtében a politikai körökben különféle hírek keringtek az államcsinyről. A színházban mindenki Napoleon arcát vizsgálta, hogy leolvassa róla a titkot. De Napoleon arca merev volt, jól lehet a keze lázban égett. Másnap tábornok után nézett é Fleurynek sikerült újból megnyernie Saint-Arnaud-t, a ki egy órával később odaadásáról biztosította a herceget és másnap az Elyséeben ebédelt. Saint-Arnaud megnyerése után Magnan, a párisi hadosztály parancsnoka, a ki csupán azt kötötte ki, hogy az előkészületektől távol maradjon, tüstént csatlakozott a tervhez és kijelentette, hogy adott jelre cselekedni fog. Hátra volt, hogy megbízható rendőrfőnököt találjanak. Ezt megtalálta Napoleon Maupasban, a ki mellözése miatt gyűlölte a köztársaságot. Maupas tüstént az elfogatásokhoz látott, a melyekbe Napoleon csak nehezen egyezett bele, a mint hogy az erőszak tervezése közben még törvényes útra is akart térni. a mennyiben a május 31-iki törvényt meg akarta változtatni. A képviselőház többsége azonban ellenezte. Ekkor mondta Michel de Bourges a következő emlékezetes szavakat: «Ha egy ember, a kit a végrehajtó hatalom fejének neveznek és a ki a köztársaság feje, oly intézkedéseket tesz, melyek a rendet és

szabadságot biztosítják, támogatom és erre büszke vagyok!» A törvény módosítására vonatkozó második tárgyalás megkezdését hat szóval (353 és 347) a képviselőház megtagadta, a mi roppant nyugtalanságot keltett a közönségben, mivel mindenki azt hitte, hogy a vihar tüstént ki fog törni. Mindenki meg volt győződve, hogy vagy a képviselőház fogatja el a herceget, vagy a herceg oszlatja fel a képviselőházat és csak az összeütközés napjával nem voltak tisztában. Az 1848 május 11-én kelt képviselőházi határozat értelmében a képviselőház elnökének a hadügyminiszter elkerülésével, közvetlenül is volt joga csapatokat venni igénybe. E határozatot kifüggesztették a kaszárnyákban, de sokból Saint-Arnaud eltávolította, mert az új képviselőház házszabályaiból e határozat ki volt hagyva. A háznagyok e rendelkezés visszaállítását követelték, de a ház rendkívüli szenvedélyes viták után 408 szóval 300 ellen az indítványt elvetette. A kormánynyal több mint 150 köztársasági szavazott. Napoleon egyre fenyegetőbben és határozottabban nyilatkozott. A francia kiállítókhoz a londoni világiállításon így szólt: «Mily nagy lehetne a francia köztársaság, ha igazi ügyeivel foglalkozhatnék és intézményeit reformálhatná, a helyett, hogy egyrészt állandóan a demagóg-eszmék, másrészt a monarchikus hóbortok nyugtalanítják.» Ámbár az államcsínyhez minden el volt készítve és Saint-Arnaud, Persigny, Fleury és Maupas váltig unszolták Napoleont, hogy a napját állapítsa meg, a herceg egyre halogatta. Szeptember 22-ikéből november 20, majd 25-ike és végül december 2-ika lett, mintha valami előre nem látott dologra számított volna, mely lehetővé fogja tenni, hogy elkerülje. A ki az akkori politikai beszédeket olvassa, azt gondolhatja, hogy örültek házában van. Mindenki a legvalószínűlenebb bizonyosságokról volt meggyőződve. Berryer azt hitte, hogy Franciaországot visszaadja királyának, Thiers, hogy Franciaország az ő elnöksége után sóvárog, Changarnier a hadsereg urának tekinti magát, a köztársaságiak meg a nép bálványainak tartották magokat. Napoleon végre meggyőződött, hogy ezekkel az eszelősökkel lehetetlen megegyezni, másrészt a monarchisták a köztársaságiakkal egyetértve törvényjavaslatot jelentettek be az elnök felelőségéről, a mely szerint minden törvénytelen választás meg-

kisértése vád alá helyezést és minden vád alá helyezés az elnöki hatalom felfüggesztését vonná tüstént maga után. Napoleonnak nem maradt más választása, mint az országot vagy átadni a bitorló kisebbségeknek, melyek csakhamar egymás ellen fordultak volna, vagy eltökélni magát a cselekvésre. Az államcsiny napjául visszavonhatatlanul december 2-ikát tűzte ki.

IV.

Nagy vonásokkal festve ezek voltak az államcsiny előzményei és okai. Ollivier annyi körülményt hoz fel mellette, hogy még a legkétkedőbb ember is hajlandó arra az álláspontra helyezkedni, hogy az államcsiny csakugyan elkerülhetetlen volt és a viszonyok kényszerűségének a hatása alatt következett be.

Ámbár a levegő tele volt az államcsiny közvetlen bekövetkezésének a híreivel, december 1-én a rendőrségi jelentések így szóltak: «Semmi újság, minden csendes!» Párisban az államcsiny előtti napon nem mozdult meg senki. December 2-án reggel öt és hat óra közt mindenfelé szokatlan mozgalom keletkezett. A rendőrségi palotából falragasz-ragasztók csapatai vonultak ki, hogy a proclamatiókat kiragasszák; a kaszárnnyákból a hadsereg harmadrésze halkán lépve az utcákra vonult és elfoglalta Páris kijelölt fontos pontjait. Espinasse ezredes ezredével a törvényhozás palotáját szállta meg és minden kijáratot őrséggel rakatott meg, mire két rendőrbiztos nem törődve Dupinnal, a képviselőház elnökével, a két harcziás háznagyot, Leflô tábornokot és Bazet, felköltötte és alkotmányos kötelességükre való hivatkozásukkal nem törődve, bérkocsikba ültette és a Mazasba vitte. Ugyanez időben más rendőrbiztosok hatvankét socialista vezért és tizennégy képviselőt tartóztattak le, a kik közt volt Changarnier, Lamoricière és Thiers is. Hasztalan volt minden harag, fölháborodás, fenyegetés: a rendőrbiztosok kérelmetlenül maradtak. Valamennyi elfogadás közt Thiersé volt a legdrámaibb, a ki a rendőrbiztos belépésekor rémülten kiáltotta, hogy nem akar meghalni, nem gonosztevő, nem összeesküvő és ezen-

túl nem foglalkozik politikával, hanem a külföldre megy. A rendőrbiztost lelövésével is fenyegette, mire a rendőrbiztos egy taglejtéssel tudtára adta Thiersnek, hogy erre tudni fog felelni. Thiers lecsendesedett. Mikor azonban a kocsiba ült, újra rémület fogta el és így kiáltott fel: «Látom, hogy agyon fognak löni!» Megnyugtatták. Ekkor kérdezősködni kezdett és jutalmat ígért, ha szökni engedik. Az elfogott képviselők csaknem egyszerre értek a Mazasba. Az államszűny első része, a praeventív és rendőri, gyorsan, határozottan és szerencsésen folyt le és ezzel Maupas szerepe véget is ért. A politikait és katonait Morny, Saint-Arnaud és Magnan végezte el.

A képviselőház bezárása, a képviselők és a veszedelmes vezetők elfogása után a hadsereg és a nép megnyerése volt hátra. A polgárság egyik részének ellenséges indulata kétségtelen volt, de ezzel nem kellett törődni, ha a hadsereg és a nép megnyilatkozik. A hadseregtől nem tartottak, hogy az engedelmességet megtagadja, vagy föllázad, de a passiv megnyugvás nem lett volna elég. Hogy támogatása döntő legyen, lelkesnek, szenvedélyesnek, rendületlennek kellett lennie. A kivezényelt katonák előtt a kaszárnyákban proclamatiót olvastak föl, melyben arra hivatkozással, hogy a képviselőház az elnök tekintélyét megsértette és a nemzetől nyert hatalmát megtámadta, Franciaország nyugalmanak és a nemzeti souverainitásnak helyreállítása végett arra szólítja fel őket, hogy vagy adják meg az eszközöket, hogy a javukat biztosítsa vagy válaszszanak mást helyette. Napoleon végül a nevére hivatkozva, kérte a támogatásukat. A proclamatiót a katonaság lelkesedve fogadta, a mit a szétszórtott pénznek és bornak tulajdonítottak, a miből semmi sem volt igaz. A hadsereg lelkesedésének föllobbantásához elég volt Bonaparte neve és szava. A hadsereg odaadása azonban nem lett volna elegendő a sikerhez, ha a nép ellene nyilatkozott volna. A történeteket két rendeletben és egy proclamatióban tették közzé, mely utóbbi a történeteket fejtegette és a népszavazás alá bocsátandó alkotmány főbb elveit vázolta, melynek olvasásakor a tömeg azokat a helyeket, melyek a monarchisták összeesküvéseit leplezték le, megtapsolta. Különösen tetszett a proclamatióknak az a része, a melyben Napoleon kijelentette, hogy ha az új vá-

lasztáson nem kap többséget, új képviselőházat fog összehívni és a néptől nyert megbizást vissza fogja adni. Az elfogatások hire általános tetszést keltett, sőt Thiers nevének hallatára a tömegek hahotára fakadtak. Az államcsiny sikerült. Proudhon ezt mondta Olliviernek: «A nép csatlakozott vagy helyesebben mondva, büntárs volt. A három év óta sértegetett, félreismert, fenyegetett forradalom vezért kívánt. Napoleon Lajos azt mondta: Itt vagyok! És a nép az övé volt!» A nép csatlakozásának volt egy fontos oka és ez az volt, hogy a nép egy elszánt ember és egy gyülekezet közti összeütközéskor mindig az elszánt ember mellé áll. Az államcsiny sikere végleg biztosítva volt. A képviselők hasztalan fordultak Dupin elnökhöz, hasztalan tiltakoztak, tüntettek az utcákon, szónokoltak és hasztalan fosztották meg Napoleont a hatalmától. Nem mentek semmire.

Ezeket a jelentéktelen tüntetéseket nem tekintve, Páris épp oly csendes volt 2-án éjjel, mint 1-én. Összesen egy lövés történt, mely Fleurs sipkáját lyukasztotta át. Saint-Arnaud és Mignan kimélni akarták a katonákat és visszarendelték a kaszárnyákba, mert az utcákon nem volt semmi szükség rájuk. Így végződött az államcsiny napja, mely oly nagy következményekkel járt Franciaországra és melynek előkészítését, lefolyását Ollivier tömördek aprósággal rendkívül elevenen szinezve festi meg és előadásának hitelességét Hugo Victor híres és túlzó pamphletjeivel szemben (*Napoleon le Petit, Les Châtiments, Histoire d'un Crime*) a leghitelesebb forrásokra és a legaprólékosabb kutatásokra hivatkozva különösen is kiemeli. Az államcsinyt követő napokon voltak ugyan Párisban és a vidéken is zavargások, melyeket a szabadon levő és szabadon bocsátott képviselők szítottak, de a nép zöme nem támogatta őket, a katonaság erélyes fellépése pedig gyorsan véget vetett nekik. Hugo Victor pamphletjeinek a túlzásairól és valótlanságairól Ollivier azt mondja, hogy azok nem egyebek, mint a haza gyalázásai és túllépi a csalódott nagyravágyás személyes boszujának a határait, mindamellett elismeri, hogy bizonyos lelkeknek a gyűlölet a souverain műzsája, mely páratlan szépségeket is sugallt. Mikor Lamartine a *Châtiments*-t elolvasta, így szólt: «Nem értem, hogy valaki egy-nél több versben hogyan tud gyűlölni.» A köztársaság pusz-

tulásáról az okos köztársaságiak, köztük Lamartine így nyilatkozott: «Nem csodálkozom az őszhajú gyermekekből álló képviselőház romlásán, mely rémuralmat, hegypártot, katonai orleanismust, anarchiát, szóval, mindent játszott, a mivel a méltóságot, szabadságot, társadalmi rendet és a hazát el lehet veszíteni.» A demokraták közül is sokan helyeselték az államcsinyt. Proudhon ezt írta 1851 december 19-én: «Ha elképzelem, milyen lett volna vezetőink uralma, az emberi haladás szempontjából nincs már erőm a december 2-iki események elítéléséhez.» Sőt Jules Favre is kijelentette egyik beszédében 1865 április 1-én, hogy «az államcsiny nem azok ellen irányult, a kik a szabadságot mindenek fölött szerették, hanem ellenkezőleg azok ellen, a kik az útjában álltak.» Európában szintén mindenfelől siettek helyeselni Napoleon tettét. Így Schwarzenberg herceg volt az első, a ki üdvözlétét küldte. Poroszország és a német államok, melyeket közvetlenebbül fenyegetett a forradalmi mozgalom, föllélekzettek és Napoleonnak erélyes eljárásáért köszönetüket fejezték ki. Ausztria és Poroszország még tovább ment. Előre látták, hogy Napoleon császár akar lenni és nem titkolták előtte, hogy el fogják ismerni és utódának kijelölését sem kifogásolják, föltéve, hogy nem fogja követni nagybátyjának harczias és hódító politikáját. Poroszország ehhez még hozzátette, hogy a császári czim maradjon személyes és ne legyen az 1815-iki szerződésekben elítélt dynastia visszaállításának a kezdete. Miklós czár szintén sietett üdvözölni és bátorítani Napoleont, a kit Franciaország megmentőjének és Európa társadalmi rendje helyreállítójának nevezett, de arra nagyon kérte, hogy maradjon meg a tiz évi elnökség mellett és ne törekedjék visszaállítani a császárságot, mely veszedelmesnek látszik. Csupán Angolországtól tartott Napoleon, mivel parlamenti intézményeket törült el. Victoria királynőnek nem tetszett ugyan a dolog, de azért utasította miniszteriumát, hogy a kormányok közt létező viszonyokon ne változtassanak semmit. Palmerston hivatalosan ily értelemben küldött utasításokat Normauby nagykövetnek, de egy bizalmas levelében helyeselte Napoleon eljárását a gyerekeskedő képviselőházzal szemben, és ugyanúgy nyilatkozott Walewskival szemben. Russell miniszterelnök ezekért kér-

dőre vonta Palmerstont, a ki azzal mentegette magát, hogy nyilatkozatait nem hivatalos minőségben tette, és a királyné határozott kívánságára Palmerstont elejtette. Palmerston bukása után Russell nem foglalkozott többé az államcsíny hivatalos elismerésével. Napoleon eljárását helyeselte az 1851 december 21-én megejtett szavazás, a mikor 7.500,000 helyeslő szavazat esett rá 640,733-mal szemben és arra kapott megbizást, hogy alkotmányt dolgozzék ki. A francia nemzet történelmében nem volt még eset rá, hogy a nép öszintébben fejezte volna ki a gondolatát. «Az isten szava választotta meg Napoleon Lajost, — mondta Proudhon. Mint a nép akaratanak kifejezője, ő a legtörvényesebb uralkodó.» «Önnek azt mondták — írta a köztársasági George Sand Mazzininak — hogy a nép a félelem és rágalom nyomása alatt szavazott. Ez nem igaz. Volt rémület és rágalom elég, de a nép e nélkül is úgy szavazott volna, a hogyan szavazott.» Hugo Victor túlzásaival szemben ilyen volt a vélemény az államcsínyről, melyet az azt követő száműzetések tettek valóban gyűlöletessé. Olliviert is elfogta a gyűlölet és dühösen szavalt a *Châtiments*-t. Évek múlva azonban, mikor az 1851. évi győzőnek csupán a gyűlölettől eltorzított emléke maradt meg, ámbár az erőszakot és esküszegést mint elkerülhetetlen nemzeti szerencsétlenséget mélyen sajnálta, elismerte, hogy december 2-ika okánál fogva épp oly végzetes és következményeiben épp oly üdvös volt, mint brumaire 18-ika. A legtöbben azok közül, a kik felháborodtak rajta, vagy kívánták, vagy tanácsolták vagy tervezték, Proudhon 1852 február 24-én egy levélben így nyilatkozott: «Hát négy év óta nem követte el mindenki ezt a büntettet?» Bűnnek csak azért nevezték, mert nem maguk követték el. «Nehéz emlékezetesebb példáját találni az emberek ingatagságának és a hazafias nagy szavakkal való hivalkodásnak, melylyel a kis szenvedélyek takaródnak», — írta Tocqueville emlékirataiban. Az utókor nem fog igazat adni ezeknek a kis szenvedélyeknek, hanem Páris népének december 2-án mondott ítéletét fogja magáévá tenni, melyet december 21-én az egész nemzet helybenhagyott. És nem fogja átkozni Napoleont, a ki élete és dicsősége kockáztatásával Franciaországot és Európát megrázkódtatástól, az 1789-iki elveket pedig re-

actionarius és anarchistikus elhomályosítástól szabadította meg. Olliviernek az államcsinyről ez a végső véleménye, melyet azonban a mai francziák közt igen kevesen tesznek magukévá és csodálatos lángelmének kellene annak lennie, a ki a december 2-iki államcsiny helyeslőinek a táborát meg tudná szaporítani.

A mily érdekesen beszéli el Ollivier az államcsinyt és az azt előkészítő és követő körülményeket, épp úgy mondja el a császárság megalapításának körülményeit és azt a végtelen fontos szerepet, melyet Napoleon Lajos az európai és a világpolitikában a sedáni katasztrófaig játszott. Csodálatos éles eszű védő és mélyen gondolkodó történetphilosophus Ollivier, a ki mindenütt nemcsak az események okait kutatja, vizsgálja, elemzi, bírálja, hanem a megtörténteket szerves kapcsolatba igyekszik hozni egymással, a mi azonban nem mindig sikerül neki, mivel tömérdek apróságra is figyelemmel van, melyekkel elbeszélését kiszínezi és nem tud szabadulni a francziákat annyira jellemző szellemeskedésre való törekvéstől.

A tiz éves köztársaság alkotmánya, a dictatori rendeletek, a császárság visszaállítása, a császárt körülvevő személyek jellemzése, a császár utazásai Franciaországban, a császárság szervezése, a civillistának 25 millió frankra való fölemelése, a császári kormány eljárása, Napoleon belügyi és külügyi tervei apró részletekig vannak ismertetve, elbeszélve és fejtegetve. A császár maga uralkodott és kormányzott magánkabinetje és miniszterei segítségével és azt kívánta, hogy mindenki tudja, hogy ő kormányoz. Kormányzását vakmerőség, szívósság, józan ész és mérséklet jellemezte. — Az ország rendjét társadalmi haladással akarta biztosítani, óriási építkezésekbe fogott Párisban, Lyonban és más városokban. A rend fentartására való törekvésében semmiféle reakciós hajlamok sem szerepeltek, mert még a rendőrminiszteriumot is eltörölte. Az ellenzékkel szemben való eljárása megvilágítja a belügyi téren követett eljárásának a jellemét. Az ellenzék egy része gazemberekből állt, a kik meggyilkolására terveket forraltak. Ezek csak fegyházat érdemeltek. A köztársaságiak, a kiknek nem voltak fegyvereik és nem igen bíztak a baloldall két lapjában, a *Siècle* és *Presse*-ben, a küzdelemlről lemondtak. A kik min-

den áron akartak valamit csinálni, a száműzöttek részére gyűjtéseket rendeztek és röpirataikat titkos utakon becsémpézték az országba. A régi parlamenti férfiak sokkal kevésbé voltak nyugodtak. Montalembert egy németországi barátjának ezt írta: «Napoleon-Lajosnak ezen túl harczolnia kell az ellene szövetkezett minden büszke emberrel: ügyvédek, írók, nemzetőrök, kereskedelmi utazók, költők fognak fáradhatatlanul összeesküdni ellene. A rationalismus minden alakjában berzenkedni fog az Isten büntetése ellen. Szerencsétlenségre, a legitimisták, a kik bele voltak bolondulva a parlamenti kormányba, mely 1830-ban és 1848-ban tönkre tette a monarchiát, a polgársággal és vörösekkel szövetkeznek és ily módon meg fogják akadályozni az új hatalom megszilárdulását és a nemzet felsőbb rétegeinek szükséges kibékülését vele. Ezeknek a legitimistáknak a száma nem volt több ezernél, de akkora lármát csaptak akár százezer. Csatatereik a szalónok, az Akadémia és a törvényhozó testület voltak. Az Akadémia a császárság leg-határozottabb ellenségeit, így Berryert, választotta tagjaivá. A székfoglaló beszédek tele voltak támadásokkal és gúnyolódásokkal, melyeket a közönség megtapsolt. Az erkölcsi és politikai tudományok Akadémiája, melynek örökös titkára Mignet volt, még ellenségesebb magatartást tanusított. A képviselőházban Montalembert és barátai az új kormány egyetlen javaslatának sem kegyelmeztek meg. Az elégedetlenek a *Journal des Débats*-ban találták meg a külső támogatást. Ez az ellenzék, ámbár a nagy közönségre nem volt hatással, ingerelte a kormányt, de azért vele szemben nem vette igénybe az erőt, mely fölött rendelkezett. Sohasem gondolt arra, hogy az ellenséges pletykákat a rendőrség aljas besúgásai alapján elnémitsa, a mi gaz kormányok szokása és azt sem cselekedte meg, a mit XIV. Lajos gyakran megtett, hogy a neki nem tetsző akademikusok megválasztását meg ne erősítse. A császár nyugodtan fogadta az ellenséges akademikusok udvariatlan székfoglalóit. Berryer megválasztása után nem ment tisztelegni hozzá, de azért nem állt boszút rajta és csupán Mocquard egyik régi barátjához intézett levelében tétetett megjegyzéseket Berryerre. «A császár — ugymond Mocquard — sajnálja, hogy Berryerben a politikus eszméi legyőzték az akademikus

kötelességeit. Ha a Tuileriesben megjelent volna, jelenléte nem okozott volna oly zavart, a minőtől rettegett. A magaslatról, a hol ő Felsege van, az Akadémia választottjában csupán a szónokot és író, a mai ellenfélben csak a hajdani védőt látta volna.» Az erkölcsi és politikai tudományok Akadémiáján azonban beavatkozott és a tagok számát harminczről negyvenre emelte föl. A megfélemlített hirlapok engedelmesen vetették alá magukat az új rendnek és csak nagyon ritkán kellett sujtani őket. A parlamentáris képviselők Mornyra voltak bizva, a mi azt jelenti, hogy a velük való elbánás szilárd és sima volt. A szólásszabadságot mindig tiszteletben tartották. Rouher, a ki akkor az államtanács osztályfőnöke volt, dictatori szerepre törekedett az államtanácsban. «Nem értem, — mondta egyszer — minek beszélnek az ország kiváltságairól, mikor csak a korona felségjogairól kellene szólni.» Morny helytelenítette az ily nyilatkozatokat és neki köszönhető, hogy az ellenállást engedményekkel egyre mérsékelték. «A császár kormánya a belügyekben, — mondta Thiers Buffetnek 1870 után, — okos és mérsékelt volt.» Ez igaz még az autokrata korszakra vonatkozólag is.

HEGEDÜS PÁL.

FURIO.

Elbeszélés.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

XIX.

Ettől a naptól fogva a rajongás állapotában élt Furio. Iris viselkedése megváltozott egy kissé, nem volt már olyan élénk, hanem gyöngédebben bánt vele és mintha valami gondolat foglalkoztatná állandóan; minthogy Furio nem tulajdoníthatta ezt egyszerű gondoskodásnak és szájalomnak, mert nem hitte, hogy elárulta volna magát: a magáéhoz hasonló érzelem kezdetének fogta föl Iris megváltozott viselkedését és ez a gondolat fölmagasztosította. Mind-ekkorig az, hogy az érintkezésre semmi reménye sem volt, még távoli reménye sem, annak bizonyossága, hogy sógor-nője csak gyermeknek nézi és szórakoztatónak keresi csupán; az a könnyed mód, a hogyan Iris báni szokott vele, elégséges volt ahhoz, hogy megfékezze, hogy nyugalomra kényszerítse kissé, vagy legalább is arra, hogy egész erejével leplezni törekedjék azt, a mit érez. Most azonban attól a reménytől, hogy forró vágya könnyen bizonyosságra válhat, nem bírt magával; úgy érezte, hogy egy szempillantás alatt a gyermekkorból az ifjúkorba szökött; férfinak érezte magát, melegvérű, büszke, viharzó férfinak; izgatottan jött, ment, futott; Irist kereste, menekült előle, majd hirtelen ismét keresésére indult, remegve kerülgette, megrendült, ha tekintete érte, elnyelte szemével, de meg nem szólította;

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 361. és 362. számában.

éjjel nem volt nyugvása, kiáltások törtek ki belőle, szenvedett, sirt.

A tó partján, facsoport közepén egy megfeketedett és mohos kőszobor állott; alvó nőt ábrázolt a szobor, ahhoz a helyzethez hasonlatosan, a melyben Iris nyugodott akkor nap a fa tövében. A szobor talapzaton állt; minthogy azonban a víz mentén föl kellett tölteni a talajt, a talapzat el-tűnt a frissen hányt földben.

Két vagy három izben szürkületkor, ha nagyon izgatott volt, le-lefeküdt Furio a fübe, szemtől-szembe a szoborral és sokáig elnézte, elképzelte, hogy a szoboralak élő ember s hogy az övé és hogy az ő kedves nevét viseli: meglett emberek is mivelnek ilyen bizarrságokat.

Candida figyelmét semmi sem kerülte el; észrevette öcsésének növekvő nyugtalanságát: Irisnek valami oktalanságát sejtítette benne és elhatározta, hogy akármi áron megakadályozza, hogy a dolog rosszra vigyen. Ezenközben a néni levelet kapott, a mely arról értesítette, hogy két nap múlva megjön unokaöcsese, Carlo, Iris férje. Candida megdöbbsent erre a hírre. Lehetetlen, hogy Carlo, a ki annyira féltékeny, észre ne vegyen valamit! És a milyen kiméletlen s erőszakos természetű, ki tudja, mi történhetik még! Kereste azért az alkalmat, hogy kis időre egymagára lehessen Furioval: hosszan és komolyan akart vele beszélni. Furio azonban észrevette szándékát és valahányszor sikerült már-már elfognia, mindannyiszor kisiklott kezéből és menekült, hogy valami elhagyott zugba elrejtse az ő «szüzi bitorát.»

XX.

Másnap este, sötétedés idején Furio, miután hasztalan várta, hogy Iris lejöjjön szobájából, kiosont a házból és a szobor elé feküdt. Két órával azelőtt a lépcsőn találkozott vele, Iris hüvelykujja és mutatóujja közé fogta a fiú állát s azt mondta:

— Hogy vagy, kicsike?

Ő meg, a hogy leért a lépcsőn, nagy indulattal két kezével markolt a hajába s fölborzolta, maga sem tudta, miért?... hogy a szívéen könnyítsen vele.

— Iris! — mondta a sűrű sötétben, fáradt hangon, szinte álmódzva a szobornak; — nem bírom már... nagyon, nagyon is szeretlek; ha tudnád, mit érzek! A szolgád lennék, az őrződ; a lábad elé feküdném, a mikor kocsiira szállsz. Ha azt mondanák: — Vágasd le ujjadat és Iris szeretni fog, — levágnám ujjamat és örökké melletted lennék. Te drága! a nagy szép szemeddel, a szőke hajjaddal, te jóságos lélek.

Elmélázott kissé, azután folytatta:

— Minő szép asszony! Hogy mindig láthassalak, akár börtönbe záratnám magamat. De te el fogsz menni és akkor nem lesz itt többé Iris. Óh Istenem, mit tegyek, ha nem lesz már Iris! Egyedül leszek! De, nem tudok ezután egyedül lenni! Nem tudok... Ha egymagamra leszek, meghalok bánatomban. Óh ne, ne! ne menj el, Iris! ne hagyj magamra!

És szinte sírva ölelte meg két karjával a szobor nyakát és vállára hajtotta fejét. Egyszerre úgy érezte, hogy két női kéz mélyed a hajába és valami fehéret pillantott meg. Fölszökött, meghátrált, Iris ült mögötte; fölkiáltott, térdre roskadt, ölelést érzett a nyaka körül...

— Iris! Iris! — kiáltotta halkán, lázasan; — ne, az Isten irgalmáért ne, még tréfából sem, hiszen oly szegény fiú vagyok, nincsen senkim, csak te, szeretlek, az Isten irgalmára, Iris...

Érezte, mint vonja fejét térdére a nő, látta, mint hajlik föléje arcza, illatot érzett, meleg lehelletet, az ajkát.

— Istenem! — suttogta elhaló hangon; és Iris, az ég boltja, a tó, a fák hullámvásznak indultak, összezavarodtak és eltűntek; és Furio élettelenül terült el.

XXI.

Következő nap Candida a városba készült utazni apjával; két napja nagy fogfájás kinozta s elhatározta, hogy akármilyen áron megszabadul tőle.

Mikor a leány lefelé tartott, Riconovaldo szembe találkozott vele a lépcsőn és elkapta kezét.

— Bocsásson el, — mondta Candida és szabadulni igyekezett.

Riconovaldo erőszakosan megfogta másik kezét is.

— Bocsásson el, ismételte a leány erélyesebben.

A fiatalember keresztbe igyekezett rakni a leány két karját.

— Bocsásson el, Riconovaldo! — kiáltotta a leány harmadszor; az arcza elhalványult s fejét büszkén fölvetette.

A fiatalember elbocsátotta, nevetni akart volna; de az elkeseredésnek és dühnek hirtelen kitörése elhomályosította arczát és elfojtott hangon azt mondta:

— Ostoba!

Azzal elsietett, mert a szégyen fojtogatta.

XXII.

Este nyolcz óra táján együtt volt megérkezendő a városból Candida, az édesapja és bátyja, Carlo. Irisnek semmit sem szóltak férje érkezéséről, hogy el ne rontsák a meglepetés örömét. Furio sem tudott róla; hat órakor a néni egy szomszédos nyaralóba küldte levéllel, hogy mire hazakerül, váratlanul otthon lelje a bátyját.

Riconovaldo elszontyolodva és szomorúan járkált a kertben. Még soha nem érte olyan megalázás, mint a minőben Candida részesítette az előbb fönn a lépcsőn, meg az elmúlt napokban és óránként és perczenként kiméretlenül, kegyetlenül és könyörtelenül. Nem kételkedett már benne, hogy a leány ostoba, megférhetetlen embernek, önhitt és arczátlan legénynek nézi, a mint hogy az is. Mindig is érezte, hogy az; tévedés volt az, hogy lélekkel születt, jól mondta volt az az elhagyott leány; barátai nevetéssel adták értésére az igazságot; utolsó rendű ember ő; szép emberi váz; báb. A szégyen, a harag, a keserűség annyira fölgyülemlett benne, hogy az arcza is elváltozott tőlük. mintha másvalakinek az arcza lett volna, csúnyának tetszett; csúnyának érezte magát; olyannak érezte magát kívülről, a minő belül volt; meg volt semmisülve. És mind ennek oka Candida, az a lélektelen, satnya gyermekleány, a kinek még az alakja sem nőies, az az együgyű, mozdulatlan és gögös teremtés... Gyűlölte.

Miközben ezeket forgatta fejében, egyszerre nevéen szó-

litották és mikor megfordult, a szolgálót pillantotta meg; jólelkű öreg asszony volt, a ki hűsz esztendeje szolgált a házban.

— Két órája keresem — mondta a fiatalembernek — és régóta szeretnék valamit megkérdezni: megengedi?

A fiatalember igent bólintott.

— Mennél inkább töröm rajta a fejemet, annál kevesebbet értek belőle, más azt meg nem tudja magyarázni, mint a fiatal úr. Csakhogy akkor velem kell ám jönnie, mert nincsen vesztegetni való idő.

Riconovaldo fölkel; az öregasszony a nyaralóba vezette, föl a lépcsőn, fölnyitotta Candida szobája ajtaját és azt mondta:

— Tessék előre menni.

A fiatalember elámulva nézett reá.

— Előre, előre; ha be nem megyünk, nem tudja megmagyarázni.

A fiatalember belépett és körülnézett; igen egyszerű szoba volt; a falai csupaszok, kicsiny fehér ágy, kevés szék s egy kis asztal az ablak előtt, rajta néhány könyv.

Az öreg asszony bezárta az ajtót, megállt a szoba közepén Riconovaldoval szemközt és titokzatosan mondta:

— Candida kisasszony, úgy-e, csendes leány?

— Mindig annak látszott, — felelte a fiatalember, de nem tudta, hova akar kilyukadni az öreg asszony.

— A családbeliekkel sincsen soha baja?

— A mennyire tudom, nincsen.

— Aztán meg... jóeszű, komoly gyermek is; úgy értem, hogy nem olyan természetű, mint mások, nem nyűgös; és mindig egyforma jól bánik a cselédnéppel, no, nem igaz?

— Igaz.

— Meg aztán itt a falun nem ismer más embert, mint az édesapját, a nénikéjét, az öcscsét, a fiatal urat, meg az anygikáját, nem igaz?

— Senki más emberfiát.

— De hát akkor — kiáltott föl az öreg asszony, miután egy pillanatig elgondolkozott — mitől változott meg egy idő óta olyan nagyon?

— De hiszen az imént mondta, hogy mindig egyforma.

— Hogyne, a cselédnéppel; de a mikor magára van, meg olyankor, ha én is velök vagyok, olyankor nem.

— És aztán mit mivel olyankor, ha egyedül van?

— Hej, ha tudná! Hát figyeljen a fiatal úr. De... előbb; tudja-e a fiatal úr, hogy van olyan könyv, a melyik úgy megrikatja az embert, mintha az esze menne el?

— Hol van az a könyv?

— Itt is van belőlük egy.

Az öreg asszony kihúzta az asztalfiát, könyvet vett ki belőle és Riconovaldonak adta.

— *Sybillá története*, — olvasta a fiatalember a cím-lapon: — ez bizony regény, hát aztán ez az?...

— Sokat kell tőle ríni az embernek?

— Bizony, megrikathatja, a ki olvassa.

— Annyira is, mintha az esze menne?

— Óh Istenem! már annyira nem; néhány könyvespet csak kisajtol.

— Akkor hát ide nézzen; jeleknek kell itt lenni; ezt olvassa.

Azzal egy behajtott sarkú lapra mutatott, a melynek három sora körömmel volt megjegyezve. Riconovaldo magában olvasta:

— «Miss O'Neil magas, sovány, szögletes leány vala, a ki olyan szabályosan és mereven járt, mint egy automata...»

— Most meg itt.

— «... Olyan csúnya volt, hogy már szinte nevetséges volt és az emberek persze nem állhatták. Örökké fagyos levegő vette körül, örökké zavart és ideges volt, mint az olyanok, a kikre rosszindulatú és gúnyos szemek néznek...»

— Meg itt.

— «... Önök nem tudhatják, mennyit szenvedek én, szegény leányka, önök nem tudhatják... lehetetlen is volna! Képzeljék el, hogy egymagamban vagyok ezen a világon, magányosabban bárki másnál, mert csúnya vagyok és kellemetlen külsejű és azért arra vagyok kárhóztatva, hogy örökké magamban legyek, szeretetből ne jusson részem, sem férjem, sem gyermekeim ne legyenek! Pedig olyan jó anya lennék, olyan gyöngéd anya válnék Sybillából.»

Riconovaldot, a mint olvasta, zavar fogta el; mikor el készült, becsukta a könyvet és gondolatokba mélyedt.

— Mi a csoda van benne? — tudakolta az öreg asszony.

A fiatalember nem felelt.

— Itt voltam, mikor a kisasszony olvasta és mikor ehhez a laphoz ért, ni, sirva fakadt és a körmével nyomott bele jegyet, mikor aztán kimentem, akkor kezdett csak rá a sírásra igazában, egész este sirt.

Riconovaldo csak egyre hallgatott, szeme mozdulatlanul meredt a földre, akár ha álmodznék.

— Aztán meg annyi minden más, — kezdte rá megint az öreg asszony. — Egyszer este nagy sebtiben jött föl, vidámabb kedvű volt, mint rendesen és írni kezdett, firkálni, tépte a papirost, késő éjszakáig itt ült és úgy látzott, sehogy sem tud megbékélni a munkájával; és mi végre volt az egész? Alig egy levélre való futotta belőle! A sok írásból reggelre kicsi lap papír lett, az is csupa paczka, meg törülés volt; eldugta a fiókos szekrénye fenekére...

Az öreg asszony fölnyitotta a szekrényt, kivette belőle a papiroslapot és átadta a fiatalembernek. Riconovaldo ügyel-bajjal olvasta, betűt betű után.

— "... Meg kell érteni, tanulmányozni kell, de hogy tanulmányozhassuk, szeretnünk kell őket... A gyermekeket... Mikor a szív megnyílik... a maga korabeli leánykák társaságában..."

— Mi ez? — kiáltott föl a fiatalember remegő hangon s kezét homlokára tapasztotta; végig olvasta a papiroslapot: az ő értekezése volt az, a melyet egyszer este tartott a gyermekek neveléséről.

— De még ez semmi! — szólalt meg újra az öreg asszony; — azt mondja meg a fiatal úr, hogyan juthat eszébe egy leánynak, hogy ilyen hitvány csokrot kössön és úgy őrizze, akár az ékszer?

Ezzel kivett a szekrényből egy csomó hosszúszerű, elfonnyadt virágot; olyan otrombán voltak összekötve, mint a salátafejeket szokás. Riconovaldo ráismert arra a bokré-tára, a melyet csúfondárosan Candidának ajándékozott volt s melyet a leány elhajított.

— Hát mit mond ehhez? — kérdezte az öreg asszony és megrázta az elragadtatásba esett fiatalember karját. —

És képzelje, még meg is csókolta ezeket a virágokat, akár ha a szerelmesétől kapta volna! Hát ezt magyarázza meg nekem a fiatal úr.

— Megálljon egy kicsit, — felelte a fiatal ember s az ablak zugába vonult, hogy egymagára lehessen gondolataival. Jó lelkű, igaz ember volt Riconovaldo; a titok fölfedezése lelke legnemesebb és legnagyobb lelkűbb érzéseit rázta meg; a kitörő öröm, a keserű fájdalom teljessége, az egybeolvadó gyöngédség és szánalom szívébe nyomult, a szeme megtelt könnyvel, a melle nehezen lélekezett és izgatottan suttogta:

— Tehát megcsalt! Ő jó, szent, szeretett engem; hidegségének okát megmondják a regénynek aláhúzott sorai; semmiben sem remélhetett, azt hitte, lehetetlen, hogy viszonzzam érzelmét, a veszedelem elől akart menekülni, le akarta győzni magát; hallgatott, szenvedett, sírt, megbocsátott nekem, leírta szavaimat, csókolta virágaimat és én szívtelennek hittem, tűszúrásokkal gyötörtem, gúnyoltam, bántalmaztam; én, a ki arra sem vagyok méltó, hogy megcsókoljam a ruháját, én bántalmaztam őt, a szerencsétlen kis leányt, a reménytelen és vigasztalan szegény angyalt; hitvány ficzkó vagyok!

— Riconovaldo úr, — szólalt meg hirtelen az öreg asszony, — megjött a hintó; most már menjen innen azonnal; jaj nekem, ha Candida itt éri! Arra is alig jut időm, hogy visszategyem a könyveket.

— Menjen csak, jó asszony.

— De nem úgy ám, kérem; azt akarja a fiatal úr, hogy kiáltsak? az Isten irgalmáért, menjen innen. Candida egy-kettőre itt lesz, menjen, nézze, hogyan kérem!

— Épen Candidát várom.

— Jaj, csak azt ne, fiatal úr, az Isten irgalmáért... Szent Isten! ihol van ni!

— Óh Candida! Candida! — kiáltotta Riconovaldo mélységesen fájdalmas, könyörgő hangon és összetett kézzel sietett a leány elébe; — bocsánat, én szegény Candidám, bocsánat!

Candida azonnal megértett mindent és sikoltva hátrált meg.

— Nem, Candida! — folytatta gyöngéden a fiatal-

ember; kézen fogta a leányt és az ablakhoz vonta sietve, — ne menekülj előlem; bocsáss meg; te jó vagy, angyal vagy; láttam egy könyvet, a virágokat, azt a papiroslapot; semmit sem tudtam róla, hogyan is képzelhettem volna... méltatlanul viselkedtem; de te jó vagy, Candida, bocsáss meg; nem tudok ezzel a lelkifurdalással élni; kétségbeesés volna; nem vagyok én rossz ember, Candida; annak lát-szottam, de esküszöm, nem vagyok az; elkeseredésemben beszéltem úgy, azt hittem, megvetsz és sértettnek éreztem magamat; bocsáss meg, mondd hát, hogy elfeleded, a miket mondtam; fájdalmat okoztam, jól tudom; te tagadod, mert jó vagy, de én fájdalmat okoztam neked; ha meg nem bocsátasz, örökké fájni fog a szívem és szégyenben élek; bántalmaztalak, Candida, bocsáss meg...

— Riconovaldo! — kiáltott Candida elfogyó hangon és iparkodott kibontakozni a fiatalember karjából. — Semmi sem igaz belőle... csalódott... bocsásson el...

— ... Megsértettelek, — folytatta szomorúan Riconovaldo és minden szavánál megcsókolta a leány ruháját, — nem akarsz megbocsátani... igazad van; de én nem akar-lak így hagyni, lehetetlen ez, nem tudnám, mit miveljek magammal, nem tudnám elviselni magamat, magamnak is túlságosan megvetnivaló volnék; mindig úgy rémle-nék, mintha sírni látnálak, örök életemre fájdalmas emlék vol-nál, nem mehetek el innen, a míg meg nem bocsátasz; Candida, esenkedve kérlek, bocsáss meg... drága, jó Can-dida...

— Igen, megbocsátok... — suttogta elhaló hangon a leány s kezét a fiatalember homlokára tette, hogy távol tartsa magától, — de menjen most, menjen...

— Nem, Candida, a bocsánat nem elég: mondj valami más szót; nem szivedből mondtad azt: megbocsátok; mondd, hogy mindent elfelejtesz, hogy nem ítélsz méltatlan ember-nek, hogy szavaimra nem fakadsz sirva, hogy eszevesztett ember szavainak hiszed azokat, a melyeket a szenvedély pillanatában szalajtott ki; azt akartam, hogy becsülj; nem tudom elviselni azt a gondolatot, hogy megvetsz, te, a ki oly jó vagy; mondd, hogy van még benned irántam becsülés, mondd, könyörögve kérlek; szükségem van bocsánatodra és becsülésedre!...

— Becsülésemre! — kiáltott föl Candida, miután elfojtotta érzelmeinek heves kitörését.

— Igen, igen, Candida, mondd ki ezt az áldott szót; mondd ezt: — Megbocsátok, Riconovaldo és becsüllek.

— Hát igen! — kiáltotta a leány és égő, szelid szemét a fiatalember könyben úszó szemére meresztette; — megbocsátok, becsüllek... becsüllek és... becsüllek! — egészítette ki halkán a mondatot.

— Candida! — kiáltotta a fiatalember, azzal villámgyorsan fölugrott és keze közé kapta a leány fejét; — mást akartál mondani, más szót; mondd ki hát!

És Candida ezt susogta fülébe:

— Szeretlek! — azzal a fiatalember vállára hajtotta arcát és kétségbeesett zokogásra fakadt.

XXIII.

Ebben a pillanatban zaj riasztotta meg őket; a terrasse-ról hangzott a zaj, Iris szobája felől; Furio hangját hallották, majd Carloét, azután egy hatalmas pofon csattanását, Iris sikoltását, rohanó léptek dobogását.

— Jaj! tudtam, hogy így lesz! — kiáltotta Candida, azzal kirohant a szobából; a fiatalember utána.

Furio, a ki nem tudott Carlo megérkeztéről, mert öreg este volt már, a mire visszakerült a nyaralóba, hogy Iris szobájában világot vett észre s Irist az ablaknak támaszkodva látta, háttal a kertnek, lábujjhegyen fölsietett a terrasse-ra, lassan, óvatosan föllépett az ablak mellvédjére, megcsókolta Iris haját s azt mondta szenvedélyesen:

— Édes angyal!

A férj, a ki a szobában volt, úgy ütötte arczul erre, hogy a fiú eltántorodott az ablaktól és arczczal esett a virágos vázák közé.

Furio megrémülve, remegve, vérző arczczal, sápadtan, mint a halál, rontott le a lépcsőn s keresett menedéket. Carlo sarkon követte; a fiú belevette magát a legelső földszinti szobába, de nem zárhatta be idején az ajtót; bátyja fenyegetően nyitott be utána; Furio a rémülettől esztét veszelve, fölkapott a szoba sarkából egy vadászpuskát

s hátával a falnak fordulva, védőállásba helyezkedett. Candida jelent meg az ajtónyílásban; Carlo még inkább fölhaborodva indult előre; Furio hátrálás közben a falba ütközött a puskagyával, a lövés eldördült, a leány metsző sikoltással kifutott, Riconovaldo utána rohant. Carlo eltűnt... Furio leejtette a puskát és mozdulatlanul, kövé meredve állt egy helyben.

Néhány perczig mély csöndesség volt.

Riconovaldo ismét megjelent az ajtónyílásban és csak ennyit mondott hidegen:

— Candida megsebesült az ujján.

— Megsebesült! — kiáltott föl a fiú, azzal a hajába kapott és megindult futva: — Nagy Isten! gyorsan! hamar! Be kell kötni a kezét!

— Nem a', — folytatta a fiatalember és megállította Furiot, — le kell vágni a karját.

Furio eszméletét vesztette.

XXIV.

Másnap reggel elutazott Iris a férjével; néhány szó mindent földerített; kitalálták, hogy Iris meggondolatlanul viselkedett, ebben első percztől fogva nem kételkedett senki; sem ő, sem Carlo nem maradhatott a nyaralóban.

Furio jó sokára ébredt öntudatra; alig, hogy az ájulásból fölocsúdott, heves lázba esett. Mikor a láz elcsillapodott s megszűnt a hagymázos állapot, arra ébredt, hogy egymaga van szobájában s körülötte olyan mély csönd, mintha a nyaralóból kiköltöztek volna lakói. Az este történetek tudata hirtelen lepte meg és ekkor kétségbeesett rettegés fogta el, órák hosszant sirt keservesen és zokodva kiáltott föl közben:

— Candida! én szegény Candidám! Mit miveltem! — és azt kívánta, bár halna meg.

Órákig volt egyedül, sem lépés, sem emberi hang zaját nem hallotta, valami kimondhatatlan tehetetlenség, elfogódottság szorongatta.

Egyszerre föltárult szobája ajtaja. Furio hirtelen fölült ágyában; de nem látott senkit, nem hallott senkit; mintha kísértet nyitotta volna föl az ajtót.

Perczek múltak.

Ekkor halk és komor léptek zaját hallotta Furio; megremegett; valaki fölfelé tartott a lépcsőn; édesapja ment el az ajtó előtt, de feléje sem nézett; a néni haladt el, a házi orvos, egy ismeretlen úr, aztán Riconovaldo, mindannyi szóltanul, lehajtott fővel, szomorún. Furio fülét hegyezte, hallotta, hogy a második emeletre mennek föl és visszatarított lélekzettel várt mozdulatlanul. Ekkor eszébe jutott a tegnapi pár szó: — Le kell vágni a karját; — és egész teste hevesen reszketett.

Néhány perczezel utóbb behajtott valaki az ajtón és azt mondta:

— Vége.

Furio szivettépőt sikoltott, fejét a takaró alá rejtette és kétségbeesett zokogásban tört ki.

XXV.

Riconovaldo ezenközben az ebédlőbe vitte a két öreget, maga elé ültette őket és fölszólitotta őket, hogy hallgassák végig félbeszakítás nélkül.

— Azért kértem ide önöket, — kezdte szigorú arccal és hangon, — hogy kijelentsem: mindannak, a mi történt, önök az okai.

Az öreg úr fölállott.

— Hadd mondjam végig, — folytatta Riconovaldo: — olyant kell mondanom, a melyet soha nem mondott még önöknek senki, vagy a mit soha meg nem akartak érteni. Azt akarom mondani, hogy soha sem volt szivök Furiohoz, hogy félreismerték, elhanyagolták, úgy bántak vele itthon, mint az idegennel, azt hitték, minden kötelességüket megtették azzal, ha enivalót, meg hálóhelyet adnak neki... Hadd mondok csak végig... Bárgyúnak nézték mindig, pedig csupa értelem; elfajultnak, pedig csupa sziv; és mindenben, de mindenben különb, mint önök, a bátyja, én, az egész nemzetségem, meg az önök egész nemzetsége. Mindig megalázták; fölpeczkelték száját, valahányszor egy kis szeretetet kért; a maguk kényelme kedvéért az esztendő hat hónapjában itt tartották, akár a vadállatot a parkban, hogy

elvaduljon a magányosságban és megbutuljon unatkoztaiban ; tizennégy éven át nem a család tiszta és jótévő levegőjét szívatták vele, hanem a menedékhelyek hideg és füledt levegőjét, akár ha az utczáról szedték volna föl, vagy mintha nevelőintézetbe adták volna ; szívöknek egy dobbanása nem volt számára, nem törődtek vele soha, egy gondolatuk, egyetlenegy gondolatuk nem volt, a mely őt illette volna. Nincs azért hát abban semmi csodálnivaló, hogy a szegény fiú azt a sok szeretetet, a melynek kijárása mindig el volt torlaszolva lelkében, a legelső alkalommal rohanva öntötte ki magából ; hüledezni való sincs rajta, hogy a legelső gyöngéd szó szertelen visszhangot keltett benne, hiszen önöktől soha sem hallott semmilyen ; mi sem természetesebb, mint hogy az első női arcz, a mely fölbukkant előtte, föltüzelte agyát : de hogyne, a mikor soha sem látott női arczot, a mikor mindig távol volt az emberektől, a mikor falun volt mindig, mint egy remete. Ha van önökben szív és ítélet, áldozzák föl az egyszer kényelmöket, költözzenek a városba, vigyék magukkal ismerőseik házába, bocsássák a leánykák közé, adjanak neki szabadságot, öntsenek belé bátorságot, szeressék és értessék meg vele, hogy szeretik és igyekezzenek kissé lelkébe s fejébe behatolni, mert nem mindenki egyforma és nem szabad mindenkit magunk szerint megítélni. És szakítsanak azzal a nevelési módszerrel, mely a ridegséggel akarja megőrizni a tekintélyét és megalázással a fegyelmet, holott csak megöli az önbecsülést, megkeményíti a szívet, nagyra növeli a bizalmatlanságot, idegenkedést és hálátlanságot vet. Collegiumi nevelés az ilyen. Az otthon nem collegium. Otthon sem ridegségnek, sem gyűlölködésnek, sem képmutatásnak, sem elnyomásnak nincsen helye ; otthon az ember megjavít, tanácsol, előre gondoskodik, példát mutat és szeret : teljesíti ezzel a maga kötelességét, fölnevelkednek a gyermekek, fölcseperednek a férfiak és folyik a munka a társadalom javára. Bocsássák meg, ha kicsit szabadszájú voltam és most gyerünk, fejezzük be a jelenetet.

Mindezt olyan melegen, akkora erővel teljesen, olyan szilárd meggyőződésű hangon és oly egymásután mondta, hogy a két meglepett öreg nem csak a közbeszólásra nem lelt módot, de a mikor már elkészült, akkor sem tudott belekötni.

A jószágfelügyelő ugyan szerette volna megadóan kijelenteni, hogy «van benne valami»; de a fiatalember szeliden kitudszkolta a szobából, lélekzétvételre sem hagyott időt neki.

XXVI.

Riconovaldo bedugta fejét Furio ajtaján és nevéen szólította a fiút.

Furio sápadtan és annyira megváltozva ment elébe, hogy szánalmat keltett; remegve és ingadozva lépett.

— Bátorság, — biztatta a fiatalember, — itt az ideje, hogy meglátogasd nénédet.

— Óh nem! — kiáltotta síró hangon, meghátrálva a fiú; — nem bírom! nincsen hozzá bátorságom!

— Gyere! — ismételte parancsoló hangon Riconovaldo. — A mi kötelességünk a rendelkezés, a te kötelességed az engedelmeskedés.

Furio engedelmeskedett; Riconovaldo kezén fogta és fölvezette a második emeletre; az apa, meg a néni nyomon követték őket.

Mikor benyitni készültek Candidához, Furio úgy érezte, hogy cserben hagyja a lába; a fiatalember megtámogatta és biztatta:

— Bátorság!

Azzal benyitottak.

A szoba szinte sötét volt; Candida az ágyban feküdt állig betakarva; Furio kétségbeesetten fölajdult, azzal a beteg felé futott, de egyszerre megállott, térdre roskadt és zokogva fakadt:

— Candida! Candida! olyan nagyon szerettelek... bocsáss meg!

Candida előhúzta fél karját és megölelte véle öcsse nyakát; Furio fölállott, arcát nénje vállára hajtotta és elfúlado hangon mondta:

— Jó Istenem, jó Istenem! mit miveltem! mit miveltem! — és nénje kezét fejére tette és így voltak jó ideig.

Egyszerre még egy kezét érzett fején Furio és megrettenve hőkölt vissza.

Candida mosolyogva nyujtotta feléje mind a két egészséges és ép kezét; mindig is olyan volt az.

Furio rájok meresztette szemét, majd eltakarta kezével, körülnézett, azután ismét Candida két kezére bámult, lihegni kezdett, sóhajtozni, nevetni, néhány csonka szót dadogott, megremegett, mintha láz gyötörné, majd nagy erőfeszítéssel egyszerre összeszedte hangját, harsány örömkialtásban tört ki és néjje karjába vetette magát.

— Szegény Furio! — mondta Candida és szerető gyöngédséggel simogatta. — bocsáss meg; a te javadra tettem; a fájdalom, a melyet miattam szenvedtél, meggyógyított; most elégedett és nyugodt vagy; de én is annyit szenvedtem érted; gondold el csak, mekkora fájdalmamba került az, hogy így megvezekeltesselek! Riconovaldo segített benne, ő beszélt rá apát, meg a nénit, összebeszéltünk mindannyian: úgy-e megbocsátasz, Furio?

Furio el nem fordította tekintetét Candida arczáról, úgy intette, hogy meg.

— Most pedig, — jelentette ki Riconovaldo, — már megbeszéltem apával és a nénival; Furio kárpótlásul azért a szenvedésért, a melyet neki okoztunk, velem jön egy kis útra.

Furio Riconovaldo nyakába vetette magát. A fiatal-ember Candida mellé állt, fél karjával az ő fejét ölelte meg, a másikkal Furioét, melléhez szorította mind a kettőt és miután elnézte egy ideig a két ámuló öreget, elmosolyodott és így szólt:

— Nem vették még észre, hogy elintézésre vár itt némely ügy?

És Candida Furio feje mögé rejtette biborszínű és sugárzó menyasszonyi arczát.

DE AMICIS után, olaszból

ELEK ARTHUR.

VÍGASZ.

Részem volt már fáklyafényben,
Ünnepelt a sokaság;
Mint vihar zúgott az éljen,
Nékem állott a világ.

Máskor rútol lehurrogtak,
Hullt reám gúny és szitok;
Árban, sárban meghurczoltak,
Üldöztek a hírlapok.

Egyiket sem érdemeltem,
Súgta büszke öntudat;
Rossz után a jót reméltem,
S nem adtam meg magamat.

Jobb, ha szívünk önmagával
Él békében, csendesen;
Nem gondol a nagy világgal
S nem lankad küzdelmiben.

Küzdöt ez tán megbuktatja.
Olykor ez a pályabér:
De hű szívét megnyugtatta —
S ez mindennél többet ér.

GYULAI PÁL.

KORAI HÁZASSÁG.

Jean Jacques Rousseau-tól*) én nem kérdezem:
 Beszélnek-e a madarak, vagy sem, —
 Hisz' az világos: társalogni szépen
 Tudnak egymással, — legalább mesében;
 És a gyereknek, ki nem tudja jobban,
 — Mint *magyarázni* kúsza írásokban —
 A kakas és bika históriáját:
 Biz' megcsodálnám ritka koponyáját...
 — Történt egy téli szép napon,
 Mely enyhe, fényes volt nagyon;
 A madarak gondolva, itt a jel,
 Hogy az édes Bálint-napja**) közel:
 Sok gyümölcsösben, berekben, ligetben
 Mind összegyűltek szerelmi ügyekben,
 S — míg a csicsergésnek nincs hossza-vége: —
 Belé is fogtak mindjárt a beszédbe.

Végre egy pinty, ki társai felett
 Több évvel s észszel dicsekedhetett,
 Csőrét kinyitva, engedelmet kére
 Pár pillanatig ő is a beszédre,
 S a társaságot hallgatásra intve,
 Elméjét, kurtán, ekként szedte rendbe:

«Pajtások! csak vigyázva tárgyaljunk
 Oly kérdést, melyre, ime, itt vagyunk:
 Félek, mi még kemény telet kapunk!»

Egy csiz, melynek soh'sem pihent a nyelve,
 — Aranyszárnyat, selymes nyakat viselve, —
 Múlt évi szárnyas, mely mit se' tudott
 A házasságról, — hetykén csattogott:
 «Én azt hiszem, ott túl az almafán,
 Az ott lakó úr megvéd majd talán

*) Rousseau-nak egyik oktatási elve szerint tudvalevőleg semmi olyan mesét nem szabad közölni a gyermekkel, melyben állatok okoskodnak és beszélnek, mert az fogalomkörét megzavarja és helytelen következtetésekre, későbbi csalódásokra vezet.

***) Február 14-én. Az angolok Valentine-nak hívják az e napon írott szerelmes levelet; az általános néphit szerint a madarak ezen a napon szokták párjukat kiválasztani.

Jó indulattal, míg a láthatáron
 Az eget s földet összefolytató látom, —
 Vagy (a mi eljő még leghamarabb)
 Míg a halál bennünket learat.
 Megházasodom hűhó nélkül, csendbe', —
 Édes Dick Redkap,*) mit szólsz mindezekre?»

Dick hallgatott s hajlongva erre, arra,
 Kacsintgatott, bókolt a böcs szavakra;
 Tanusítá vígsága, hetykesége,
 Hogy szörnyen tetszik néki Csiz beszéde. — —
 — E pompásan kifejtett nézetek
 A többit is megnyerték szerfelett;
 Mind párosult s fészket rakott a dőre.
 De, bár siettek ekként nyakra-főre,
 Gyorsan sehogy' se bújt a lomb előre...
 S a Végzet, melynek arca olykoron
 Az emberek dolgában oly komoly:
 Bíz' most se' ismeré, mi a mosoly! —
 S a szél, mely később lágyan fujdogált;
 Keleti helyett északira vált!
 Kopasz fa és bokor, — tudhatjuk, — őket
 Esőtől, hótól rosszul védheté meg;
 Fészkekbe lépve, elmerült a lábuk,
 Fáztak kegyetlen', — tönkrement tojasuk;
 Minden madár-férj s asszony egyre-másra
 Czivódott, csipte egymást — s nemsokára
 Mind szétvált búcsú nélkül, könnytelen',
 Hogy ne találkozzék többé soh'sem, —
 Okúlva, hogy bölcsőbb legyen s ne dőre:
 Az okos szót ne vesse meg jövőre.

* * *

Lánykák! — elmondván e mesét, —
 A leczkém ez belőle:
 A jó férj még soh'sem elég, —
 Ügyeljünk az — időre!

COWPER VILMOS után, angolból

ZSOLDOS BENŐ.

*) A *redcap* a piróknak egy faja, mely a feje tetején piros tollakból álló kúpalakú bóbítát visel.

JÓKAI ÉLETRAJZÁRÓL.*)

Egy oly ritka népszerűségű írónak, a minő Jókai volt, első számottevő életrajza a mienknél nagyobb irodalmakban az essay egész sorát vonná maga után, melyek új meg új szempontból igyekeznének megvilágítani a könyv themáját, szemben az ily első kísérletnek szinte elkerülhetlenül egyoldalú vagy hiányos fölfogásával, kivált ha a szerző maga is kapós író, a ki először próbálkozik ily reá nézve új mezőn. Nálunk azonban e könyv csak dicsőítő hirlapi cikkekkel támasztott, noha a kép, melyet Jókairól fest, nem kevés igazításra szorul. Mikszáth fölfogásával Jókait illetőleg csak azért bajos vitatkozni, mert ő meg sem is igen kísérli Jókait mint írókat megrajzolni. Nem emlékszünk, hogy olvastunk volna valaha íróról életrajzot, melyben ily kevés szó esnék műveiről. Mikszáth alkalmasint maga is észrevette ezt, azért írta a címbe, hogy könyve Jókai életéről és koráról szól, a mi jobbadán csak uralkodóknál vagy államférfiaknál szokásos, a kik egész korukra hatottak s azt többé-kevésbbé átalakították; írónál inkább helyén való élete kapcsán műveiről beszélni, mert az ő eszméi, tehetsége és munkássága ezekben nyilatkoznak.

Kétségtelen, hogy kritikusok ép oly ritkán írnak sikerült regényt, mint regényírók alapos életrajzot vagy jó kritikát, — noha erre is találni mindkét nemben kiténő példákat: Thackerayt, Keményt, — de az, a hogyan Mikszáth e könyvében kiváló írónkat jellemzi, még azokat is meg fogja lepni, a kik a *Magyar Regényírók* kötetei elé írt bevezetéseit olvasták. Legjelesebb regényíróinkról mindössze másfél oldalon (I. 127.) emlékezik meg, majdnem ugyanannyi hely jut a Jókai által «föltalált» társasjátékoknak is (I. 106.); de azt meg kell adni, hogy gáncsaiban fölöttébb

---

*) Jókai Mór élete és kora. Mikszáth Kálmán. 2 kötet. Budapest, Révai testvérek. 1907.

tömör. Jósikáról kijelenti, hogy «magyartalan»; Kemény Zsigmondról annyit vet oda, hogy «az elbeszélő válfaj (műfaj helyett) nem neki való; mintha az elefánt menüettet tánczolna.» Eötvös József sem elég jó Mikszáthnak: «nagy elme, de sentimentalis és nemzetközi», s ha el kell is ismernie, hogy *Karthusiját* «negyven évig vették a boltokban», legalább hozzá teszi, «de mindenki ajándékol valaki másnak.» Vas Gereben már nem oly ellenzékenyen nagy író Mikszáth előtt, de mégis suhint rajta egyet, hogy «mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén.» Nem egészen igaztalan gáncs, de Vas Gerebennél jobban talál újabb íróink egynémelyikére, többek közt Mikszáthra is. Mindezt Mikszáth elmondja féltudalon, sőt még Kuthy, Nagy Ignác, Pákh Albert és Degré is megférnek ottan. Nem tudni egyébiránt, miért emlegeti ezeket a nagy regényírók mellett, mikor Jókai kortársainak külön is jut másfél lapnyi hely (I. 114—15.). Ezek is megférnek ennyin, mert tehetőségökről és munkásságokról egy szó sem fogja itt el a helyet, csak az lehessen elmondva, hogy Pálffy «rendszerint nem vacsorált, mert arra nem tellett», Pákh «maga foltozta a ruháit», Vahot Imre jövedelme «mind bement vagy a torkán, vagy kijött a kéményén», Degré «kis pörkölteken táplálkozott», Lauka «az Aranysas körül kóválygott, mint a pók, hogy az érkező vidéki gentryben legyet fogjon» stb. stb. Ilyen volt az érdeemes és a kevésbé érdeemes irodalom, a múlt század negyvenes éveiben, egy belletrista megelevenítő vonásaival életre keltve. S ezek társaságával okvetlenül meg kellett ismerkednünk, hogy megtudhassuk: «e helyütt ritkán fordult meg Jókai!»

Azt lehetne hinni, hogy egész irodalmunknak e kicsinylését, kifigurázását a gyakorlatlan életrajzírók szokott hibája hozza magával, melynél fogva a könyv hősét minden másnak fölébe igyekeznek emelni. De nem. Mikszáth többször kárhoztatja ugyan, hogy a professionatus kritikusok «a sárga földig lerántották» Jókait (II. 215.), mind a mellett könyvében csak két helyet találni, mely komolyan méltányolja Jókai írói kiválóságait s mindkettő idézet. Egyik az Akademia Péczely-djának bírálói jelentéséből való (II. 217.), mely a pályanyertes *Tengerszemű hölgy* íróját «korunk egész irodalmának legjelesb prózai epikusai közé» sorozza, epikai ereje és elbájoló humora révén. A másik idézet (I. 301.) Jókai sokat csipkedett «ellenség»-e, Gyulai Pál egy bírálatának Jókai előadásbeli művészetéről szóló részlete, mely el-

ismeri, hogy «kitűnő elbeszélő tehetségével egy regényírónk sem versenyezhet»; hogy lankadni nem tudó mozgékonyssággal magával ragadja olvasóit, a nélkül, hogy fárasztaná; stilusa ritka szerencsével olvasztja magába a népies és művelt magyar nyelv bájjait, s a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére. «Tömör és mesteri jellemzése ez Jókai művészetének, — úgymond Mikszáth, — érdemes volna az iskolai olvasókönyvekben tanítani, mint mintát, de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?»

Elmés ötletekkel néha ki lehet játszani az igazságot, de ha az igazság nem csorba, az ötlet visszapattan róla. Mikszáth feleli, hogy Gyulai kritikájából csak egy részletet idézett, mely, mint a Péczely-díj bírálójának magasztalása is, Jókai előadásbeli érdemeire vonatkozott, a mit Gyulai minden bírálatában kiemelt. Pedig csak saját könyvében kellett volna visszapillantania a szemközti oldalra, a hol maga mondja el, hogy Gyulai Pál és Salamon Ferencz «Jókai lélektani botlásait, történelmi, helyrajzi és természetrajzi megbízhatlanságát, léhán fölépített meséit, jellemfestési fogyatékoságát állították élénk világításba.» (I. 300). E vádakát Mikszáth nem csak megezáfolatlanul hagyja, hanem később (II. 221.) ismét elmondja, mint saját megrovásait. Már most hogy' juthat ezekből Mikszáth arra a következtetésre, hogy Jókai mindenben első rangú regényíró?

Ez idézeteken kívül még ennyire részletes jellemzést sem igen találunk a könyvben Jókai írói egyéniségének egy-egy kiemelkedő vonásáról. Legalább idézhette volna Péterfy finom lélektani elemzéseit, melyekhez könnyű hozzáférni. Ha Mikszáth nem akart is arra a fárasztó és hosszadalmas s meglehet, a közönség szemében kevésbé mulattató munkára vállalkozni, hogy jobb regényeiből kifejtse Jókai írói sajátosságait, választhatott volna munkáiból legalább egyet, melynek elemzése kapcsán megismertethette volna olvasóival Jókai érdekes és gazdag egyéniségét. Szépirodalmunk népszerű művelőjétől, a ki ép a Jókaiéhoz közel eső genreben dolgozik s bizonyos tekintetben mintegy az ő irányát folytatja, ilyen valami érdekes lehetett volna. Mikszáth azonban olyan fölületes e tekintetben, mintha nem állna rendelkezésére több tér egy tárcza-necrolognál, melyet sebtében kell összeütni. Csak a török világból vett munkáit emeli ki néhány szóval (I. 292.), melyek épen leggyöngébb művei közé tartoznak, egyébként beéri jellemzés helyett egy-egy indokolás nélkül oda-

vetett általános jelzővel; így *A köszívű ember fiait* egy szóval «remek regény»-nek nevezi (II. 103.); a *Fekete gyémántokról* annyit mond, hogy «leíró részei páratlanok az irodalomban» (II. 120.), az *Arany ember* «oly szép, mint egy hajnali álom» (II. 120.). Aesthetikai értékjelzése oly semmitmondó, hogy nem ritkaság nála az ilyen becslés: a *Hírhedt kalandornál* «sokkal szebb» a *Névtelen vár*; «még ennél is szebb» a *Rab Ráby* (II. 170. és 171.).

Részletesebb jellemzés helyett inkább Jókai dolgozás-módját vázolja egy fejezetben, belletristára valló merész szabadsággal, sőt önkénnyel, ilyen cím alatt: *Hogyan fakad a rügy, a bimbó és a rózsza*; — példaként az *Új földesúrhoz* folyamodik (II. 70—84. lapokon). A hogy azonban Mikszáth föltünteteti, ez a dolgozási mód szinte kizárja azt, hogy a ki így ír, nagy író lehessen. Lássuk e rajzot közelebről. Jókai mindenekelőtt «fölteszi magának a kérdést: Miről szeretne most a közönség olvasni?» Nem a művész természetes törekvése ez hatás után, hanem «pontos kiszámítás.» Először a milieut dönti el. «Csalhatatlan ebben az érzéke», mondja Mikszáth, noha egészen bizonyos, hogy több kapós regényében egészen mellékes a korrajz, pl. *Kárpáthy Zoltánban* is s a török világból vett regéi nagy részében, melyeket pedig Mikszáth különösen magasztal, s az is tagadhatlan, hogy egyazon korban játszó regényei közül egyik tetszett, másik nem s például az elterjedt *Köszívű ember fiaihoz* képest csekély sikere volt a *Politikai divatoknak*; legbajosabb volna végül azt bizonyítani, hogy a közönség valaha a jövő századról, a varchonitákról, vagy a tengeri csigákról kívánt volna regényt olvasni. Az így választott milieuból aztán Jókai «kiragad egy vagy több vezéreszmét.» A például fölhozott *Új földesúrban* csakugyan van ilyen alapvető gondolat; az író azt akarja rajzolni, mint változtatja át a magyar föld, tulajdonkép a környezet, a jövevényt magyarrá, a mit különben minden nemzet egyenlő joggal tarthat magáról, de Mikszáth bizonyára zavarba jönne, ha azt kívánnák tőle, hogy Jókainak minden regényében mutasson ki ha csak ilyen vezéreszmét is, s a legtöbben bizonyára éppen úgy nem akadna rá, mint a hogy' hiába keresnénk ilyeneket Mikszáth saját regényeiben is. A vezéreszme után következnek a hősök keresése, a kik a vezéreszmét vannak hivatva kifejezni. A kieszt alakok egy «csodálatos kohó»-ba kerülnek, a hol az író «életet lehel beléjük, különböző külső és belső tulajdonságokkal ruházza föl.»

Ez a fölruházás egy sajátságos «tulajdonság-tár»-ból történik, apró noteskekből, melyekbe Jókai összegyűjt mindent furcaságot, a mit a lapok *Különfélék* és *Vegyések* rovatából összeböngészett. «Aztán az így megelevenített alakokra bízta, hogy magoktól fűződjenek össze mesévé, az ő fantáziájának segítségével, melyet köztük felejt.» Az utóbbi mondat némi ellentmondással és zavarosan fejezi ki a mese kitalálását; az azonban igaz, hogy Jókai «az önkritikát ide sokszor be sem ereszti.» Csakhogy ezzel meg mindjárt a következő mondat ellenkezik: «Arra azonban még most is gondja van, hogy a vezéreszme valahogy ne szenvedjen és el ne homályosodjék. A mese a vezéreszmét szolgálja.» Már szinte elálmélkodnánk együgyűségünkön, a miért olyan kevésszer vettük észre Jókai regényeiben ezt a sokat hangoztatott vezéreszmét, mikor Mikszáth ismét visszaugrik előbbeni állításához s fölvilágosít, hogy kidolgozás közben «nagy fantáziája elviszi a saját teréről», minden futó ötlete folyvást epizódok faragására csábítja, oly mértékben, hogy ha «a regény személyei közül valamelyiknek eddig megrajzolt jellemével ellenkezik a szerep, a mit az epizódban szánt neki a szerző, biztosak lehetünk benne, hogy nem fog kegyelmet kapni, inkább a regény alakja szenvedjen, mintsem az epizód.» Mind e zűrzavaros ellentmondások után Mikszáth csak annyit enged meg: «Némi joggal mondják tehát Jókai kritikussai, hogy egy hosszú regényen át csak igen ritkán bír következetes jellemet rajzolni.» Csakugyan mondták ezt s csakugyan «némi joggal», de azt még senki sem állította, a mi Mikszáth szerint «nem egy ízben» megesett vele, «hogy valamelyik alakjának, a ki már négy-öt folytatáson nem szerepelt, elfelejtette a nevét. Molnár Jánosnak hívták az elején s Varga Ferencz lett a közepe táján, ő azt soha észre nem vette.» De az olvasó bizonyára észrevette volna, s ha ilyesmi megeshetett valaha classicus munkákban is, hogy például az *Aeneis*ben Julius kétszer hal meg, az más verses munkánál, melyen az író évtizedekig dolgozott, egész seregeket szerepeltetve, s az írás akkori nehézkes eszközei mellett; de újkori író bizonyosan óvakodik ily hibától, legalább olyan módon, mint Xavier de Montépin, a ki tömérdek alakjának nevét egy-egy gipsz-bábura írta s a melyikök meghalt, annak a bábját ledobta az íróasztaláról.

Mindezek után Mikszáth még azt is kiszínezi, hogy Jókai rendkívül gyorsan, szinte könnyelműen dolgozott, — ekkora termékenységnél nem is lehet máskép, hogy mindössze «három-

négy hónapig dolgozott egy regényen, egy-egy kötetten olykor elkészült két hét alatt», «egy ültőhelyében írt meg egy novellát», hogy nagyobb törlések, javítások «éppenséggel soha elő nem fordulnak kéziratában.» «Ha valamit odaírt, a mi talán ellenkezik azzal, a mit már előbb írt meg, inkább kigondolt valami furfangos érvet, a mivel a hibás dolgot megtámaszsza, mintsem hogy kitörölje.» «Át sem nézte többet a kéziratot.»

Ilyen Jókai, a Mikszáth megvilágításában. Egy számító író, a ki a közönség kényéhez, szája ízéhez alkalmazkodik s öntudatosan tör czélja felé: a közönség szeretetét fokozni; csak azért gondol ki vezéreszmét, hogy később minden ötlet eltérítse tervétől; alakjainak jellemvonásait a lapok *Allerlei* rovatából böngészi össze; jellemzés közben «folytonosan engedményeket tesz a groteszk iránti hajlamainak (a mit Mikszáth előtt senki sem fogott rá Jókaira) s személyeit tele aggatja furcsaságokkal»; a meseszövéshöz közel sem ereszti az önkritikát; «kompozíciója és karakterei kidolgozás közben megromlanak»; soha meg sem nézi azt, a mit írt, noha nem sok oka van az önbizalomra, ha, mint Mikszáth mondja, csakugyan oly «keveset érintkezett emberekkel», azokat «inkább könyvekből ismerte, mint élő mintákból»; «különösen tájékozatlan volt az asszonyokról.»

Érthetetlen, miként tarthatja Mikszáth erről a világot csak hírből ismerő íróról azt, hogy «megvesztegetőbb író nálánál talán a világirodalomban sincs.» Hogyan lehet Jókait a természetes dialogok föltalálójának nevezni, pusztán azon az okon, mert «még csak hosszú évtizedek múlva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevszkij és Maupassant», mintha e részben nem volnának sokkal tanulságosabb és jobb példák Fielding, Balzac és Gogoly. Azt sem értjük, mint lehet egy íróról, a ki lépten-nyomon episodokba bonyolódik, azt állítani, hogy «tömörebb író alig ismerünk a világirodalomban»; holott Gogoly *Buiyba Tá-rás*zban egy népfaj egész eposzát szorította bele egy rövidke elbeszélésbe; Mayer Konrád évekig bibelődött azzal, hogy kész elbeszéléseiből kitörölje a fölösleges szavakat és henye sorokat; s a Jókaihoz ezeknél sokkal közelebb álló Turgenyev is, a ki pedig elég bőbeszédű, két nagy regényében egy-egy vékony kötetben sokkal nagyobb problémákat rajzolt meg, mint a minők körül Jókai valaha forgolódott, a ki különben csak élete legvégén szokott hozzá a külföldön régebb idő óta divatos egy kötetes regényhez. Mindezek után Mikszáth abba foglalja össze Jókai írói vo-

násait, hogy: «Lelke az egész népfajnak lelke, a melyhez tartozik, meséi úgy képződnek, úgy folynak, úgy végződnek, a hogy az a népléleknek jól esik»; mintha feledné, hogy köztudomás szerint népmeséink kerekdedek és csattanósak s rendszerint jól végződnek, míg Jókai szélesen hullámzó, el-elkalandozó mese-szövése ritkán marad kimért és kerek s legtöbb regényének kifejlésén bizonyos enyhe szomorúság árnyéka borong. E praemissák és ezen következtetések meglepők egymás mellett. Az előtt a dilemma előtt állunk, hogy vagy ilyennek fogadjuk el Jókait és akkor érthetetlen népszerűsége s elterjedtsége a külföldön is, vagy Jókainak különb írónak kellett lennie. Vagy — Mikszáth sebtében fölületesen rajzolta meg Jókai írói arczképét.

Valóban, Jókai írói arczképéből itt lényeges vonások hiányzanak, melyek nélkül varázsa érthetetlen. Mikszáth egészen megfeledkezik Jókai humoráról, a mi alig kisebb mulasztás, mint ha Petőfi valamelyik ismertetője hazafiasságát hagyná említés nélkül. Ha Jókai műveiből kitörölnénk a humoros helyeket, száz kötete kicsi híján felére olvadna, írói alakja és népszerűsége pedig annál is kisebbre zsugorodnék, közönségével együtt. Munkáinak elterjedtségét, olvasói érdeklődését nem csekély részben köszönte humoros alakjainak. Ha alakjainak képcsarnokából elveszszük Tallérosy Zebulont, Mindenváró Ádámot, Koreza ispánt, prókátorainak furfangos seregét, jóízű paraszt embereit s magát a hosszú életű Kakas Mártont, a legismertebb nevektől fosztottuk meg azt. Művészi szempontból ez a kiapadhatatlan diákos jókedv Jókainak legegységibb vonása; tréfája a vaskos mókától a játszi elmésségig mindig talpraesett és természetes. Szinte önkénytelen; soha sem sérti sem izlésünket, sem hangulatunkat; egészen alkalmoszerűnek tetszik. Ment a gúny és öngúny töviseitől, valamely komolyabb czélatosságtól ép annyira, mint a keresettségétől. Az író kedélyéből szállong elő, a ki mintegy önmagát mulattatja vele; mosolyunk mosolyán fakad. Megnyilatkozásának módja számtalan; szikrája gyakran a helyzetből pattan ki; máskor egész alakokat éltet, mint Dickensnél; sokszor csak a párbeszéd elmés szövéseben, váratlan fordulataiban sziporkázik, megélenkíti a leírásokat s a mire más írónál alig van példa, fölcsilan majd minden lapon, mint fölbugygyanó ötlet, mely epizóddá szövődik, máskor bohókás fordulat, itt zárjelek közt villan elő, mint kapóra jött észrevétel. Humor dolgában hanyatlásának éveiben is kifogyhatatlan.

Másik adománya, mely népszerűségét kiszámíthatatlanul emelte: szeretetreméltósága. Bármily elrajzoltak legyenek is másképp alakjai, ez a vonás megvan legtöbbjökben, mintegy családi vonás bennök. Ez egyrészt erkölcsi tisztaságukból fakad; a szenvedély félőrültjei, élvhajászok, kalandvadászok ki vannak rekesztve az ő világából. Ezért növeli olvasói számát az ifjúság, kivált a fiatal leányok. Azonfölül az alakok elégedettek és leleményesek, minden sorsban megnyugosznak vagy könnyen segítenek magukon. Bizonyos könnyűvérűség lüktet bennök, a remény soha sem hagyja el őket s a regény végén rendszeren be is telik minden vágyuk. Lélektani szempontból s a realitást tekintve mindez merő egyoldalúság és fölületesség, de a közönség szemében mindmegannyi vonzó tulajdonság, mert az olvasók kedélye meg van oltalmazva a nagy indulatok háborgásának, a szerencsétlenség kínjainak gyótró látványától. Ha rajzol is gazembereket, azokat általánosságban hagyja, mintegy vázlatban, a hogy nem félelmesek s kevésbé visszatetszők; szemlátomást nincs kedve velök foglalkozni; végül azonban ép oly szigorúan bünteti őket, akár csak Dickens a maga elevenebb gonosztevőit. A szegénységet megaranyozza humorával, mint a *Guzdag szegényekben*, vagy a legnemesebb vonásokkal emeli költőivé, mint Jenői Kálmán nélkülözéseit, a kinek alakjába Kisfaludy Sándor és Katona sorsából olvasztott egyes vonásokat. Az írónak ez elfogultsága nagyon hátraveti regényeit a nagy jellemrajzolók alakjaihoz képest, de az olvasókat nem csekély mértékben vonzotta munkáihoz az a tudat, hogy azokban nem fognak az élet zaklató bajaival és kelemetlen embereivel találkozni.

Hogy ily tulajdonságokkal lehetséges volna, mint Mikszáth állítja, valamely vezéreszme után igazodni, az ép annyira kétséges, a mily bizonyos az, hogy meséi rendkívül gazdagok eseményekben, csak úgy duzzadnak a mellékcelekményektől s rendszeren szeszélyes és meglepő fordulatok közt kanyarognak, melyek közt a vezéreszme, ha világosan állt volna is előtte a munka elején, elmosódnék vagy eltorzulna. A mese gazdagsága nála a túlságig megy ugyan, örökös kitéréseivel megrontja regényeinek egységét és szabályos menetét s nem ritkán eltéríti a természetes iránytól, de tagadhatatlan, hogy az olvasó érdeklődését rendszerint sikerül ébren tartania, sőt rendszeren végig fokoznia. Ez a kifogyhatatlan lelemény Jókainál csak az utolsó másfél évtizedben csappant meg.

Hogy ez a nagy leleményesség kellenél sűrűbben csábítja epizódok kiszínezésére, abban Mikszáthnak teljesen igaza van, csak úgy, mint abban, hogy ez epizódok rendesen megrontják a regény menetét s a regényhősök jellemének egyöntetűségét. De azt jobban lehetett volna hangsúlyoznia, hogy munkáiban épen egyes epizódok a legsikerültebbek, a bennök szereplő mellékalakokkal egyetemben. Regényei között egy sincs, mely elejétől végig egyenlő magaslaton maradna, de viszont nincs egyetlen regénye sem egy-egy oly epizódnak vagy mellékszereplőnek hijával, mely bizvást ne vetekedhetnék a külföld legkitünőbb regényeinek egyes efféle részleteivel. Csupa ily szerencsésen sikerült részlet vagy egy-két jelenetre felidézett alak az, a mit Jókai bálványozói nem tudnak feledni s nem győznek eleget emlegetni.

E részletek közé tartoznak gyakorta színes és eleven leírásai is, mint a tiszai árvízé *Az új földesúr*-ban, a pesti áradásé *Kárpáthy Zoltán*-ban, a komáromi földrengés az *Elátkozott család*-ban, melyeket Mikszáth röviden «bravúros»-aknak nevez, holott hatásuk javarészt abból magyarázhatni ki, hogy már tárgyuknál fogva is nevezetes eseményeket részleteznek, melyek még nem halványultak el az emlékezetben, mert országra szólók voltak, mint a bécsi forradalom és Buda ostroma *A köszívű ember fia*-ban. Az ily leírások rendkívüli érdeklődést keltettek, annál is inkább, mert Jókai a kortárs, sőt a szemtanú leírásával színezte ilynemű festéseit, habár észrevehető volt, hogy nem ragaszkodik szorosán sem a természeti, sem a történeti igazsághoz.

Hogy ez epizódok és kitérések többnyire megrontják alakjait, az áll, de Jókai lélektanának minden fogyatéksága nem származhatik innen. Közreműködtek itt külső okok is, így kivált az, hogy némely regényét nem merítette magából, a maga emlékeiből vagy a maga képzeletéből, hanem olykor mások figyelmeztették egy-egy tárgyra, mint Csengery *Perózes*-re; az ilyen kölcsön kapott mesével aztán nem tudta elég feszesen összekovácsolni a képzeletében összerótt alakokat. Részes volt ebben az a szokása is, hogy regényeit rendesen tárczánként írta, a mit egy nap írt, másnap már megjelent. Az sem áll, hogy az embereket csak könyvből ismerte. Változatos élete során elég sokféle emberrel ismerkedhetett meg, mint maga is mondja a *Negyven év visszhangja*-ban. Emberismeretének hiányai inkább azon sarkallnak, hogy az emberek nem érdekelték őt eléggé, inkább a történetek és mesék. Valószínűbb, hogy regényeinek componálá-

sában épen megfordítva járt el, mint a hogyan Mikszáth képzeletét: rendesen a mese ragadta meg képzeletét; ez tűnik ki a «Nemzeti kiadás» egyes kötetéhez irt előszavaiból. A kész történethez szabta aztán az embereket, úgy változtatva alakjainak jellemét, a mint a mese fejlődése s fordulatai kívánták.

Ez okból megeshetik, hogy össze nem illő vonásokat halmoz alakjaira, de az mégis tulzásnak látszik, hogy «folytonos engedményeket tesz a groteszk iránti hajlamának s személyeit tele aggatja furcsaságokkal.» Szertelenségbe nem ritkán tévednek alakjai, mint Berend Iván, de groteszkre hirtelenében nem emlékszünk közöttük, legalább szándékosan groteszkre nem, kivéve *A jövő század regényé-t*, a hol azonban ez a tárgy bizarrságával jár. Egyáltalán, ha alakjai a lehetetlenség határát surolják, sőt ha át is buknak a mesgyén, — szemlátomást a mese képtelensége sodorja őket magával, mint pl. az *Arany ember*-ben látni. Személyeiről gyakorta lerínek ugyan az össze nem egyeztethető tulajdonságok, de azt bajos elhinni, hogy a «különfélék» rovatából aggatja tele őket furcsaságokkal. Különczöt is csak elvéve találni regényeinek nagy népessége közt. Alakjainak szertelensége nem annyira rájuk rakott furcsaságokból származik, hanem inkább rendes emberi tulajdonságok szokatlan felnagyításából s össze nem férő halmozásából. Mikszáthnak ez a vádja sokkal inkább illik saját alakjai közül egynehányra, így a Beszterczét ostromló bolondos Pongrácz grófra, a kinek alakja igazán szemem szedett különbségekkel van tele aggatva.

Legkevesebb helyreigazításra az szorul, a mit Mikszáth Jókai előadásáról mond, ámbár ezt az oldalát is csak általánosságban dicséri, noha kifejlődéséről is könnyű lett volna számot adni. Egy író sem fordult meg fiatal korában annyi tősgyökeres magyar vidéken, még a sokat vándorló Petőfi sem, mint ő, a ki Komáromban és Pápán az iskolában, Debreczenben a forradalmi diéta idején, később erdélyi utazása alkalmával a legkülönbözőbb vidékek eredeti szólásaival és különös szókincsével gazdagította ritka szóbőségét. A mellett csodálatos alkalmazkodó képessége van: kezeügyébe esik minden árnyalat a jóízű paraszt beszédétől a választékos társalgó-nyelven át Zebulon tót zagyvalékáig. Tud bájos és gyöngéd lenni, máskor erővel teljes. Olykor szeliden áradozó, aztán epigrammatikusan kiéleződik; hol bohókás, hol méltóságos. Csaknem mindig rendkívül hangzatos; nem ritkán olyan rhytmikus, hogy szavalni lehet, mint a *Munkácsi rab*-ot;

prózája mindenesetre dallamosabb költeményeinél. Ép nyelvézéke segélyével stilusa magyaros, világos és színes marad akkor is, mikor a sokat írás bizonyos pongyolasághoz szoktatja, s egészben veszít erejéből; csak utóbbi munkáiban ötlük fel egy-egy germanismus, vagy romlott pesties kifejezés. Jobb munkáiban nyelve bizonyára épen oly vonzó és egyéni, mint humora, melyel együtt kiválóbb írói erényei közé tartozik.

Főbb vonásaiban ilyenféle változtatásokat fog tenni Mikszáth jellemzésén, a kritikai életrajzíró, a ki valószínűleg el fog kerülni oly kisebb botlásokat is, hogy a negyvenes évek ujságai sorából épen a *Pesti Divatlapot* felejtse ki, melynél Petőfi dolgozott, s a «kávéforrás» társaságából megfeledkezzék Dóczy Lajosról.

Jókai élete folyásának elbeszélésében Mikszáth, mint belletrista, inkább elemében érzi magát. Azonban itt is többször elárulja, hogy neki szokatlan uton jár. Azzal kezdi, hogy mindjárt első mondatában megrója az életrajzírókat, a mért meg szoktak emlékezni az ősekről, de maga is nyomban beleesik e szokásba. Sőt többször oly részletekbe sülyed, minőket rendszerint a legaprólékosabb adatböngészők is el szoktak kerülni: közli a kereszt-szülék feltűnően hosszú listáját, még azt is, ki főzött a keresztelőn; megnevezi, kiktől vették két házukat a Jókai szülei; felsorolja, kik tartottak Komáromban az ő fiatal korában nagy névnapokat; a testvérek örökségi osztályát is közli. Úgy látszik, minden adatot belegyömöszöl művébe, a mit a család kezére adott, s minthogy innen a Jókai otthon töltött fiatal éveire nézve kap legtöbbet, ez a rész oly terjengővé lesz, hogy hősének diákévei, melyekben még nem is írónak, hanem festőnek készül, az egész életrajznak negyedrészt tesz ki: ívszám szerint 40-ből 11-et. A munka későbbi folyamán is kapva kap minden szóbeszédet; kikutatja egy ügyvédnél s utóbb egy gyámleányával, Ottiliával, való viszonyát (II. 22 és 120), noha az elsőről maga is azt tartja, hogy «valószínűleg csak koholmány» s a második ismerete nélkül is meg voltunk eddig, noha Mikszáth benne látja Noémi mintaképét. Bár többször említi, mennyire átfestette Jókai képzelete az eseményeket visszaemlékezéseiben, s bár azt is tudja, hogy Jókai élete eseményeit elég sűrűn leírta ahhoz, hogy azokról mindenki tudjon — mégis új kutatások helyett ezeket veszi sorra, s ezek nyomán jár oly események leírásában is, melyekre nézve hitelesebb források is álltak rendelkezésére.

Irtak már életrajzot így, a szóbeszédre és közhitre támasz-

kodva. Brandes is így írta meg Shakspere életrajzát, csakhogy midőn ő Shakspere alakját a szűkszavuságra kárhoztatott hiteles életrajzoknál elevenebbé akarta tenni előttünk, nem találhatott alkalmasabb módot, mint hogy összehalmozzon minden összeegyeztethető föltevést és hozzávetést, beleillesztve a kor színes és mozgalmas képébe, s így mintegy történelmi regény-félét fessen Shakspereről. De Mikszáth fiatalabb kortársa volt Jókainak, élete jó részének szemtanuja, neki választása volt a között, hogy szavahihető életrajzot írjon, vagy a pletykák- és mendemondákból mintegy regénynyé szőjje Jókai életét. Munkája a regényszerűhöz hajlik; pályája kezdetén már irt is Jókairól hasonlót, versekben, a *Jókönyvek* című vállalatban; — e módszer mellett annál szembeszökőbb, hogy hősére nem kevés kisebbitő vonást rajzol, a mi még kritikai életrajz írójának sem lehet feladata. Hogy vigyázott mozdulataira, mint a ki a fényképész gépe előtt áll, hogy fejét rendszeren «merengő poétához illő légysággal» féloldalra hajtva tartotta, s nem természetes hangján beszélt (II. 7) ez mind igaz, de Mikszáth mellőzi az enyhítő vonásokat: hogy hangja valóban behizelgő volt, ünnepélyes modora illetl hozzá, megjelenése rokonszenves, modora megnyerő volt. Hogy a közelség ront alakján (II. 63), az többé-kevésbé mindenkire áll. Lelkiismeretlen szerkesztőnek és felületes politikusnak mondja (I. 234), de nem teszi hozzá, hogy ekkora írói munkásság mellett nem is lehet mást várni. Sok szót veszteget Jókai pénzügyi zavaraira, de jószívűségét, mely leginkább sodorta bajba, inkább csak gyámoltalanságnak tartja. (II. 245.) Egyszer egész odáig ragadtatja magát a szépítést kerületében, hogy tétlenségre hajlónak is mondja a világirodalom egyik legszorgosabb íróját (I. 283). Olykor ellentétes jellemvonásokat tulajdonít Jókainak, melyeket nem bír összeegyeztetni, ellentmondásokba bonyolódik és zavaros lesz. Egy helyen azt mondja: hogy egész életén végig a csodagyermek szerepét játszotta (I. 50), másutt pedig, hogy «észre se látszott venni a saját dicsőségét» (II. 116), s még «inkább a szerénysége érdemelt némi gáncsot» (II. 153). Néha igen is súlyos váddal illeti, megbizható alap nélkül. A szabadságharcz vége felé — minden hivatkozás nélkül, — egyenest gyávanak rajzolja, a ki szájhösködéssel leplezi félelmét s merő félszből akar a csatatérre sietni (II. 243). — A jellemrajz ily fogyatékoságait még tetézi, hogy Mikszáth éppen nem válogatós a kifejezésekben, sőt nem egyszer kiméretlen, noha a valóságot az igazság sérelme nélkül enyhébben is ki lehet fejezni.

Mire való oly kifejezést keresni, hogy az udvar kegye «egy új gyengeséget húzott ki Jókaiából: a hyperloyalitást.» (II. 101) Egyáltalán, Mikszáth hajlandó mindent a Jókai rovására írni. Petőfi vonzalmát hozzá «beteges»-nek találja, holott a fiatal írók körében Jókai volt a legtöbbet ígérő tehetség; Jókait Petőfi hű «mameluk»-jának nevezi, ámbár barátságuk épp Jókai önfejtése miatt szakadt meg. Később idézi Petőfi levelét anyjához: «... mindég gyöngé embernek ismertem... elvesztett egy fiút, de igen rossz fiút vesztett» (I. 210) s eszébe sem jut, hogy Petőfi szenvedélyes lelkében hamar váltakoztak a rokon- és ellenszenv, s minden érzése heves és tulzó volt. Épp így kiélezi Jókai első házasságának rajzánál, hogy kijátszotta övéit, megszegte ígérését, mely szerint a házasság elől haza kellett volna utaznia, pedig épp a Mikszáth könyve teszi érthetővé, hogy ennyi oldalról jövő s ennyire erőszakos beavatkozással szemben Jókainak nem maradt más menekvése a gyöngék szokott védelmén, a félrevezetésen kívül. E házasság leírása groteszk vonások dolgában némely helyütt az olympusi házások perpatvarára emlékeztet Offenbach operettjeiben. Hogy Jókai «egy sokat próbált leány előtt is kívánatosnak tűnhetett fel», a ki «ki akarta venni a maga hasznát» Jókai «csodálatos vakságá»-ból s «színes kalandokkal telt pikáns multja» ellenére «a kis ártatlan Gretchent kezdi adni Jókai előtt» — ezek még a legenyhébb kifejezések közül valók — mind egy lapról (I. 198—9), noha ez sem könyvbe illő stílus, korántsem. A mi Laborfalvy Róza megítélését illeti, ő Mikszáth szerint «Cerberus»-a és «zsarnoka» (I. 283) volt férjének, «vezetője, kinzója és gondviselése egy személyben» (I. 201), a ki férje izlése szerint főzetett, s «a közönség kegyeiben emelkedő művész-nők ellen gyakran kiszorított férjénél annak arzenáljából egy-egy mérgezett nyilat.»

Ez s az eddig idézett kifejezések némi mutatványul szolgálhatnak arra nézve, mily kevésbé gondos Mikszáth a szavak megválogatásában. Szépirodalmi munkában, a maga helyén, hangulat vagy jellemzés kedvéért megállhatnak az ilyen kitételek; de komoly hangú könyvben mást tehetni helyökbe. Épp így kirí innen az elbeszéléseiben megszokott gunyorossága és tréfálkozása. Idéztük, mint igyekszik elűtni egy ötlettel Gyulai kritikai kifogásait. Máshol azt mondja az 1849 aug. 11-én Aradon tartott országgyűlésről, melyen mindössze tíz követ jelent meg: «Ez volt a világnak legcsendesebb országgyűlése, ez is Aradnak jutott ki,

talán reciprocitásképen (e. h. recompensatio), mert itt tartatott a leghangosabb is, II. Béla idejében.» Ilyeneket olvasva, az embernek kedve támad megváltoztatni a Voltaire mondását; minden modor jó, kivéve a mulatságost, — legalább komoly dolgokban.

Elbeszélő munkáiból magával hozta Mikszáth megszokott hasonlatait is, melyek az ő kisvárosi történeteikhez jól illenek s rendszerint valami közönségeshez fűződnek, eltérőn az ósdi, nagyoló nasoniatoxtól. Sajátságos módon e könyvben legtöbb hasonlata étel körül forog. Annyira felöltö ez, hogy talán nem válunk nevetségessé, ha felemlítjük. A közélet embere szerinte olyan, mint «a kávé, mely állandóan a kirakatban van, elveszti aromáját, színét.» (I. 50). Egy mesélőnek a fejéből minden formásan jön elő, «mint a tészta a pampuskavágó pléhből» (I. 66.) Jókai az önképzőkörben a versenyeket is *megkóstolja* (I. 72.) Hogy Kecske-méten a nemes ember is polgárságért folyamodott, azt így illusztrálja: «A ki az egészséges tésztaba esett, maga is tésztaává vált.» (I. 85). Szerinte *ja* krónikás «bepillantást hagy a rotyogó faze-kakba», a hol az eseményeket *főzik* (I. 184.) Az író a közönségnek a maga pecsenyéjét tálalja fel (II. 106); a szemeket is hizlalja a szép kilátás (II. 160). — Olyan fontos szerepe van itt az étkezésnek, hogy Jókai élénkítő munkásságát is az magyarázza, ha «visszatérhetett a régi koszthoz» (II. 165), s midőn öregsége küszöbén felsorolja, mint hálnak el mellőle szerettei és barátai, a felsorolást ezzel a csapással toldja meg: megjön a világhír — «de már gyakoriak a fejfájások és az étvágytalanság» (II. 230). — S van közben több ilyen hasonlat is.

Egyéb képeivel sem sok szerencséje van e könyvében Mikszáthnak. Oly pongyolán veti egymás mellé a kifejezéseket, hogy azok sehogy sem illeszkedhetnek össze. Régebbi munkáiban aligha találunk párját az ilyen mondatnak: «Pozsonyban ott *könyökölt* a diéta, az utolsó rendi országgyűlés, de az ólomlábon járt». (I. 162.) Beszél a nemzeti átalakulás tavaszáról, «mely fermentációba hozta az anyagot minden vonalon», — holott fermentáció = rothadás, s Tarczy sem lehetett oly «erjesztő kovász», mely «varázslattal bír» (I. 68).

Nyelv tekintetében is oly gondatlanságot vehetni itt észre, minőt Mikszáth eddigi műveiben nem lehetett tapasztalni. Megakad egy-egy erős germanismus is: «Ne ülünk fel» (II. 275); — sőt ez az ujonnan átlántált is, hogy Verne «messze kisebb író» (weit geringer) Jókainál (II. 144); vagy ez a kérdés: «Mi a leg-

ujabb Jókairól?» (II. 282. mi ujság helyett). Előfordulnak meglehetősen szaporán izléstelen kitételek a szerkesztőségi tolvaj-nyelv szótárából is: *összecsínálni* a rovatot] (II. 66); *elsütni* valakit képviselőnek (II. 68); eszméket *beadni* a közönségnek (I. 90.) többször leírja e barbár szót «flancz.» Gyakorta használja a *képez* és *bir* igéket, s nem óvakodik a magyarosság ellen ujabban lábra kapott vétségektől sem, mely magánhangzók előtt is ama-eme formában használja a visszamutató névmást, s az aki ami rossz példájára összeírja az *aholt* is, noha értelemben és kiejtésben nagy a különbség a nyugodt helyhatározó *a hol* (A hol a nap kél) és a hirtelen odamutató *ahol* között (Ahol jó, ahol jó egy fekete holló) mely szinte egy indulatszó hevességét hordja magában. Annál feltűnőbb ez Mikszáthnál, mert nemrégiben épen ő kelt ki az Almanach előszavában az ily nyelvrontó gondatlanságok ellen, melyek a jó hangzatnak is hátrányára vannak. Stilbéli kifogásainkra azért is terjeszkedtünk ki ily hosszasan, mert egyrészt aggodalomba ejt, ha már Mikszáth is gondatlanná válik magyarság dolgában s rossz példát ad a körülte sereglő íróknak s nagyszámú olvasóinak; másrészt azt hittük, alapos bizonyítással tartozunk, ha Mikszáth ellenében ilyen kifogást emelünk.

Egyáltalán csak kifogásainkat mondtuk el a könyvről, ám-bár elismerjük, hogy nem vitathatni el a múltól egyes sikerült részleteket, noha, őszintén szólva, művészi és tartalmi tekintetben egyaránt szerencséseseknek csak azokat a kis vázlatokat tartjuk, melyeket saját benyomásai alapján vethetett papírra; ilyenek a szerkesztőségi élet rajza, Jókai a clubban, a Bajza-utcza ház élete, s Jókai aggkorának megható rajza, mely elegikus hangulatával megindító.

De a magasztalásból már mértéken felül is kiadta részét a napi sajtó, mely csak a kelendősséggel kecsgetető olvasmányt látta benne. Azonfelül az *Epilog*-ban Mikszáth maga is a szigorú kritika hívének mutatja magát. Mi pedig nyugodt lélekkel elmondhatjuk: bántunk Mikszáthtal annyi kimélettel, mint a mennyi kegyelettel ő volt Jókai iránt.

k. f.

ÉRTESÍTŐ.

*A szeretet vize. Regény. Írta Kupcsay Feliczián. Budapest, 1906.
Uránia.*

Ennek a regénynek főtulajdonsága abban áll, hogy nincsenek benne regényhősök. A küzdelmet nem emberek, hanem eszmék vívják. Fölbukkannak ugyan itt-ott emberek is, de ők csak a díszletet szolgáltatják s a legfőbb szerepeket elvont fogalmak játszzák. Ebből látszik, hogy a Kupcsay Feliczián regénye tulajdonképen nem is regény, hanem philosophiai fejtegetés, regényalakba bújtatva.

Mi volt az író célja? Képzeletünk útján akarta-e megejteni elmékedő hajlamunkat vagy az elmékedés bilincsei közé akarta-e szorítani a képzeletet? Azt hisszük, hogy Kupcsay mint philosophus, igen jól ismeri azokat a finom szálakat, melyek a képzeletet s az elvont gondolkozást összekötik. Az elvont gondolkozás fogalmakkal történik, de mi más a képzelet, mint képekben való gondolkozás? Kupcsay azt gondolhatta, hogy az egyes fogalmakat képekkel helyettesíti s ekkor egyforma erővel szólhat képzeletünkhöz és gondolkozásunkhoz is. A philosophiának ugyan semmi köze sincs a bűvészethez; ám ez bizonyos tekintetben bűvészi fogás, melyet azonban nem Kupcsay talált föl. Így járt el mindenkor a keresztyén vagy az egyiptomi symbolika s így tesznek a modern symbolista írók is. Az ő eljárásuk tehát épen oly kevésbé új, mint a Kupcsay Felicziáné. Bátran hívhatnók őket «új régiek»-nek, mint a hogy Gyulai Pál egyik költeményében az orthologusokat nevezte.

Szó sem fér ahhoz, hogy a regény megtúri a philosophiát. Dosztojevszky például minden regényében hatalmas philosophiai problémák megfejtését tűzi ki célul. Ámde Dosztojevszky és Kupcsay közt nagy különbség van. Dosztojevszky-nél a mese mindig azonos a megoldandó problémával, úgy hogy ha a regény

véget ér, a problema is dülőre jutott. A mese és a problema egy percze sem hagyják el egymást s az olvasó soha sem jut abba a helyzetbe, melybe Kupcsay sodorja, hogy tudniillik nem tudja, vajon a mese vagy az elmélkedés fonálán haladjon-e?

Kupcsay regényében ugyanis szakadás áll be a mese és a philosophia között. Karöltve kelnek útra, de útközben összevesznek s faképnél hagyják egymást. Ennek az a következménye, hogy a *Szeretet vize* se mint regény, se mint philosophiai fejtegetés nem sikerült.

Mi a szeretet vize? Oly ital, mely a gyógyíthatatlan betegeknek nyugodt halált biztosít. A regényben mint itálnak semmi fontossága sincs, legföljebb, hogy egy öreg betegápoló állandóan lerészegszik tőle, a nélkül azonban, hogy bármiféle baja történék. A szeretet vize csak mint fogalom fontos. E fogalmat doctor Szenyóri képviseli. Szerzőnk szerint doctor Szenyóri Nietzsche-nek emberfölötti embere, állítólag nagy eszmék rabja, a ki egy titokzatos összetételű szerrel megöli a kórházba hozott gyógyíthatatlan betegeket.

Tudjuk, hogy Nietzsche mindent megbocsátott az eszmék megszállottjainak. Az embernek fölül kell múlnia önmagát, de a ki erre komolyan törekszik, annak nem szabad tekintetbe vennie azt, a mit az emberek erkölcsnek vagy lelkiismeretnek neveznek. Erkölcs és lelkiismeret közönséges hazugságok, közönséges emberek használatára. A világon nincs jó és nincs rossz, csak eszmék s az eszmék megvalósítására szolgáló küzdelmek. Mindnyájan ismerjük Zarathustra álmát a pásztorgyerekről s a fekete kígyóról, mely a pásztorgyerek száján át a torkát marcangolja. A fekete kígyó: ez az erkölcs, a lelkiismeret, a világ előítéletei. Zarathustra rákiált a gyermekre: «Mentsd meg magadat, harapd ketté a kígyót... Harapd, harapd folytonosan és ne szűnj meg harapni soha.» Szenyórit a szerző úgy tünteti föl, mintha a kígyó szétharapására vállalkoznék.

A szeretet vizét a világ talán a halál vizének nevezné, mert Szenyóri embereket gyilkol vele. De az a gyilkosság, melyet Szenyóri elkövet, szerinte életmentés. A gyógyíthatatlan betegek megeszik az élőket. Környezetüket megfertőzik s elvonják a kenyérkeresettől. Erkölcsileg és gazdaságilag a gyógyíthatatlan betegek a föld legféltelenebb önzői közé tartoznak. Meg kell gyilkolni őket — az élet érdekében. Az az ital tehát, mely nekik halált hoz, az élőket megmenti az élet számára. Ez a küz-

delem magja. Látszólag két küzdő fél áll egymással szemben: egyik az önzés, melyet a világ szentesített, a másik pedig az emberies érzés, mely a jobb lelkek mélyén szunnyad. Nem tudom, Szenyóri tévedett-e, vagy pedig a regényíró akarta, hogy tévedjen, mikor a tételt ily formában állította föl, de bizonyos, hogy ez a problema nem nietzschei problema s a szerző vagy a főhős csak ál-Nietzsche volt, mikor fölállította. Ha Nietzscht megkérdezik, hogy szabad-e gyilkolni nagy czélokért, talán habozás nélkül azt felelte volna, hogy szabad. De arra a kérdésre, hogy meggyilkoljuk-e a gyógyíthatatlan betegeket, bizonyára nem adott volna feleletet. Ellenben azok, a kik nem hívei Nietzschének, így gondolkodtak volna: «Az élet mindenféle formában élet, még gyógyíthatatlan betegség alakjában is. Az élő élni akar, neki az élethez joga van s legföljebb ő maga számolhat le önmagával. A gyógyíthatatlan betegek önzése nem olyan önzés, mint a társadalom többi előítéletei: az élethez való ragaszkodás nem társadalmi suggestio, ez velünk születik. Az egészséges ember élni akar, de élni akar a beteg is. Az élethez való ragaszkodásban egyformán önzők vagyunk mindannyian, de ez az önzés az emberi természettől, nem pedig az emberi társadalomtól ered. Nem tehetünk róla s csak megalkuvásokkal védekezhetünk ellene.

Kupcsay úgy tünteti föl a dolgot, mintha Szenyóri egy társadalmi balitélettel szállna szembe az emberiség érdekében. A gyógyíthatatlan betegek ápolása azonban nem társadalmi balitélet s az ő önzésük épen úgy az emberrel együtt születik, mint a hogy velünk születik az a törekvés, hogy őket, a míg lehet, megtartsuk az életnek.»

Nietzsche híveinek pedig bizonyára ez a véleménye: «Nietzsche soha sem szerette az olyan problémákat, melyek egy általános eszmekörben oszlnak szét. A ködös problema nem problema. A Szenyóri problémája pedig egy igen ködös és igen közönséges társadalmi sophisma, mely mindenkié és senkié. Egy nietzschei problémának teljesen egyéninek kell lennie, mert Nietzsche az egyénnek volt szószólója. A fekete kígyó fejét széthasíthatjuk, de csak a magunk legszemélyesebb érdekében, nem pedig társadalmi sophismákért. Abban a nagy anarchiában, melyet a Nietzsche philosophiája képvisel, a Szenyóri-féle problema soha sem merülhet föl. Ha már Nietzschtől minden áron feleletet akarnánk, ő csak azt mondhatta volna: tegyen mindenki a maga gyógyíthatatlan betegével, a mit akar s azután a többit végezze el ön-

magával.» S a mily kevésbé lehet méltó a Szenyóri-problema Nietzschehez és általában egy újabbkori philosophushoz, épen oly kevésbé méltó a regényíróhoz, még pedig azért, mert egyszerű álokoskodáson alapul és semmi egyéni színezete nincs. Szenyórinak nincs egyéni élete, csak álmai vannak az emberiség jövőjéről, sőt Szenyóri nem is egyén, hanem egy millió egyénre szét-eső ember, a kiből soha sem merül föl a legegényibb s egyuttal a leg-nietzscheibb mozzanat, mely nélkül nincs költészet és nincs művészet: az akarat. Akarat nélkül nincs küzdelem s küzdelem nélkül nincs regény. A mit Szenyóri akar, azt philosophiai szempontból nem lehet és nem is érdemes akarni, de Szenyóri nem is akarja. Szenyóri egy közép lény az ember és a fogalom közt s valahányszor embernek kellene lennie, fogalommá párolog szét. Mikor pedig azt akarjuk látni, hogy mi lesz kedvelt eszméjével, akkor tüstént előttünk áll egy szárnalmas, akarat nélküli sophista, a kit Szenyórinak neveznek.

Természetes, hogy így a szerző porba ejti még azt a gondolatot is, melyből kiindult. A hogy tételét fölállította, abban volt valami ál-nietzschei jelleg. Később azonban mindent a legközönségesebb társadalmi sentimentalismussal helyettesít. Szenyóri fertőzés útján maga is gyógyíthatatlan betegségbe esik. Egyszerre küzd benne az életöszton és az az elmélet, melyet a szeretet vizére nézve fölállított. Ha életben marad, önzést követ el az emberiség ellen, de vajon ha sikerülne az élet vízből egy üvegcsét kapnia s azzal kínjaitól megszabadulnia, ez nem ismét önzés volna-e? A beteg Szenyóri töprengése igen alkalmas tárgy a regényírónak, de Kupcsay nem tudta kidolgozni. Soha sem Szenyóri töpreng, hanem a szerző — Szenyóri helyett. Ez philosophiai szempontból nem hiba, de regényírói szempontból teljességgel megbocsáthatatlan. Itt boszúlja meg magát leginkább az, hogy Szenyórinak nincs egyénisége s hogy annak az eszmének, melyet szolgál, nincs egyéni színezete. Olyan czélok elérésére, a milyen a Szenyórié, alakulhatnak szövetkezetek vagy társulatok, de jó regényhősök soha sem szállhatnak síkra értők. Ez olyan, mint a halottégetés. Utóvégre a maga felelősségére mindenki megégetheti a maga halottját, de az olyan embert, a ki az emberiség érdekére hivatkozva a világ összes halottjait erőszakkal megégetné, nem lehet komolyan venni s így nem lehet regényhősnek tekinteni. Vagy olyan, mintha Raszkolnyikov minden vén-asszonyt meggyilkolna, a ki uzsorát folytató.

Bűnhődés akar-e lenni a Szenyóri betegsége? Ez ellen jó ízlésünk tiltakozik, mert hisz Szenyóri nem a maga felelősségére cselekedte, a mit cselekedett, hanem egy nagyon tág kibúvóval élt, melyet így lehet összefoglalni: az emberiség érdeke. Szenyóri az emberiség érdekének csak egy igen gyöngye eszköze volt. A Raszkolnyikov problémája első sorban egyéni s csak vonatkozásaiban érdekli a társadalmat. Raszkolnyikov nem a társadalomért, hanem saját magáért gyilkol. A *szeretet vizéről* csak akkor lehetne beszélni mint regényről, ha a betegek meggyilkolásához személyes érdekek is fűződnének.

A regény nemcsak a filosofiát birja meg, hanem a sentimentalismust is. De nézzük a Kupcsay sentimentalismusát. Szenyóri átadja titkát egy orvostársának, a ki nyilvánosság elé lép vele, de kudarcot vall. Szégyenében meg akarja magát ölni a szeretet vizével. Úgy, mint az öreg betegápoló, csak lerészegszik tőle. Mi ez? Miben van a hiba? Végre megtudjuk, hogy a szerből egy alkatrész hiányzik: tudniillik azok a könnyecseppek, melyeket Szenyóri az emberiségért sír bele. Miféle regény az, melyben a könnyecseppet méregnek tekintik? Vagy nem regényt ígért-e nekünk a szerző? Avagy ha regényt ígért és filosofiát akart nyújtani, joggal kérdezhetjük tőle, miféle gondolat az, mely nincs végig gondolva? A kérdés ez volt: Szabad-e ölni az emberiségért vagy nem. Példázza-e erre a feleletet Szenyóri sorsa vagy nem? Szenyóri nem felelt, mert a szerző meg engedte őt halni, mielőtt felelhetett volna. Szenyóri meghal, de a Szenyóritól képviselt eszme körül tovább is foly a vita. Így nem lehet irányregényt írni. Ha véget ér a mese, véget kell érnie a problémának is, melynek a mese csak hordozója.

De jó, belenyugszunk abba, hogy nem kaptunk regényt. De kaptunk-e filosofiát? Már maga a főgondolat sem volt az s így annál kevésbé lehet annak tekinteni azt a könnyecseppet, mely *deus ex machina* gyanánt jelen meg a mű végén. Ez a könnyecsepp csak annyit mond, hogy az emberiséget sajnálni és szeretni kell, de nem felel arra: szabad-e meggyilkolni a gyógyíthatatlan beteget?

Mi azt hiszszük, hogy társadalmi problémákat csak társadalmi úton s egyéni problémákat csak egyénileg lehet megoldani. A Szenyóri problémáját nem vállalhatja és nem is oldhatja meg egyén. E mellett a gyógyíthatatlan betegektől való megszabadulásnak ezer meg ezer társadalmi útja van, mielőtt gyilkoláshoz

folyamodnánk. Keleten például elkülönítették őket az egészségesektől. Nálunk meg ott van a sanatorium. De mindez nem tartozik ide. Azonban bizonyos, hogy az a gondolat, melyből a szerző kiindult: *contradictio in adjecto*.

b. m.

Bodrogh Pál: Idegen költők. Budapest, Lampel, 1906.

Elég tetszetős kiállítású kötet, mely Dóczi Lajosnak van ajánlva. A fordítások azonban nem igen sikerültek, a mit néhány mutatóvány is bizonyít.

Belsázár látomása Byrontól. Nem tudom, a tulajdonnevet hogyan olvassam? A Byron költeménye remekmű, Bodrogh fordítása gyöngé paraphrasis, melyben a jellegzetes részletek elvesznek. Íme a második versszak:

In that same hour and hall	És akkor, percz alatt
The fingers of a hand	Magányos, pusztá kéz
Came forth against the wall,	Befutja a falat
And wrote as if on sand!	S a semmiségbe vész.
The fingers of a man; —	Írása szórt homok,
A solitary hand	Nem érti senki sem;
Along the letters ran,	Nyomában tűznyomok,
And traced them like a wand.	A mint fut rémesen.

Belsatzer Heinétől. Gondolom párhuzamúl állította oda Heinét Byronhoz; az angol a németre különben nagy hatással volt. Ez a fordítás is néha körülírással, toldozó, de hasonlíthatatlanúl jobb az előbbinél; ámbár akad benne rossz szórend is. Egy kis mutatóvány:

Dort oben in dem Königssaal
 Belsatzer hielt sein Königsmahl.
 Die Knechte sassen in schimmernden Reihn
 Und leerten die Becher mit funkelndem Wein.

Ott csillog a fény a termeken át;
 Belsázár tartja királyi torát.
 A szolgálhad körötte ül;
 A tűzbor ömlik, a serleg ürül.

The Evening Bells, írta Moore:

Those evening bells, those evening bells,
 How many a tale their music tells
 Of youth, and home, and that sweet time
 When last I heard their soothing chime.

Az estharangnak hangja kél
 S mi bűvös dolgokat regél,
 Életre kelti azt a kort,
 Hol ifjuságom vére forrt.

Az egész fordítás színtelen, költőietlen; az eredetinek bája teljesen elvész benne.

Határozottan sikerültek a Lenau *Huszárlalainak* meg *Bakonyi zsványának* fordításai.

Der Husar,	A huszár
Trara!	Trara!
Was ist die Gefahr?	A veszélyre vár!
Sein herzliebster Schatz;	Mi az neki? Lány,
Sie winkt, mit einem Satz	Kit ölelni kíván,
Ist er da, Trara!	S teszi is — trara!

A Lenau-féle: Sein Leibgesang, Schlafgesang, trara! — Bodroghnál így alakul át: Robogó diadal, Csatadal — trara!

A *Les Adieux de Marie Stuart* Bérangertől elég formás; de a számomra *vernek vérpádot* szokatlan kifejezés.

Mindent összevéve: a fordítások nagyon egyenletlenek, jók mellett teljesen elhibázottak is találhatóak; a fordítónak van formaérzéke, de kevés benne a költői ér; lelket, hangulatot nem igen tud nyújtani.

rdr.

Leopold Freiherr von Chlumetzky, Oesterreich-Ungarn und Italien. Das westbalkanische Problem und Italiens Kampf um die Vorherrschaft in der Adria. Leipzig und Wien. 1907. 8-r. 247 l.

Dr. Márffy-Mantuano Rezső, Ködkép és valóság a Balkánon. Politikai tanulmány. Budapest, 1906. 8-r. 154 l.

A nemzetközi élet láthatára reánk nézve az utóbbi öt év alatt különösen összeszorult. A nemzetközi élet nagy drámájának merő szemlélői voltunk, valódi nemzetközi ténykedésünk az Ausztriával való küzdelemre korlátolódott. Igaz, itt van a mi elsőrendű nemzetközi érdekünk; ámde minden ellentét dacára, mely köztünk s Ausztria közt fennáll, a többi államokkal szemben életbevágó, döntő érdekeink közösök Ausztriával.

A Balkán népei ép úgy akarnak a mi rovásunkra erősödni,

egyesülni, mint a hogy Ausztriának politikai, gazdasági és kulturai behatása ellen fegyverkeznek.

Olaszország vágyódása Ausztria olasz része után csak valamivel erősebb, mint a fumei és dalmát részekben gyakorolni kívánt befolyás után; hatalmi, gazdasági, nemzeti terjeszkedése a Balkánon pedig éppen egyenlően fenyeget mindkettőnket.

Állást foglalni a Balkánon, hatalmába keríteni az Adria mindkét partját s ez által mindkettőnket elzárva a közép-tengertől, tulajdonkép szárazföldi állammá tenni, biztosítani magának az utat Kis-Ázsia felé Salonikinál, Olaszországnak e törekvései ellen, bajos megmondani, melyikünk védekezzék erősebben?

A németységnek Kelet felé nyomulása, a német elemnek Romániában elért jelentősége, a német kereskedelem behatolása a nyugoti Balkánon, Macedoniában, az eredmények, melyeket a német vállalkozás Kis-Ázsiában elért, nem is említve a németységnek politikai súlyát a szultánnál, leszámítva az osztrák nagynémetek kis töredékét, egyaránt érintenek bennünket Ausztria népeivel.

Egy bizonyos. Sem az olasznak eljutása Bozenig, Franzensfestéig, Trieszt és Istria elfoglalásával, de még kevésbbé, hogy a németység üljön be ide, délről pedig Kis-Ázsia, Macedonia, Románia felől befolyásával nyomjon bennünket, szóval Ausztria épségének, fennállásának, hatalmának gyengítése nem magyar érdek, ellenkezőleg.

Oroszországgal egyelőre megbékéltünk, de nem szabad felednünk, hogy Oroszország a nagy tengertől való elzártágát csak addig tűrheti, a míg japáni vereségét és belzavarait kiheveri. A Dardanellákat, melyek birása nélkül jórészt szárazföldi hatalom, mert csak rajtuk keresztül juthat a világtengerekre s mint a balkáni népek felszabadítója, befolyását ezekre végkép fel nem adhatja.

A Balkán, ennek nyugati partja, az Adria az a csomópont, a mely körül nemzetközi érdekeink más nemzetekével különösen ütköznek, Ausztriával találkoznak.

Világállásunk e régi ütközőjébe világít be a febbebbi két munka.

A Chlumeckyké a balkáni viszonyok azon részével foglalkozik, a hol szövetségesünk, Olaszország a mozgató.

A francziának sikerült Afrika északi részéből, Tunisból az olaszt politikailag kiszorítani s a protektorátus megszerzése által lábát ott megvetni, jóllehet az olasz elem Tunisban oly jelen-

tekeny, a kereskedelmi kapcsolat Olaszország és Tunis között oly élénk, hogy az ország olasz gyarmatnak tűnik föl első tekintetre.

Olaszország nem hallgatott a berlini kongresszus előtt Andrassy szavára, hogy se mi, se Németország Tunis elfoglalásában gátolni nem fogjuk. Kiadta a jelszót, hogy a közép-tenger kulcsát a Vörös-tengerben kell keresni, belément a szerencsétlen kimenetelű vállalatba Abissinia keleti partján, mely Aduában ért dicstelen véget. Ez újabb balsiker után is nem Tripolisra irányozta törekvését, hanem a mi érdekkörünket kezdte zavarni az Adrián, a Balkánon.

A mi szövetségünk, ha nem is kormánya, de sajtója, népének egy része állandóan izgatott az Ausztriához tartozó olasz lakosságú területek felszabadítása, az Italia irredenta (az idegen uralom alól meg nem váltott Olaszország) érdekében, egészen megfélemlézve a francia uralom alatt álló corsikai és nizzai, az angol uralom alatti máltai olaszokról. Egyúttal azonban hatalmas ténykedést fejtett ki úgy politikailag, tehát kormánya, parlamentje útján, valamint társadalmilag, hogy úgynevezett békés úton (pénétration pacifique) behatoljon a Balkánnak délnyugati részébe s ott a maga részére vagy a protektoratust vagy a foglalást Albániában előkészítse.

Olasz iskolákat, olasz hajóáratokat segítyez itt, otthon pedig Nápolyban, S. Demetrio Coroneban, Grottaferratában albán nemzetiségű lakói részére albán irodalmi tanszéket, pap- és tanítóképző intézeteket tart fenn, hogy növendékeiket olasz apostolokként Albániába küldje. Ezek az Olaszország délnyugati részében, az ottrantói tartományban rég megtelepedett albánok ugyanis nincsenek százezer léleknél többen.

E kivételes elbánásnak, mely által az olasz nemzetiségű polgárok fölött is kitüntettetnek, a kik e vidéken kellő iskolák hijával vannak, egyedüli célja, hogy ez italo-albánok Albániában Olaszország utait egyengessék. Figyelme azonban különösen Antivarira s a Brindisivel szemben fekvő valonai (szlávosan avlonai) öbölre van szegezve. Antivoriban a kikötőt olaszok építik, mint kiinduló pontját annak a kereskedelmi és stratégiai vonalnak, melyen Albániába s a merészebb tervek szerint Nisen, Klodován (Turunszeverin alatt) át majdan Dél-Oroszországba lehesen jutni s melynek egyrésze, Antivari-Birbazar munkába is vétetett.

Volona és öble pedig mint esetleges más vasutvonal — Monastir-Valona — végpontja azért érdeklő oly igen Olaszországot, mert a távolság innét Brindisiig 75 kilométer s ha a két pontot hatalmába kerítheti, mi, csakúgy mint az osztrákok kalitkába vagyunk zárva, megszűntünk tengeri hatalom lenni, mert az Adria ez által olasz tengerré lett.

Chlumetzky drámai elevenséggel állítja az olvasó elé, mint jutott az Adriai-tengeren 1866-ban Lissánál tönkretett Olaszország 40 év után oda, hogy e tengert a magáénak, olasznak, mare nostronak igényelje, s e végből az átellenes albán part után törekedjék.

A világtörténetnek diplomatai szálait, a francia és olasz gazdag irodalomnak, a napi sajtónak legjellemzőbb nyilvánulásait, a balkáni állapotoknak gazdasági, néprajzi adatait, személyes helyszini tapasztalatait egybe fogja, hogy Maczedoniának a nagyhatalmak által elhatározott reformjában a döntő szerepet megértsük, melyet ott Olaszország többi között a maczedoniai nemzetközi csendőrség fölött nyert fővezényleti jogon kívül az által kivívott, hogy a nagyhatalmak közt fölosztott csendőri kerületek legfontosabbikában, a monastiriben a csendőri igazgatást is akaratumk ellenére magának megszerezni tudta.

Chlumetzky munkája igen szemléltetőn mutatja be Olaszország ingadozó nemzetközi politikáját, melylyel a közép tengeren támpontokat keres, csalódását, melylyel a velünk való szövetség áldásainak megbecsülése helyett érdekeink sértésével a Balkánon mesterségesen iparkodik gyökeret verni, fölhasználva erre Franciaország készségét, mely hogy Tripolisban szabad kezét nyerjen s egyszersmind szláv rokonszenvével tüntessen, szinte tolja a Balkán felé.

Még nem késő, ez Chlumetzky munkájának veleje, hogy Olaszország kalandos vállalkozásából a józan politika útjára térjen, reánk azonban ütött az utolsó óra, hogy az Adrián hatalmunkat megvédelmezzük.

A magyar szerző Márffy-Mantuano Rezső tanulmánya «Köd-kép és valóság, a Balkánon» nem ily nagyméretű, nem ily készültséggel írt munka. A Chlumetzky tárgyalta főkérdésre alig vet ügyet, az olaszok miatt nem nyugtalanodik, inkább a bolgárok, szerbek, horvátokkal foglalkozik, kevés a személyes tapasztalata, pedig tudtunkkal több évig Bucurestben élt, mint kereskedelmi szaktudósító s dolgozatának jellemző vonása, hogy

inkább a Balkánra vonatkozó — bár épen nem az egész — irodalom kivonatos ismertetése s annak a mi érdekeink szempontjából való czáfolása, mintsem eredeti alkotás.

A nagy olasz irodalmat úgy látszik nem ismeri, de a francziából is főleg a régibb Loiseau és René Henry adják tárgyalása fonalát.

Mindazáltal a dolgozatot így sem tekintjük értéktelennek, sokra felhívja a magyar olvasó figyelmét, kiemeli abból a szűk látkörből, melybe főleg az utolsó évek belviszályai belékényszerítették, írónknak pedig ösztönzésül szolgálhat, hogy előzőik, a Hunfalvyak, Kállayak nyomdokain haladjanak.

Ezek óta Thallóczy Lajos, Asbóth János, Réthy László, Horváth Ödön, Hegedűs Loránt foglalkoztak egy és más irányban a Balkán államok kulturális viszonyaival, mind ez azonban vajmi csekély az érdekekhez képest, mely ott reánk nézve koczán áll.

Márffy-Mantuano bizonyára ismeri Bellsortnak szép munkáját Rumaniaról, valamit ennek a minőségéből, zamatából kívántunk volna dolgozatában.

E helyett egy ügyvédiés védíratot nyujtott Ausztria és Magyarország jó szándékai mellett a balkáni népek irányában, a mely védírat nincs minden érték nélkül, de nem elégíti ki érdeklődésünket.

Az előbb magyar közjogi tárgyakkal foglalkozó író árulja el magát e dolgozatban is, hol azonban egészen más tehetségek kívánatosak a valóság megértésére, mint a közjogban. A népek értelmi, vagyoni erejét, vérmérsékletét, erkölcsi érzékét, az állami hatalmak súlyát elvont jogi fogalmakkal és bizonyításokkal nem lehet felfoghatóvá tenni.

A dolgozat olvasásakor annak gondolkodási módját megállapítani akarva, mintha bennünket a magyar közjogi írók elavult fejezeteinek szele ütött volna meg, a melyekben a magyar állam középkori függetlensége a pápa, a német császár irányában s fenhatósága balkáni hűbéresei fölött tárgyalatnak.

A balkániak iránti jó szándék bizonyítása helyett meggyőzőbb lett volna a monarchia érdekének elemzése, mely nem állhat további foglalásból, a balkáni népek fejlődésének megakasztásából, csak saját birtokállományának és nagyhatalmi befolyásának fentartásából.

Magyarországot és Ausztriát már saját belső népi összetétele visszatartja a terjeszkedéstől a Balkánon, de visszatartják

a bonyodalmak, melyekbe ez által más nagyhatalmakkal keveredne.

Ma is áll, a mi néhai Andrássyt vezette, midőn a legutóbbi orosz-török háború előtt a porta ajánlatát, hogy foglaljuk el Romániát, visszautasította. Kényelmesebb nekünk, ha egy befolyásunk alatt álló állam van a Balkánon, mintha azzal mint a monarchia részével kellene elbánnunk.

—a.

Új magyar könyvek.

Ambrus Zoltán. munkái. I. II. kötet. Midás király. 1—2. köt. III. Álomvilág. Elbeszélések. IV. Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Rudapestről. Budapest, 1906. Révai testvérek. (8 r. 768, 291, 329, 323 l.) Egy kötet 4 K.

Bánó Jenő. Bolyongásaim Amerikában útleírások a tropusok vidékéről, a mexikói köztársaság tüzetes ismertetésével. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 344 l.) K.

Czöbel Minka. Pókhálók. Budapest, 1906. Singer és Wolfner, (8-r. 173 l.) 2 K 80 f.

Cselkó István. Takarmányozástan. Budapest, 1906. Pátria. (8-r. 348 l.) 10 K.

Domanovszky Sándor dr. Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Budapest, 1906. Akademia. (8-r. 180 l.) 3 K 20 f.

Drumár János. Zenetörténet. II. kötet. Az újkor. Debreczen. 1907. Csáthy F. (8-r. 402 l.) 6 K.

Emlékek, történelmi (Magyar) kiadja a m. t. Akademia. II. osztály, Irók. 38. kötet. Budapest, 1906. Akademia. (8-r. XL, 770 l. 15 K.

Endrődi Sándor. Kurucz nóták. 1700—1720. Harmadik kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 172 l.) 1 K.

Évkönyv, Magyar biztosítási —. IX. évfolyam. 1907. Szerkeszti Török Jenő Endre. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. 348 l.) 5 K.

Földes Ede. A nemzetgazdaság és pénzügytan vezérfonala. Negyedik átdolgozott kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. V, 503 l.) 6 K.

Forbát Imre. A lakáskérdés és Budapest jövője. Megjegyzések a székesfőváros közjogi politikájához. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 141 l.) 3 K.

Gaál Mózes. Marczy. Történet egy falusi fiúról. Spyri elbeszélése nyomán. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 240 l.) 2 K 80 f.

Gyulai Pál. Katona és Bánk-bánja. Második kiadás. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 288 l.) 4 K 40 f.

Hantos Elemér. Pénzüzetek ellenőrzése Magyarországon. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 102 l.) 2 K 40 f.

Jakab Ödön. Róza. Költemények. Budapest, 1908. Franklin-t. (16-r. 135 l.) 4 K.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. XVI. kötet. 1818. április 1—1819. december 31. Budapest, 1906. Akademia. (8-r. XXXI, 652 l.) 10 K.

Lenhossék Mihály dr. Útmutatás az anatómiai gyakorlatokhoz II. bőv. kiadás. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. 238 l.) 4 K.

Mahler Ede. Babylonia és Assyria. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 370 l.) 4 K.

Nagy László. A gyermek-tanulmányozás mai állapota. Budapest, 1907. Franklin-t. (8 r. 66 l.) 1 K.

Palinay Levente. A szabad szerelemig. Regény. Budapest, 1907. Kilián Fr. utóda. (8-r. 94 l.) 2 K.

Radó Sámuel dr. Politikai olvasókönyv. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. VIII, 384 l.) 5 K.

Schopenhauer. Életbölcseiség, Aphorismák. Fordította Kelen Ferencz dr. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 161 l.) 2 K.

Tardos Viktor. György barát. Tragédia. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 4 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* februári füzetében:

- a 163. oldalon, fent az első sorban olvasandó: *jelentésére nézve*
 a 164. " alulról a harmadik sorban e helyett: *és korlátlanul*
 olvasandó: *nem korlátolva*
 a 165. " alulról a tizenhatodik sorban olvasandó: *s ha nem*
lovaltattik
 a 172. " alulról a tizenkettedik sorban olvasandó: *német törté-*
ténetírók
 a 174. " felülről a nyolczadik sorban olvasandó: *és világ-*
politikai
 a 177. " alulról a tizenhetedik sorban olvasandó: *a történet*
megigazításának
 a 178. " felülről a tizenharmadik sorban olvasandó: *nézve*
elég erő
 a 182. " felülről az első és második sorban olvasandó: *túl-*
szárnyalnák.